

गृहसूत्राणि ①

Table of Contents

गृह्यसूत्राणि	2
०१ सामान्यपरिभाषा:	3
०१ ०१ अथ कर्मण्य्	3
०१ ०२ उदगयन-पूर्वपक्षाहः-पुण्याहेषु	5
०१ ०३ यज्ञोपवीतिना कार्याणि	7
०१ ०४ प्रदक्षिणम् प्रदक्षिणम्	8
०१ ०५ पुरस्तादुदग्वोपक्रमः अनियमे	9
०१ ०६ तथाऽपवर्गः तेषामपवर्गोऽपि	9
०१ ०७ अपरपक्षे पित्र्याणि	11
०१ ०८ प्राचीनावीतिना	11
०१ ०९ प्रसव्यम्	12
०१ १० दक्षिणतोऽपवर्गः	13
०१ ११ निमित्तावेक्षाणि नैमित्तिकानि	16
०२ अग्निमुखनिरूपणम्	18
०१ १२ अनिमिध्वा	18
०१ १३ प्रागुदग्ग्रैर्वा उक्ताः	19
०१ १४ दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु	21
०१ १५ दक्षिणाप्राग्ग्रैर्वा तत्र	21
०१ १६ उत्तरेणाग्निन्	22
०१ १७ सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि	24
०१ १८ एकैकशः पितृसंयुक्तानि	25
०१ १९ पवित्रयोस्सँस्कार आयामतः	25
०१ २० अपरेणानिम् पवित्रान्तर्हिते	27
०१ २१ ब्राह्मणन् दक्षिणतो	29
०१ २२ आज्यं विलाप्यापरेणानिम्	30
०२ ०१ येन जुहोति	32
०२ ०२ शम्या: परिध्यर्थे	34
०२ ०३ अग्निम्	35

०२ ०४ पैतृकेषु समन्तमेव	36
०२ ०५ इधमाधायाघारावाघारयति	37
०२ ०६ अथाज्यभागौ जुहोत्यग्नये	40
०२ ०७ यथोपदेशम् प्रधानाहुतीर्हत्वा	41
०२ ०८ पूर्ववत् परिषेचनमन्वमँस्याः	44
०२ ०९ लौकिकानाम् पाकयज्ञशब्दः	45
०२ १० तत्र ब्राह्मणावेक्षो	47
०२ ११ द्विजुहोति द्विर्निर्माण्ठि	48
०३ वैवाहिकविषयाः	52
०२ १२ सर्व-ऋतवो विवाहस्य	52
०२ १३ सर्वाणि पुण्योक्तानि	53
०२ १४ तथा मङ्गलानि	54
०२ १५ आवृतश्वास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन्	55
०२ १६ इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते	56
०३ ०१ मघाभिर्गावो गृह्यन्ते	57
०३ ०२ फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते	58
०३ ०३ याङ् कामयेत	59
०३ ०४ इन्वकाशब्दो मृगशिरसि	60
०३ ०५ निष्ट्याशब्दस्स्वातौ छन्दसि	61
०३ ०६ विवाहे गौः	61
०३ ०७ गृहेषु गौः	62
०३ ०८ तया वरमतिथिवर्दहयेत्	63
०३ ०९ योऽस्यापचितस्तमितरया	64
०३ १० एतावद्वेरालभस्थानमतिथिः	65
०३ ११ सुप्तां रुन्दन्तीम्	66
०३ १२ दत्ताङ् गुप्ताम्	67
०३ १३ नक्षत्रनामा नदीनामा	69
०३ १४ सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता	70
०३ १५ शक्तिविषये द्रव्याणि	71
०३ १६ नाना बीजानि	72
०३ १७ पूर्वेषामुपस्पर्शने	73

०३ १८ उत्तमम् परिचक्षते	74
०३ १९ बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत	75
०३ २० बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्रुतवानरोग	76
०३ २१ यस्याम्	77
०४ विवाहप्रकरणम्	80
०४ ०१ सुहृदस्समवेतान् मन्त्रवतो	80
०४ ०२ तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत	81
०४ ०३ स्वयन् दृष्ट्वा	82
०४ ०४ चतुर्थ्या समीक्षेत	84
०४ ०५ अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या	85
०४ ०६ प्राप्ते निमित्त	86
०४ ०७ युग्मान् समवेतान्	87
०४ ०८ उत्तरेण यजुषा	88
स्नानम्	89
अहतस्य वाससः परिधानम्	90
योक्त्रबन्धनम्	90
०४ ०९ अथैनामुत्तरया दक्षिणे	92
०४ १० अग्नेर्	93
०४ ११ अथास्यै दक्षिणेन	95
०४ १२ यदि कामयेत	96
०४ १३ यदि कामयेत	97
०४ १४ गृभ्णामि त	98
०४ १५ अथैनामुत्तरणाम्निन् दक्षिणेन	99
०४ १६ सखेति सप्तमे	101
०५ ०१ प्राग्घोमात् प्रदक्षिणमग्निम्	102
षोडश प्रधानाहुतिमन्त्राः	102
मन्त्रः	102
१४ त्वन्नो अने	104
०५ ०२ अथैनामुत्तरणाम्निन् दक्षिणेन	106
०५ ०३ अथास्या अञ्जलावुपस्तीर्य	107
०५ ०४ तस्यास्सोदर्यो	108

०५ ०५ जुहोतीयन् नारीति	109
०५ ०६ उत्तराभिस्तिसृष्टिः	110
०५ ०७ होमश्वेत्तरया यथा	112
०५ ०८ पुनः परिक्रमणम्	113
०५ ०९ आस्थापनम् पुनरपि	113
०५ १० होमश्वेत्तरया उत्तरया	115
०५ ११ पुनः परिक्रमणम्	116
०५ १२ जयादि प्रतिपद्यते	116
०५ १३ परिषेचनान्तङ्	117
०५ १४ समोप्यैतमग्निमनुहरन्ति एतम्	119
०५ १५ नित्यः	120
०५ १६ धार्यः एष	121
०५ १७ अनुगतो मन्थ्यः	123
०५ १८ श्रोत्रियागाराद्वाहार्यः	124
०५ १९ उपवासश्वान्यतरस्य भार्यायाः	125
०५ २० अनुगतेऽपि वोत्तरया	126
०५ २१ उत्तरा रथस्योत्तम्भनी	127
०५ २२ वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति	128
०५ २३ आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते अथ	129
०५ २४ सूत्रे	131
०५ २५ ते उत्तराभिरभियाति	132
०५ २६ तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे	134
तीर्थादिव्यतिक्रमे जपः	134
०६ ०१ नावमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते अथ	135
०६ ०२ न च	136
०६ ०३ तीर्त्वोत्तराज् जपेत्	137
०६ ०४ श्वशानादिव्यतिक्रमे भाण्डे	138
०६ ०५ क्षीरिणामन्येषां वा	140
नद्याद्यतिक्रमे जपः	140
०६ ०६ गृहानुत्तरया सङ्काशयति	141
०६ ०७ वाहावुत्तराभ्यां विमुञ्चति	143

०६ ०८ लोहितज् चर्मानडुहम्	144
०६ ०९ न च	145
०६ १० उत्तरपूर्वे	146
मन्त्रः	147
उपवेषनम्	148
०६ ११ अथास्याः पुँस्वोर्जीवपुत्रायाः	149
मन्त्रः	149
०६ १२ उदितेषु नक्षत्रेषु	151
०७ ०१ अर्थैनाम् आग्नेयेन	153
०७ ०२ पत्न्यवहन्ति	155
०७ ०३ श्रपयित्वाभिघार्य	156
०७ ०४ सकृदुपस्तरणाभिघारणे	157
०७ ०५ अनिर्देवता स्वाहाकारप्रदानः	158
०७ ०६ अपि वा	159
०७ ०७ अनिस्स्विष्टकृद् द्वितीयः	160
०७ ०८ सकृदुपस्तरणावदाने	161
०७ ०९ मध्यात् पूर्वस्यावदानम्	162
०७ १० मध्ये होमः	163
०७ ११ उत्तरार्धादुत्तरस्य	164
०७ १२ उत्तरार्धपूर्वार्धं होमः	165
०७ १३ लेपयोः प्रस्तरवत्	166
०७ १४ सिद्धमुत्तरम् परिषेचनम्	167
०७ १५ तेन सर्पिष्मता	168
०७ १६ योऽस्यापचित्स्तस्मा ऋषभम्	169
०७ १७ एवमत ऊर्ध्वम्	170
०७ १८ पूर्णपात्रस्तु दक्षिणत्येके	172
०७ १९ सायम् प्रातरत	173
०७ २० स्थालीपाकवदैवतम् देवतैव	174
०७ २१ सौरी पूर्वहुतिः	175
०७ २२ उभयतः परिषेचनम्	176
०७ २३ पार्वणेनातोऽन्यानि	177

०७ २४ यथोपदेशन् देवता:	181
०७ २५ अनिं स्विष्टकृतम्	182
०७ २६ अविकृतमातिथ्यम्	184
०७ २७ वैश्वदेवे विश्वे	185
वैश्वदेवम्	188
देवयज्ञः	189
पितृयज्ञः	189
भूत-यज्ञः	190
मनुष्य-यज्ञः	190
ब्रह्मयज्ञः	190
रौद्रम्	191
०७ २८ पौर्णमास्याम् पौर्णमासी	192
०८ ०१ उपाकरणे समापने	193
०८ ०२ सदसस्यतिर्द्वितीयः	194
उपाकर्मोत्सर्जनयोर् द्वैविध्यम्	194
काण्डानि	195
उपाकरणसमापने	195
अध्यायोपाकरणसमापने	196
आर्जय-पाठ-पक्षः	196
सारस्वत-पाठ-पक्षः	196
आर्जय-पाठिष्ठ आचारभेदाः	197
शुक्रियाणाम्	197
अध्यायानाम्	197
काण्डानाम्	197
वेदव्रतानि	198
प्रयोगः	198
अध्यायोपाकरणस्य	198
उत्सर्गः	199
सौम्ये विशेषः	200
प्राजापत्य-व्रतम्	200
आरम्भः	200

समाप्तिः	201
आग्नेयम्	201
वैश्वदेवम्	201
सौम्यम् - शुक्रियम्	201
उपाकर्म	201
समाप्तिः	202
सूत्रपरीक्षा	202
सूत्राव्यर्थता	203
सदसस्पतेर् द्वितीयता	203
होम-स्थान-निर्देशः	203
आक्षेपान्तरम्	204
०८ ०३ स्त्रियाऽनुपेतेन	204
०८ ०४ यथोपदेशङ् काम्यानि	207
०८ ०५ सर्वत्र स्वयम्	209
०८ ०६ आपन्माश्रीः श्रीमार्गादिति	210
०८ ०७ एतद्वर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहते	211
०८ ०८ त्रिरात्रमुभयोरधशश्या	212
०८ ०९ तयोश्शश्यामन्तरेण दण्डो	213
०८ १० तज् चतुर्थ्याऽपररात्र	214
शेष-होम-मन्त्राः	215
वध्वाश् शिरस्य् आज्यशेषानयनम्	216
परस्परवीक्षणम्	216
अथ जपः	217
०८ ११ अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत	220
०८ १२ यदा मलवद्वासाः	221
०५ ऋतुसमवेशनम्	225
०८ १३ रजसः प्रादुर्भावात्	225
०९ ०१ चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां	226
०६ कर्मान्तराणि	228
०९ ०२ अर्थप्राध्वस्य परिक्षवे	228
०९ ०३ एवमुत्तरैर्यथालिङ्गज्	229

०९ ०४ उभयोर्हदयसंसर्गोऽप्सुस्त्रिरात्रावरम्	230
०९ ०५ श्वस्तिष्येणेति	232
०९ ०६ श्वोभूते	233
०९ ०७ वश्यो भवति	235
०९ ०८ सप्तनीबाधनञ्च	236
०९ ०९ एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन	237
०९ १० यक्षमगृहीतामन्यां वा	238
०९ ११ वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे	239
०७ उपनयनप्रकरणम्	241
१० ०१ उपनयनं व्याख्यास्यामः	241
१० ०२ गर्भाइमेषु ब्राह्मणमुपनयीत	242
१० ०३ गर्भेकादशेषु राजन्यम्	243
१० ०४ वसन्तो ग्रीष्मश्	244
१० ०५ ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो	245
१० ०६ त्रींस्त्रीन्	247
१० ०७ वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते	249
१० ०८ आनङ्गुहे शकृत्पिण्डे	250
१० ०९ स्नातम् अग्नेर्	251
१० १० वासः:	253
वासः:-परिधापनम्	254
१० ११ मौज्जीम् मेखलाम्	255
मौज्जी	255
अजिनमन्त्रः	256
११ मित्रस्य चक्षुर्धरुणम्	256
१० १२ उत्तरेणाग्निन् दर्भान्	257
हस्तग्रहणम्	258
परिदानम्	258
उपनयनम्	259
११ ०१ ब्रह्मचर्यमागामिति कुमार	261
११ ०२ प्रष्टम् परस्य	262
११ ०३ शेषम् परो	263

११ ०४ प्रत्यगाशिषज् चैनम्	264
११ ०५ उक्तमाज्यभागान्तम्	265
११ ०६ अत्रैनमुत्तरा आहृतीर्हवियित्वा	266
१६ त्वमग्ने अयाऽस्यया	268
११ ०७ परिषेचनान्तङ्	270
११ ०८ पुरस्तात्प्रत्यङ्गासीनः कुमारो	271
११ ०९ तस्मा अन्वाह	272
११ १० पच्छोऽर्धचर्शस्ततस्सर्वम्	273
११ ११ व्याहृतीर्विहताः	274
पादशः	274
अर्धशः पूर्णश्श	275
पुनः पूर्णोच्यते कैश्चित्	275
११ १२ कुमार उत्तरेण	277
११ १३ कणाकुत्तरेण	278
११ १४ दण्डमुत्तरेणाऽदत्ते	279
११ १५ पालाशो दण्डो	280
११ १६ वाक्षो दण्ड	281
११ १७ स्मृतज् च	282
वरदानम्	282
उत्थापनमन्त्रः	283
आदित्योपस्थानम्	283
११ १८ यङ् कामयेत	285
११ १९ ऋहमेतमग्निन् धारयन्ति	286
११ २० क्षारलवणवर्जनज् च	287
११ २१ 'परित्वे' ति	288
समिदाधानम्	288
११ २२ एवमन्यस्मिन्नपि	290
११ २३ उत्तरया सँशास्ति	292
११ २४ वासश्चतुर्थमुत्तरयादत्तेऽन्यत्परिधाप्य	293
०८ उपाकर्मोत्सर्जनप्रकरणम्	296
११उ ०१	296

११उ ०२	296
११उ ०३	297
११उ ०४	298
११उ ०५	299
११उ ०६	300
११उ ०७	301
११उ ०८	301
११उ ०९	302
मन्त्राः	303
११उ १०	308
११उ ११	309
११उ १२	310
११उ १३	311
११उ १४	312
११उ १५	313
११उ १६	314
११उ १७	315
११उ १८	316
११उ १९	316
११उ २०	317
११उ २१	318
११उ २२	319
११उ २३	320
११उ २४	321
११उ २५	322
११उ २६	323
०९ समावर्तनम्	324
१२ ०१ वेदमधीत्य स्नास्यन्	324
१२ ०२ नैनमेतदहरादित्योऽभितपेत्	325
१२ ०३ मध्यन्दिनेऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते	326
१२ ०४ जघनार्थं व्रजस्योपविश्य	328

१२ ०५ तां स	328
१२ ०६ एवं	329
१२ ०७ स्नानीयोच्छादितस्सनातः	331
१२ ०८ उत्तरेन यजुषाऽहतमन्तरम्	331
१२ ०९ तस्य दशायाम्	334
१२ १० परिषेचनान्तङ् कृत्वताभिरेव	335
१२ ११ एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं	336
१२ १२ वाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः	338
१२ १३ उदितेषु नक्षत्रेषु	339
१२ १४ रातिना सम्भाष्य	340
१० मधुपर्कः	342
१३ ०१ अथैतदपरन् तूष्णीमेव	342
१३ ०२ यत्रास्मा अपचितिम्	343
१३ ०३ एवमुत्तराभ्यां यथालिङ्गम्	344
१३ ०४ आपः पाद्या	345
१३ ०५ उत्तरयाऽभिमन्त्र्य दक्षिणम्	346
१३ ०६ प्रक्षालयितारमुपस्पृश्योत्तरेण	347
१३ ०७ कूर्चाभ्याम् परिगृह्य	348
१३ ०८ उत्तरयाऽभिमन्त्र्याज्जलावेकदेश	349
१३ ०९ शेषम्	350
१३ १० दधि मध्विति	351
१३ ११ त्रिवृतमेके घृतम्	352
१३ १२ पाङ्गृक्तमेके धानास्सकृत्स्न	353
१३ १३ उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य	353
१३ १४ प्रतिगृह्यैव राजा	355
१३ १५ गौरिति गाम्	356
१३ १६ उत्तरयाभिमन्त्र्य तस्यै	357
१३ १७ यद्युत्सृजेदुपांशूत्तराज्	358
१३ १८ अन्नम्	359
१३ १९ आचार्यार्यत्विजे श्वशुराय	361
१३ २० सकृत्प्रवक्त्रे चित्राय	362

११ सीमन्तोन्नयनम्	364
१४ ०१ सीमन्तोन्नयनम् प्रथमे	364
१४ ०२ ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽशिषो	365
१४ ०३ परिषेचनान्तङ् कृत्वा	367
१४ ०४ 'गायतम्' इति	369
१४ ०५ उत्तरयोः पूर्वा	369
१४ ०६ नदीनिर्देशश्च यस्याम्	371
१४ ०७ यवान् विस्तारानाबध्य	372
१४ ०८ उदितेषु नक्षत्रेषु	373
१२ पुंसुवनम्	375
१४ ०९ पुँसवनं व्यक्ते	375
१४ १० न्यग्रोधस्य या	376
१४ ११ अनवस्नातया कुमार्या	377
१४ १२ पुमाँसञ् जनयति	379
१४ १३ क्षिप्रं सुवनम्	380
१४ १४ अनाप्रीतेन	381
मन्त्रः	381
१४ १५ यदि जरायु	383
१३ जातकर्म	385
१५ ०१ जातं वात्सप्रेणाभिमृश्योत्तरेण	385
उपस्थ आधानम्	386
अभिमन्त्रणम्	387
मूर्धन्यवद्वाणम्	387
दक्षिणकर्णे-जपः	387
१५ ०२ नक्षत्रनाम च	389
१५ ०३ तद्रहस्यम् भवति	390
१५ ०४ मधु घृतमिति	391
स्नापनम्	391
प्रतिज्ञा	391
शान्तिवचनम्	392
अवर्तिनिवारणम्	392

सूर्यग्रहणमोक्षनिदर्शनम्	392
दधि-घृत-प्राशनम्	393
१५ ०५ उत्तरया मातुरुपस्थ	394
दक्षिणे स्तने प्रतिधाप्य	395
पृथिव्या अभिमर्शः	395
संविष्टस्याभिमर्शनम्	395
१५ ०६ उत्तरेण यजुषा	397
सूतकहोमः	397
१५ ०७ एवमहरहरानिर्दशतायाः	399
१४ नामकरणम्	401
१५ ०८ दशम्यामुत्थितायां स्नातायाम्	401
१५ ०९ द्व्यक्षरज् चतुरक्षरम्	402
१५ १० अपि वा	404
१५ ११ अयुजाक्षरङ् कुमार्याः	405
१५ १२ प्रवासादेत्य	406
कर्णे जपः	406
१५ १३ कुमारीमुत्तरेण	408
१५ अन्नप्राशनम्	410
१६ ०१ जन्मनोऽधि षष्ठे	410
१६ ०२ तैत्तिरेण माँसेनेत्येके	411
१६ चौलम्	413
१६ ०३ जन्मनोऽधि तृतीये	413
१६ ०४ ब्राह्मणानाम् भोजनम्	414
१६ ०५ सीमन्तवद् आनेर्	415
१६ ०६ अपरेणानिम् प्राज्ञमुपवेश्य	416
१६ ०७ यथा वैषाम्	417
१६ ०८ अपाँ	418
१६ ०९ क्षुरँ प्रक्षाल्य	418
१६ १० तेन त्यहम्	419
१६ ११ वरन् ददाति	420
१६ १२ एवङ् गोदानम्	421

१६ १३ अग्निगोदानो वा	422
१६ १४ संवत्सरङ् गोदानव्रत(२)मेक	423
१६ १५ एतावन्नाना सर्वान्	424
१६ १६ उदकोपस्पर्शनमिति छन्दोगा:	425
१७ गृह्यनिर्मणम्	428
१७ ०१ दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणमगारावकाशमुद्धत्य	428
१७ ०२ एवन् त्रिः	429
१७ ०३ कूप्तमुत्तरयाभिमृश्य	430
०२ स्योना पृथिवि	430
मन्त्रः - द्वारस्थूणामन्त्रणम्	430
१७ ०४ एवमितराम् एताभ्यामेव	432
१७ ०५ यथाखातमितरा अन्ववधाय	433
१७ ०६ सम्मितमुत्तरैर्यथालिङ्गम्	434
१८ गृहप्रवेशविधिः	436
१७ ०७ पालाशं शमीमयम्	436
अगारप्रतिपादनम्	436
प्रतिष्ठापनम्	436
इध्मादीपनम्	438
अग्नि-स्थापनम्	438
अग्निविवेकः	438
औपासनादि-प्रवेशः	439
प्रतिष्ठापनम्	439
अग्निविवेकः	439
१७ ०८ तस्माद्विष्णुमुदधानायतनम् भवति	440
१७ ०९ तस्मिन्विषूचीनाग्रान् दर्भन्	441
१७ १० तस्मिन्नुत्तरेण यजुषा	442
१७ ११ दीर्घमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते अथ	443
१७ १२ अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते	444
२१ अमीवहा वास्तोष्यते	444
१७ १३ परिषेचनान्तङ् कृत्वोत्तरेण	446
अग्न्यन्तरानयनम्	446

ब्राह्मणभोजनम्	446
१९ बालग्रहगृहीतस्य कुमारस्य तन्निवर्तकं कर्म	448
१८ ०१ श्वग्रहगृहीतङ् कुमारम्	448
१८ ०२ अगदो भवति	450
१८ ०३ शङ्खिनङ् कुमारम्	451
१८ ०४ अगदो भवति	452
२० सर्पबलिः	454
१८ ०५ श्रावण्याम्	454
१८ ०६ पार्वणवदाज्यभागान्ते	455
१८ ०७ उत्तराभिस्तिसृभिराग्वधमय्यस्समिधः	457
१८ ०८ आज्याहुतीरुत्तराः	458
१८ ०९ जयादि प्रतिपद्यते	460
१८ १० परिषेचनान्तङ् कृत्वा	461
बलिनिर्वापः	461
बलिहरण-सङ्कल्पः	461
१८ ११ तूष्णीं सम्पुष्का	463
१८ १२ उत्तरैरुपस्थायापः	464
प्रत्येत्य गृहपरिषेचनमन्त्रौ	464
उपस्थानमन्त्राः	464
मन्त्रः	464
१९ ०१ धानाः कुमारान्	470
१९ ०२ एवम् अत	471
१९ ०३ मार्गशीर्ष्याम्	472
१९ ०४ अहार्षमिति बलिमन्त्रस्य	474
१९ ०५ अत्रैनमुत्सृजति	475
२१ आग्रयणस्थालीपाकः	477
१९ ०६ अनाहिताग्नेराग्रयणम्	477
१९ ०७ नवानाँ स्थालीपाकाँ	478
२२ हेमन्तप्रत्यवरोहणम्	482
१९ ०८ हेमन्तप्रत्यवरोहणम्	482
१९ ०९ उत्तरेण यजुषा	482

संवेशनमन्त्राः	483
१९ १० दक्षिणतः पितोत्तरा	484
१९ ११ सँहायोत्तराभ्याम्	485
०८ स्पोना पृथिवि	485
१९ १२ एवं संवेशनादि	487
२३ ईशानबलिः	489
१९ १३ ईशानाय स्थालीपाकम्	489
१९ १४ अपरेणाग्निन् द्वे	490
२० ०१ उत्तरया	491
२० ०२ लौकिक्या वाचोत्तरस्याम्	492
२० ०३ मध्ये जयन्तम्	493
२० ०४ यथोद्गुदकानि प्रदाय	494
हवनम्	494
२० ०५ उत्तरेण	496
२० ०६ पूर्ववदुत्तरैः	498
२० ०७ ओदनपिण्डं संवृत्य	500
२० ०८ अत्र रुद्रान्	501
२० ०९ प्रथमोत्तमौ वा	502
२० १० अभित एतमग्निम्	502
२० ११ ता	503
२० १२ गवाम् मर्गोऽनग्नौ	504
२० १३ ईशानवदावाहनम्	505
२० १४ चतुर्षु सप्तसु	506
२० १५ क्षिप्रं यजेत	507
२० १६ उत्तराभ्यामुपतिष्ठते	508
२० १७ स्थालीपाकम् ब्राह्मणान्	509
२० १८ क्षैत्रपत्यम् प्राश्नन्ति	510
२० १९ यथा वैषाम्	511
२४ मासिश्राद्धप्रकरणम्	513
२१ ०१ मासिश्राद्धस्यापरपक्षे	513
२१ ०२ शुचीन् मन्त्रवतो	514

२१ ०३ अन्नस्योत्तराभिर्जुहोति	516
पितामहाय	517
प्रपितामहाय	517
अन्येभ्यः	518
२१ ०४ आज्याहुतीरुत्तरा:	519
२१ ०५ एतद्वा विपरीतम्	521
२१ ०६ सर्वमुत्तरैरभिमृशेत्	523
२१ ०७ कूपतान्वा प्रतिपूरुषम्	524
२१ ०८ उत्तरेण यजुषोपस्पर्शयित्वा	525
२१ ०९ भुक्तवतोऽनुव्रज्य	527
उत्तरैर्दक्षिणापवर्गन् पिण्डान्दत्वा	527
उत्तरैरुपस्थानम्	527
उभयान् पिण्डान् परिषिञ्चति	528
शेष-प्राशनम्	528
पूर्वद्युः	531
निवेदनम्	531
उपवीत-नियमः	532
होमात् पूर्वम्	532
आसनादि	533
अध्यादि	533
अनुज्ञा	534
होमः	534
भोजनम्	535
अभिमर्शादि	535
स्पर्शनम्	535
श्रावणादि	536
परिकिरणम्	536
तृप्तिवचनादि	537
आशीर्वचनम्	537
प्रेषणम्	538
अनुव्रजनम्	538

प्राधान्यम्	538
आमशाद्भुम्	539
प्रयोगः	539
हिरण्यदानम्	540
उपसंहारः	540
२५ अष्टकाशाद्भुम्	542
२१ १० या माध्याः	542
२१ ११ तस्यास्सायमौपकार्यम्	543
२१ १२ अपूपज् चतुश्शरावम्	544
२१ १३ अष्टाकपाल इत्येके	545
२२ ०१ पार्वणवदाज्यभागान्तेऽज्जलिनोत्तरयाऽपूपाज्जुहोति	546
२२ ०२ सिद्धूशेषस्तमष्टधा कृत्वा	547
२२ ०३ श्वोभूते दर्भेण	548
२२ ०४ तृष्णीम् पञ्चाज्याहुतीर्हत्वा	549
श्वोभूते वपाहोममन्त्रः	549
२२ ०५ माँसौदनमुत्तराभिः	551
२२ ०६ पिष्टान्नमुत्तरया पिष्टेन	553
२२ ०७ आज्याहुतीरुत्तराः	554
२२ ०८ स्विष्टकृत्रभूति	555
२२ ०९ अन्वष्टकायामेवैके	556
२२ १० अथैतदपरन् दध्न	558
२२ ११ अत एव	559
२२ १२ तस्या मासिश्राद्धेन	560
२६ प्रकीर्णकर्माणि	564
२२ १३ सनिमित्वोत्तरान् जपित्वाऽर्थम्	564
२२ १४ रथं लब्ध्वा	565
२२ १५ उत्तरेण यजुषाऽधिरुद्घात्तरया	566
२२ १६ अश्वमुत्तरैरारोहेत्	567
२२ १७ हस्तिनमुत्तरया	568
२२ १८ ताभ्याँ रेषाणे	569
०८ स्योना पृथिवि	569

२२ १९ संवादमेष्यन् सव्येन	570
२३ ०१ दक्षिणे फलीकरणमुष्टिमुत्तरया	571
२३ ०२ कुद्धमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत	572
२३ ०३ असाभवेष्युः परेषाँ	573
२३ ०४ सिद्ध्यर्थे बभुमूत्रेण	574
२३ ०५ सिद्ध्यर्थे यदस्य	575
२३ ०६ यङ् कामयेत	576
२३ ०७ येन पथा	577
२३ ०८ यद्येन	579
२३ ०९ आगारस्थूणाविरोहणे मधुन	580
२३ १० परिषेचनान्तङ् कृत्वाऽभिमृतेभ्य	582
Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा	585
Goals ध्येयानि	585
संस्कृतानुवादः	585
Contribution दानम्	586

गृहसूत्राणि ①

मूलम् अत्र ।

०१ सामान्यपरिभाषा:①

०१ ०१ अथ कर्मण्य् ②

अथ कर्मण्य् आचाराद् यानि गृह्यन्ते।

⑤

>

▼ Oldenberg

1. १ Now (follow) the ceremonies (the knowledge of) which is derived from practice (and not from the Śruti).

▼ हरदत्तः

नमो रुद्राय यद्गृह्यमापस्तम्बेन निर्मितम् । क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्तिरनाकुला ॥ द्विप्रकारणि कर्मणि-श्रुतिलक्षणानि आचारलक्षणानि च । तत्र श्रुतिलक्षणानि व्याख्यातानि ।

**अथेऽपि दानीं यानि कर्मणि विवाहप्रभूतीनि आचारात् प्रयोगात् गृह्यन्ते ज्ञायन्ते, न प्रत्यक्षश्रुतेः, तानि व्याख्यास्यामः । किं प्रयोजनं सूत्रस्य? स्मार्तानां कर्मणां अधिकारः । तेन उदगयनादिनियमः - "सर्वत्र स्वयं प्रज्वलितेऽग्नात्" (आप.गृ.८-५.) इत्येवमादीनि च गार्ह्येष्वेव कर्मसु भवन्ति, न श्रौतेषु । अत्राथशब्देन श्रौतोपदेशानन्तरं स्मार्तोपदेशं करिष्यामीति वदन् तदपेक्षामस्य दर्शयति । तत्र या: परिभाषा: "स त्रयाणां वर्णानां" (आप.परि. १-२.) "मन्त्रान्तैः कर्मादीन् सन्निपातयेत्" (आप.परि. २-१.) "रौद्र, राक्षस" (आप.परि. २-९.) "तदिदं सर्वप्रायश्चित्त" मित्येवमाद्यास्ता इहापि भवन्ति (इदंकार्याणि) ॥

▼ सुदर्शनः

यो वर्णेरिज्यते नित्यैः कर्मभिश्चोदितैर्निजैः । तेभ्योऽ(१) पवर्गदो यश्च तं नमाम्यद्युयं हरिम्(२) ॥ १॥ आपस्तम्बमुनिं वन्दे मन्दधीहितकाम्य्या । योऽनुष्ठेयपदार्थानां क्रमकल्पमकल्पयत् ॥२॥ यत्कृतं वेदवद्वाष्यमाद्रियन्ते विपश्चितः । स कपर्दी चिरं जीयाद्वेदवेदार्थतत्त्ववित् ॥३॥ सुदर्शनार्थः(३)कुरुते गृह्यतात्पर्यनिर्णयम्(४) । केवलं वैदिकशब्दाप्रेरितो मन्दधीरपि ॥४॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थः । तदर्थं पूर्ववृत्तमुच्यते । इह हि यज्ञा एकविंशतिभेदाः । तत्र च सप्त पाकयज्ञसंस्थाः- औपासनहोमो, वैश्वदेवं, पार्वण, मष्टका, मासिश्राद्धं, सर्पबलिं, रीशानबलिरिति । सप्त च हविर्यज्ञसंस्थाः-अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासा, वाग्रयणं, चातुर्मास्यानि, निरूढपश्चुबन्धस्, सौत्रामणिः, पिण्डपितृयज्ञादयो दर्वीहोमा इति । (५)सप्तैव च सोमसंस्थाः:-
अग्निहोमो, उत्त्यनिष्ठोम, उकथ्य, ष्ठोडशी, वाजपेयो, उत्तिरात्रोऽप्तोर्यामि इति । एते च नित्याः नियतप्रदोषादिकालीनजीवननिमित्तका इत्यर्थः । कुत एते नित्याः? "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्यणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः", (तै.सं.६-३-१०.) इत्यत्र "यज्ञेन" इत्यकवचनं "यज्ञं व्याख्यास्यामः" (आप.परि.१-१.) इतिवत् जात्यभिप्रायं मन्यमानस्य भगवतो वसिष्ठस्य "नैयमिकं ह्येतदृपत्रयं संस्तुतम्" (व.सं.११-४७.) इति वचनेन एषामवश्यानुषेयत्वावगमात् । तथा "सायं प्रातरत ऊर्ध्म्" (आप.गृ.७-१९.) "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, " "वसन्ते ज्योतिष्ठोमेन यजेत्" (आप.श्रौ.१०-२-५.) इत्येवमादिभिः, "अहरहः प्रवृज्यते" (तै.ब्रा. २-१-३.), अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते" (तै.बार.३-२-८.), "पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति" (तै.ब्रा. ३-२-३). इत्येवमादिभिः, (१) कर्मण्यारभ्मन्यायेन च प्रयोगाभ्यासावगमात् । तथैव सोमस्येषट्यादेश्वाकरणे ऐन्द्रानपशुविभ्रष्टैष्ट्यादि प्रायश्चित्तविधानेन प्रत्यवायोत्पत्त्यवगमात् । तथैव "स एतांश्वतुर्होतृनात्मस्परणानपश्यत्" (तै.ब्रा.२-३-७.) इति अग्निहोत्रादिसोमान्तानामात्मनिष्क्रयणार्थत्वावगमात् । न तु सौर्यादिवत् (२) केवलं काम्याः उक्तहेतूनां सर्वेषामनुपपत्तेः । यत एवैते नित्याः अत एव "अनाहिताग्निता स्तेयम्" (मनु.११-६५.) इत्यनाहिताग्निताया उपपातकगणे पाठः । अत एव नित्याधिकारविधिप्रयुक्तमाधानम् । काम्यसिद्धिस्तु नित्यानुष्टानेनैव गुणफलाधिकारविधया प्रासङ्गिकी भवतु ।

मीमांसकमत्या तु यद्यपि काम्याधिकारविधिप्रयुक्तमाधानं, काम्यानुष्टानेन च नित्यसिद्धिः (३) प्रसङ्गात् ; तथापि कल्पसूत्रकाराणां प्रक्रियया साधिकारत्वेन (४)प्रयुक्तिशक्तियोग्यतया अन्यतोऽप्रयुक्तौ नित्याधिकारविधिप्रयुक्तिरप्युपपत्ता । यथा (५)विवरणमते स्वविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति । तस्मात् मन्दमध्यमोत्कृष्टबुद्धिभिस् (६)सर्वैरपि त्रैर्वर्णिकैरतेऽवश्यं कर्तव्याः । ते च नानासाधनका नानाशाखान्तरस्थाङ्कका मीमांसान्यायसहसनिर्धार्यवचनव्यक्तिका मन्दबुद्धिभिरिदानीन्तरैर् (७) दुर्ज्ञानाः अज्ञाने चानुष्टातुमशक्ताः कथञ्चन प्रत्यवेयुरिति कृपाविष्टचेतस्कतया सूत्रकारेण "यज्ञं व्याख्यास्यामः" (आप.परि.१-१.) इति परिभाषायामेकविंशतियज्ञान् सामान्यतः (८)संक्षेपतश्च व्याखायाय तावन्मात्रेणानुष्टानानुपयोगात् "अथातो दर्शपूर्णमासौ" (आप.श्रौ.१-१) इत्यारभ्य श्रौता हविर्यज्ञास्सोमसंस्थाः (९) क्षामवत्यादयो नैमित्तिका: प्रसङ्गात् काम्याश्रू (१०)विशेषतो व्याख्याताः ॥ अथ अनन्तरम् । आचारात्- आडित्युपर्सास्य अविच्छेदो व्याप्तिरभिप्रेतोऽर्थः । चारः चरणं कर्मसु प्रवर्तनम्, "पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति" (आप.श्रौ.१-७-२.) इत्यादौ दर्शनात् । तेन यत्सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कोलेषु च सर्वैस्त्रैविद्यवृद्धैशिष्टैलौकिकप्रयोजनाभावेऽप्यविच्छिन्नमवि (१)गानेनाद्रियमाणं, अतएव मूलान्तरासभावात् स्वमूलभूतवेदानुमाने लिङ्गभूतं कर्मसु प्रवर्तनं स आचारः । तस्मादाचारात् अनुमितैर्वेदैः यानि औपासनहोमादीनि पाकयज्ञशब्दवाच्यानि पाणिग्रहणादीनि च

यज्ञेष्वधिकारिष्यमाणदेहसंस्कारार्थानि कर्मणि गृह्यन्ते ज्ञायन्ते कर्तव्यत्वेन तानि व्याख्यास्याम
 इति शेषः । यत एव आचारानुमेयवेदावगम्यानि गाह्याणि कर्मणि अत एव तेभ्यः
 प्रथममनुष्ठेयेभ्योऽपि पूर्वं श्रौतानां व्याख्यानं कृतम् ; प्रत्यश्रुतिविहितेषु जिज्ञासायाः
 प्रथमभावित्वात्, अनुमितवेदार्थजिज्ञासाया(२)श्रमभावित्वात्, जिज्ञासाशान्यर्थत्वाच्च
 व्याख्यानस्येति । अत्र च आचारादित्याचारेणोपलक्ष्य गाह्याणि कर्मणि वदन्नेवं ज्ञापयति- इह
 साक्षादनिबद्धानामपि येषां "जमदनीनां तु पञ्चावत्तम्" (आप.श्रौ.२-१८-२.) इत्यादीनां
 पदार्थनामाचारः कृत्स्नदेशादिव्याप्तस्यात् तेऽपि वेदमूला एवेति ।
 कृत्स्नदेशादिव्याप्तिश्वाधिकपौनरुक्त्यादिभिश्वौते दर्शनेन गृह्यान्तरैर्धर्मशास्त्रैः न्यायबलेन
 सम्प्रदायविद्यारख्यातृवचनैर्वा निश्चेतव्या । इदं चाधिकारसूत्रम् । यान्यङ्गान्युत्तरत्र
 "पुरस्तादुदग्वोपक्रमः" (आप.गु १-५.) इत्यादीनि वक्ष्यन्ते तेषां गाह्यकर्मर्थतां, श्रौतानां
 सार्वत्रिकाणामपि स्वतोऽनिदमर्थतां च ज्ञापयितुम् । एतच्च(३) समानोपदेशतिदेशयोरभावात् ॥
 केचित्— कर्मणीतद्गृह्ये वक्ष्यमाणान्यस्मच्चरणार्थान्येव, न तु
 धर्मशब्दाधिकृतधर्मशास्त्रौक्तवत्सर्वार्थानि । तथा श्रौतानन्तरं गाह्याधिकारः
 श्रौतोक्तसार्वत्रिकधर्ममामिह प्राप्त्यर्थं इति ॥

▼

⑤

>

अथ कर्मण्य् आचाराद् यानि गृह्यन्ते ।

०१ ०२ उदगयन-पूर्वपक्षाहः-पुण्याहेषु②

उदगयन-पूर्वपक्षाहः-पुण्याहेषु कार्याणि ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

2. They should be performed during the northern course of the sun, on days of the first fortnight (of the month), on

auspicious days,

▼ हरदत्तः

उदगयनादिविधानं दक्षिणायनादिप्रतिषेधार्थम् । समुच्चयश् चोदगयनादीनां न विकल्पः ।
पुण्याहा॒ः देवनक्षत्राणि ज्योतिशास्त्रे प्रसिद्धानि यमनक्षत्राणि च तद्-विहितानि ।

▼ सुदर्शनः

उदगयनादयः प्रसिद्धाः । पुण्याहास् त्व अहो नवधा विभक्तस्यायुजो भागाः-प्रातसङ्घव(१)
मध्याह्नापराह्नसांयशब्दवाच्याः पुण्यनक्षत्रापरपर्यायाः पञ्च । "समानस्याह्नः पञ्च पुण्यानि
नक्षत्राणि" (तै. ब्रा. १-५-३) 'मित्रस्य सङ्घवः । तत्पुण्यं तेजस्त्व्यहः' (तै. ब्रा. १-५-३.)
इत्यादिश्रुतेः । युग्मास्त्वश्लीलाः, "चत्वार्यश्लीलानि" (तै. ब्रा. १-५-३.) इति श्रुतेः ।

केचित् कृत्तिकादिविशाखान्तानि देवनक्षत्राणि पुण्याहाः, 'यान्येव देवनक्षत्राणि । तेषु कुर्वीत
यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुरुते' (तै. ब्रा. १-५-२.) इति श्रुतेः ।

उदगयनेत्यादिर्यं समासो द्वन्द्वः । तेषु कार्याणि । गाह्यार्णीति शेषः ।

एषां समुच्चयः न विकल्पः ।

एतच् च सामान्यविधानं तत्र तत्र विशेष-विधानेनापोद्यते नियम्यते च ।

एवम् उदग्-अयनादीनां विधाने सत्य अपि क्वचिदनियमः प्रतिभासते । "सर्व ऋतवो विवाहस्य"
(आप. गृ. २-१२.) इति वचनाद् यदा दक्षिणायनेऽपि विवाहस् स्यात् तदा समावर्तनं तत्-काल-
समीपकाल एव । इतरथा उदगयन-समावृत्तस्य शरदि विवाहे सति बहु-काल-
व्यवधाने, "अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनम् एकमपि द्विजः" । (दक्षसं. अ. १.) इति निषेधातिक्रम-
प्रसङ्गात् ।

किञ्च आश्वलायनगृह्ये "उदगयन आपूर्यमाण-पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौल-कर्मापनयन-गोदान-
विवाहाः" (आश्व. गृ. १-५.) इत्यत्र चौलविकारत्वादेव गोदानस्य उदगयनप्राप्तौ पुनस्तत्र तद्विधिः
तद्विकारान्तरे समावर्तने उदगयन-नियम-निवृत्यर्थ इति गम्यते ।

तथा बौधायनीये समावर्तनस्य चौल-विकारत्वाद् एव आपूर्यमाण-पक्षप्राप्तौ पुनस् तत्र
तद्विधिर(२) उदगयनानियमार्थं इति गम्यते । तथा गृहनिर्माणप्रवेशयोः ज्योतिश्-शास्त्रे
दक्षिणायनस्यापि विधानात् अविगीतशिष्टाचाराच् च उदगयनानियमः ।

तथा अपरपक्षेऽप्यापञ्चम्याः ज्योतिश्-शास्त्राद् एव शिष्टाः कर्माणि आचरन्ति । तथैव ज्योतिश्-
शास्त्राद् अन्न-प्राशन(३)-गृहनिर्माण-प्रवेशान् रात्राव् अप्याचरन्ति । तथैव यदा पुण्याहाः
ज्यौतिषीक्त-दोषोपहताः तदा अश्लीलेष्व अपि तदुक्त-गुण-युक्तेषु(४) अविगानेन कर्माण्य्
आचरन्ति ।

ज्योतिशशास्त्रम् अपि (१) वेदाङ्गत्वाद् अगृह्यमाण-कारणत्वात्, शिष्ट-परिगृहीतत्वाच् च
कल्पसूत्रादिवद् आदरणीयम् एव । निर्णये तु शिष्टाः प्रमाणं सर्वत्र ॥

⑤

>

उदगयन-पूर्वपक्षाहः-पुण्याहेषु कार्याणि ।

०१ ०३ यज्ञोपवीतिना कार्याणि②

(देवकर्मसु) यज्ञोपवीतिना ।

⑤

>

▼ Oldenberg

3. With the sacrificial cord suspended over (the sacrificer's) left shoulder.

▼ हरदत्तः

कार्याणि इत्यनुवर्तते ॥

▼ सुदर्शनः

कार्याणीति सम्बन्धः । ननु यज्ञोपवीतं पाकयज्ञेषु "प्रागपवर्गाणि" (आप. प.२-५.) इत्यादिना
सिद्धम् । विवाहादिहोमेषु जपादिषु च "होमे जप्यकर्मणि" (आप. ध. १-१-१५.) इत्यादिना ।
अतोऽत्रैतद्विधिर्वर्थः । सत्यम्; यत्राप्राप्ति(२)होमन्तप्रत्यवरोहणादिषु तत्रायं विधिस्सार्थ एव ॥

⑤

>

यज्ञोपवीतिना।

०१ ०४ प्रदक्षिणम् प्रदक्षिणम्②

प्रदक्षिणम्।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

4. (The rites should be performed) from left to right.

▼ हरदत्तः:

प्रदक्षिणं च तानि कर्तव्यानि दक्षिणं पाणिं प्रतिगतं प्रदक्षिणम् । उदाहरणं परिस्तरणादि । ननु-
तदिदमुभयमविधेयं, पूर्वमेव श्रौतेषु विहितत्वात् "दैवानी"ति (आप. प. २-१५) तत्रोच्यते, इह
मानुषेषु जातकर्मादिष्पेतयोः प्रवृत्तिरिष्यते(३)तदर्थमयमारम्भः ।

▼ सुदर्शनः:

कार्याणीत्येव सम्बन्धः । इदं तु प्रादक्षिणं पाकयज्ञेषु तत्कोटिषु च विवाहादिषु
परिभाषासिद्धमपि(४) तद्यतिरिक्तगाह्यार्थं विधीयते । "तथापवर्गः" (आप.गृ.१-६.) इति
चेत्थमेव ॥

▼

⑤

>

प्रदक्षिणम्।

०१ ०५ पुरस्तादुदग्वोपक्रमः अनियमे②

(देवकर्मसु) पुरस्तादुदग्वोपक्रमः

⑤

>

▼ Oldenberg

5. The beginning should be made on the east side or on the north side,

▼ हरदत्तः

अनियमे नियमार्थमिदं वचनम् । दक्षिणतः पश्चाद्वोपक्रामो माभूदिति । परिस्तरणाद्येवोदाहरणम् ॥

▼ सुदर्शनः

कार्य इति शेषः । अयं तु सर्वेष्वपि यज्ञायज्ञरूपगार्ह्येष्वप्राप्तत्वाद्विधीयते ॥

⑤

>

पुरस्तादुदग्वोपक्रमः।

०१ ०६ तथाऽपवर्गः तेषामपवर्गोऽपि②

तथाऽपवर्गः।

▼
⑤

>

▼ Oldenberg

6. And also the end.

▼ हरदत्तः

तेषामपवर्गोऽपि तथा प्रत्येतत्व्यः । पुरस्तादुदग्वेत्यर्थः । अपवर्गः परिसमाप्तिः । न चात्र उपक्रमापवर्गयोः समानमिदं नियमनं क्रियते — पुरस्तादुपक्रान्ते तत्रैव समाप्य उदगारभ्यं च तत्रैवेति । किं तर्हि यथासंभवं प्रवृत्तिः, तद्यथा परिस्तरणस्य पुरस्तादुपक्रान्तस्य तत्रैवापवर्गसम्भवादुदगपवर्गः । तत्रापवर्गविधेरानर्थक्यं, श्रौतेष्वेव परिभाषितत्वात् "प्रागापवर्गाण्युदगपवर्गाणि वे"ति (आप.प. २-१५.) । उच्यते । यद्यपवर्गविधिः पुनरिह नारभ्यते, अपरेणान्मि द्वे कुटी कृत्वेऽ(आप.गृ. १२-१४)त्यत्र दक्षिणापवर्गता प्राप्नोति, अत्रोपक्रमस्योदगगतत्वनियमात् । अतो विप्रतिषेधे अपवर्गबलीयस्त्वं यथा स्यादित्ययमारम्भः । अन्यथा प्रदक्षिणपरिभाषया सामान्यपरिभाषा बाध्यते किञ्चिद्देवानि कर्माणीति तत्र विशेषितम् । अत्र मानुषेषु कर्मादिष्वपि प्राप्त्यर्थोऽपवर्गनियमः ॥

▼ सुदर्शनः

पुरस्तादुदग्वा क्रियापरिसमाप्तिः कार्येत्यर्थः । ननु- "पुरस्तादुदग्वोपक्रमः" इति विधेरेव समन्तपरिषेकादावर्थसिद्धत्वान्नारब्धव्यं तथापवर्गः, इति । न; अनारभ्यमाणेऽस्मिन् सूत्रे प्राचीलेखोत्पवनादेरुदीचीलेखा(१) कुटीकरणादेश्वापवर्गः प्रत्यक् दक्षिणा च स्यात् । अतस्तद्वाधनायेदमारब्धव्यमेव । केचित्—प्राचीनानां लेखानामुदगुपक्रमः, उदीचीनां च प्रागपवर्गः, अग्निपरिस्तरणवद्भयविध्यसम्भवात्(२) इति ॥

▼

⑤

>

तथाऽपवर्गः ।

०१ ०७ अपरपक्षे पित्र्याणि②

अपरपक्षे पित्र्याणि।

⑤

>

▼ Oldenberg

7. 2 Ceremonies belonging to the Fathers (are performed) in the second fortnight (of the month),

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदम् सूत्रम् दशमे व्याख्यातम्।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदम् सूत्रम् दशमे व्याख्यातम्।)

⑤

>

अपरपक्षे पित्र्याणि।

०१ ०८ प्राचीनावीतिना②

(पित्रेषु) प्राचीनावीतिना ८

(5)

>

▼ Oldenberg

8. With the sacrificial cord suspended over the right shoulder,

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदम् सूत्रम् दशमे व्याख्यातम्।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदम् सूत्रम् दशमे व्याख्यातम्।)

▼

(5)

>

प्राचीनावीतिना।

०१ ०९ प्रसव्यम्②

(पित्रेषु) प्रसव्यम् ९

▼

(5)

>

▼ Oldenberg

9. From right to left,

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदम् सूत्रम् दशमे व्याख्यातम्।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदम् सूत्रम् दशमे व्याख्यातम्।)

⑤

>

प्रसव्यम्।

०१ १० दक्षिणतोऽपवर्गः②

दक्षिणतोऽपवर्गः।

⑤

>

▼ Oldenberg

10. Ending in the south.

▼ हरदत्तः

पितृदैवत्यकर्मण्यपरपक्षे कार्याणि । "मासिश्राद्धस्यापरपक्षे" (आप.गृ. २१.१.) "या माध्या: पौरीमास्या उपरिषाद्धवृष्टकेति" (आप. गृ. २१-१०.) तत्रापरपक्ष उपदिष्टः । इदं तु नियमनं यानि गयाश्राद्धादीनि देशविशेषेण पात्रविशेषेण काम्यान्युपदिष्टानि अस्माभिश्च परिगृहीतानिपार्वणे क्रान्तादीनीत्यत्र तेष्वपरपक्षप्राप्त्यर्थं च । तेन पूर्वपक्षे मृतस्यापरपक्ष एकोद्दिष्टं कर्तव्यं न त्वेकादशेऽहनि । अनुष्ठानज्यै(त्वे)कादशेऽहनि । मासिश्राद्धस्यापरपक्षविधेः प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः । अयं चापरपक्षविधिः कृत्स्नस्योदगयनादेरपवादो न पूर्वस्मादुद्गवा यथायोगम् । उदाहरणं परिस्तरणादि । तदिदं प्राचीनावीत्यादित्रयमविधेयम् । श्रौतेष्वेव परिभाषितत्वात् उच्यते— "यज्ञोपवीतिना प्रदक्षिणं" "तथापवर्गं" इत्येताः परिभाषा अविशेषणात्र प्रकरणे पठिताः सामान्यपरिभाषाया बाधितत्वात् पित्र्येष्वपि प्राप्नुवन्ति तद्वाधार्थमिदम् । अत्र च येषां

पित्र्याणां स्वातन्त्र्येण स्वकाले प्रवृत्तिः तेषामेवायं प्राचीनावीतविधिः नत्वन्यत्राङ्गत्वेन प्रयुज्यमानानाम् । तेन दैवेषु मानुषेषु च कर्मसु "पितरः पितामहा" इत्यत्र यजोपवीतमेव भवति । **अपर आह-** "तस्मादभ्याताना वैश्वदेवा" (तै.सं.३-४-५.) इति दर्शनात् "पितरः पितामहा" इत्यस्यापि पित्र्यत्वादेव प्राचीनावीतस्याप्रसङ्गः इति । तथा "अपरपक्षे पित्र्याणी"त्यस्मिन्नधिकारे (१) अभिहितं प्राचीनावीतमविशेषण पित्र्ये कर्मणि साङ्गे प्रवर्तते । तेन पित्र्ये आज्यभागान्ते कर्मणि जयादौ च प्राचीनावीतमेव भवति ॥

▼ सुदर्शनः

कार्याणीत्येव । अयं च विधिस्वतन्त्रपित्र्योदेशेन । (२) अङ्गानां तु सहप्रयोज्यानां मुख्यकालत्वेन कालविध्यपेक्षाऽभावात् । एष च न पूर्वपक्षमात्रापवादः । किं तर्हि? सर्वापवादार्थं विध्यन्तरम् । आः! कुत एतद्ज्ञायते? । "न च नक्तं श्राद्धं कुर्वीत" (आप.ध. २-१७-२३.) इति ज्ञापनात् । (३) यदि ह्यां पूर्वपक्षमात्रापवादस्यात्, तत उदगयनादीनां त्रयाणामपवादाभावाद्रात्रावप्रसक्तेः प्रतिषेधो न स्यात्, (४) अस्ति च प्रतिषेधः, इत्यतो ज्ञायते विध्यन्तरमेवेति । प्रयोजनं त्वविशेषण दक्षिणायनेऽप्यपरपक्षेऽहि कायश्राद्धानि कर्तव्यानीति । मासिश्राद्धं तु "मासि मासि कार्यम्" (आप. धर्म. २-२६-४.) इति (५) वीप्सया दक्षिणायनेऽपि सिद्धमेव । नन्वस्मिन् सति "मासिश्राद्धस्यापरपक्षे" (आप.गृ. २१-१.) इति विधिः किमर्थः? । नियमार्थः । तथा हि- अपरपक्ष एव मासिश्राद्धम्, न पुनर्दैवान्मानुषाद्वा (१) विघातादपरपक्षेऽतिक्रान्ते "सर्वोऽपरपक्षः पूर्णमासस्य" इत्यादिवत् पूर्वपक्षेऽपि कर्तव्यम् । किन्तु प्रारब्धस्मार्तनित्यकर्मव्यापत्तौ प्रायश्चित्तमेव । तच्च "भूर्भुवस्सुवस्स्वाहा" इत्येको होमस्सर्वप्रायश्चित्ताख्यः । "यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा भूर्भुवस्स्वरिति सर्वा अनुदृत्याहवनीय एव जुहुयात्" (ऐ.ब्रा. २४-३४.) इति बहूचश्रुतेः । अयं चात्रौपासने, नैमित्तिकैकविधिपरश्चुतिस्थाहवनीयशब्दस्य न्यायतो निमित्तवत्कर्मात्मनिमात्रप्रदर्शनार्थत्वात् । उपवासश्च कार्यः । वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकवतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ (मनु. ११-२०३.) इति मनुवचनात् । (२) आतमितोः प्राणायामश्च, "नियमातिक्रमे वान्यस्मिन्" (आप. ध. २-१२-१८.) इति वचनात् । एतोषां समुच्चय एव न विकल्पः, "एकस्मिन् दोषे श्रूयमाणानि प्रायश्चित्तानि समभ्युच्चीयेरन्" (आप. श्रौ. ९-१-२.) इति दर्शितत्वात् । प्रसङ्गादन्येषां लोपेऽपि प्रायश्चित्तमुच्यते । एवमन्येषामपि प्रारब्धानां प्रायश्चित्तं पाकयज्ञानां व्यापत्तौ, गौणकालेऽप्यतिक्रान्ते । गौणकाले तु सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं तेऽनुषेया: । औपासनहोमस्य तु बहुकालातिक्रमे अष्टभ्यो होमकालेभ्यः पूर्वं प्रत्येकं सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं (३) अतीता होमा: कर्तव्याः । अत्रोपासनप्राणायामयोराचारो न दृश्यते । ऊर्ध्वं तु धार्यमाणेऽप्यग्नौ "अनुगतो मन्थः" (आप.गृ. ५-१५.) इत्याद्यन्युत्पत्तिप्रायश्चित्ते भवतः, "चतुरात्रमहृयमानोऽग्निलोकिकस्सम्पद्याते" इति वचनात् । यदि पुनरालस्यादिनोत्सन्नानिरेव चिरकालं वर्तते तदा स्मृत्यन्तरतस्तत्कालानुरूपं कृच्छादिकं होमद्रव्यदानं च वेदितव्यम् । स्वकाले अनारब्धानां तु पाकयज्ञानां सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽरम्भः कर्तव्यः ॥ (४) केचित्—पाकयज्ञानां (५) स्वकालेष्वनारम्भे आरब्धानां चाकरणे गौणकालातिक्रमे च चतुर्गृहीतेनाज्येन सग्रहेण सप्तहोत्रा जुहुति । यद्यपि "सप्तहोत्रा यज्ञविभ्रष्टं याजयेच्चतुर्गृहीतेनाज्येन" (आप. श्रौ. १४-१४-११.) इति श्रौतो दर्वीहोमः यज्ञविभ्रषे युक्तः, तथापि "एषा वा अनाहितानेरिष्यच्चतुर्होत्तारः" (आप. श्रौ. १४-१३-२.) इत्युपक्रम्य "आहितानेरिष्यच्चतुर्होत्तारः" (आप. श्रौ. १४-१५-५.) इत्युपसंहारात्, गाहौं विभ्रेषे

आहत्य प्रायश्चित्तविधानेनापेक्षितत्वाच्च तद्विभ्रेषेऽपि युक्त एवेति । तत्तु कर्पर्दिस्वामिनोक्तम् ॥
जातकर्मादीनां तु (१)स्वकालातिक्रमे सर्वप्रायश्चित्तपूर्वकं तदनुष्ठानम् । कर्माङ्गानां तु लोपे
सर्वप्रायश्चित्तं प्राणायामश्च । अनुष्ठानं चारादुपकारकाणामार्कमसमाप्तेः । द्रव्यसंस्काराणां तु
द्रव्योपयोगात् पूर्वमेव सम्भवताम् । पाकयज्ञेष्वाग्निहोत्रिक(२)विधौ चोपनयने चाङ्गव्यापत्तौ
"भुवस्स्वाहा" इति तत्त्वं (३)त्कर्माङ्गानौ होमः । "अनाज्ञातम्" इति तिसृभिश्च होमो जपो वा ।
भुवरनाज्ञातविधर्थयोर्विकल्पो वा, "ब्राह्मणावेक्षो विधिः" (आप.गृ.२-११.) इति
"श्रुतितसंस्कारः" (आप. धर्म.२-१-८.) इति श्रौतप्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थत्वात् । ननु- "भुवः" इति
दक्षिणांगो "अनाज्ञातं" इति चाहवनीये । सत्यम्, इह तयोरग्न्योरभावात्
नैमित्तिकानामप्यङ्गत्वेनेतराङ्गवत् प्रधानान्गौ होमस्य युक्तत्वाच्च ॥

(४) केचित् सर्वेषु गार्हीकर्मसु तदङ्गेषु च भ्रेषे "अनुकृतमन्यतो ग्राह्यम्" इति न्यायेन
गृह्यान्तरोक्तानि प्रायश्चित्तान्याहुः, तच्चिन्त्यम् ॥ अलं प्रासङ्गिकेन । प्रकृतमुच्यते । यत्तु
"अपरपक्षस्यापराह्लश्श्रेयान्" (आप. धर्म.२-१६-५.) इति, तदपराह्लविधानार्थमनुवादः, यथा
पात्नीवते "सर्वत्रानुवषट्कारो द्विदैवत्पूरुग्राहादित्यसावित्रपात्नीवतवर्जम्" (आप. श्रौ.
१२-१४-२.) इत्यनुवषट्काराभावे प्राप्तेऽपि "अपि वोपांश्वनुवषट्कुर्यात्" (आप.
श्रौ.१३-१४-९, १०.) इति । "सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु" (आप.धर्म. २-१६-७.) इति
त्वहर्विशेषणार्थम् । अपरपक्षस्याहस्स्वेव मासिश्राद्धं, न पूर्वपक्षस्याहस्सु
विकलपेनाप्यभिमत्तिः । इतरथा आशौचादतिक्रान्तेऽपरपक्षे दैवात् पितृणां श्राद्धे तु आशौचं
जायते यदि । आशौचेऽथ व्यतीते वै तेभ्यश्श्राद्धं प्रदीयते ॥ इति स्मृत्यन्तरात् कदाचित्
पूर्वपक्षस्याहस्स्वपि विकल्पेनेदं स्यात् । नित्यश्राद्धं तु "एवं संवत्सरम्" (आप. ध.२-१८-१२)
इति अत्यन्त(४) संयोगे द्वितीयाबलात् पूर्वपक्षेऽपि ॥७॥ पित्र्याणि कार्याणीति शेषः । इदंतु
वासोविन्यासभेदविधानं स्वतन्त्रास्वतन्त्रसर्वपित्र्यार्थम्, "प्राचीनावीतिना पित्र्याणि" इत्यनेन
वाक्येन अविशेषावगमात्, उद्देश्ये पित्र्यमात्रे लब्धे अधिकाप्रकृत(१) स्वातन्त्र्यविवक्षायां
वाक्यभेदापत्तेः, अङ्गेष्वपि प्राचीनावीते विधेये "अपरपक्षे पित्र्याणि" इतिवदनपेक्षितत्वाभावाच्च
। तेन यानि स्वतन्त्राणि यथा प्रधानाहुतयः, यानि चास्वतन्त्राणि यथा द्वितीयनिमार्जनादीनि, तानि
सर्वाण्येव प्राचीनावीतिना कार्याणि । इत्थमेव "यज्ञोपवीतिना" इत्यपि । तेन पित्र्याङ्गान्यपि
दैवान्याघारादीनि यज्ञोपवीतिनैव । इतराङ्गानां तु पात्रप्रयोगादीनां तत्तत्प्रधानवदेव ॥ केचित्-
अङ्गानां प्रधानर्धमता(२) न्याय्येति पित्र्याङ्गानि दैवान्यपि प्राचीनावीतिना, दैवाङ्गानि पित्र्याण्यपि
यज्ञोपवीतिनैति, तच्चिन्त्यम् ॥ ८ ॥ तथैव शेषः ॥ ९॥ अत्र "प्राचीनावीती" (आप.परि. २.१६.)
इत्यादिपरिभाषया एषां त्रयाणामपि सिद्धत्वात् अपाक्यज्ञनित्यषोडशश्राद्धाद्यर्थो विधिः ॥ १० ॥

"प्राचीनावीतिना प्रसव्यं दक्षिणतोऽपवर्गं" इति पूर्वसूत्रेण सम्बन्धः ।

▼

⑤

>

दक्षिणतोऽपवर्गः।

०१ ११ निमित्तावेक्षाणि नैमित्तिकानि②

निमित्तावेक्षाणि नैमित्तिकानि।

⑤

>

▼ Oldenberg

11. Ceremonies occasioned by special occurrences (are performed) according as their occasions demand.

▼ हरदत्तः

निमित्तानि - यानि नैमित्तिकानि कर्मणि, तानि निमित्तम् अवेक्ष्य तद् अनन्तरम् एव कर्तव्यानि, न तत्र +उदगयनाद्य्-अपेक्षा ।

"अगारस्थूणाविरोहण" (आप.गृ. २३-९.) इत्य् उदाहरणानि ।
तत्रामावास्यायां निशायाम् इति वचनात् तावान् उत्कर्षः ।

गृहप्रवेशनं नैमित्तिकमिति केचित् ।
नेत्यन्ये ॥११॥

▼ सुदर्शनः

नैमित्तिकान्य् आग्रयणातिथ्य-सीमन्तादीनि निमित्तावेक्षाणि ।
निमित्तानि त्रीहि-पाकादीन्य् एवानुष्ठाने उवेक्षन्ते नोदग्-अयनादीनीत्य् अर्थः ।
अत्रापि सम्भवतः पूर्व-पक्षादेर् नापवादः ॥११॥

⑤

>

निमित्तावेक्षाणि नैमित्तिकानि।

---

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.←
2. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←

०२ अग्निमुखनिरूपणम्①

०३ १२ अग्निमिध्वा②

परिस्तरणम् - (क्रमोऽन्यत्रोक्तः।) अग्निमिध्वा प्रागग्रैदर्भैरनिं परिस्तृणाति १२

⑤

>

▼ Oldenberg

12. १ Having set the fire in a blaze, he strews eastward-pointed
Darbha grass around it,

▼ हरदत्तः:

(सम्पादकटिष्ठनी - इदं सूत्रम् अग्निमे व्याख्यातम् ।)

▼ सुदर्शनः:

एवं प्रयोगानुबन्धं कालादिकम् उक्त्वा, इदानीं सर्व-गार्ह्य-प्रधान-होमानां साधारण-तन्त्र-नामानं
प्राच्योदीच्याङ्ग-समुदायं प्रयोज्य-भेदम् आह- "अग्निमिध्वा"इत्यादि" मन्त्र सन्नामः"
(आप.गृ.२-८.) इत्यन्तेन ।

(सम्पादकटिष्ठनी - इदं सूत्रम् अग्निमे व्याख्यातम् ।)

⑤

>

अग्निमिध्वा प्रागग्रैदर्भैरनिं परिस्तृणाति।

०२ १३ प्रागुदगग्रैर्वा उक्ताः②

प्रागुदगग्रैर्वा।

⑤

>

▼ Oldenberg

13. Or eastward-pointed and northward-pointed (grass);

▼ हरदत्तः

उक्ताः पाकयज्ञपरिभाषा: अथ तेषां साधारणतन्त्रं वक्ष्यते- अग्निमिधेति ।
 तदग्नेरुपसमाधानमित्युच्यते । एतच्च कर्माङ्ग्रहम् । किं पुनरत्राग्निः? पत्नीसम्बन्धेष्वौपासनम् ।
 अत्र लौकिके केचिज्जातकर्मप्रभृति परिग्रहमनेत्रिच्छन्ति । अन्ये पुनः उपनयनप्रभृति । अपरे
 समावर्तनादि । "यत्रान्त्यां समिधमादध्यात् तं व्यपरिगृह्णीयाद्" इति । यत्र तु प्रसिद्धोऽग्निर्नास्ति
 तत्र श्रौत्रियागारादाहरणं मथनं वा । "यत्र वक्वचाग्निं"मित्ययं तु देशसंस्कारः सर्वत्र भवति यदि
 स्यादसंस्कृतो देशः । अग्निमिधेति प्रकृते पुनरग्निग्रहणं येषु तन्त्रं न प्रवर्तते तत्रापि परिस्तरणं
 यथा स्यादिति-अग्निंपरिस्तृणाति सर्वत्रेति । उपसमाधानं तु तत्रार्थसिद्धम् । प्रागुदगग्रैर्वा । अथ
 वा न सर्वतः प्रागग्रैरेव परिस्तरणं किं तर्हि प्रागग्रुदगग्रैश्च । तत्रोदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्च ॥९॥

▼ सुदर्शनः

अत्र च अग्निपदार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थं स्मार्तेष्वग्निर्निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यवचनम् । कर्म स्मार्तं
 विवहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । (या.स्म. १-१७.) इति । अस्यार्थः- गृही गृहस्थः सपत्नीकः स्मार्तं
 कर्म विवाहाग्नौ औपासनाग्नौ कुर्वीत । यस्य कर्मणः प्रयोगे
 संकल्पावधातान्वारभद्रव्यत्यागानुमत्यादिपदार्थद्वारा पत्न्यास्सहत्वं तत् कर्म स्वौपासने कुर्वीत
 इत्येतत् । अथ वा यस्य अग्निसाध्यस्य कर्मणः फलं साक्षात् कर्मान्तरप्रणाल्या वा
 जायापतिगाम्यन्यतरगामि वा भवति तत्कर्म गृही स्वौपासने कुर्यात्, "कुर्वीत"
 इत्यात्मनेपदश्वरणादिति । एवं च स्मार्तानि पाकयज्ञसीमन्तादीनि औपासनाग्नौ कर्तव्यानि ।
 गृहप्रवेशोऽपि तत्कर्मजन्यवास्तुशान्ते: जायापत्यायुराद्यर्थत्वादौपासन एव । तथा
 पित्रादेर्मातामहादेशं सपिण्डीकरणमप्यौपासने । सपिण्डीकरणफलस्य प्रेतत्वनिवृत्या
 पितृत्वप्राप्तिरूपस्याभ्युदयिकमासिश्राद्धादौ सम्प्रदानार्थत्वात् तत्फलस्य च
 जायापतिगामित्वादिति । अत एव सपिण्डीकरणं सर्वैरपि पुत्रैर्न कर्तव्यम्, एकेनापि कृते पितृत्या

सम्प्रदानत्वसिद्धे: । अतो यत्र पत्न्यास्सहत्वं क्रियाफलं वा जायापतिगामि तत्कर्म (१) औपासन एव । यदि तु पुत्रोऽनग्निरनुपनीतादिः संवत्सरे पूर्णेऽवश्यं कर्तव्यत्वात् सपिष्ठीकरणं करोति, तदा श्रोत्रियागारादाहतेऽग्नौ ; बौधायनेन "अथ वा श्रोत्रियागारादेव तमौपासनम्" (बौ.गृ.६-२.) इत्यौपासनसंस्तवात्, आचाराच्च । अनुपनीतोऽपि पुत्रश्शाद्वाधिकार्येव, अर्हत्यनुपनीतोऽपि विनाप्यग्निं विनाऽपदम् ॥ (मनु. २-१७२.) इति वचनात्, "न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्वधातिनयनात्" (गौ.ध.२-५.) इति गौतमवचनस्थस्वधाशब्दस्य सकलोर्धदैहिकप्रदर्शनार्थत्वाच्च । भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिष्ठशिष्य एव वा । सपिष्ठीकरणं कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥ इति वचनात् यदा भ्रातृपुत्रादिः करोति तदा यथोक्तसहत्वफलभागित्वयोरभावात् श्रोत्रियागारादाहताण्नावेव ॥ अन्ये तु- भ्रात्रादिगतपितृत्वप्राप्तिपि पुत्रगतपूतत्वादिफलवत् पतिगामि फलमित्यौपासने; तच्चिन्त्यम् ॥ तथा जातकम्चौलोपाकरणसमापनगोदानसमावर्तनान्यपि । तथोपनयनमपि । आचार्यकरणसिद्ध्यर्थमुपनयनमिति मतेऽपि नाचार्यस्यौपासने । तस्य नित्यधार्यत्वात् "त्यहमेतमनिं धारयन्ति" (आप.गृ. ११-२०.) इति सूत्रविरोधात् । विवाहोप्यस्मिन् निर्मन्थ्ये वा, असम्भवाद्विवाहजन्यौपासनस्य । सम्भवेऽपि प्रथमौपासनस्य, न तस्मिन् द्वितीयादिविवाहः ; "यां कामयेत राष्ट्रमस्यै प्रजा स्यादिति तस्या औपासने" इति प्रतिभार्यमौपासनभेदावगमात्, बौधायनीये अग्निद्वयसंसर्गविधानात्, आचाराच्च । कर्मार्थस्यौपासनस्य संस्कृते देशे, अनुपसमाहितस्यान्यस्य वाऽग्ने: , "यत्र क्व चाग्निम्" (आप. ध. २-१-१३.) इति धर्मशास्त्रोक्तविधिना अग्निप्रतिष्ठापनं कर्तव्यम् ॥ केचित्-इदं नाग्न्यङ्गं, कर्माङ्गमेवेति प्रतिकर्म कार्यम्, उखायां चाग्नेर्धरणमिति ॥

अथ सूत्रं व्याख्यायते । अग्निमिद्ध्वा इन्धीतेत्यर्थः: । यद्यप्यर्थप्राप्तमानेरिन्धनं तथाप्येतद्वचनात् इद्धमपि पुनरिन्धीत । अत्र विधर्थे लिङ्गादौ ग्राह्ये क्त्वाग्रहणमिन्धनस्य परिस्तरणपूर्वकालतानियमार्थम् । तेन इन्धनानन्तरं परिस्तरणमेव कार्य, न तु तयोर्मध्येऽवश्यकार्यमपि मूत्रनिरसनादि कर्मार्थसम्भारोपकल्पनं च ॥ नन्वेकस्मिन् सूत्रे इन्धनपरिस्तरणयोर्विधाने वाक्यभेदस्यात् ; सत्यम् न तु सूत्रे वाक्यभेदो दोषः ; सूचनात् सूत्रमिति निर्वचनात् । इत्थमेव व्याख्यानं प्रयोजनं च सर्वत्र क्त्वाग्रहणेषु । **प्रागग्रैर्दर्भरग्निं परिस्तृणाति** । सर्वासु दिक्षु प्रागग्नैः कुशीरग्निं परिस्तृणाति ॥१२॥ अथ वा प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भरग्निं परिस्तृणाति । दक्षिणत उत्तरश्च प्रागग्नैः, पश्चात् पुरस्ताच्चोदगग्नैः, "उदगग्रा: पश्चात्पुरस्ताच्च" (आप.श्रौ.२-१४-१५.) इति श्रौते दर्शनात् । एतान् कुशान् दक्षिणानुत्तरान् करोति, उत्तरांश्चाधरान्; बौधायनभरद्वाजगृह्याभ्यामुक्तत्वात् । **दक्षिणतः पक्ष** उपरिष्टाद्ववत्यधस्यादुत्तरः" इति । अत्र "अग्निमिद्ध्वा" इति प्रकृतेऽप्यग्नौ, "अग्निम्" इति पुनर्वचनं नियमार्थम्-अग्निमेव परिस्तृणाति नान्यदङ्गमपीति । तेन उत्तरेण पूर्वेण वा निहितमुदकं बहिरेव भवति ॥

केचित्-अतन्त्रकेष्वपि कर्मस्वग्निः परिस्तीर्य एवेति नियमार्थमिति ॥१३॥

▼

>

प्रागुदग्नैर्वा।

०१ १४ दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु②

दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

14. Southward-pointed at sacrifices to the Fathers,

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिप्पनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिप्पनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼

⑤

>

दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु।

०१ १५ दक्षिणाप्राग्गैर्वा तत्र②

दक्षिणाप्राग्गैर्वा।

⑤

>

▼ Oldenberg

15. Or southward-pointed and eastward-pointed.

▼ हरदत्तः:

तत्र दक्षिणाग्राः पश्चात् पुरस्ताच्च ॥१५॥

▼ सुदर्शनः:

पित्र्येषु मासिश्राद्वादिषु कर्मसु सर्वासु दिक्षु दक्षिणाग्रैः परिस्तृणाति ॥ १४ ॥ यद्वा दक्षिणाग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैः । पश्चात्पुरस्ताच्च दक्षिणाग्रैः, उत्तरतो दक्षिणतश्च प्रागग्रैः । उत्तरानुत्तरान् दक्षिणांश्चाधरान् कुर्यात् । तथा प्रागुपक्रम्य प्रसव्यं परिस्तृणाति ॥१५॥

⑤

>

दक्षिणाप्रागग्रैर्वा ।

०१ १६ उत्तरेणाग्निन् ②

उत्तरेणाग्निं दर्भन् संस्तीर्य तेष्व एनम् उत्तरया ("आगन्त्रा समग्नमही" त्येतया) अवस्थाप्य

(उत्तरेणाग्निं दर्भेषु अवस्थापनमन्त्रः)

आगन्त्रा (छात्रेण) समग्नमही
प्र सु मृत्युं युयोतन (← यौति: पृथगभावे) ।

अरिष्टुस् सञ्चरेमहि स्वस्ति,
(ब्रह्मचर्य) चरताद् इह स्वस्त्य आ गृहेभ्यः (→आगृहस्थाश्रमम्) । (५)

⑤

>

▼ Oldenberg

16. To the north of the fire he strews Darbha grass and (on that)
he places the vessels (required for sacrifice) upside-down, two
by two, if referring to ceremonies directed to the gods,

▼ हरदत्तः

परिस्तरणानन्तरं अग्नेरुत्तरतः पात्रप्रयोगार्थं दर्भन् प्रागग्रान् संस्तृणाति । प्रथितं स्तरणम् ।
प्रयुनक्ति सादयति । न्यज्ज्ञि न्याभूतानि । सर्वाणि च द्रव्याणि प्रयोजनवन्ति पात्रग्रहणेन गृह्यन्ते ।
। तेनोपनयनादौ मेखलादीनामपि सादनं भवति । तत्र यानि देवसंयुक्तानि तानि द्वन्द्वं प्रयुनक्ति ।
द्वे द्वे इत्यर्थः । पार्वणादीनि देवकर्माणि । अग्निग्रहणमनर्थकमविकृतत्वात् अग्निमिध्वेति ।
ज्ञापकार्थं चैतत् ज्ञापयति अग्निपरिस्तरणे विहितोऽयं पात्रप्रयोगे नानुवर्तते इति । कदा पुनरसौ ?
दर्भग्रविशेषस्तन्नाभावे प्रवृत्तिश्च । तेन पित्र्येष्विपि प्रागग्राणामेव संस्तरणं अग्नेश्वोत्तरतः
तन्नाभावे च पात्रप्रयोगाभावात् । अधिकारात्त्वग्निप्रतिपत्तावेव । तदप्युभयं प्रतिपत्तव्यं स्यात्
अधिकारादेव ॥१६॥

▼ सुदर्शनः

अग्नेरुत्तरतोऽदूरेण दर्भन् संस्तृणाति । एते च प्रागग्राः, बौधायनगृह्यात् । प्रथितं च स्तरणं,
समुपसर्गत् । उदक् च स्तरणापवर्गः । पित्र्येष्वप्यग्नेरुत्तरत एव प्रागग्रैः, "उत्तरत उपचारे
विहारः, (आप.प.२-१०.) इति सिद्धेऽपीहाप्युत्तरेणेति वचनात्, प्रकृतेऽप्यग्नौ "अग्निम्"
इत्याधिकशब्दस्य अधिकार्थपरत्वस्य युक्तत्वात्, परिस्तरणवद्विशेषस्यानुकतेश्च । अपवर्गस्तु
दक्षिणत एव । देवसंयुक्तानि देवकर्मसंयुक्तानि । पात्राणि दर्वादीनि । द्वन्द्वं, द्वे द्वे । न्यज्ज्ञि
अधोबिलानि । प्रयुनक्ति सादयति । ननु-उत्तरत्र "मनुष्यसंयुक्तानि" "पितृसंयुक्तानि" इति
विशेषणेनैव सिद्धत्वात् "देवसंयुक्तानि" इति व्यर्थम् । न; दैवानि हि कर्माणि द्विविधानि-
पुरुषार्थरूपाणि मनुष्यसंस्कारकाणि च । तत्रोभयत्रापि देवपात्राणां दध्यादीनां
द्वन्द्वतासिद्ध्यर्थत्वात् ॥१६॥

⑤

>

उत्तरेणाग्निं दर्भान्त्संस्तीर्य द्वन्द्वं न्यज्ज्ञि पात्राणि प्रयुनक्ति देवसंयुक्तानि ।

०१ १७ सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि ②

सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

17. All at once, if to men,

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

तत्र मनुष्यसंस्कारकर्मर्थेषु केषुचित् पात्रेष्वपवादमाह-

▼ हरदत्तः

यानि मनुष्यसंयुक्तानि पात्राणि तानि सकृदेव प्रयुनक्ति, न द्वन्द्वम् । मनुष्यकर्माणि विवाहादीनि । एवकारः क्रियाभ्यावृत्तिप्रतिषेधार्थः । पात्रबाहुत्यात् द्वाभ्यां बाहुभ्यां सादनाशक्तावप्युपायेन सकृदेव सादनमिति । केचित् मेखलादीनामेव मनुष्यसंयुक्तानां सकृत् प्रयोगमिच्छन्ति, न होमार्थानाम् । वयं तु मनुष्यसंयुक्तानि मनुष्यकर्मसंयुक्तानीत्यवोचाम ॥१७॥

▼ सुदर्शनः

मनुष्यसंयुक्तानि मनुष्यद्वारा संयुक्तानि अश्मवासोमेखलादीनि सकृदेव क्रियाभ्यावृत्तिपरिहारेण प्रयुनक्ति, पात्रबहुत्वेऽप्युपायेन । केचित्-मनुष्यसंस्कारकर्मसु दद्व्यादीन्यपि सकृदेवेति ॥१७॥

▼

⑤

>

सकृदेव मनुष्यसंयुक्तानि।

०१ १८ एकैकशः पितृसंयुक्तानि②

एकैकशः पितृसंयुक्तानि।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

18. One by one, if to the Fathers.

▼ हरदत्तः

यानिपितृकर्मसंयुक्तानि तान्यैकैकशः प्रयुनक्ति एकमेकमित्यर्थः ॥१८॥

▼ सुदर्शनः

पितृकर्मार्थानि दव्यादीनि स्वधापात्रादीनि च एकमेकं प्रयुनक्ति ॥१८॥

▼

⑤

>

एकैकशः पितृसंयुक्तानि।

०१ १९ पवित्रयोस्सँस्कार आयामतः②

(पवित्रसृष्टि: -)

पवित्रयोस् संस्कारः, आयामतः ($=$ दीर्घतः [प्रादेशमात्रं]) परीमाणम्
... इति दर्शपूर्णमासवन्त्रज्ञीम्।

▼ विश्वास-टिप्पनी

तयोर् आयामतो यत्परिमाणं दीर्घप्रमाणं प्रादेशमात्रौ। [आप.श्री.१११९.]
समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे कुरुते, तृणं काष्ठं वान्तर्धाय छिनन्ति, न
नखेन।

ततोऽप उपस्पृशेत् - "रौद्रराक्षस" इति परिशिष्टवचनात्। ततस्तयोर्मूलाद् आरभ्याऽग्राद्
अद्विर्मार्जनम्।

आज्यसंस्काराय प्रोक्षणीसंस्काराय प्रणीताप्रणयनाय च प्रयुज्यते।

⑤

>

▼ Oldenberg

19. २ The preparation of the (blades used as) 'purifiers,' the measure of their length, the preparation of the Prokṣanī water, and the sprinkling of the vessels are the same here as at the sacrifices of the new and full moon, (but are performed) in silence.

▼ हरदत्तः:

पवित्रयोसंस्कारः तृणं काष्ठं वेत्येवमादिः । तयोरायामतो यत् परिमाणं दीर्घप्रमाणं प्रादेशमात्रा (आप.श्री.१-११-९.) वित्येतत् । प्रोक्षणीसंस्कारः "पवित्रान्तर्हितायामाग्निहोत्रहवण्याम्" (आप.श्री.१-११-९.) इत्यादि । तत्राग्निहोत्रहवण्या इहाभावात् पात्रान्तरं प्रापयते । उत्तानानि पात्राणि इत्यादि पात्रप्रोक्षणम् । तदेतत् पदार्थचतुष्टयं दर्शयति । दर्शपूर्ममासयोरिवात्रापि कर्तव्यम् । तृष्णीमिति मन्त्रप्रतिषेधः । यथा प्रोक्षणे पात्राणामुक्ता क्रिया विसंसनज्येधमस्य तदन्तर्भावादेव सिद्धम् । इदं तु वचनं नियमार्थम्-पवित्रयोरेवायामतः परिमाणं यथा स्यात् इधमस्य दर्भग्रियोश्वाज्ये प्रत्यस्यमानयोर् मा भूदिति । कथं पुनस्तत्र प्रसङ्गः ? एतदेव ज्ञापयति-

भवत्यत्रापि दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीं संस्कार इति । आयामग्रहणमायामपरिमाणस्य च
पवित्रयोनियमोऽयं वा स्मार्तेन संख्यापरीमाणं दर्शपूर्णमासिकमेवेधस्य भवति ।
तेनात्राविद्यमानेष्वनूयाजेषु न एकविंशतिदारुरिधो भवति । उपहोमास्त्वनूयाजार्थं भवन्ति ॥
१९॥

▼ सुदर्शनः

पवित्रयोस्संस्कारो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यं मन्त्रवर्ज कार्यः । समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भे प्रादेशमात्रौ
पवित्रे कुरुते, तृणं काष्ठं वान्तर्धायि छिनति, न नखेन । ततोऽपि उपस्पृशेत् । "रौद्राराक्षस"
(आप.प. २-९.) इति वचनात् । ततस्त्योर्मूलादारभ्याऽऽग्रादद्विमर्जिनम् । तयोश्चायामतः
परीमाणं दर्शपूर्णमासवदेव । यद्यपि "पवित्रयोस्संस्कारो दर्शपूर्णमासवत्" इति वचनादेव
तद्वदायामतः परिमाणं प्राप्तम्, तथापि यदायामतः परीमाणं प्रादेशमात्राविति तदेव तद्वत्, न
त्विह पृथुत्वेनापि साम्यमित्येवमर्थं "आयामतः परिमाणम्" इति पुनर्वचनम् ॥ केचित्-
पवित्रयोरेवायामतः परीमाणं दर्शपूर्णमासवत्, न त्विधस्य दर्भाग्रयोश्चाज्ये प्रत्यस्यमानयोरिति
नियमार्थं पुनर्वचनम् । एवं ब्रुवतैव सूत्रकारेण दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीमिधस्य दर्भाग्रयोश्च संस्कार
प्रसिद्धवदभ्यनुज्ञातः । तथैव चाचारः । तेन खादिरः पालाशो वा शुल्वसन्नद्ध इधमो विस्स्य त्रिः
प्रोक्षितव्यः । पार्वणे च पूर्वद्युस्सन्नद्धव्यः । दर्भग्रे च "तृणं काष्ठं वा" (आप.श्रौ.१-११-७.)
इत्यादिविधिना संस्कृत्याज्ये प्रत्यसितव्ये । अत्र च यद्यप्ययमर्थः "आयामतः" इति वा
"परिमाणं" इति वान्यतरेण सिद्धः; तथापि नियमान्तरार्थमेवमुक्तम् । आयामत एव यत्परिमाणं
तदेव पवित्रयोः दर्शपूर्णमासवत्, न संख्यातः परिमाणम् । तेनेधस्य संख्यापरिमाणं
दर्शपूर्णमासिकमेव "एकविंशतिदारुमिधम्" (आप.१-५-६.) इति; आयामस्यैव
पवित्रयोनियमितत्वात् । यद्यप्यनूयाजाभावादेकविंशत्या न कार्यम्; तथाप्येतद्वलात्तस्थाने
जयादयः कल्प्या: इत्ययुक्तं भूयिष्ठं च पूर्वव्याख्यानेनान्यथासिद्धेऽपि सूत्रे कल्पयन्ति ॥
प्रोक्षणीसंस्कारोऽपि दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम् । उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां अन्तर्हितायां वेकड़क्त्यां
सुच्यप आनीय ताभ्यां त्रिरुत्पूर्य प्रोक्षेत् । पात्रपेरोक्षणमपि तद्वत्तूष्णीम् । उत्तानानि पात्राणि
कृत्वेधं च विस्स्य ताभिस्सपवित्रेण पाणिना त्रिः प्रोक्षेत् ॥१९॥

▼

⑤

>

पवित्रयोस्संस्कार आयामतः परीमाणं प्रोक्षणीसँस्कारः पात्रप्रोक्ष इति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम्।

०१ २० अपरेणाग्निम् पवित्रान्तर्हिते②

अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हिते पात्रेऽपि आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पूर्य,
समं प्राणैर् हृत्वोत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा, दर्भे: प्रच्छाद्य २०

▼
⑤

>

▼ Oldenberg

20. ३ To the west of the fire he pours water into a vessel over which he has laid (two grass blades called) purifiers, purifies (the water) three times with two northward-pointed purifiers, holds it on a level with his nose and mouth, places it to the north of the fire on Darbha grass, and covers it with Darbha grass.

▼ हरदत्तः

पात्रप्रोक्षणानन्तरमपरेणाग्निं प्रणीतायां पवित्रं निधाय तस्मिन्नुदग्रे पवित्रे अन्तर्धायाप आनीय्य पवित्राभ्यां उदगग्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति प्रागपवर्गम् । अग्निग्रहणं पात्राधिकारात् । अङ्गुष्ठोपकनीषोभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यामिति कल्पान्तरे दृष्टो विशेषः । उत्पूय ता अपस्समं प्राणैर्हर्ति । मुखेन तुल्यमित्यर्थः । हृत्वोत्तरेणाग्निं दर्भेषु संस्तीर्णेषु सादयति । अग्निग्रहणं पात्रैव्यवधानं मा भूदिति । सादयित्वा दर्भैः प्रच्छादयति । सर्वज्यैतत् पवित्रहस्तः करोति ॥२०॥

▼ सुदर्शनः

अग्नेररदूरेण पश्चात् पवित्रान्तर्हिते कस्मिंश्चित् पात्रेऽप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति । अत्र प्रकृतयोरपि पवित्रयोः पुनर्ग्रहणात् पाण्योः प्रागग्रत्वमाचारसिद्धं "आङ्गुष्ठोपकनीषिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्याम्" (आश्व.गृ.१-३-३.) इत्याश्वलायनोक्तं च ज्ञापितम् । ततस्ता अपस्समं प्राणैर्हर्त्वा प्राणस्थानाभ्यां मुखनासिकाभ्यां सममुदूधृत्य उत्तरेणाग्निं पुनस्तीर्णेषु दर्भेषु सादयति, "दर्भेषु" इति वचनात् । अन्ये पूर्वस्तीर्णेषु । ततो दर्भैः प्रच्छादयेत् । अत्र "अपरेणाग्निम्" इत्यनिग्रहणं पात्राणामपरेण मा भूदिति । "उत्तरेणाग्निम्" इति तु पात्रैव्यवधाननिवृत्यर्तम् ॥२०॥

▼
⑤

>

अपरेणानि॑ पवित्रान्तर्हिते पात्रेऽप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पृय समं
प्राणैर्हृत्वोत्तरेणानि॑ दर्भेषु सादयित्वा दर्भेः प्रच्छाद्य।

०१ २१ ब्राह्मणन् दक्षिणतो②

ब्रह्म-वरणम् - ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य २१

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

21. ५ On the south side he causes a Brāhmaṇa to sit down on
Darbha grass.

▼ हरदत्तः

प्रकृतत्वादग्ने: दक्षिणतः । तत्रापरेणानि॑ दक्षिणातिक्रम्य तूष्णीं तृणं निरस्योपवेशनमिच्छन्ति ।
अग्रेणानि॑ परीत्यान्ते । "हौत्रब्रह्मत्वे स्वं कुर्वन् ब्रह्मासनमुपविश्य चि(छ)त्रमुत्तरासङ्गं कमण्डलुं वा
तत्र कृत्वाथान्यत् कुर्याद्(खा० सू० १-१-२६.) इति कल्पान्तरम् । कृताकृतमाज्यहोमेषु
परिस्तरणम् । तथाज्यभागौ वा ब्रह्मा चेदा(त्या)श्वलायनः ॥२१॥

▼ सुदर्शनः

अग्निमिध्वेति प्रकृतत्वातग्नेर्दक्षिणतो दर्भेषु कंचिद्ब्राह्मणमुपवेशयेत् । न तु
दर्शपूर्मासवदब्रह्माणां, समानविधानवचनानाम् चोदनालिङ्गानि विनात्र तदीयस्य ब्रह्मणः
प्राप्यभावात्, "ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य" इति कृत्स्नविधानाच्च । तेनात्र ब्रह्मधर्मः
वरणतृणनिरसनादयो न कर्तव्याः । पितृभूतर्त्तिंकपक्षेऽपि यः पितृब्रह्मा स एवात्र निषाद्यत इति
नियमो नास्ति ॥

अन्ये तु- श्रौते ब्रह्मा दक्षिणेनानि॑ दर्भेषु निविष्टे दृष्टः । तथैव बहूचानां छन्दोगानां च गृह्ये
ब्रह्मेत्येव चोदितः । अतोऽत्रापि "ब्राह्मणं दक्षिणत" इति लक्षण्या ब्रह्मैव चोद्यते । तेन सम्भवन्तो
ब्रह्मधर्म इहापीति । तत्र, स्वगृह्यस्यस्य ब्राह्मणशब्दस्य श्रुत्यर्थत्यागेन
परगृह्याल्लक्षणाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । न च दक्षिणतो निषादितस्य ब्राह्मणमात्रस्य ब्रह्मत्वं

सूत्रकारस्येषम् । यदि हि तथा स्यात् "यं ब्राह्मणं विद्यां विद्वाँसं यशो नच्छेत्" (आप.श्रौ.१४-१३-७.) इत्यत्राल्पैरेवाक्षरैः "ब्रह्मणे वरं ददाति" इति ब्रूयात् न पुनस्त्रिगुणैः "यो दक्षिणत आस्ते तस्मै वरं ददाति" (आप.श्रौ.१४-१३-९.) इति । सम्भवतां धर्मणां प्राप्तौ मन्त्राणामपि प्राप्तिर्दुर्वारा ।

"ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य" इत्यत्रानुक्तानां मन्त्रादीनां परिसंख्येयं चेति वदतां चोक्तरीत्या स्वार्थपरत्वे सम्भवति दोषत्रययुक्तपरिसंख्याश्रयणं निर्हेतुकम् ॥२१॥

⑤

>

ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषाद्य।

०१ २२ आज्यं विलाप्यापरेणाग्निम्②

आज्य-संस्कारः - आज्यं विलाप्य, अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायाम् आज्यस्थाल्याम् आज्यं निरुप्य, उदीचोऽङ्गारान्निरूप्य, तेष्वधिश्रित्य, ज्वलताऽवद्युत्य, द्वे दर्भाग्ने प्रत्यस्य (अनेन वज्रनिभाभ्यां रक्षोनाशः), त्रिः पर्यग्नि कृत्वा (अनेन देवेभ्यः प्रतिजानति द्रव्यम्), उदगुद्वास्याङ्गारान् प्रत्यूत्पा, उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरूप्य (अनेन शोधनम्), पवित्रे अनुप्रहृत्य २२

⑤

>

▼ Oldenberg

22. He melts the Ājya, pours it, to the west of the fire, into the Ājya-pot, over which he has laid two purifiers, draws coals (out of the sacrificial fire) towards the mirth, puts (the Ājya) on them, throws light on it by means of a burning (grass-blade), throws two Darbha points into it, moves a firebrand round it three times, takes it from the fire towards the north, sweeps

the coals back (into the fire), purifies (the Ājya) three times with two northward-pointed purifiers, moving them backward and forward, and throws the purifiers into the fire.

▼ हरदत्तः

अथाज्यसंस्कार तत्र विलापनमाज्यस्य यस्मिन्कस्मिंश्चिदग्नौ भवति उत्तरत्राज्यग्रहणात् । **निर्वप्तः** आनयनम् । पुनराज्यग्रहणमनाघारेऽपि कर्मणि संस्कारः आज्यस्य यथा स्यात् । आज्यं सर्वत्र निरुप्य जुहोतीति । **निरूहणं** पृथक्करणम् । उदग्वचनं पुत्र्येष्वपि यथा स्यात् । एतोनोद्वासनं व्याख्यातम् । **अवद्योतनं** ज्वलता तृणेनावदीपनम् । तत्र द्वे दर्भाग्रे पवित्रवत्संस्कृत्याज्ये प्रत्यस्यति प्रक्षिपति । द्वे ग्रहणमेकं वेत्यस्याग्निहोत्रदृष्टस्य विकल्पस्य प्रतिषेधार्थम् । तेनाग्निहोत्रिकेऽपि तन्ने द्वे एव दर्भाग्रे भवतः । ततस्तदाज्यं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्नि करोति आज्यस्य सर्वतोऽग्निं त्रिरावर्तयति तृणेनोल्मुकेन वा । तत्र पित्र्येष्वपि प्रदक्षिणं पर्यग्निकरणमिच्छन्ति । उद्वासनं निर्हरणम् । **प्रत्यूहनम्** अग्निमा संसर्जनम् । पुनराहारं पुनराहृत्याहृत्य । त्रीण्येतानि उत्पवनानि प्रत्यगपवर्गाणि । अनुप्रहरणमग्नौ; प्रकरणात् "विस्याद्ब्रिसंस्पृश्ये" ति कल्पान्तरात् ॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां प्रथमः खण्डः ॥

▼ सुदर्शनः

यद्यपि "सर्पिराज्यं प्रतीयात्" (आप.प.१-२५.) इति परिभाषासिद्धं विलापनं, तथापि विलीनमप्याज्यं होमार्थेऽग्नौ कर्मार्थं पुनर्विलापयेत् । ततोऽग्ने: पश्चात् स्थापितायां पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्यात्यां तदाज्यमानयेत् । "आज्यं विलाप्य" इति प्रकृतेऽपि पुनराज्यग्रहणमाज्यस्यैव निर्वापादयः न पुनः "दध्न एवाज्जलिना जुहोति" (आप.ग.२२-१०.) इत्यत्र(२) पशुप्रभवस्य होमद्रव्यत्वेऽपि यदीयतदीयन्यायाद्धो भवेयुरित्येवमर्थम् ॥ केचित्-अतन्त्रकेऽपि कर्मण्याज्यं निर्वापादिभिसंस्कार्यमित्येवमर्थमिति ॥ अद्विमित्यन्मेरेव पश्चात् न ब्राह्मणस्येति । केचित्तु- अन्यस्मिन्नानौ विलापनं, होमार्थान्मेरेव पश्चान्निर्वाप इत्येवमर्थमिति ॥ अथाडारानुदीचो **निरूह्य** निर्वर्त्य, तेष्वङ्गारेषु आज्यमधिश्वित्य, ज्वलता तृणेनावद्युत्य अधोगामिन्या दीप्त्या द्योतयित्वा, द्वे दर्भाग्रे अनियतायामे तृणाद्यन्तर्धाय छित्वाऽद्ब्रिसंस्पृश्य ते युगपदाज्ये प्रक्षिपेत् "द्वे" इत्यधिकशब्दात्, आचाराच्च । अथोल्मुकमादायाज्ये प्रदक्षिणं त्रिः पर्यग्नि कृत्वा समन्ततोऽग्निमावर्त्य तदुदगवतारयेत् । अत्र निरूहणोद्वासनयोरुदगपवर्गस्य "तथापवर्गः" (आप.ग.१-६.) इति सिद्धस्य पुनर्विधानमेतयोर्नित्यमुदगेवापवर्गः, न तु दैवे विकल्पेनापि प्रागपवर्गः, नापि पित्र्ये दक्षिणतोऽपवर्ग इति नियमार्थम् । तथैव पित्र्येष्वेतयोर्मध्यस्थं पर्यग्निकरणमपि सन्दंशन्यायादैववत्प्रदक्षिणमेव । इत्थमेव शिष्टाचारः । ततोऽग्नान् पूर्व निरूढान् **प्रत्यूह्य** पुनरायतनस्थाग्निना संयोज्य । अत्राज्यसंस्कारकाणां अङ्गाराणां प्रत्यूहनविधानात् "अपवृत्ते कर्मणि" (आप.परि.४-२३.) इति न लौकिकत्वम् । अवद्योतनपर्यग्निकरणाग्नयोस्तु यदा आयतनस्थादुपादानं तदा तयोरग्नयोरपवृत्तकर्मत्वेन लौकिकत्वात् त्यागः । यदा तु निरूढात् तदा तदा तस्मिन्नेव क्षेपः । अथ पूर्ववदुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं **त्रिरूप्यू** पुनराहृत्याहृत्य त्रिरुत्पूय । अत्र पुरस्तादारभ्य पश्चान्नीत्वा

पुरस्तात् परिसमाप्तिः । केचित्- आडो बलाद्विपरीतमाहुः ॥ ततस्ते पवित्रे अनुप्रहृत्य
आचारानुकूलं प्रहृत्य, यदि ग्रन्थिस्यात् तदा विसस्याद्विसंसंस्पृश्य प्रागग्रे अग्नौ प्रहरेदित्यर्थः ॥
२२ ॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने प्रथमः खण्डः इत्यापस्ताम्बीये गृह्यप्रश्ने प्रथमः खण्डः ॥

⑤

>

आज्यं विलाप्यापरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्योदीचोऽङ्गारान्त्रिरूह्य
तेष्वधिश्रित्य ज्वलताऽवद्युत्य द्वे दर्भाग्रे प्रत्यस्य त्रिः पर्यग्नि कृत्वोदगुद्वास्याङ्गारान्
प्रत्यूह्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारं त्रिरुत्पूय पवित्रे अनुप्रहृत्य ॥२२॥

०२ ०१ येन जुहोति②

दर्वी-संस्कारः - येन जुहोति, तदग्नौ प्रतितप्य, दर्भैः संमृज्य, पुनः प्रतितप्य, प्रोक्ष्य, निधाय,
दर्भान् अद्विसंसंस्पृश्याग्नौ प्रहरति १

⑤

>

▼ Oldenberg

1. He warms at the fire the implement with which he sacrifices, wipes it off with Darbha blades, warms it again, sprinkles it (with water), puts it down, touches the Darbha blades with water, and throws them into the fire.

▼ हरदत्तः

संमार्जनं सुगवत् । प्रतितपनं न्याग्भूतस्य तपनम् । अग्निग्रहणमनर्थकम्, अन्यत्र
प्रतितपनस्यासम्भवात् । तत्क्रियते दर्शपूर्णमासयोस्सम्मार्जने ये धर्मस्तेषामिह प्राप्त्यर्थमाहवनीये

गार्हपत्ये वा चोदितं यत्प्रतितपनं तदस्मिन्नाग्नौ भवतीति । अग्निमात्रं भिद्यते । अन्यत् समानं "सुवमग्रैर् (आप.श्रौ.२४४) इत्यादि । अग्नौ प्रहरतीति पुनरग्निग्रहणं सुक्संमार्जनधर्मा इह प्रवर्तन्त इति । पाकयज्ञेषु च दर्व्या होमः, कल्पान्तरे दृष्ट्वाद्वर्शनाच्च । यदयं समावर्तने दर्व्यामादायाज्येनाभ्यानयन्नित्यन्यपरे वाक्ये दर्वीं प्राप्तां दर्शयति । यच्चायं सकृदुपहत्येति उपघातं स्थालीपाकाद्वर्शयति तदपि नादर्व्यामुपपद्यते । तत्राज्यहोमेष्वेका दर्वीं । स्थालीपाकेषु द्वे होमार्थ चावदानार्थं च । उभयोरपि समार्जनम् । अवदानस्य होमार्थत्वात् यथाग्निहोत्रे सुवस्य । तत्र दर्वीमग्नौ प्रतितप्येति वक्तव्यम् । येन जुहोतीति किमुच्यते ? "मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन" इत्यत्रापि यथा स्यात्, अग्निहोत्रे आग्निहोत्रिके च तन्त्रे यथा स्यादिति । यद्येवमञ्जलेरपि प्रसङ्गः । विवाहसर्पिज्ञादिषु ज्ञापकात् सिद्धम् । यदयमौपकार्ये पार्वणवदिति यत्नं करोति तत् ज्ञापयति-अज्जलिहोमा अधर्मग्राहकाः यावदुक्तधर्माण इति । तेन सादनादि त्रयमञ्जलेन भवति ॥१॥

▼ सुदर्शनः

येन पात्रेण दर्व्या सुवेणाञ्जलिना वा जुहोति तदग्नौ प्रतितप्येत्यादि व्यक्तार्थम् । दर्व्याश्च होमपात्रत्वं "दर्व्यामाधायाज्येनाभ्यानायन्" (आप.गृ.१२-९.) इत्यन्यपरे वाक्ये सिद्धवद्वर्शनात् आचाराच्च । बोधायनेन तु "निर्ऋतिगृहीता दर्वीं" इति दर्वीनिन्दा सुविधानार्था, न तु दर्व्या निषेधार्था । अतो दर्वीसुवयोर्विकल्पः । तत्र केवलाज्यहोमेषु एकैव दर्वीं सुवो वा, उपस्तरणाद्यभावात् । चर्वादिहोमेषु तु द्वे दर्व्यों सुवो वा उपस्तरणाद्यर्थं होमार्थं च । उपस्तरणाद्यर्थस्यापि संस्कारः, उपस्तरणादि प्रदानान्तस्य होमपदार्थत्वात्, श्रौते सुवस्यापि संस्कारदर्शनात्, आचाराच्च । दर्व्यादीनां त्रयाणां तन्त्रवद्वोमेष्वेव संस्कारः, अतन्त्रकेषु तन्त्रान्तर्गतधर्मानुपपत्ते । तेन "अनुगतेऽपि वोत्तरया जुहुयात्" (आप.गृ.५-१८.) "सर्षपान् फलीकरणमिश्रान्" (आप.गृ.१५-६.) इत्यादिषु न दर्व्यादीनां संस्कार । अत्राग्नौ प्रतितप्याग्नौ प्रहरतीत्यर्थसिद्धाग्निग्रहणमेवनामायं कृत्स्विधिरिति ज्ञापयितुम् । तेन "सुवमग्रे" (तै.ब्रा.३-३-१.) इत्यादैषिकसुक्संमार्जनधर्माणमिहानुपपत्तिप्रसङ्ग एव । केचित्-अग्नौ प्रतितप्याग्नौ प्रहरतीति प्रयोजनान्तरशून्यादग्निग्रहणादैषिकसुक्समार्गधर्मा इहापि भवन्तीति । प्रतितपनं त्वस्मिन्नेवाग्नौ । इह च सम्मार्गदर्भाणामग्नावेव प्रहरणम्, न पुनर्वैकल्पिकम् । तथा "येन जुहोतीं" त्यत्र सामान्यवचनम् "मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन" (आप.गृ.२२-४.) इत्याद्यतन्त्रकेऽपि कर्मणि आग्निहोत्रिके च विधौ होमार्थपात्रस्यापि संस्कारो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अज्जलेस्त्वपूपहोमे अवदानप्राप्त्यर्थेन "पार्वणवत्" (आप.गृ.२२-१.) इति य यत्नेनाज्जलिहोमा अपूर्वा यावदुक्तधर्माण इति ज्ञापनान्न संस्कार इति ॥१॥

▼

⑤

>

येन जुहोति तदग्नौ प्रतितप्य दर्भैः समृज्य पुनः प्रतितप्य प्रोक्ष्य निधाय दर्भानद्विसंस्पृश्याग्नौ प्रहरति।

०२ ०२ शम्या: परिध्यर्थे②

शम्या: (=युगकीला:) परिध्यर्थे विवाह+उपनयन-समावर्तन-सीमन्त-चौल-गोदान-प्रायश्चित्तेषु २ (अथ परिधीन् परिदधाति। तत आधारसमिधौ।)

⑤

>

▼ Oldenberg

2. ५ As paridhis (or pieces of wood laid round the fire) yoke-pins are used at the marriage, the Upanayana, the Samāvartana, the parting of the (wife's) hair, the tonsure of the child's hair, the cutting of the beard, and at expiatory ceremonies.

▼ हरदत्तः

अथ परिधीन् परिदधाति । दर्शपूर्णमासवत्सर्वं तूष्णीं तत आधारसमिधौ । कुत एतत्? प्रसिद्धवदभ्यानुज्ञानाच्छम्या: परिध्यर्थ इति **परिध्यर्थे** परिधिकार्य इत्यर्थ । शम्या: लोकप्रसिद्धाः युगप्रान्तयोःछिद्रेषु कीलरूपाः काष्ठविशेषाः । तासां सहेधमेन सन्नहनम् । प्रायश्चित्तं अद्वृतोत्पातप्रायश्चित्तम् । विवाहे च हृदयसंसर्गर्थं सर्वत्र शम्या: । विवाहादिभ्योऽन्यत्र सर्वत्र पार्वणादिषु परिधय एव । चौलग्रहणमनर्थकं सीमन्तातिदेशात् सिद्धम् । ज्ञापकार्थन्तु, एतत् ज्ञापयति- विवाहादिष्विह संकीर्तितेष्वेव शम्या:, न तैरतिदिष्टेषु इति । तेन सीमन्तादतिदिष्टे पुंसवने परिधय एव । पार्वणादिषु च पक्वहोमेषु तथा "एवमत ऊर्ध्वम्" इति वैवाहिकेन स्थालीपाकादिति दर्शनात् प्रसङ्गः ॥ २ ॥

▼ सुदर्शनः

विवाहादिषु कर्मसु **परिध्यर्थे** परिधीनां कार्ये परिधीनां स्थान इति यावत्, शम्या: युगकीलका भवन्ति । ताश्च पलाशादीनामन्यतमेन कूपाः परिधिस्थौल्यायामाः, तत्स्थानापन्नत्वात् । युक्तं चैतत्, यस्मादेवविधविषये वर्तिककारपादैरुक्तम्— "सम्भवन्ती खलेवाली खादिरी किन्तु बाध्यते । इति ॥ अत्र विवाहशब्देन स्थालीपाकवर्जितः साङ्गो विवाहो गृह्यते । तद्वर्जनकारणं

पार्वणेत्यत्र वक्ष्यामः । सीमन्ते शम्याविधानादेव तद्विकारे चौले चौलविकारे च गोदाने शम्याप्राप्तावपि तयोर्ग्रहणं सीमन्तविकारेऽपि पुंसवने तासां निवृत्यर्थम् । प्रायश्चित्तं च "अगारस्थूणाविरोहणे" (आप.गृ.२३-९.) इत्यादिना विहितम् । अत्र च "पलाशकार्ष्य" (आप.श्रौ.१-५-८.) इत्यादिसूत्रोक्तगुणयुक्तांस्त्रीन् परिधीन् संस्पृष्टान् । "परिधीन् परिदधाति" (तै.ब्रा.३-३-७.) इत्यादि विधानात् तूष्णीं परिदध्यादिति सूत्रकारस्याभिप्राय, "शम्या: परिध्यर्थे" इति सिद्धवत् परिधीनङ्गीकृत्य तत्स्थाने शम्याविधानात्, आचाराच्च ॥२॥

⑤

>

शम्या: परिध्यर्थे विवाहोपनयनसमावर्तनसीमन्तचौलगोदानप्रायश्चित्तेषु।

०२ ०३ अग्निम्②

परिषेचनम् - अग्निं परिषिज्ज्यत् - अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम्, अनुमते ऽमुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनं, सरस्वतेऽनुमन्यस्वेत्युत्तरतः प्राचीनं, देव सवितः प्रसुवेति समन्तम् ३

अदितेऽनुं मन्यस्व । (इति दक्षिणतः, प्राचीनम्)

अनुमते (=ऊनचन्द्रे पूर्णमासि) ऽनुं मन्यस्व । (इति पश्चिमाद् उदीचीनम्)

सरंस्-वते (छान्दसो गुणः) ऽनुं मन्यस्व । (इति उत्तरतः प्राचीनम्)

देवं सवितः प्रसुंव । (इति प्रागारम्भं प्रदक्षिणं)

⑤

>

▼ Oldenberg

3. He sprinkles water round the fire, on the south side from west to east with (the words), 'Aditi, give thy consent!' on the west

side from south to north with 'Anumati, give thy consent!' on the north side from west to east with 'Sarasvatī [sic], give thy consent!' all around with 'God Sāvitrī, give thy impulse!'

▼ हरदत्तः

परिषेचनमुदकेन पर्युक्षणम् । अग्निग्रहणं परिध्यधिकाराद् बहिः परिधिर्भूदिति । प्राचीनमुदीचीनमित्युच्यते प्रागुदग्वा(ग्चा) यतं परिषेचनकर्म यथा स्यादिति । तथापर्वगस्तु परिभाषासिद्धु एव । "देव सवितः प्रसुवे" ति एतावान् मन्त्रः कल्पान्तरेषु भूयस्सु तथा दर्शनात् । बोधायनीये च विस्पष्टमेतत् "अन्वमंस्था: प्रासादीरिति मन्त्रान्तान् सन्नमयति" (बौ.गृ.१-४-७.) इति । छन्दोगानामेव त्वयं मन्त्रादिः । **समन्तं सम इत्यर्थः** । तत्र पुरस्तादुपक्रम्य प्रदक्षिणं सर्वत्र प्रतिमन्त्रमुदकदानम् ॥३॥

▼ सुदर्शनः

अग्निमेवोदकेन परिषिज्जति न परिध्यादङ्गमपि । तद्विधिमाह- **अदितेऽनुमन्यस्वेत्यादिना ।** प्राचीनं प्रागायतम् । उदीचानम् उदगायतम् । **समन्तं सर्वतः** । अत्र "देव सवितः प्रसुवे" इत्येतावानेव मन्त्रः, नर्च आदिप्रदेशः । तथा नोत्तरे परिषेचने "प्रासादी" रिति प्रसुवपदस्योहः । वैश्वदेवकाण्डे एकान्निविधावेवमोवाम्नातानां "अदितेऽनुमन्यस्व" इत्यादीनामष्टानां यजुषां पूर्वोत्तरपरिषेचनस्थेष्वसु व्यापारेषु श्रुतिस्थानाभ्यां विनियोगात्, वाजपेयप्रकरणस्थाया ऋचः स्वतोऽत्रापि विनियोगायोग्यत्वात्, आदिप्रदेशे समुदायलक्षणापत्तेः, यजुःप्राये मन्त्राष्टके ऋचोऽप्रतीतत्वात्, ऊहपक्षे आर्षपाठबाधप्रसङ्गात्, "तस्मादृचं नोहेत्" इति बहूचश्रुतिविप्रतिषिद्धस्य ग्रहणप्रसङ्गात्, अस्मदीयानामाचाराच्च । विस्पष्टं चैतत् बोधायनानां, "अन्वमंस्था: प्रासादीरिति मन्त्रान्तान् सन्नमयति" (बौ.गृ.१-४-३७.) इति । एवं चौत्तरपरिषेचने" अन्वमंस्था: प्रासादीः" इति पूर्वमन्त्रेभ्यो विशेषमात्रस्य पाठः, न पुनरूहः । यथाग्नौ "एतेनैव त्रैष्टुभेन छन्दसाऽहरिष्टकामुपदधे" इति । सन्नामशब्दश्वात्र गौणः । अत एवैते मन्त्राः वैश्वदेवकाण्डमुपाकृत्य प्रागुत्सर्जनादध्येतव्याः, ब्रह्मयज्ञपारायणयोश्च ॥३॥

▼

⑤

>

अग्निं परिषिज्जत्यदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनमनुमतेऽमुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनं सरस्वतेऽनुमन्यस्वेत्युत्तरतः प्राचीनं देव सवितः प्रसुवेति समन्तम् ।

०२ ०४ पैतृकेषु समन्तमेव②

पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम्।

⑤

>

▼ Oldenberg

4. At ceremonies belonging to the Fathers (water is sprinkled)
only all round (the fire), silently.

▼ हरदत्तः:

अक्रियमाण एवकारे समन्तपरिषेचने मन्त्रप्रतिषेधार्थमेतत् स्यात् । एवकारात् दक्षिणतः
प्राचीनमित्यादे त्रयस्य निवृत्तिः ॥४॥

▼ सुदर्शनः:

पैतृकेषु कर्मसु समन्तमेव परिषिञ्चति, न दक्षिणतः प्राचीनम् इत्यादि । तच्च तूष्णीम् ॥४॥

⑤

>

पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम्।

०२ ०५ इधममाधायाघारावाघारयति②

इधः, आघारः - इधममाधाय (एकविंशतिदासमिधम् [आप. १५. ६]), आघाराव् (आघारनामकौ होमौ द्वौ)
आघारयति (= दीर्घारया जुहोति) दर्शपूर्णमासवच्छणीम् ५ (उत्तरं परिधिसन्धिमन्ववहत्य... दक्षिणप्राज्ञं
ऋजुं सन्ततं ज्योतिष्मत्याघारमाघारयन् सर्वाणीधमकाष्ठानि संस्पर्शयक्ते [आप. श्रौ. २१२७] । दक्षिण
परिधिसन्धिमन्ववहत्य प्राज्ञमुदज्ञम् [आप. श्रौ. २१४१] ऋजू प्राज्ञौ होतव्यौ तिर्यज्ञौ वा
व्यतिषक्तावव्यातिषक्तौ वाऽ[आप. श्रौ. २१२८] । गाहूपरिभाषामनुसृत्य प्रागपवर्गाभ्यामुदगपवर्गाभ्यां वा

दीर्घधाराभ्यां जुहोति, न तु कोणदिगपवर्गभ्याम् इति तु केचित्।) (यत्पूष्णीम् तत्प्राजापत्यम् । (तै.ब्रा. २१४)
दर्शपूर्णमासवत्प्रथमस्य प्रजापतिः, द्वितीयस्येन्द्र इति केचित्।)

⑤

>

▼ Oldenberg

5. ६ Having put a piece of wood on the fire, he offers the two Āghāra oblations as at the sacrifices of the new and full moon, silently.

▼ हरदत्तः

इध्म इति समुदायस्योपदेशात् पञ्चदशदारुमिधं सकृदेवादधाति । "अभिघार्ये"ति कल्पान्तरं दर्शपूर्णमासवदित्युत्तरं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य दक्षिणं परिधिसन्धिमन्ववहृत्येत्येवमादिना विधाने तूष्णीमिति मन्त्रोच्चारणप्रतिषेधः । तेन "प्रजापतिं मनसा ध्याय"न्नियेतदपि न भवति । मनसा मन्त्रोच्चारणं तत्र विधीयत इति कृत्वा काम्यानामाघारकल्पानामिहाप्रवृत्तिः प्रकृतिविषयत्वात्तेषाम् । केचित् सुवेण पूर्वमाघारमिच्छन्ति । अन्ये पुनः उभावपि दर्व्यैव वेदोपभूतोरभावात् उपयमनमपि न भवति । आसीन एव चेतरमप्याघारं जुहोति । न चाभिप्राणिति । अत्र प्रमाणमुपरिषाद्वक्ष्यामः ॥४॥

▼ सुदर्शनः

इधमग्नावादधाति । स च खादिरः पालाशो वा पञ्चदशसङ्ख्याकोऽर्थलक्षणस्थौल्यायामः, इधमनामधेयात्, श्रौतै दर्शनाच्च । युगपच्चाधानम्, "इधम्" इत्येकवचनेन समुदायस्य विवक्षितत्वात् । तच्च तूष्णीम्, मन्त्रस्याविधानात् ॥ अन्ये "तूष्णीम्" इत्यारभ्येदमेकं सूत्रं कृत्वा हिरण्यकेशिनां योमन्त्रः "अयं त इधम् इति, सः "अनुकृतमन्यतो ग्राह्यम्" इति न्यायेन नोपसंहर्तव्य इति व्याचक्षते । तेषां पैतृकेषु समन्तपरिषेचनं समन्त्रकं स्यात् । केचित् - गृह्यान्तरात्, इध्मोऽभिधार्याधीये: इति ॥ आघारौ आघारनामकौ होमौ द्वौ । आघारयति दीर्घधारया जुहोति, दर्शपूर्णमासवत् । "उत्तरं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य.....दक्षिणाप्राज्ञं ऋजुं सन्ततं ज्योतिष्मत्याघारमाघारयन् सर्वाणीध्मकाणानि संस्पर्शयति (आप.श्रौ. २-१२-७.) "दक्षिणं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य" (आप.श्रौ. २-१३-११.) "प्राज्ञमुदज्चम्" (आप.श्रौ. २-१४-१.) इत्यादि "ऋजू प्राज्ञौ होतव्यौ तिर्यज्चौ वा व्यतिषेवत्वावव्यतिषेवतौ वा" (आप.श्रौ. २-१२-८.) इति वैकल्पिकास्त्रय आघारपक्षा एव दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्यं कर्तव्याः ; न पुनर्द्वितीयाघारस्य "पूर्वोर्धे मध्ये पश्चार्थे वा जुहुयात्" (आप.श्रौ. २-१४-८.) इत्यनाघारपक्षोऽपि । इमौ च द्वावप्यासीनोदर्व्यं

तूष्णीमाधारयति, दुर्वीहोमानामपूर्वत्वेनैषिकाधारधर्माणां मन्त्राणां चाप्राप्ते: । तूष्णीमिति "तूष्णीं पञ्चाज्याहुतीहुत्वा" (आप.गृ.२२-४.) इतिवत् स्वाहाकारस्यापि निवृत्यर्थम् । अत उभयोरप्याधारयोः प्रजापतिर्देवता "यत्तूष्णीम् । तत्प्राजापत्यम् ।" (तै.ब्रा.२१४) इति श्रुते । कथं पुनरिमावजुहोतिचोदनौ दर्वीहोमौ? उच्यते- यद्यपि जुहोतीत्येवं न चोदनास्ति, तथाप्याधारयतीति दीर्घाधारगुणकजुहोतिचोदनार्थत्वात्, याज्ञिकप्रसिद्धेश्च दर्वीहोमावेव । किञ्च "अथाज्यभागौ जुहोति" (आप.गृ.२-६.) इत्याज्यभागौ स्पष्टमेव दर्वीहोमौ; तत्साहचर्यादाधारावपि तथा । यथा अंशोरनारभ्याधीतस्य विनियोगसन्निधेरभावेऽप्यदाभ्यसाहचर्यात् सोमनियोगसम्बन्धः । एवं वा व्याख्यानम्- आधारावाधारयति । "पुरस्तादुदग्वोपक्रमः" (आप.गृ.१-५.) इत्येतस्मात् परत्वेन प्रबलां "तथापवर्गः" (आप.गृ.१-६.) इति गार्ह्यपरिभाषामनुसृत्य प्रागपवर्गभ्यामुदगपवर्गभ्यां वा दीर्घधाराभ्यां जुहोति, न तु कोणिदिगपवर्गभ्याम् । नाष्टैषिकाधारधर्म मन्त्राश्च, अपूर्वत्वादेव । देवते तु दर्शपूर्णमासवत् प्रथमस्य प्रजापतिः, द्वितीयस्येन्द्र इत्यर्थः । तूष्णीमिति पूर्वदेव । अन्ये तु आधाराविति नामधेयं "मासमाग्निहोत्रं जुहोति" इतिवतैषिकाधारधर्मातिदेशक्रम् । अत्र सुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय आसीनोऽन्यमाधारमाधारयन् (आप.श्रौ.२-१२-७.) "जुह्वेहीति जुहूमादत्ते" (आप.श्रौ.२-१३-२.) इत्यादिषु सर्वेषु आधारधर्मेषु तन्मन्त्रेषु च प्राप्तेषु "आधारावाधारयति" इति परिसङ्ग्यार्थम् । आधारयतीति दीर्घधाराधर्मकावेव होमौ कुर्यात्, नान्यधर्मकाविति । "तूष्णीम्" इति तु धर्मावान्तरभेदानां मन्त्राणां निवृत्यर्थम् । दर्शपूर्णमासवदिति त्वनर्थकमेवेत्याहुः । तत्र- दर्वीहोमयोरपूर्वयोः विशेषतश्चाङ्गभूतयोः धर्मातिदेशानपेक्षत्वात्, स्वतश्च नाम्नो धर्मलक्षणाया अयुक्तत्वात्, आधारयतीत्यत्र च सति गत्यन्तरे परिसङ्ग्याया अन्यायत्वात्, आधारव्यातिरिक्तधर्मपरिसङ्ग्याने चातिदेशवैफल्यात्, परिसङ्ग्यायाश्च मन्त्रपरिसङ्ग्यानेऽपि सामर्थ्यात् तूष्णीपदस्य वैयर्थ्यपत्तेः "दर्शपूर्णमासवद्" इति पदं व्यर्थमिति स्वेनैवोक्तत्वात्, "आधारावाधारयति" इति च पदयोरतिदेशपरिसङ्ग्यार्थत्वे होमविधायकशब्दाभावात्, तद्वावाय च परिसङ्ग्यात्यागे सर्वेषामाधारधर्माणां शिष्टाचारविरुद्धानुष्ठानापातात्, आज्यभागादीनामपीत्यमतिदेशे अभ्युपेये तत्राष्टैषिकाज्यभागादिधर्माणां सर्वेषामनुष्ठानप्रसङ्गाच्च । तस्मात् पूर्वे एव व्याख्याने सुषु ।

यतोऽपूर्वविवाधारौ, यतश्च "समिदभावश्च, अग्निहोत्रवर्जम् (आप.प.३-८,९.) इति परिभाषा, अत एव आधारसमिधो निर्वृत्तिः । अन्ये कुर्वन्ति । तस्मिन् पक्षे परिधिनिधानानन्तरम्; श्रौते तथा दृष्टत्वात् । अनुयाजसमित् अनुयाजाभावादेव निवृत्ता । तेनेध्मसन्नहनं परिधिभिस्सहाषादशधा, विंशतिधा वा, न पुनरेकविंशतिधा ॥५॥

▼

⑤

>

इधमाधायाधारावाधारयति दर्शपूर्णमासवत्तूष्णीम्।

०२ ०६ अथाज्यभागौ जुहोत्यग्नये②

आज्यभागौ - अथाज्यभागौ जुहोत्य् अग्नये स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धं, सोमाय स्वाहेति
दक्षिणार्धपूर्वार्धं, समं पूर्वणं (=आधारहोमसममात्रा ५५ज्य) ६

⑤

>

▼ Oldenberg

6. ७ Then he offers the two Ājyabhāga oblations, over the easterly part of the northerly part (of the fire) with (the words), 'To Agni Svāhā!' over the easterly part of the southerly part (another oblation) exactly like the preceding one, with (the words), 'To Soma Svāhā!'

▼ हरदत्तः:

अग्नेरुत्तरभाग उत्तरार्धः, पूर्वभागः पूर्वार्धः तयोरन्तरालं उत्तरार्धपूर्वार्धः । सममिति देशतः । समं तौ होतव्यौ न विषमावित्यर्थः । उपदेशादाधारानन्तर्य सिद्धे अथेति वचनं सम्बोधनार्थम् । किं सिद्धं भवति ? आधारयोराज्यभागयोश्च साधर्यं सिद्धं भवति । तेन ज्योतिष्मत्यग्नौ होमः । आधारयोः प्रसिद्धो धर्मः । तस्याज्यभागयोरपि प्रवृत्तिः । तथा आज्यभागयोः प्रसिद्धो धर्मः आसीनहोमोऽप्युच्छवासाभावश्च । तस्याधारयोरपि प्रवृत्तिः । तेन यदुक्तमुत्तरस्मिन्नप्याधारे स्थानाभिप्राणने न भवत इति तदुपपन्नं भवति । **आज्यभागाव्** इतिहोमयोस्संज्ञा । प्रयोजनमग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्त इत्येवमादयः ॥६॥

▼ सुदर्शनः:

अथ आधारानन्तरं अर्थकृत्यमप्यकृत्वाऽज्यभागनामकावपूर्वो होमौ जुहोति । तत्र प्रथममग्नये स्वाहेति मन्त्रेणाग्नेर् उत्तरार्धपूर्वार्धं, प्रागुदीच्यामित्यर्थः । द्वितीयं सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धं, दक्षिणपूर्वस्यामित्यर्थः । समं पूर्वणं आधारसम्बेदमवधिं कृत्वाऽक्षणया रज्वा यावत्यन्तरे पूर्वो हुतः तावत्यन्तर एवोत्तरं जुहोति, न पुनस्सन्निकृष्टं विप्रकृष्टं वा ॥६॥

⑤

>

अथाज्यभागौ जुहोत्यग्नये स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्थे सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्थे समं पूर्वेण।

०२ ०७ यथोपदेशम् प्रधानाहुतीर्हत्वा②

यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्हत्वा,

(उपहोमा: -)

जयाभ्यातानान्

राष्ट्रभृतः,

प्राजापत्यां,

व्याहृतीर्हत्वाः,

सौविष्टकृतीम् इत्युपजुहोति -

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

यद् अस्यु कर्मणो इत्यर्हीरिचुं

यद् वा न्यूनम् इहाकरम् ।

अुमिष् टत् स्विष्टकृद् विद्वान्थ्

सर्वे स्विष्टे सुहृतं करोतु

स्वाहा ।

+इति ७

▼ विश्वास-टिप्पनी

एतदेवानुयाज्यम् इति केचित्। कपर्दिकारिकायान्तु स्थालीपाकादिषु नैकेषु कर्मसु न
विद्यतेऽयम्भागः। तथैवाधुनिकाचारे केषाज्जित्।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

7. ८ Having offered the chief oblations (belonging to each sacrifice) according to prescription, he adds the following oblations, viz. the Jaya, Abhyātāna, Rāṣṭrabhṛt oblations, the oblation to Prajāpati, the Vyāhṛtis one by one, the oblation to (Agni) Sviṣṭakṛt with (the following formula), 'What I have done too much in this ceremony, or what I have done here too little, all that may Agni Sviṣṭakṛt, he who knows, make well sacrificed and well offered. Svāhā!'

▼ हरदत्तः

यथोपदेशमिति । यस्मिन् यस्मिन् कर्मणि याः प्रधानाहुतय इत्युपदिश्यन्ते, यथा "अन्वरब्धायामुत्तरा आहुतीर्" (आप.गृ.१-२) इति तास्ता इत्यर्थः । जया: "चित्तज्व चित्तिश्व" (तै.सं.३-४-४.) इत्येवमादयः । **अभ्याताना: "अग्निर्भूतानां (तै.सं.३-४-५.) इत्यादयः । **राष्ट्रभूतः:** "ऋताषाइतथाम्" (तै.सं.३-४-७) इत्यादयः । प्रजापते न त्वदेतानी'त्येषा प्राजापत्या । **व्याहृतयः** प्रसिद्धाः । विहृतवचनं समस्तनिवृत्यर्थम् । एतेषामनुपदेशः सिद्धत्वात् । **सौविष्टकृती** अप्रसिद्धत्वात् पठिता । नन्वेषपि सूत्रे पठिता "यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्यान्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टस्त्विष्टकृद्विद्वान्त्सर्व स्विष्टं सुहृतं करोतु स्वाहे" ति सर्वप्रायश्चित्तेषु, (आप.श्रौ.३-१२-९.) एवं तर्हि एतत् ज्ञापयति पाक्यज्ञविधिरयं अन्येषामपि केषाज्जित् साधारण इति । दृश्यते च कालगिरेयाणामनेन प्रवृत्तिः विवाहादिषु "कर्मसु" ये होमाश्वेदिताः तेष्वेतस्य प्राप्त्यर्थं तेषां कालोपदेशार्थमिदम् । जयादीनां पुरस्तादाज्यभागयोश्चोपरिष्ठात् प्रधानाहुतय इति नार्थः । एतदर्थेनानेन तत्रैवोभयोरप्युपदिष्टत्वात् । "अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्त उत्तराहुतीर्हत्वा" इति "स्थालीपाकाज्जुहोति" इत्यतिदेशात् तत्र प्राप्तिः । पार्वणे तु यथा, तथा आनेयस्थालीपाकविधौ वक्ष्यामः ।**

अथ येष्व् "आज्यभागान्त" इति वा "जयादि प्रतिपद्यत" इति वा वचनं नस्ति यथा पण्यफलीकरणहोमे तत्र प्राप्त्यर्थमिदमुच्यते । विवाहादिषु तत्र विधानमनर्थकं, आज्यभागान्ते जयादि प्रतिपद्यत इति वचनात् पण्यहोमादयोऽपूर्वा यावदुक्तधर्माणः । इदं तर्हि प्रयोजनं कव्यान्तरोक्तानि नित्यानि नैमित्तिकानि काश्यानि वा यद्यस्मदादिभिरनुष्ठीयन्ते तदा तेष्वपि एतस्य तन्त्रस्य प्रवृत्तिर्था स्यादिति । नन्वेतदपि पार्वणातिदेशदर्शनात् सिद्धमाचाराद्यानिगृह्यन्ते इति; सत्यं पक्वहोमेषु सिद्धं, न त्वाज्यहोमेषु "कूशमाण्डेर्घृतम्" इत्यादिषु, तस्यापक्वविषयत्वात् । विवाहादिषु तन्त्रविधाननियमार्थं यस्मिन् गृहमेधचोदितास्तेषु अत्राग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्त इति जयादिप्रतिपद्यत इति वा वचनं तत्रैव तन्त्रप्रवृत्तिः इति । तेन पण्यहोमादयो यावदुक्तधर्माण इति सिद्धम् । प्रधानाहुतिग्रहणं जयादेराज्यभागान्तस्य च तत्र प्रसिद्ध्यर्थम् । **उपजुहोति** इति उपशब्द आनन्तर्यार्थः । तेन प्रधानाहुत्यनन्तरमुपहोमाः । तेनेशानयज्ञे परिषेचनान्ते बलिहरणं भवति । श्राद्धे वानुपदेशं स्थालीपाके च बर्हिरनुप्रहरणं सौविष्टकृतीमित्युच्यते स्विष्टकृद्वेवतेति ज्ञापनार्थम् । तेनाज्यहोमस्विष्टकृत् पक्वहोमेषु भवति ॥

७॥

▼ सुदर्शनः

यथोपदेशं येन हविरादिना विवाहादिषु प्रधानाहुतय उपदिष्टास्तेन तेन विधानेन ता हुत्वा । जया: चित्तं च स्वाहा(तै.सं. ३-४-४.) इति त्रयोदश । अनिर्भूतानामधिपतिस्समावत्वस्मिन्निति (तै.सं .३-४-५.) सानुषज्ञा **अभ्याताना** अष्टादश । ऋताविति (तै.सं. ३-४-७.) **राष्ट्रभृतो** द्वाविंशतिः । तत्र ऋताषाडित्यनुद्रुत्य "तस्मै स्वाहे"त्यन्तेन प्रथमाहुतिं जुहोति । "ताभ्यस्स्वाहा" इत्येतत्वतैवोक्तराम् । एवमुत्तरे पञ्च पर्यायाः । तत्र "नाम स इदं ब्रह्मा" इत्यनुषङ्गः । "ताभ्यः स्वाहा" इति च । "भुवनस्य पते... स्वस्तिस्स्वाहा" इति त्रयोदशी । "परमेष्ठी"त्यादयः पूर्ववच्चत्वारः पर्यायाः । "स नो भुवनस्य पते..... यच्छ स्वाहा" इति द्वाविंशी । "प्रजापते न त्वदेतानि" इति ऋक्प्राजापत्या । प्राजापत्यर्थ्यर्चा वल्मीकिवपायामवनयेत्'(तै.ब्रा. ३-७-२.) इति श्रुतेः । सूत्रकारेण "प्रजापते न त्वदेतानी"ति प्राजापत्यर्थ्यर्चा वल्मीकिवपायामवनीय" (आप. श्री.९-२-४.) इति व्याख्यातत्वात् । **व्याहृतीः विहृताः**; "भूः स्वाहा, भुवः स्वाहा सुवः स्वाहा" इति । **सौविष्टकृती** "यदस्य" कर्मणः इति ऋक् । आत्र चास्याः स्विष्टकृद्वेवताकत्वं लिङ्गादेव सुगमम् । देवताज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमपि "यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदेवताब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुमृच्छति" इत्यादिश्रुतेः, अविदित्वा ऋषिं छन्दो दैवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥ इति स्मृतेश्च सिद्धम् । अतो यत्रार्षेयादिज्ञानानां नैवविधः पुनर्विधिः तत्र तानि पाक्षिकार्णीति गम्यते । एवमेता जयादिका अष्टपञ्चाशादहुतीः प्रधानहोमानन्तरमुपजुहोति । यत्रापि सर्पबल्यादौ पार्वणातिदिष्टः स्विष्टकृत् तत्रापि प्रधानाहुत्यनन्तरमेवैता: । ततः स्विष्टकृत्; क्त्वाप्रत्यत्यात्, उपोपसर्गाच्च ॥ केचित्-स्विष्टकृतोऽनन्तरं जयादयः "अग्निः स्विष्टकृद्वितीय" (आप.गृ. ७-७.) इति स्विष्टकृत प्रधानतुल्यधर्मत्वज्ञापनादिति । ननु-यद्यत्रैव सर्वप्रधानहोमानन्तर साधारण्येन जयादय उपदिष्टः किमर्थं तत्र तत्र "जयादि प्रतिपद्यते" इति वचनम्? उच्यते- यत्रैतद्वचनं नास्ति पार्वणादौ न तत्र जयादय इत्येवमर्थम् । एवं तर्हुत्र साधारणविधानमेवानर्थकम् । न ; केवलं जयादिविधर्थत्वात् । अन्यथा विवाहादाव् एतेष्वन्वारभोऽपि स्यात् । किञ्च अस्मिन्नसति तत्र तत्र "जयाभ्यातानान्" इत्यादिमन्त्रसन्नाम इत्यन्तो गुरुर्गन्थः पुनः पुनः पठितव्यस्यात् । तस्मादन्वारभादिनिवृत्यर्थं ग्रन्थलाघवार्थं चेदं साधारणविधानम् । केचित्- यत्राज्यभागान्तं पुरस्तात्तन्त्रं तत्र सर्वत्र जयाद्युत्तरतन्त्रम् । एतयोर्मध्ये "यथोपदेशं प्रधानाहुतीः" इत्यविशेषेण प्रधानहोमानां विधानात् । आग्नेयेऽपि च स्थालीपाके जयादिर्विद्यत एव, "सिद्धमुत्तरम्" (आप.गृ. ७-१४.) इति पदद्वयसूत्रेण जयाद्युत्तरतन्त्रोपदेशात् मासिश्राद्वे च "पार्वणेन" (आप. गृ. २२-१.) इत्यतिदेशात् । आज्यहोमेषु जयाद्यनन्तरं श्रौतवत् तूष्णीं परिधीनग्नौ प्रहृत्य तान् दर्वासंसावेणाभिजुहोति ; परिधितत्संस्काराणां श्रौतवदभ्यनुज्ञानस्योक्तत्वात्, कृतकार्याणां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् आचाराच्च । शम्याश्वेत्, अस्मिन् काले अपोह्या: ; "अथ शम्या अपोह्य" (बौ.गृ. १-४-३७.) इति बोधायनवचनात्, आचाराच्च ॥७॥

▼

>

यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्हृत्वा जयाभ्यातानान्नाष्टभृतः प्राजापत्यां व्याहृतीर्विहृताः
सौविष्टकृतीमित्युपजुहोति- यदस्य कर्मणोऽत्यरीचिं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।
अग्निष्टस्विष्टकृद्धिद्वान्त्सर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु स्वाहेति ।

०२ ०८ पूर्ववत् परिषेचनमन्वमँस्थाः②

अग्नेरुत्तरं परिषेचनम् - पूर्ववत्परिषेचनमन्वमस्थाः प्रासादीरिति मन्त्रसन्नामः ॥ (अत्र श्रौतवत्प्रणीता विमुञ्चति तूष्णीम् - कृतकार्याणामासां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् । ब्राह्मणश्च यथाशक्तिं दानमानादिना सत्कृतो गच्छेत् ॥)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. ९ The sprinkling (of water) round (the fire is repeated) as above; the Mantras are altered so as to say, 'Thou hast given thy consent,' 'Thou hast given thy impulse.'

▼ हरदत्तः

पूर्ववदिति । पैतृकेषु समन्तमेव तूष्णीम् । अन्यत्र मन्त्रवन्ति चत्वारि परिषेचनानि ॥७॥ सन्नमनं सन्नामः, ऊह इत्यर्थः । "अनुमन्यस्व" इत्यस्य "अन्वमन्स्था" इति सन्नामः । "प्रसुवे"त्यस्य" प्रासादी"रिति । प्राक् परिषेचनात् तूष्णीं परिधीनां प्रहरणम् । पुरस्तादुपहोमानामेकविंशत्या समिधोऽस्याधानम् । बर्हिरनुप्रहरणमाज्यहोमेषु नास्ति, लेपयोरित्यस्या पववहोमविषयत्वात् । परिषेचनान्ते प्रणीताविमोकः । ब्रह्मा च कर्मान्ते यथेतं प्रतिनिष्कामति । मन्त्रसन्नाम इति मन्त्रग्रहणं मन्त्राणामयमूहविधिर्था स्यात्, अन्यथाग्नेरपि सन्नामस्सम्भाव्येत । सन्नामशब्दस्यान्यत्रापि दर्शनात्, यथा-सन्नमयत्यनुमार्दिं वेति ॥९॥

▼ सुदर्शनः

अग्निपरिषेचनं पूर्ववत् । अयं तु विशेषः, अदितेऽनुमन्यस्वेत्यादिषु त्रिषु अनुमन्यस्वेत्यस्य स्थाने "अन्वमन्स्था:" इति, देवसवितरित्यत्र "प्रसुव" इत्यस्य स्थाने "प्रासादी:" इति । अत्र श्रौतवत् प्रणीता विमुञ्चति तूष्णीम्; कृतकार्याणामासां प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्, प्रणीताभ्यो दिशोऽभ्युपनीय"

(बौ.गृ.१-४-३८.) इति बोधायनवचनात्, आचाराच्च । ब्राह्मणश्च यथाशक्ति दानमानादिना सत्कृतो गच्छेत् ॥ अत्रेयं स्थितिः अनिमिध्वेत्यादि मन्त्रसन्नाम इत्यन्तः प्राच्योदीच्याङ्गसमुदायः सर्वगाहर्षप्रधानहोमानां साधारणः, "यथोपदेशं प्रधानाहुर्तीर्हत्वा" इति प्राच्योदीच्यपदार्थपेक्ष्या होमानां विशेषणं प्राधान्याभिधानात् । एवज्ञाहोमेषु नामकरणादिषु तन्त्रस्याप्रसङ्गं एव । नन्वेव "अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते" इति किमर्थस्तत्र तत्र पुनरुपदेशः? उत्यते यत्र पुनः "अपिवोत्तरया जुहुयात्" (आप.गृ.५-२८.) "काममन्युभ्यां वा जुहुयात्" (आप.ध.१-२६-१३.) इत्यादिषु नोपदेशः नैव तत्रेदं तन्त्रमिति नियमार्थः । कुत एतत्? केवलाज्यहविष्वेव प्रयोजनान्तरमन्तरेणास्य तन्त्रस्योपदेशात् । उपाकरणसमापनादीनां तु तत्र तन्त्रोपदेशाभावेऽपि "कूशमाण्डैर्जुहुयाद् घृतम्" इत्यादेरिव तन्त्रार्थित्वावगमात् अनेन साधारणविधानेनैव तन्त्रम् । तन्त्रार्थित्वावगमस्तु गृह्यान्तरेषु तन्त्रवतामेवोपदेशात् । आपस्तम्बदर्शनानुगतोपदेशात्, अविगीतशिष्टाचाराच्च । यद्येवमाज्यौषधहविष्वेऽपि विवाहे किमर्थस्तन्त्रोपदेशः? । उच्यते-लाजहोमानां कृत्स्नविधानेन तन्त्रानपेक्षत्वात् । उपनयनादिवदाज्यहोमार्थं एव तन्त्रोपदेशः । तथा "तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वरः" (आप.गृ.४-९.) इत्यस्यानन्तरमेवाग्नेरुपसमाधानादि, न तु "यथास्थानमुपविश्य" (आप.गृ.५-२.) इत्यस्यानन्तरमिति क्रमार्थश्च । तथा केवलौषधहविष्य स्थालीपाकेऽपि क्रमार्थं एव । यद्यपि श्रौते दर्शनात् पात्रप्रोक्षणानन्तरमवधातादि युक्तम्, तथाप्येतद्वचनबलात् तन्त्रात् पुरस्तादेवेति । ऐशानेऽपि स्थालीपाके स्थण्डिलकल्पनान्ते त्रम्, न तु पार्वणवद्गृहं एव प्रतिष्ठिताभिधारणानन्तरमिति क्रमार्थं एव । केचित्- कल्पान्तरविहितेषु अपार्वणातिदेशेषु आज्यहोमेषु तन्त्रार्थिषु "कूशमाण्डैर्जुहुयाद् घृतम्" इत्यादिष्वस्य तन्त्रस्य प्राप्त्यर्थं यथोपदेशमिति सामान्यविधानम् । अत्रत्येषु तु विवाहादिषु येष्वेव पुनर्विधानं तत्रैव, नान्त्र पण्यहोमादिष्विति नियमार्थं तत्र तत्र तन्त्रविधानम् । पित्र्येषु तु "एकैकशः पितृसंयुक्तानि" (आप.गृ.१-१८.) इत्यादिविशेषविधानात् तन्त्रसिद्धिरिति ॥८॥

▼

⑤

>

पूर्ववत् परिषेचनमन्वमँस्थाः प्रासावीरिति मन्त्रसन्नामः ।

०२ ०९ लौकिकानाम् पाकयज्ञशब्दः②

लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः ॥

+++(लोकशब्देन शिष्टा उच्यन्ते ।

केचित् - पाकयज्ञ इति विवाहादीनां संज्ञा विधीयते । पाकशब्दोऽल्पवचनः, यथाक्षिप्रं यजेत् पाको देव (आप.गृ.२०१५) इति । पाकगुणको यज्ञः पाकयज्ञ इति निर्वचने आज्यहोमेषु संज्ञा न

स्यात् ।)+++ (अपरे - सप्तानां औपासनहोमादीनां<पाकयज्ञशब्दः> संज्ञात्वेन प्रसिद्धः, नतु श्रौतानां विवाहादीनां च, तत्र लोकानामप्रयोगात् ।)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

9. The designation 'Pākayajña' is used of ceremonies connected with worldly life.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

एवं सर्वगाह्यहोमानां साधारणं स्मार्त विधिमुक्त्वा, इदानीं पाकयज्ञेषु वैकल्पिकं श्रौतं विधिमाह-

▼ हरदत्तः

लोके भवा लौकिका: लोकस्मृतिलक्षणा इत्यर्थः । लोकशब्देन शिष्टा उच्यन्ते । पाकयज्ञ इति विवाहादीनां संज्ञा विधीयते । पाकशब्दोऽल्पवचनः, यथा- "क्षिप्रं यजेत् पाको देव" (आप.गृ.२०-१५.) इति । पाकगुणको यज्ञः पाकयज्ञ इति निर्वचने आज्यहोमेषु संज्ञा न स्यात् । तत्संज्ञाप्रयोजनं "यज्ञं वायख्यास्यामः" (आप.प.१-१.) इत्यत्र एतेषामन्तर्भविः । "निश्चितं पाकयज्ञेन यजेते" त्यत्र च धर्मप्राप्तिः ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

लोकयन्ति वेदैर्वेदार्थानिति लोकाः त्रैविद्यवृद्धाः शिष्टाः द्विजन्मानाः । तैर्लोकैराचर्यन्ते यानि कर्मणि तानि **लौकिकानि**, तेषां मध्ये सप्तानां औपासनहोमादीनां पाकयज्ञशब्दः संज्ञात्वेन प्रसिद्धः, न तु श्रौतानां विवाहादीनां च, तत्र लोकानामप्रयोगात् । यदि लोकप्रयोगादेवैषां पाकयज्ञानामता प्रसिद्धैव, तर्हि "पाकयज्ञेषु ब्राह्मणावेक्षो विधिः" इत्येतावतालम्, किमर्थं "लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः, इति ? उच्यते- पाकेन पवर्वेन चरुणा साध्यो यज्ञः पाकयज्ञः इत्येवं व्युत्पन्नसंज्ञानुवादात् नान्तरीयकावगतश्च चरुरेवाग्निहोत्रकविधौ हविः, न पुनर्विध्यन्तरवदाज्यादिकमपीति नियमज्ञापनार्थम् । बौधायनेन तु अत्राज्यं हविरुपदिष्टम् । न त्वाग्निहोत्रिकं हविरिह भवति, अग्निहोत्रधर्मप्रापकप्रमाणाभावात् । "द्विजुहोतिं" (आप.गृ.२-११.) इत्येवमादयः पुनः पञ्च पदार्थाः वचनबलाद् भवन्ति । देवतास्तु तत्सम्बन्धप्रतिपाद्या एव ॥१०॥

⑤

>

लौकिकानां पाकयज्ञशब्दः।

०२ १० तत्र ब्राह्मणावेक्षो②

तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः।

(वैकल्पिकः।) १० (अत्र न दर्शपूर्णमासप्रकृतिः। अग्निहोत्रप्रकृतिः।)

⑤

>

▼ Oldenberg

10. 10 There the ritual based on the Brāhmaṇa (holds good),

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी - सूत्रमिदम् अग्निमे व्याख्यातम्।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी - सूत्रमिदम् अग्निमे व्याख्यातम्।)

⑤

>

तत्र ब्राह्मणावेक्षो विधिः ।

०२ ११ द्विर्जुहोति द्विर्निमार्षि②

द्विर्जुहोति (=अनिहोत्राहृत्योरभ्योर्धमः पाकयज्ञेषु प्रधानाहृतिं स्विष्टकृतं चाधिकृत्य विहितः) **द्विर्निमार्शि**
 (=अनिहोत्रवल्लेपनिमार्जनम्) **द्वि:** **प्राश्नात्य्** (=अङ्गुतिप्राशनम्, ततः प्रक्षालनम्) **उत्सृत्याचामति** (=
 अस्त्रात्मा वा शशनं बहिषोपयम्योद्भुडावृत्योत्सृप्याचामतीति तच्योदितम्) **निर्लेण्ठीति** (=द्वि:सुचं निर्लेण्हा) १३

1

5

>

▼ Oldenberg

11. 11 (To which the words allude), 'He sacrifices twice; he wipes off (his hand) twice; he partakes twice (of the sacrificial food); having gone away he sips (out of the Sruc) and licks off (the Sruc).'

▼ हरदत्तः

तत्र तेषु पाकयज्ञेष्वपरो विधिर्ब्रह्मणावेक्ष इत्याचक्षते । ब्राह्मणमात्मनि प्रमाणत्वेनावेक्षत इति
ब्राह्मणावेक्षः ब्राह्मणदृष्ट इत्यर्थः । विधिः प्रयोगः, यः प्रागुक्त आधारवान् दर्शपूर्णमासप्रकृतिः ।
 अयं त्वनिहोत्र प्रकृतिः ब्राह्मणावेक्षः । उभयोर्विकल्पस्तत्रेत्युच्यते-येषु पाकयज्ञेषु
 आधारवतस्तन्त्रस्य प्रवृत्तिः तत्रैवास्य विकल्पेन प्राप्तिरिति दर्शनार्थम् । तेन पण्यहोमादिषु अस्य
 विधेरप्रवृत्तिः । तत्र "**द्विर्जुहोति**" इत्यनेन अग्निहोत्राहुत्योरुभयोर्धमः पाकयज्ञेषु प्रधानाहुतिं
 स्विष्टकृतं चाधिकृत्य विहितो वेदितव्यः । "**द्विर्निर्मार्णी**" ति चाग्निहोत्रवल्लेपनिमार्जनम् । "**द्विः**
प्राश्नाती" त्यङ्गुलिप्राशनम् । "**उत्सृष्ट्याचामती**" ति च यत्तत्र तृतीयं प्राशनं
 बर्हिषोपयम्योदङ्गावृत्योत्सृष्ट्याचामतीति तच्चोदितम् । **निर्लेघीति** यत्तत्र "**द्विः**सुचं निर्लेघ्या, इति
 च तच्चोदितम् । यावता च विधानेन होमादिसंसिद्धिस्तावदमन्त्रवदग्निहोत्रादेव प्रत्येतव्यम् ।
 तद्यथा-सुवेणोन्नयनं, पालाशीसमिदाहुतिधारणार्था, चतुर्ग्रहीतं पञ्चग्रहीतं इति ।

तत्र प्रयोगः-

- अग्निमिधा, परिसमूह्य, परिस्तीर्य, पर्युक्ष्य,
- आज्यहोमेष्वाज्यं संस्कृत्य, पक्वहोमेषु स्थालीपाकं,
- सुक्सुवं संमृज्य,
- यावत्प्रधानाहुति चतुर्गृहीतानि पञ्चगृहीतानि वा समवद्यति । यत्रोभयं हविस् तत्र तस्योभयस्य, यथा मासिश्राद्धे ।
- ततः पश्चाद् अग्नेर् बर्हिष्य उपसाद्य, पालाशीं समिधमाधाय,
- सर्वन् एव मन्त्रान् समनुद्रुत्य, सकृदेव प्रधानाहुतीहुत्वा,
- प्रातरग्निहोत्रवल् लेपम् अपमृज्य, बर्हिषि निर्माण्य यद्य् अहनि कर्म । अथ रात्रौ सायमग्निहोत्रवत् ।
- ततस्सौविष्टकृतीं द्वितीयाम् आहुतिं उत्तराहुतिवज्जुहोति - "अग्नये स्विष्टकृते स्वाहे" ति स्थालीपाकेषु । "यदस्य कर्मणि ..." इत्याज्यहोमेषु । ईशानयज्ञे तु कर्म तत्र चोदितेन मन्त्रेण ।
- ततः पूर्ववल् लेपम् अवमृज्य प्राचीनावीती दक्षिणतो भूमौ निर्माण्य । अप उपस्पृश्य ।
- तत उपवीती सुचं सादयित्वा
- अङ्गुलिप्राशनादि-निर्लेपनान्तम् अग्निहोत्रवत् ।
- ततो दर्भे: सुक्-प्रक्षालनं,
- ततः परिसमूहन-पर्युक्षणे ।

एतदाग्निहोत्रिकं नाम तन्त्रं सर्वपाकयज्ञेषु आघारवता तन्त्रेण सह विकल्प्यते ॥११॥

▼ सुदर्शनः

तत्र तेषु पाकयज्ञेषु मध्ये पार्वणादिषु पञ्चसु ब्राह्मणावेक्षो विधिर् भवति । यो विधिः प्रत्यक्षमेव ब्राह्मणमवेक्षते, नानिम् इदध्वेत्यादिवल् लोकाचारानुमेयम्, सोऽप्येषु विकल्पेन भवतीत्यर्थः । नानयोर् विध्योर् मिथः संसर्गः । नापि स्मार्तस्यानेन बाधः । प्रत्यक्षब्राह्मणस्यापि स्मृत्यनुवादे कल्पसूत्राधिकरणन्यायेन स्मृतितुल्यप्रमाणत्वात् । अत एव "सर्वं पाप्मानं तरति, तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" (तै.सं.५-३-१२.) इति श्रुत्या "यजेत वाश्वमेधेन" (मनु.११-७५.) इति मनुस्मृत्यनुवादेन च अश्वमेधद्वादशवार्षिकयोर्विकल्पः ।

बौधायनीये च व्यक्तोऽयमर्थः । तत्रोदाहरन्ति-

आधारं प्रकृतिं प्राह
दर्वीहोमस्य बादरिः ।
अग्निहोत्रं तथाऽत्रेयः
काशकृत्स्नस्त्वपूर्वताम् ॥

इति (बौ.गृ.१-४-४४.) "तां न मिथः संसादयेदनादेशात्" (बौ.गृ.१-५-१.) इति ।

होममन्त्रादयस्तु विध्यन्तरीया अर्थादाचाराच्चेहापि भवन्ति ।

यद्यस्यापि स्मृतितुल्यमेव प्रामाण्यं, किमर्थं "ब्राह्मणावेक्षः" इति ? उक्तोत्तरमेवैतत् ।
आग्निहोत्रिकविधौ भ्रेषे "यदि यजुषं" (ऐ. ब्रा. २५-३४) इति श्रौतं प्रायश्चित्तम् । न तु स्मार्तनाशे
"यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा" (ऐ.ब्रा.२५-३४.) इति ॥१०॥

सर्वे प्रधानहोमाः प्रधानहोमत्वसामान्यादेको होम इत्यभिप्रेत्य स्विष्टकृदपेक्षया श्रुतिः
द्विर्जुहोतीत्याह, न पुनर्द्विरेव जुहोतीति । "सप्तदश प्राजापत्यान्" (तै.ब्रा.१-३-४.) इतिवदिह
सम्प्रतिपन्नदेवतैकत्वाभावात् । केचित्- यावन्तः प्रधानहोमास्तावन्ति चतुर्गृहीतानि सुचि
सहावदाय होममन्त्रान् सर्वाननुद्रुत्य सकृदेव जुह्वति । द्विर्निर्मार्ष्टियादि व्यक्तार्थम् ॥

प्रयोगस् तु -

न परिस्तरणदर्वीसंस्कारोपस्तरणादीनि, अत्रानुपदेशात् । चरुपाकस्त्वर्थाद्विद्यत एव।

- तेन चरुणा प्रधानाहुतिस्विष्टकृत्प्राशनभक्षणेभ्यः पर्याप्तेन दर्वी पूर्यित्वा,
- अपरेणाग्ने दर्भेषु सादयित्वा,
- आदाय तत्त्वमन्त्रैः सर्वाः प्रधानाहुतीः क्रमेण हुत्वा,
- दर्वास्ततो लेपमादाय दर्भैर्निमृज्य शेषात् स्विष्टकृते हुत्वा,
- प्राचीनावीती पुनर्लेपमादाय दक्षिणतो भूम्यां निमृज्याय,
- उपस्पृश्य,
- यज्ञोपवीती दर्व्या लेपमङ्गुल्याऽऽदाय, प्राश्य, शुद्ध्यर्थमाचम्य,
- पुनरप्येवं कृत्वा
- उद्डडवृत्य
- उत्सृप्य दर्व्या हविशशेषं सर्वं भक्षयित्वा
- तां निर्लेह्य
- आचम्य
- तां दर्भेरद्विः प्रक्षालयेदिति ।

ननु - वैश्वदेवैषासनहोमयोः कस्मान् नायं विधिः ? उच्यते । तत्र "उभयतः परिषेचनम्"
(आप.गृ.७-२२.) इति एकार्ययोः द्वयोरपि विध्योः परिसङ्ख्यानात् अत एव
बर्हिर्लेपप्रतिपत्त्योरभावाच्च ॥ केचित्- पाकयज्ञ इत्यत्र पाकशब्दस्यात्पवाचकत्वात्

विवाहादयोऽपि सोमाद्यपेक्ष्या पाकयज्ञा इति तेष्वप्यं विधिरिति । तत्र ; तेषां
मनुष्यसंस्कारार्थत्वेन अप्राधान्यात् प्रधानवाचियज्ञशब्दवाच्यत्वानुपपत्ते: ॥११॥

▼

(5)

>

द्विजुहोति द्विर्निर्मार्दि द्विः प्राशात्युत्सृत्याचामति निर्लेढीति।

---

1. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña.[←](#)
2. Comp. Śrauta-sūtra I, 11, 6 seqq.[←](#)
3. This is the Praṇītā water.[←](#)
4. The Brahman.[←](#)
5. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.[←](#)
6. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.[←](#)
7. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña.[←](#)
8. Comp. Śrauta-sūtra I, 11, 6 seqq.[←](#)
9. This is the Praṇītā water.[←](#)
10. The Brahman.[←](#)
11. Comp. Taitt. Brāhmaṇa II, 1, 4, 5; Śatapatha Brāhmaṇa II, 3, 1,
18. 21. - At the Agnihotra the sacrificer, having wiped off the
Sruc with his hand, wipes off the hand on the Barhis or on the
earth (Āpast.-Śraut. VI, 10, 11; 11, 4; Kātyāyana IV, 14, 20). As
to the following acts alluded to in this Sūtra, comp.
Āpastamba VI, 11, 4. 5; 12, 2.[←](#)

०३ वैवाहिकविषया:①

०२ १२ सर्व-ऋतवो विवाहस्य②

सर्वऋतवो (=मासाः) विवाहस्य शैशिरौ मासौ (= माघफाल्गुनौ) परिहाप्योत्तमं च नैदाघम् (= आषाढः)
१२

⑤

>

▼ Oldenberg

12. All seasons are fit for marriage with the exception of the two months of the śisira season, and of the last summer month.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

एकाग्निविधिकाण्डे विवाह-मन्त्राणां पूर्वमामानात् विवाहम् एव पूर्वं व्याख्यास्यन्
तस्योदगयनादि-नियमापवादेन कालमाह—

▼ हरदत्तः

अथ विवाह-विधिः प्राग् उपनयनात् ।

शिशिरं परिहाप्येति वक्तव्ये शैशिरौ मासाव् इत्युच्यते - "उत्तमज्य नैदाघम्" इत्यत्र मास-
प्रतिपत्य-अर्थम् । अन्यथा दिवसोऽपि प्रतीयेत ।

सर्वतुविधानं उदगयनापवादः । पूर्व-पक्षादयस् तु परिभाषाप्राप्ताः विवाहेऽवस्थिता एव
यथोपनयने वसन्तादि-विधान इति केचित् ।

अन्ये तु पूर्वपक्षादेर् अप्य् अपवादं मन्यन्ते । (5) तेषाम् अपरपक्षे रात्रौ च न निषिध्यते विवाहः ॥
१२ ॥

▼ सुदर्शनः

सर्वे षड् ऋतवः प्रत्येकं मास-द्वय-रूपाः विवाहस्य कालाः । द्वादशापि मासाः सापर-पक्षादिकाः कात्म्येन काला इत्य् अर्थः ।

ऋतव इत्यनेन लक्षणया मासा एव विधित्सिताः । नर्तव इति कुतोऽवगम्यते ? उच्यते- शैशिरै मासाविति मासपर्युदासात् । अन्यथा विधि-पर्युदासयोर् एक-विषयत्वात् लघुत्वाच् च शिशिरं परिहास्येति ब्रूयात् ।

प्रयोजनं तु विवाहस्य पूर्व-पक्षादि-नियमाभावः । यत्र पुनर् उपनयनादाव् एवं-विधि-हेत्व-अभावाद् ऋतोर् एव विधित्सा, तत्र द्व्यु-अवदान-द्वारा पुरोडाशस्य याग-साधनत्व-वत् सामान्य-विधि-अवरुद्ध-पूर्व-पक्षादि-द्वारेणापि ऋतोः कर्म-साधनत्वासिद्धेः पूर्व-पक्षादिर् नियत एव ।

शिशिरस्यतोः यौ द्वौ मासौ माघ-फाल्गुनौ, निदाघस्य ग्रीष्मस्य यश् चोत्तमोऽन्त्य आषाढः, तानेतांस् त्रीन् मासान् **परिहास्य** वर्जयित्वा । अत्रोत्तमम् इति तमप्-प्रत्ययात् यस् सौरतोऽन्त्यो नैदाघः, यश् चाधिकमासतो द्वितीय आषाढः ताव् अपि पर्युदस्तौ ॥१२॥

⑤

>

सर्व-ऋतवो विवाहस्य शैशिरै मासौ परिहास्योत्तमं च नैदाघम् ।

०२ १३ सर्वाणि पुण्योक्तानि②

(अनेन पूर्वपक्षादिनियमाभावः ।) सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि (सर्वपिवादत्वात्पुण्याहविधानार्थमिदम् । तथा च रात्र्यपरपक्षयोः विवाहपिरतिषेधः ।) १३

⑤

>

▼ Oldenberg

13. All Nakṣtras which are stated to be pure, (are fit for marriage);

▼ हरदत्तः

सर्वर्तुविधानस्य सर्वापवादत्वात् पुण्याहविधानार्थमिदम् । तथा च रात्र्यपरपक्षयोः विवाहप्रतिषेधः । एवमप्युक्तग्रहणमनर्थं तत् क्रियते मुहूर्तपरिग्रहार्थ-यानि पुण्यानि नक्षत्राणि यानि पुण्योक्तानि मुहूर्तानि तानि सर्वाणि विवाहस्य यथा स्युरिति । तत्र नक्षत्राणि ज्योतिशास्त्रादवगन्तव्यानि । प्रातस्सङ्घवो मध्यन्दिनोऽपराह्णस्यायमित्येते मुहूर्ताः ॥१३॥

▼ सुदर्शनः

यानि ज्यौतिषे पुण्योक्तानि शुभफलप्रदत्वेनोक्तानि नक्षत्राणि । नक्षत्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् तिथ्यादीन्यपि । तत्र पुण्योक्तानि सर्वाण्यत्रोपसंहर्तव्यानि ॥१३॥

⑤

>

सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि।

०२ १४ तथा मङ्गलानि②

तथा मङ्गलानि १४

⑤

>

▼ Oldenberg

14. And all auspicious performances.

▼ हरदत्तः

"ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वे"त्येवमादीनि स्वशास्त्रप्रसिद्धानि । मङ्गलानि स्नातोऽहतवासा गन्धानुलिप्तः, सग्वी भुक्तवानित्येवमादीनि नापितकर्माङ्कुरार्पणादीनि लोकप्रसिद्धानि । तान्येतानि सर्वाणि प्रत्येतव्यानि ॥१४॥

▼ सुदर्शनः

शङ्खदुन्दुभिवीणातूणववादित्रसम्प्रवादनानि कुलस्त्रीगीतानि
केशशमश्वादिप्रकल्पनाहतधौताच्छिद्रविचित्रवासोधारणगन्धानुलेपनसुगन्धसग्
धारणापदातिगमनच्छत्रवजादीनि शिष्टाचारप्रसिद्धानि मङ्गलानि विवाहे उपसंहर्तव्यानि ॥१४॥

▼

(५)

>

तथा मङ्गलानि।

०२ १५ आवृतश्वास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन्②

(“ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषोवाचयित्वे”त्येवमादीनि स्वशास्त्रप्रसिद्धानि । मङ्गलानि स्नातोऽहतवासा गन्धानुलिप्त,
सग्धी भुक्तवानित्येवमादीनि नापितकर्मड्कुरार्पणादीनि लोकप्रसिद्धानि ।) आवृतश्व (=प्रसिद्धः) +आस्त्रीभ्यः
प्रतीयेरन् १५

▼

(५)

>

▼ Oldenberg

15. And one should learn from women what ceremonies (are required by custom).

▼ हरदत्तः

मन्त्ररहिताः क्रियाः आवृत इत्युच्यन्ते । यस्मिन् जनपदे ग्रामे कुले वा या आवृतः प्रसिद्धाः
तास्तथैव व्यवस्थिताः यथा प्रतीयेरन् सर्वत्रैवमर्थम् ॥१५॥

▼ सुदर्शनः

आवृतः क्रिया: वैवाहिक्यः अविशेषात् समन्त्रका अमन्त्रकाश्च । तास्सर्वा आस्त्रीभ्यः
सर्ववर्णभ्यस्सकाशादवगम्य प्रतीयेरन् कुर्वीरन् विवोढारः । तत्र समन्त्रका
ग्रहपूजाङ्कुरारोपणप्रतिसरबन्धाद्या आचारसिद्धाः । अमन्त्रका:
नाकबलियक्षबलीन्द्राणीपूजादयः । ताश्च यथाजनपदं यथावर्णं यथाकुलं यथास्त्रीपुंसं व्यवस्थिता
एव । न तु सर्वास्सर्वत्र समुच्चिताः ॥१५॥

▼

⑤

>

आवृतश्वास्त्रीभ्यः प्रतीयेरन् ।

०२ १६ इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते ②

इन्वकाभिः (=मृगशिरसि) प्रसृज्यन्ते (कन्यार्थं प्रेष्यन्ते) ते वराः प्रतिनन्दिताः १६

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

16. 1 Under the Invakās (Nakṣatra), (the wooers who go to the girl's father) are sent out: such wooers are welcome.

▼ हरदत्तः

नक्षत्रप्रशंसार्थं गाथा विवाहप्रकरणे वरप्रसङ्गार्थमुदाहृता । यदि वराः कन्याया वरयितारः कन्या वरणार्थं इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते ॥ १६ ॥

ते वरास्तैर्दुहितृमद्धिः । प्रतिनन्दिताः सिद्धार्था भवन्ति । तस्माद्वरप्रसङ्गे प्रशस्तमिन्वका नाम नक्षत्रम् । "इन्वकाशब्दो मृगशिरसी" ति स्वयमेव व्याख्यास्यति । तस्मात् ज्ञायते-स्मृत्यन्तरप्रसिद्धा लौकिक्यवेयं गाथा, न सूत्रकारस्य कृतिरिति ॥१७॥

▼ सुदर्शनः

इन्काभिः मृगशिरसि "नक्षत्रे च लुपि" (पा. २-३-४५.) इति सप्तम्यर्थं तृतीया । ये वराः वरयितारो मृगशिरसि प्रसृज्यन्ते कन्यावरणार्थं प्रेष्यन्ते, ते दुहितृमद्धिः प्रतिवन्दिताः प्रकर्षण पूजिताः, सिद्धार्था भवन्तीत्यर्थः ॥१६॥ इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने द्वितीयः खण्डः ॥

⑤

>

इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते ते वराः प्रतिनन्दिताः।

०३ ०२ मघाभिर्गावो गृह्यन्ते②

मघाभिर्गावो गृह्यन्ते (दानार्थम्)⁹

⑤

>

▼ Oldenberg

1. 2 Under the Maghās (Nakṣatra) cows are provided;

▼ हरदत्तः

यदि मघाभिः गावः क्रयादिना गृह्यन्ते ताश्च गावः प्रतिनन्दिता भवन्ति । तस्मात् गोपरिणहे मघाः प्रशस्ताः ॥१॥

▼ सुदर्शनः

"आर्षे दुहितृमते मिथनौ गावौ देयौ" (आप.ध. २-११-१८.) इति वचनादार्षे विवाहे वरैर्दीयमाना गावो दुहितृमद्धिर्मघासु गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति- आर्ष विवाहं मघास्वेव कुर्यात्, न ब्राह्मादिवत् नक्षत्रान्तरेऽपीति ॥१॥

▼
⑤

>

मघाभिर्गावो गृह्णन्ते।

०३ ०२ फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते②

फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते (= सेनाया इति केचित् विवाहविशेषेषु कन्याया इत्यपर) २

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

2. Under the Phalgunī (Nakṣatra) marriage is celebrated.

▼ हरदत्तः:

यदि फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते सेना युद्धकाले सा च प्रतिनन्दिता भवति । तस्मात् सेनाव्यूहे प्रशस्ते फल्गुन्यौ । अविशेषात् पूर्वे उत्तरे च । सर्वत्र "नक्षत्रे च लुपी" (पा.सू.२-३-४५.) त्यधिकरणे तृतीया ॥२॥

▼ सुदर्शनः:

अत्र च वधूः फल्गुन्योरेव व्यूह्यते नीयते स्वगृहात्, न तु "तां ततः" (आप.गृ.५-११.) इति वचनात् ब्राह्मादिवत्तदानीमेव ॥ केचित्- "इन्वकाभिर्" इत्यादि "फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते" इत्यन्तमुत्तरत्रेन्वकाशब्दस्य व्याख्यानात् शाखान्तरीया गाथेति कल्पयन्तः, मघासु गवां क्रयादिना स्वीकारः, सेनायाश्च युद्धे व्यूहः, अविशेषात् पूर्वयोरुत्तरयोर्वा फल्गुन्योरिति प्रकृतानुपयोगितया व्याचक्षते ॥२॥

▼

⑤

>

फल्गुनीभ्यां व्यूह्यते।

०३ ०३ याङ् कामयेत②

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति, तां निष्ठायां दद्यात् प्रियैव भवति, नैव तु पुनरागच्छतीति
ब्राह्मणवेक्षो विधिः ३

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

3. ३ A daughter whom he wishes to be dear (to her husband), a father should give in marriage under the Niṣṭyā (Nakṣatra); thus she becomes dear (to her husband); she does not return (to her father's) house: this is an observance based on a Brāhmaṇa.

▼ हरदत्तः

यां दुहितरं पिता प्रियां कामयेत भर्तुरियं प्रियास्यादिति तां निष्ठायां नक्षत्रे दद्यात् । एवं दत्ता सा भवत्येव तस्य प्रिया । अयं चापरोऽस्य नक्षत्रस्य गुणः सा पितृगृहात् पुनर्थिनी नागच्छति । पतिगृह एव तस्यास्सर्वे कामास्सम्पद्यन्ते । अन्ये तु निन्दामिमां मन्यन्ते । ब्राह्मणवेक्षो विधिरिति वचनात् अन्येऽपि स्मृत्यपेक्षा नक्षत्रविधयो भवन्ति । अन्यथा पुंसवने तिष्यवत् विवाहे इदमेव नक्षत्रं स्यात् ॥३॥

▼ सुदर्शनः

इयं भर्तुः प्रिय स्यादिति यां दुहितरं पिता कामयेत तां निष्ठायां स्वातौ वराय दद्यात् । सा तस्य प्रियैव भवति । नैव तु नैव च रोगदारिद्र्यादिना पीड्यमाना अर्थिनी पुनः पितृगृहमागच्छति ;

स्वगृह एव तस्यास्सर्वे अर्थास्सम्पद्यन्त इति ब्राह्मणावेक्षो विधिः । अत्रापि पूर्ववत्
स्मार्तपुण्योक्तनक्षत्रैर्विकल्पः ॥३॥

⑤

>

यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति तां निष्ठायां दद्यात् प्रियैव भवति नेव तु पुनरागच्छतीति
ब्राह्मणावेक्षो विधिः।

०३ ०४ इन्वकाशब्दो मृगशिरसि②

इन्वकाशब्दो मृगशिरसि ४

⑤

>

▼ Oldenberg

4. ५ The word Invakās means Mṛgaśiras; the word Niṣṭyā means Svāti.

▼ हरदत्तः:

(सम्पादकटिष्ठनी- इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम्।)

▼ सुदर्शनः:

(सम्पादकटिष्ठनी- इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम्।)

⑤

>

इन्वकाशब्दो मृगशिरसि।

०३ ०५ निष्ठाशब्दस्स्वातौ छन्दसि②

निष्ठाशब्दस्स्वातौ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

4. the word Niṣṭyā means Svāti.

▼ हरदत्तः

छन्दसि प्रयुक्तत्वादेतयोरर्थकथनम् ॥४॥

▼ सुदर्शनः

एते सूत्रे व्यक्तार्थं ॥४-५॥

▼

⑤

>

निष्ठाशब्दस्स्वातौ।

०३ ०६ विवाहे गौः②

विवाहे (=विवाहस्थाने) गौः ६

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

5. ५ At the wedding one cow;

▼ हरदत्तः

विवाहस्थाने गौरालब्धव्या दुहितृमता ॥५॥

▼ सुदर्शनः

विवाहस्थाने गौस्सन्निधाप्या ॥६॥

▼

⑤

>

विवाहे गौः।

०३ ०७ गृहेषु गौः ②

गृहेषु (=शालाया) गौः ७

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

6. In the house one cow:

▼ हरदत्तः

गृहेषु च गौरालब्धव्या तेनैव दुहितृमता । तयौर्विनियोगः ॥६॥

▼ सुदर्शनः

तथा गृहेषु शालायां अन्या गौस्सन्निधाप्या ॥७॥

▼

⑤

>

गृहेषु गौः।

०३ ०८ तया वरमतिथिवदर्हयेत् ②

तया वरमतिथिवदर्हयेत् ८

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

7. With the (first cow) he should prepare an Argha reception for the bridegroom as for a guest,

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

किमर्थमित्यत आह-

▼ हरदत्तः

या विवाहे गौः तया वरमतिथिवत् पूजयेत् । अतिथिवदिति वचनात् मधुपर्केण च ।

"गोमधुपर्कर्हो वेदाध्याय" (आप.ध. २-८-५.) इति वचनात् ॥७॥

▼ सुदर्शनः

तया विवाहस्थाने सन्निधापितया गवा, न त्वनन्तरोक्तया, **वरमतिथिवत् ** अतिथिं यथा
तथा अह्येत् पूजयेत् । तया हविरुत्पत्तिद्वारेणोत्सर्गद्वारेण वा अङ्गभूतया युक्तेन मधुपर्केण
वरमेवदाध्यायिनमपि पूजयेदित्यर्थः ॥८॥

⑤

>

तया वरमतिथिवदर्हयेत् ।

०३ ०९ योऽस्यापचितस्तमितरया②

योऽस्यापचितस्तमितरया ९

⑤

>

▼ Oldenberg

8. With the other (the bridegroom [?] should do so) for a person
whom he reveres.

▼ हरदत्तः

योऽस्य वरस्यापचितः पूज्यः तेन सहागत आचार्यस्तम् इतरया गृहेषु या गौरालभ्यते तया ।
किमिवेत्यपेक्षायां अतिथिवदर्हयेद् इत्येव । विवाहे वराय तत्सहायेभ्यश्चान्यस्मिन्नग्नै
पृथगन्नसंस्कारो भवति । वपाहोमश्च तत्रैव । अपचिताय तत्सहायेभ्यश्च गृहेषु पृथगन्नसंस्कारः ।
गोश्च वपाश्रपणं होमश्चौपासन एवेत्यनुष्ठानप्रकारः ॥८॥

▼ सुदर्शनः

योऽस्य वरस्य पित्राचार्यत्वादिना सम्बन्धी, लोके चापचितो विद्याभिजनादिसम्पत्या । यद्वा वरस्यापचितः पूज्यः । तमितरया गृहेषु सन्निधापितया अतिथिवदर्हयेदिति सम्बन्धः । एतन्मधुपर्कद्वयमपि विवाहाङ्गं, प्रकरणात् । दातृपुरुषार्थत्वे तु "आचार्यापर्तिव्यजे श्वशुराय राज्ञे वरायापचिताय च" इति ब्रूयात् । प्रत्युत "अतिथिः पितरो विवाहश्च" (आप.गृ.३-१०.) इति विवाहसम्बन्धमेवाह । ननु-वरं चापचितं चातिथिवदर्हयेदिति वक्तव्ये "विवाहे गौः" इत्यादि किमर्थम्? उच्यते- उभयोः पूजयोर्भिन्नदेशत्वेन भिन्नतन्त्रत्वज्ञापनार्थम्; इतरथा सम्भवतां तन्त्रता स्यात् । "सर्वेभ्यो वैकामविभवत्वात्" इति कल्पान्तरे सर्वेभ्यः ऋत्विभ्यो विकल्पेन गवैकत्वदर्शनादिहापि वरापचितयोर्विकल्पेन प्रसक्तं गवैकत्वं माभूदिति प्रतिषेधार्थं च ॥९॥

⑤

>

योऽस्यापचितस्तमितरया ।

०३ १० एतावद्वोरालम्भस्थानमतिथिः②

एतावद्वोरालम्भनम् - अतिथिः पितरो विवाहश्च १०

⑤

>

▼ Oldenberg

9. These are the occasions for killing a cow: (the arrival of) a guest, (the Aṣṭakā sacrifice offered to) the Fathers, and marriage.

▼ हरदत्तः

एतेष्वेव त्रिषु स्थानेषु गोरालम्भः नान्यत्र पाकयज्ञेषु । अतिथिशब्देनातिथ्यकर्म व्यपदिश्यते "यत्रास्मा अपचितिं कुर्वन्ति" (आप.गृ.१२.३.) इत्येवमादि । पितृशब्देनाष्टका कर्म "श्वोभूते दर्भेण गाम्" (आप.गृ.२२-३) इत्यादि । विवाहशब्देनानन्तरोक्तस्य ग्रहणम् । कल्पान्तरेष्वीशानयज्ञादावपि गोरालम्भ आम्नातः, तत्प्रतिषेधार्थो नियमः । एवं ब्रुवता कल्पान्तरे दृष्टा अन्ये विशेषा अभ्यनुज्ञाता भवन्ति ॥९॥

▼ सुदर्शनः

अतिथिः वेदाध्यायागतः **पितरः** अष्टकाकर्म, **विवाहश्वेति**, यदेतत्त्रयं एतावत् गवालम्भाङ्गकर्मनिमित्तम् । एतदुक्तं भवति- यथाऽतिथिः पितरश्व गवालम्भाङ्गकर्मनिमित्तभूताः एवं विवाहोऽप्यस्मादेव वचनाद्विशेषणान्तरनिरपेक्षा इति । यद्येतत्सूत्रमेवं न व्याख्यायेत तदा "गौरिति गां प्राह" (आप.गृ.१३-१५.) "श्वोभूते दर्भेण गामुपाकरेति" (आप.गृ.२२-३.) "विवाहे गौः" (आप.गृ.३-६.) इत्येतैरेव सिद्धत्वात् व्यर्थमेव स्यात् ; तेन अवेदाध्यायिभ्यामपि वरापचिताभ्यां धर्मोक्तगोरहितो मधुपर्को देयः । वेदाध्यायिभ्यां तु तत्सहित इति ॥ केचित्- एतत्त्रयमेवास्माकं गोरालम्भस्थानम्, न पुनरन्येषामिव विकल्पेनापीशानबलिशूलगवापरनामा । एवं वदन्नस्माकमपि कल्पान्तरोक्तानपि विशेषान् विकल्पेनानुजानातीति ॥१०॥

⑤

>

एतावद्गोरालम्भस्थानमतिथिः पितरो विवाहश्व ।

०३ ११ सुप्तां रुन्दन्तीम्②

(वरे प्राप्ते) सुप्तां रुन्दन्तीं निष्क्रान्तां वरणे परिवर्जयेत् ११

⑤

>

▼ Oldenberg

10. ६ Let (the wooer) avoid in his wooing a girl that sleeps, or
cries, or has left home.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथ विवाहे वर्जनीया: कन्या आह-

▼ हरदत्तः

वरेषु वरणार्थं प्राप्तेषु या कन्या स्वपिति रोदिति निष्कामति वा गृहात्, तस्या वरणं न कर्तव्यम् ।
अशुभलिङ्गान्येतानीति । परिशब्दोऽत्यन्तप्रतिषेधार्थः मनश्शक्षोर्निर्बन्धे सत्यपीति ॥११॥

▼ सुदर्शनः

या वरेषु वरणार्थं प्राप्तेषु स्वपिति, या रोदिति, या वा गृहान्निष्कामति, ता एता वरणे परिवर्जयेत्
अत्यन्तं वर्जयेत्, ऋद्धौ ज्योतिषादिभिर्ज्ञातायामपि ; यतस्स्वापादीनामत्रानृद्धिलिङ्गत्वं प्रबलत्वं च
विवक्षितम् ॥११॥

⑤

>

सुप्तां रुदन्तीं निष्कान्तां वरणे परिवर्जयेत्।

०३ १२ दत्ताङ्गुप्ताम् ②

दत्तां गुप्तां (=अदर्शिता) द्योताम् (=पिङ्गाक्षी, बधुकेशी वा, विषमदृष्टिवा) ऋषभां (=ऋषभस्येव शरीरं गतिः
शीलं वा यस्यास्सा) शरभां (= शीर्णदीप्तिः, सर्वनीललोम्नी वा, अरूपा वा, केचित्दशनीया) विनतां (=कुञ्जां)
विकटां (विस्तीर्ण-जडघां) मुण्डां मण्डूषिकां (=वामनाङ्गा, दग्धाङ्गा वा ।) साङ्कारिकां रातां (=रतिशीलां)
पालीं (=वत्सादीनां पालवित्री) मित्रां (=बहुमित्रां) स्वनुजां (=केवित्वरजन्मसंवत्सर एव पश्चाज्जातेति)
वर्षकारीं (=स्वेदशीलामिति केचित्। वराद्वर्षेणाधिका ।) च वर्जयेत् १२

⑤

>

▼ Oldenberg

11. ७ And let him avoid one who has been given (to another), and who is guarded (by her relations), and one who looks wicked (?), or who is a most excellent one (?), or (who is like the fabulous deer) śarabha (?), a hunch-back, a girl of monstrous appearance, a bald-headed girl, a girl whose skin is like a frog's (?), a girl who has gone over to another family (?), a girl given to sensual pleasures (?), or a herdess, or one who has too many friends, or who has a fine younger sister, or one whose age is too near to that of the bridegroom (?).

▼ हरदत्तः

* *दत्ता**वाचान्यसै दत्ता । गुप्ता प्रयत्नेन रक्ष्यमाणा । दुश्शीला वा सा भवति अशुभलक्षणा वा । द्योता विषमदृष्टिः । ऋषभा ऋषभशीला । शरभा अतिदर्शनीया । जारास्तां कामयेरन् सा च तान् । विनता विनतगात्रा, कुब्जा वा । विकटा विस्तीर्णजडघा । मण्डा अपनीतकेशा । मण्डूषिका मण्डूकत्वक्श्लक्षणेत्यर्थः । वामनेत्यन्ये । सांकारिका कुलान्तरे जाता कुलान्तरस्यापत्यत्वं गता वा, यस्यां वा गर्भस्थायां माता अस्थिसञ्चितवती । राता रतिशीला । पाली वत्सादीनां पालयित्री । मित्रा वमित्रवती बहुमित्रेत्यर्थः । स्वयं वा मित्रभूता । स्वनुजा यस्या स्वनुजा शोभना स्वयंदर्शनीया सा स्वनुजा वरजननादूर्ध्वमन्त्यियसि काले जाता तस्मिन्नेव संवत्सरे जातेत्यन्ये । वर्षकारी वर्षणाधिका वर्षकारी स्वेदनशीला इत्यन्ये । वर्जयेदित्युच्यते वरणे परिवर्जयेदित्यस्यानुवर्तनं माभूदिति । तेन येषु वरणं नास्ति ब्राह्मादिषु विवाहेषु तेष्वप्यासां प्रतिषेधः । किञ्च तदनुवृत्तावत्यन्तप्रतिषेधप्रसङ्गः ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

दत्ताद्याःपञ्चदश कन्या वर्जयेत् । * *दत्ता**अन्यसै वाचा प्रतिश्रुता, उदकपूर्व वा प्रतिपादिता । * *गुप्ता**अदर्शनार्थ कञ्चुकादिभिरावृता, प्रयत्नसंरक्ष्यमाणा वा दौशशील्यादिशङ्कया । द्योता पिङ्गाक्षी, बभूकेशी वा, विषमदृष्टिर्वा । ऋषभा प्रधाना, ऋषभस्येव शरीरं गतिः शीलं वा यस्यास्सा, ककुद्वास्ति यस्यास्सा । शरभा शीर्णदीप्तिः, सर्वनीललोमी वा, अरूपा वा, निष्प्रभा वा । केचित् दर्शनीया, यतस्सा जारकाम्या । विनता कुब्जा । विकटा विकटजडघा, विस्तीर्णजडघा वा । मण्डा अपनीतकेशा, अजातकेशा वा । मण्डूषिका अल्पकाया, अरुणदती वा मण्डूकत्वग्वा । अपरेवामनाङ्गा, दग्धाङ्गा वा । साङ्कारिका गर्भस्थायां यस्यां सत्यां माता भर्तुरस्थिसञ्चयनकारिका, कुलान्तरस्य दुहितृत्वं गता वा । राता रमणाशीला कन्दुकादिक्रीडाप्रियेत्यर्थः, ऋतुस्नाता वा । केचित्- रतिशीला विषयोपभोगशीलेत्यर्थः । पाली वत्सक्षेत्रादिपालिका । मित्रा बहुमित्रा, सखी वा । स्वनुजा शोभनानुजा यस्यास्सा, न तु

शोभनोऽनुजो यस्याः शोभनायामनुजायां कदाचित् प्रमादस्यादिति । केचित् वरजन्मसंवत्सर एव पश्चाज्जातेति । **वर्षकारी** वराद्वर्षेणाधिका । यात्यन्तं सवति सा वा । **परिवर्जयेदि**त्यनुशङ्गे सत्यपि वर्जयेदिति पुनर्वचनं ब्राह्मादिषु सर्वेषु विवाहेष्वासां प्रतिषेधार्थम्; सति गत्यन्तरे क्रद्धावपि परीक्षितायां दत्तेततरासामनिषेधार्थं वा ॥१२॥

⑤

>

दत्तां गुप्तां द्योतामृषभां शरभां विनतां विकटां मुण्डां मण्डूषिकां साङ्कारिकां रातां पालीं मित्रां स्वनुजां वर्षकारीं च वर्जयेत्।

०३ १३ नक्षत्रनामा नदीनामा②

नक्षत्र-नामा नदी-नामा वृक्ष-नामा च गहिर्ताः १३

⑤

>

▼ Oldenberg

12. ४ Girls who have the name of a Nakṣatra, or of a river, or of a tree, are objectionable.

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी- इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी- इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

⑤

>

नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाच गर्हिताः।

०३ १४ सर्वाश्रु रेफलकारोपान्ता②

रेफ-लकारोपान्ता (=गौरी शालीत्याद्या) वरणे परिवर्जयेत् १४

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

13. And all girls in whose names the last letter but one is r or l,
one should avoid in wooing.

▼ हरदत्तः:

नक्षत्रं नाम यासां ता तथा नक्षत्रनामाः, नदीनामाः वृक्षनामाश्च रोहिणी गङ्गा करेजेत्यादयः ।
ताश्च विवाहे गर्हिताः । तथा सर्वाश्रु रेफलकारोपान्त्याः एवं भूतं नाम इत्यर्थः । करा काला
सुवेलेत्यादयः । ताः वरणे परिवर्जयेत् वरणमप्यासां न कर्तव्यमित्यर्थः ॥१४॥

▼ सुदर्शनः:

नक्षत्रस्य नामेव नाम यासां नक्षत्रनामाः । एकस्य नामशब्दस्य लेपः, उष्ट्रमुखादिवत् ।
एवमिखादिवत् विग्रहः रोहिणी चित्रेत्येवमादयो नक्षत्रनामाः । गङ्गेत्यादयो नदीनामाः ।
शिंशुपेत्याद्या वृक्षनामाः । गर्हिताः वर्जनीयाः ॥१३॥ रेफो वा लकारो वा यासां नाम्नौपान्त
उपधेत्यर्थः यथा गौरी शालीत्यादि । शेषं व्यक्तम् । अत्र चकारेण गर्हिता इत्यनुर्कर्षणा तासां
वर्जनीयत्वे सिद्धे "सर्वा वरणे परिवर्जयेत्" इति व्यर्थम् । न; सुग्रहार्थत्वात् । अथ वा या एता
रेफलकारोपान्ता गौरी शालीत्याद्या, याश्च प्रकारान्तरेणापि स्मृत्यन्तरोक्ता रेफलकारोपान्ताः,
यथा सगोत्रा समानप्रवरा पुंश्लीति तास्सर्वा वरणे परिवर्जयेदिति ज्ञापनार्थम् । इदं
त्विहवक्तव्यमसत्यपि गत्यन्तरे व्यक्तेऽप्यृद्धिलिङ्गे सगोत्रादीनां सर्वथा निषेध एव । गौर्यादीनां तु
न तथा गुप्तादीनामिवेति ॥ केचित्- नक्षत्रनामेत्यादिकेयं शास्त्रान्तरगीता गाथा, तस्या:

पादपूरणानि "सर्वा वरणे परिवर्जयेद्" इति पदानीति परिकल्पयन्तो, यस्मान्नक्षत्रादिनामा
रेफलकारोपान्ताश्च गर्हिताः तस्मात्तास्सर्वो वरणे परिवर्जयेदिति व्याचक्षते ॥१४॥

⑤

>

सर्वाश्च रेफलकारोपान्ता वरणे परिवर्जयेत्।

०३ १५ शक्तिविषये द्रव्याणि②

कन्या-परीक्षा - शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय ब्रूयादुपस्पृशेति १५

⑤

>

▼ Oldenberg

14. If possible, he should place (the following) objects hidden before the girl, and should say to her, 'Touch (one of these things).'

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी- इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी- इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

⑤

>

शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय ब्रूयादुपस्पृशेति।

०३ १६ नाना बीजानि②

नाना बीजानि संसृष्टानि, वेद्याः पांसून्, क्षेत्राल्लोष्टं, शकृच्, शमशानलोष्टमिति १६

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

15. (The objects are), different kinds of seeds mixed together, loose earth from (the kind of sacrificial altar called) *vedi*, an earth-clod from a field, cow-dung, and an earth-clod from a cemetery.

▼ हरदत्तः:

"लक्षणसम्पन्नामुपयच्छेत्" इति वक्ष्यति । तत्र लक्षणानामज्ञातत्वात् तत्परीक्षणोपाय उपदिश्यते । न चायं नित्यो विधिः; "शक्तिविषय" इति वचनात् । **शक्तिस्**सामर्थ्यं यदि सम्भवः । यदि वधूज्ञातयोऽनुमन्येरन् तदा कर्तव्यं नान्यथेत्यर्थः । तत् कथं कर्तव्यम्? उच्यते-द्रव्याणि पञ्चवक्ष्यमाणानि मृत्यिण्डेषु प्रतिच्छन्नानि कृत्वा उपनिधाय कन्यासमीपे निधाय तां ब्रूयाद्वरः- एषां पिण्डानां एकमुपस्पृशेति । कानि पुनस्तानि द्रव्याणि? नानाबीजानि संसृष्टानि त्रीहियवादीनि । वेद्याः पांसूनाहृतान्, सस्यसम्पन्नात् क्षेत्रादाहृतं लोष्टं, शकृत् गोमयं, शमशानादाहृतं लोष्टमित्येतानि । बीजानां द्रव्यत्वाव्यभिचारेऽपि द्रव्याणीत्युच्यते-शास्त्रान्तरे दृष्टानामन्येषामपि द्रव्याणामिह विकल्पेन प्राप्त्यर्थं तद्यथा- अविदासिनो हृदात्सर्वसम्पन्ना देवनात् कितवी इरिणादधन्येति (आश्व. गृ. १-५-६.) ॥१६॥

▼ सुदर्शनः:

शक्तिसामर्थ्यम् । **विषयो** ऽवकाशः । अस्यामृद्धिपरीक्षायां वरतत्पक्षिणां सामर्थ्यस्यावकाशे सम्भवति, यदि कन्या च तदीयाश्वेमां परीक्षामध्युपगच्छेयुरित्यर्थः । यत एवात्र शक्तिविषय इत्याह, अत एवैषा ऋद्धिपरीक्षा ज्योतिषादिभिर्वेकल्पिकी, न तु नित्यवद्विवाहाङ्गम् । **द्रव्याणि** वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु च प्रतिच्छन्नान्येकस्मिन् भाजने निधाय कन्यां समीपे च कृत्वा, तां ब्रूयादेषां पिण्डानामेकमुपस्पृशेति ॥१५॥ कानि तानीत्यत आह- नानाबीजानि व्रीहियवादिबीजानि । **संसृष्टानि** एकस्मिन् पिण्डे क्षिप्तानि । **वेद्याः** सौमिक्याः आहृतान् पांसून् । **क्षेत्रात्** सस्यसम्पन्नादाहृतं लोष्टम् । अविशिष्टे प्रसिद्धे ॥१६॥

(५)

>

नाना बीजानि संसृष्टानि वेद्याः पाँसून् क्षेत्राल्लोऽ शकुच्छमशानलोष्टमिति ।

०३ १७ पूर्वेषामुपस्पर्शने②

पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः १७

(५)

>

▼ Oldenberg

16. ९ If she touches one of the former (objects, this portends) prosperity as characterized (by the nature of what she has touched).

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिप्पनी- इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी- इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

⑤

>

पूर्वोषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः ।

०३ १८ उत्तमम् परिचक्षते②

उत्तमं परिचक्षते १८

⑤

>

▼ Oldenberg

17. The last is regarded as objectionable.

▼ हरदत्तः

तत्र बीजस्पर्शने प्रजाभिस्समृद्धिः । वेदिपुरीषे यज्ञैः, क्षेत्रलोष्टे धनधार्यैः, गोमये पशुभिः, शमशानलोष्टे मरणमिति यथालिङ्गार्थः । उत्तमम् अन्त्यं द्रव्यं परिचक्षते गर्हन्ते वर्जयन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

▼ सुदर्शनः

पूर्वोषां चतुर्णामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिः । नानाबीजानामुपस्पर्शने प्रजानां समृद्धिः । वेद्याः पांसूनां यज्ञानां, क्षेत्राल्लोष्टस्य सस्यानां, शकृतश्च पशूनामिति । ऋद्धिनिश्चयाद्विवाहकर्तव्यतानिश्चय इत्यर्थः ॥ १७ ॥ उत्तमं शमशानलोष्टं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः, जायापत्योरन्यतरस्य वा मरणलिङ्गत्वादिति ॥ १८ ॥

⑤

>

उत्तमं परिचक्षते।

०३ १९ बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत् ②

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत् १९

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

18. Let him marry a girl of good family and character, with auspicious characteristics, and of good health.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

उद्घासाह-

▼ हरदत्तः

उक्ता वर्जनीयाः कन्याः । अथ ग्राह्या उच्यन्ते । बन्धुशब्देन कुलमुच्यते । यदुक्तमाश्वलायनेन "कुलमग्रे परिक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्ताद्" (आश्व. गृ. १-५-१०.) इति ।
शीलसम्पन्ना आर्यशीला । लक्षणसम्पन्ना स्त्रीलक्षणैरुपेता रोगराहिता क्षयापस्मारादिरहिता ॥ १९ ॥

▼ सुदर्शनः

अत्र सम्पन्नाम् इति प्रत्येकं सम्बद्धते । बन्धुसम्पन्नां प्रशस्ताभिजनाम् । शीलसम्पन्नाम् आस्तिक्यादिगुणान्विताम् । लक्षणसम्पन्नां गूढगुल्फत्वादिस्त्रीलक्षणयुक्ताम् । अरोगां क्षयापस्मारकृष्टाद्यचिकित्यरोगरहिताम् । उपयच्छेत उद्धरेत् ॥ १९ ॥

▼

⑤

>

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेत् ।

०३ २० बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्रुतवानरोग②

(वर-चयनम् -) बन्धुशील-लक्षण-सम्पन्नश् श्रुतवान् अरोग इति वरसम्पत् २०

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

19. Good family, a good character, auspicious characteristics, learning, and good health: these are the accomplishments of a bridegroom.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथ वरगुणानाह-

▼ हरदत्तः

श्रुतवान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः । वरसम्पत् वरगुणाः । एवंगुणाय कन्यका देयेत्यर्थः ॥१६॥

▼ सुदर्शनः

बन्धुशीललक्षणसम्पन्न इति पूर्ववद्याख्यानम् । श्रुतवान् श्रुताध्ययनसम्पन्नः ;
अविदुषश्वेदितकर्मनिधिकारात्, धर्माद्यर्थत्वाच्च विवाहस्य । अरोग इति पूर्ववत्;
तस्याप्यसमर्थत्वेनानधिकारात् । एवंभूता वरसम्पत् । एवङ्गुणाय वराय कन्या देयेत्यर्थः ॥२०॥

▼

⑤

>

बन्धुशीललक्षणसम्पन्नश्रुतवानरोग इति वरसम्पत् ।

०३ २१ यस्याम्②

यस्यां मनश्च-चक्षुषोर् निबन्धस्तस्याम् ऋद्धिर् नेतरद् आद्रियेतेत्य् एके २१

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

20. A wife who is pleasing to his mind and his eyes, will bring happiness to him; let him pay no attention to the other things: such is the opinion of some.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथर्द्धनिश्चये एकीयं मतमाह-

▼ हरदत्तः

यस्यां कन्यायां वरस्य मनसश्कृष्टश्च निबन्धः तृप्तिर् उत्पद्यते तस्याम् ऋद्धिर् ध्रुवा, नेतरत् न दत्तादि-गुण-दोषाद्य-अनुदर्शनम् आदरणीयम् इत्य् एके शिष्ठा ब्रुवते ।

अत्र पक्षे सर्व-गुण-सम्पन्नायाम् अपि यस्यां
मनश्कृष्टी न निबध्येते सा वर्जनीया ।

शास्त्र-निषिद्धास् तत्रापि पक्षे वर्ज्या एव, यथा ऽस-वर्णा स-गोत्रेति ॥२१॥

▼ सुदर्शनः

यस्यां कन्यायां वरस्य मनश्-चक्षुषोर् निबन्धः नितरां बन्धनं,
यस्याम् आसक्त्यतिशयेन मनश्चक्षुषी निबद्धे अव तिष्ठत इत्यर्थः ।
तस्यां जायायां सत्यां धर्मदीनां समृद्धिः, नेतरत् गुणदोषानुदर्शनम् आद्रियेत इत्येके ब्रूवते ।

एतदुक्तं भवति-

अत्र मनश्चक्षुषोर् निबन्ध एवादरणे कारणम्,
न तु ज्योतिषादिना ज्ञाता गुणाः । तथा तद्-अभाव एव परिवर्जने कारणम्,
न स्वापादयो दोषा इति ।

उभयोर् अपि मतयोर् दत्तादीनां निषेधम् आद्रियेतैव;
"सवर्णपूर्वशास्त्रविहितायाम्" (आप.ध. २-१३-१.) "असमानार्षगोत्रजाम्" "पञ्चमात्
सप्तमादूर्ध्मम्" इत्यादिवचनजातात् ॥२१॥

इत्थं सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥ प्रथमे पटलेऽकारि यथाभाष्यं यथामति ॥ इति
श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने तृतीयः खण्डः ॥ समाप्तश्च प्रथमः पटलः

⑤

>

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्रियेतेत्येके ।

1. On the Nakṣatra Invakās, comp. Section 3, Sūtra 4. This Sūtra forms a Śloka-hemistich, on which Haradatta observes, 'This verse has not been made by the Sūtrakāra.' ↴
2. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas. ↴
3. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6. ↴
4. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña. ↴
5. Comp. Śrauta-sūtra I, 11, 6 seqq. ↴
6. This is the Praṇītā water. ↴

7. The Brahman.←

8. Comp. Taitt. Brāhmaṇa II, 1, 4, 5; Śatapatha Brāhmaṇa II, 3, 1, 18. 21. - At the Agnihotra the sacrificer, having wiped off the Sruc with his hand, wipes off the hand on the Barhis or on the earth (Āpast.-Śraut. VI, 10, 11; 11, 4; Kātyāyana IV, 14, 20). As to the following acts alluded to in this Sūtra, comp. Āpastamba VI, 11, 4. 5; 12, 2.←
9. On the Nakṣatra Invakās, comp. Section 3, Sūtra 4. This Sūtra forms a Śloka-hemistich, on which Haradatta observes, 'This verse has not been made by the Sūtrakāra.'←

०४ विवाहप्रकरणम्①

०४ ०३ सुहृदस्समवेतान् मन्त्रवतो②

सुहृदस् समवेतान् मन्त्रवतो वरान् (वरः) प्रहिणुयात् १

⑤

>

▼ Oldenberg

1. Let him send out as his wooers friends who have assembled,
who are versed in the Mantras.

▼ हरदत्तः

अथ कन्यावरणविधिः । इन्वकाभिः प्रसृज्यन्त इत्युक्तम् । तस्मिन्नन्यस्मिन् वा पुण्यनक्षत्रे
ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा, सुहृदः बन्धुन् समवेतान् सङ्गतान् मन्त्रवतः
श्रुताध्ययनसम्पन्नान् वरान् कन्यावरयितून् प्रहिणुयात् प्रस्थापयेत् यूयममुष्मात् कुलात् मह्यं
कन्यां वृणीध्वमिति । यद्यप्येवंविधे कार्ये सुहृदामेव सम्भावना तथापि सुहृद इत्युच्यते
मन्त्रवतामसम्भवे सुहृत्वमात्रपरिग्रहार्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानामेव ग्रहणम् । तेन
क्षत्रियवैश्ययोरपि ब्राह्मणा एव वराः ॥१॥

▼ सुदर्शनः

पूर्वत्र "इन्वकाभिः प्रसृज्यन्ते" (आप.गृ. २-१६.) इति विवाहोपयोगिनो वरप्रेषणस्य
कालोऽभिहितः । इदानीं तस्य विधिमाह— सुहृदः आत्मनो मित्राणि । समवेतान् आत्मानं
प्रत्येककार्यान् । मन्त्रवतः मन्त्रब्राह्मणवतः, "शुचीन् मन्त्रवतः" (आप. ध. २-१५-११.)
इतिवन्मन्त्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् । वरान् वरयितून् । वरः प्रहिणुयात् प्रेषयेत् । एते युग्मा
ब्राह्मणाश्वेति केचित् ॥१॥

⑤

>

सुहृदस्समवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात् ।

०४ ०२ तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ②

तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् २ (कृतप्राणायामोऽवरान् प्रेषयिष्ठेऽइति सङ्कल्प्य, "प्रसुमन्ते"ति द्वाभ्यां वरानभिमन्त्र्य, "पूर्यममुष्मात्कुलात्महं कन्यां वृणीधम्" इति प्रेषयेत् । ततस्ते दुहितृमतो गृहं गत्वा, कन्यां दत्तसगोत्रत्वादिदोषरहितां बन्धवादिगुणसम्पन्नां च यत्नतोऽवधार्य, दुहितृमन्तं पित्रीदिकं "गौतमगोत्राय विष्णुशर्मणे वराय भवदीयां कन्यां प्रजासहत्वकर्मभ्यो वृणीमहे" इति ब्रूयुः । ततस्स पित्रादिर् "दास्यामी"ति प्रतिब्रूयात् । ततस्ते प्रत्येत्य, "सिद्धार्था वय"मिति वरायावेदयेयुः । एतच्च वरप्रेषणाद्यासुरार्ष्योरेव, नान्येषु अर्थलोपात् ।)

(हे सुहृदः)

प्रसुमन्ता_१_(=प्रकर्षण सुषु गन्तारः) धियसानस्य_२_(=ध्यायमानस्य) सूक्षणि_३_(=समाने क्षणे)
 वरेभिर्_४_(=श्रेष्ठैः [पथिभिः]) वराँ_५_(=वरयितव्यान् [कन्यायाः पित्रादीन्]) अभि षु प्रसीदत_६_{(=प्रगच्छत्) ।}
 अुस्माकुम्_७_(=कन्याया मम च, अस्मदो द्वयोश्च इति बहुवचनम्) इन्द्रे उभयं जुजोषति
 यत्_८_(यज्ञेषु) सौम्यस्यान्धंसु बुबोधति ।

अनृक्षरा_९_(=कंटकशर्करादिरहिताः) ऋजु_{१०} वस् सन्तु प^{११}न्था
 ये भिस् स^{१२} खायो य^{१३} न्ति नो वरेय^{१४} म_{१५}_{(=वरणीयं [कन्यायाः पित्रादिकं प्रति]) ।}
 स^{१६} म^{१७} अर्यमा^{१८} स^{१९} भ^{२०} गो नो_{२१}_(=आवाम् अस्मदो द्वयोश्च इति बहुवचनम्) निनीयात्
 स^{२२} ज् जास्पत्य^{२३}_(=जायापतिभावः) सुय^{२४} मम् अस्तु देवाः । (२५)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

2. He should recite over them the first two verses (Mantrap. I, 1, 1. 2).

▼ हरदत्तः

गच्छतस्तान् वराननन्तरमाम्नातस्य मन्त्रसमाम्नायस्यादितो द्वाभ्यां क्रहभ्यां प्रसुगमन्तेत्येताभ्यां अभिमन्त्रयेत् । अभिलक्ष्य मन्त्रोच्चारणमभिमन्त्रणम् । ततस्ते कन्याकुलं गत्वा-एवंगोत्रायामुष्मै सहत्वकर्मण्यो युष्मदीयां कन्यां वृणीमह-इति ब्रूयुः । ततस्ते प्रतिब्रूयुः-शोभनं तथा दास्याम-इति । तत्र ब्राह्मे विवाहे दैवे चार्थलोपात् वरणलोपः कल्पान्तरदर्शनाच्च-नात्र वरान् प्रहिणुयादिति । तथा गान्धर्वराक्षसयोश्च ॥२॥

▼ सुदर्शनः

तान् प्रस्थितान् । मन्त्रसमाम्नायस्य आदितः "प्रसुगमन्ता" इति द्वाभ्यां क्रहभ्यां अभिमन्त्रयेत् । अभिमन्त्रणं अभिमुख्येन मन्त्रस्योच्चारणम् । अनुमन्त्रमप्येवम् "अनुमन्त्रयितव्यद्रव्यगतचित्तेनेति तु भेदः ॥ अथ सूत्रस्यापूर्णत्वात् क्रम उच्यते- कृतप्राणायामो "वरान् प्रेषयिष्ये" इति सङ्कल्प्य, "प्रसुगमन्ते" ति द्वाभ्यां वरानभिमन्त्र्य, "यूयमुष्मात् कुलात् मह्यं कन्यां वृणीध्वम्" इति प्रेषयेत् । ततस्ते दुहितृमतो गृहं गत्वा, कन्यां दत्सगोत्रत्वादिदोषरहितां बन्ध्वादिगुणसम्पन्नां च यत्नतोऽवधार्य, दुहितृमन्तं पित्रादिकं "गौतमगोत्राय विष्णुशर्मणे वराय भवदीयां कन्यां प्रजासहत्वकर्मण्यो वृणीमहे" इति ब्रूयुः । ततस्स पित्रादिर् "दास्यामी" ति प्रतिब्रूयात् । ततस्ते प्रत्येत्य, "सिद्धार्था वयम्" इति वराय वेदयेयुः । एतच्च वरप्रेषणाद्यासुरार्षयोरेव, नान्येषु अर्थलोपात् । अथ यस्मिन्नहनि विवाहः ततः पूर्वमेव पञ्चमे तृतीये वाहनि यथाशिष्टाचारमङ्कुरारोपणं कुर्यात् । तथा श्वो विवाह इत्यद्य विवाह इति च । "तथा मङ्गलानि" "आवृतश्वास्त्रीभ्यः प्रतीयेरत्" (आप. गृ. २-१४, १५.) इत्युक्तानि कर्माणि वरो वधूश्च यथाकालं यथायोग्यं कुरुतः । केचित्—पूर्वैद्युर्नन्दीश्राद्धं कल्पान्तरादिति । ततः पित्रादिर्धूकुलं प्राप्ताय वराय कन्यामुदकपूर्व दद्यात्-इमां वत्सगोत्रजां लक्ष्मीदायीं गौतमगोत्राय विष्णुशर्मणे तु भ्यं प्रजासहत्वकर्मण्यः प्रतिपादयामीति । गान्धर्वराक्षसयोस्तु न प्रतिपादनम्, दातृव्यापारानपेक्षत्वात् । ततस्तां वरः प्रतिगृह्य विवाहस्थाने "यत्र क्वचाग्निम्" (आप. ध. २-१-१३.) इत्यादिविधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य, तत्रैव यस्यां शालायां कन्याऽस्ते तां गत्वा मधुपर्कं प्रतिगृह्णाति यथार्हं यथाविधि । एवमेव वरापचितोऽपि ॥२॥

▼

⑤

>

तानादितो द्वाभ्यामभिमन्त्रयेत् ।

०४ ०३ स्वयन् दृष्ट्वा②

स्वयं दृष्ट्वा (दृष्टवैव चक्षुषी उपसंहरति) तृतीयां (=अभ्रातृघ्नीमित्येताम्) जपेत् ३

अभ्रातृघ्नीं वरुणा-
ऽपतिघ्नीं बृहस्पते ।
इन्द्राऽपुत्रघ्नीं लुक्ष्म्यान्,
ताम् अस्यै संवितस् सुव । (२५)

⑤

>

▼ Oldenberg

3. When he himself has seen (the bride), let him murmur the third (verse; M. I, 1, 3).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अनन्तरं वरः किं कुर्यादित्यत्राह—

▼ हरदत्तः

ततो विवाहे निश्चिते पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धं कृत्वा परेद्युर्ब्रह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा वरो वधूकुलं गच्छति । तस्मै कूर्चदानादि भोजनान्तं मधुपर्क दत्वा कन्यां प्रतिपादयति-तुभ्यमिमां प्रजासहत्वकर्मश्यः प्रतिपादयामीति । ततस्तां वरः स्वयं दृष्ट्वा तृतीयामृचं जपेत् अभ्रातृघ्नीमित्येताम् । स्वयमित्यनुच्यमाने वरं दृष्टवेत्यर्थः स्यात् प्रकृतत्वात् । स्वयं ग्रहणात्तु कन्यां दृष्टवेत्यर्थो भवति । तत्र ब्राह्मे विवाह उदकपूर्वं प्रतिपादनम् । गान्धर्वराक्षसयोस्तु नैव प्रतिपादनम् ॥३॥

▼ सुदर्शनः

वरः स्वयं कन्यां दृष्ट्वा "अभ्रातृघ्नीम्" इति तृतीयां ऋचं जपेत् । दृष्टवैवचक्षुषी उपसंहरति । जपश्च सर्वत्र चातुर्स्वर्येण ; न तु करणमन्त्रादिवदेकश्रुत्या । "एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ" (पा.सू.१-२-३३.) "यज्ञकर्मण्यजपन्यूखसामसु" (पा.सू.१-२-३४.) इति वचनात् । अत्र च स्वयमिति विशेषणं वरयितृणां प्रकृतानामयं जपो मा भूदिति । केचित्— स्वयं वधूमेव दृष्ट्वा जपेत् ; न तु वरानिति । स्वयं दृष्टवेत्यादि च सर्वविवाहानामविकृतम् ॥३॥

⑤

>

स्वयं दृष्ट्वा तृतीयां जपेत्।

०४ ०४ चतुर्था समीक्षेत②

चतुर्था (=अघोरचक्षुरित्येषा) समीक्षेत ४

अघोर-चक्षुर् अपंतिच्छ्य एधि
शिवा प्रतिभ्यंस् सुमनांस् सुवर्चाः ।
जीवसूर् देवकांमा स्योना (=ग्रशस्ता)
शन्नों भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे । (२५)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

4. With the fourth (M. I, 1, 4) let him behold her.

▼ हरदत्तः

अवयवश ईक्षणं समीक्षणम् । अघोरचक्षुरित्येषा चतुर्थीम् ॥४॥

▼ सुदर्शनः

"अघोरचक्षुः" इत्यनया समीक्षेत । वध्वा दृष्टौ स्वदृष्टैः निपातयति, अघोरचक्षुरपतिच्छ्येधीति मन्त्रलिङ्गात् । केचित्-समीक्षेत अवयवशो निरीक्षेतेति । अत्र वरो वधूश्च दर्भेष्वासीनौ दर्भन् धारयमाणौ कृतप्राणायामौ सङ्कल्पयेते -आवाभ्यां कर्माणि कर्तव्यानि, प्रजाश्वीत्पादपितव्याः-इति ॥४॥

▼

⑤

>

चतुर्था समीक्षेत ।

०४ ०५ अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या②

अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भं संगृह्योत्तरेण यजुषा (=इदमहमित्यनेन) तस्या भ्रुवोरन्तरं संमृज्य प्रतीचीनं (प्रत्यग्गतम् उपर्युपरि शिरो) निरस्येत् ५

(अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भं संगृह्योत्तरेण यजुषा भ्रुवोरन्तरं संमृज्य प्रतीचीनं निरस्येत् ।)

इदम् अुहयैँ या त्वयि पतिष्ठ्य अलूक्षिस्, तां निर्दिशामि । (८५)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

5. Let him seize with his thumb and fourth finger a Darbha blade, and let him wipe (therewith) the interstice between her eye-brows with the next Yajus (M. I, 1, 5), and let him throw it away towards the west.

▼ हरदत्तः

मध्यमासमीपे वर्तत इत्युपमध्यमा तयाङ्गुल्या अनामिकयेत्यर्थः । भ्रुवोरन्तरं मध्यम् उत्तरेण यजुषा इदमहमित्यनेन । संमार्जनमन्त्रोऽयं न निरसनमन्त्रः । प्रतीचीनं प्रत्यग्गतम् । उपर्युपरि शिरो निरस्येत् । तत उदकोपस्पर्शनं अङ्गुष्ठसाहचर्यादुपमध्यमयेति विशेषणादेव सिद्धे अङ्गुल्येति विशेष्यनिर्देशो विस्पष्टार्थम् । यजुषेति विशेषणं उत्तरेणेति दिग्वाचिताशङ्का मा भूदिति ॥५॥

▼ सुदर्शनः

उपमध्यमा उपकनिष्ठिका, न तु प्रदेशिनी, तस्या विसंसिकेति व्यपदेशात् । उत्तरेण यजुषा
"इदमहं या त्वयि" इत्यनेन । शेषं व्यक्तम् । दर्भं निरस्याप उपस्पृशेत् ॥५॥

▼

⑤

>

अङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्या दर्भं संगृह्योत्तरेण यजुषा तस्या भ्रुवोरन्तरँ सम्भृज्य प्रतीचीनं
निरस्येत् ।

०४ ०६ प्राप्ते निमित्त②

प्राप्ते निमित्त (=वृथा स्वबन्धूनां च रोदन) उत्तरां जपेत् ("जीवारुदन्ती") ६ (निमित्तावृत्तौ मन्त्र आवर्तते ।)

(कन्याया एव रोदन इत्याक्ष्ललायनः । यथाह - जीवां रुदन्तीति रुदत्याम् इति ।)

(हर्षस्थाने) जीवाँ रुदन्ति वि (नि) मंयन्ते अदध्वरे
दीर्घाम् अनु (भाव) प्रसिंति (=बन्ध) दीधियुर् (=ध्यायन्तु) नरः (बहुवचनम्) ।
वामं पितृभ्यो य इदं संमेरिरे (=प्रवर्तयन्ति)
मयः (=सुखदं) पतिंभ्यो, जनयः (=जन्या: [वृथा:]) परिष्वजेऽ ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

6. If an omen occurs (such as the bride's or her relations' weeping), let him murmur the next (verse; M. I, 1, 6).

▼ हरदत्तः

वधा स्वबन्धूनां च रोदनं **निमित्तं** जीवा ॐ रुदन्तीति लिङ्गात् । उत्तरामृचं "जीवा ॐ
रुदन्ती"त्येताम् सर्वत्र समावेशनान्ते विवाहकर्मण्यस्मिन्निमित्तेऽयं जपो भवति । निमित्तावृत्तौ
मन्त्र आवर्तते ॥६॥

▼ **सुदर्शनः**

जीवाँ रुदन्ती"ति मन्त्रलिङ्गानुरूपे निमित्ते प्राप्ते मात्रादिभिः कन्यकया वा अन्योन्यवियोगचिन्तया
रोदने कृते इमामृचं जपेत् ॥६॥

(५)

>

प्राप्ते निमित्त उत्तरां जपेत् ।

०४ ०७ युग्मान् समवेतान्②

युग्मान् समवेतान् मन्त्रवत उत्तरया (=व्युक्षत्कूर...) उट्भ्यः (सानार्थजलाहरणार्थ) प्रहिणुयात् ॥

व्युक्षत् (=अपगच्छेत्) (यदपाः) कूरम्,
उदंचन्त्व् (=जद्गच्छन्तु) आपु,
आऽस्यै ब्राह्मणास् स्नपनं हरन्तु ।
अ-वीर-घीर्(!!) उद अंचन्त्व् आपः ।

(५)

>

▼ Oldenberg

7. With the next (verse; M. I, 1, 7) let him send an even number
of persons who have assembled there, and who are versed in
the Mantras, to fetch water.

▼ हरदत्तः

वधूस्नापनार्थनामपामाहरणं उत्तरयर्चा "व्युक्षल्कूरम्" इत्येतया । मन्त्रवतः श्रुतवतः प्रहिणुयात् प्रस्थापयेत् । "तथा मङ्गलानी" त्येव सिद्धे युग्मवचनं पञ्चभिर्मन्त्रैः स्नापनं वक्ष्यति, तत्र प्रतिमन्त्रं स्नापनावृत्तिः । तत्र च स्नापनस्यायुग्मत्वात् तदर्थनामुदकुम्भानामप्ययुग्मत्वं स्यात् । एवमाहर्तृणां ब्राह्मणानामपि । अतो युग्मानित्युच्यते । तेन प्रतिमन्त्रं कुम्भभेदः प्रतिकुम्भं ब्राह्मणभेदश्च सिद्धो भवति । तत्र यदि चत्वारः कुम्भाः चतुर्थेन कुम्भेन चतुर्थपञ्चमाभ्यां मन्त्राभ्यामभिषेकः । यदा त्वष्टै तदा प्रतिमन्त्रं पञ्चभिस्तूष्णीमितरैः । समवेतवचनमुदकाहरणे सह प्रवृत्त्यर्थम् । मन्त्रवत इति ब्राह्मणानां ग्रहणम्, "आस्यै ब्राह्मणा" इति मन्त्रे दर्शनात् ॥७॥

▼ सुदर्शनः

युग्मान् समसङ्ख्याकान् । समवेतान्मन्त्रवत इति पूर्ववत् । उत्तरया "व्युक्षल्कूरम्" इत्येतया प्रैषत्वादुच्चैः प्रयुक्तयादभ्यः ** प्रहिणुयात्** वधूस्नापनार्था अप आहर्तु प्रेषयेत् । एते च ब्राह्मणा एव, "आस्यै ब्राह्मणा" इति मन्त्रलिङ्गात् । ते च ब्राह्मणा यास्वप्सु पुरुषाः स्नानादिषु पूर्वं न मृताः ताभ्यस्तृणावकाद्यपनीयाप आनन्यन्ति ; "अवीरच्छीः" इति मन्त्रलिङ्गात् ॥७॥

▼

⑤

>

युग्मान् समवेतान् मन्त्रवत उत्तरयाऽदभ्यः प्रहिणुयात् ।

०४ ०८ उत्तरेण यजुषा②

उत्तरेण यजुषा (=अर्यमणो अग्निं) तस्याशिरसि दर्भेण्वं (=दर्भेः परिकल्पितमिष्वं निगलाकृतिं परिमण्डलाकारम् रोमककिरीटम् इव) निधाय,

अर्यमणो (प्रसादात्) अग्निं परियन्तु क्षिप्रं
प्रतीक्षन्ताँ श्वश्वो देवरांश् च ।

तस्मिन्नुत्तरया (=खेऽनस) दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य,

(तस्मिन्निष्वे दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठापयति)

खे (=छिन्द्रावकाश) ऽनसः (=शकटस्य) खे रथः (थस्य) खे युगंस्य (अपो निस्सार्य प्रसन्न) शचीपते ।
अपालाम् इन्द्र त्रिः पूत्व्य् अकरत् सूर्यवर्चसम् । (२५)

(अत्रेतिहासमाचक्षते - अपाला नाम काचित् कन्या श्वित्रिणी (=श्वेतकुष्ठवती) । तां न कश्चिदुपयेमे । तस्याश्च मनसि कामः सदा बभूव, कथमहं इन्द्रं यजे इति । सा कदाचित् स्नानार्थं नद्याम् अवतीणा स्रोतसा हियमाणा, तम् एव कामं मनसि दधाना, स्रोतसा ऽपनीतं सोमम् अपश्यत् । तं दन्तैः पिष्ट्वा तद्रसं इन्द्राय उपाहरत् । तम् इन्द्रः पीत्वा रथस्यानसो (=शकटस्य) युगस्येति त्रयाणां छिद्रेषु अपो निस्सार्य, ताभिः तां त्रिः पूर्वा सूर्यवर्चसम् अकरोत् । तदेतत् “कन्या वारवायती” (ऋग्वेदे) इत्यस्मिन् वर्गे द्रष्टव्यम् । रथ इति षष्ठ्यर्थं प्रथमा । रथादीनां खेषु छिद्रेषु, अपो निस्सार्य त्रिः पूर्वी । छान्दसो रेफोपजनः । पूर्वा शोधयित्वा हे शचीपते हे इन्द्र । त्वं अपालां नाम कन्यां सूर्यवर्चसं अकरत् अकरोः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । तथैव एनामपि कुर्वित्यर्थः ॥)

छिद्रे सुवर्णमुत्तरया (=शं ते हिरण्यम्) ऽन्तर्धाय,

(युगच्छिद्रे सुवर्णनिधानम् -)
शन् ते (छिद्रे निधीयमानं) हिरण्यं शम् उ सुन्त्व आपुश्
शन् ते मेर्धी (=खलेवाली, खले धान्यपेषणस्थाने वाल्यन्ते वृषा इति - अत्र युगः) भंवतु, शय॑ युगस्यु
तृद्धां (=छिद्रम्) ।
शन् तु आपश् शुत्-पंवित्रा भवुन्त्व
अथा पत्या तुन्व॑ सँसूजस्व ॥ (1)

स्नानम् ⑥

उत्तराभिः पञ्चभिस् (=हिरण्यवणी) स्नापयित्वा,

हिरण्य-वर्णश् शुचयः पावुकाः
प्रचंकमुर् हित्वा ऽवृद्यम् आपः ।
शुतं पुवित्रा वितंता हृ आसु (अस्यु)
ताभिष् ट्वा देवस् संविता पुंनातु । (२५)

हिरण्य-वर्णश् शुचयः पावुका
यासु ज्ञातः कृश्यपो यास्व अुग्निः ।
या अुग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णस्
तास् तु आपश् श॑ स्यैना (=सुखा) भंवन्तु । (५)

यासौँ राजा वरुणो याति मद्वै
 सत्यानृते अंवपश्युज् जनानाम् ।
 या अुग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्
 तास् तु आपुश् शँ स्योना भंवन्तु । (४)

यासाँ द्रेवा दिवि कृष्णन्ति भृक्षं या अन्तरिक्षे बहुधा भंवन्ति ।
 या अुग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णस्ता नु आपः शं स्योना भंवन्तु ॥

शिवेनं (यजमान!) त्वा चक्षुषा पश्यन्त्व् (हे) आपश् !
 शिवयां तुन्वा+उपुस्पृशन्तु त्वचन् ते ।
 घृतश्-चुतुश् (=दुहन्त्यः) शुचयो याः पांवुकास्
 तास् तु आपुश् शँ स्योना भंवन्तु । (५)

▼ विश्वास-टिप्पनी

अर्थर्ववेदे - "शिवेनं। मा। चक्षुषा। पुश्यतु। आपः। शिवयां। तुन्वा। उपं। स्पृशतु। त्वचम्। मे। "
 त्वत्कारप्रयोगम् अत्र घटयितुं तर्हि कठिनम् एव।

My guess is that some ancient ritualist copied over the AtharvaNa
 mantra and modified it without fixing the svara appropriately,
 leaving later commentators to either ignore the svara-error or
 multi-sambodhana error.

अहतस्य वाससः परिधानम् ⑥

उत्तरया (=परि त्वा गिर्वणो गिरः) ऽहतेन वाससाच्छाद्य,

प"रि त्वा गिर्-वणो (=सम्भवतः)
 गि"र इमा" भवन्तु विश्व"तः ।
 वृद्धा"युम् (=वृद्धगम्) अ"नु वृ"द्धयो,
 (त्वया) जु"षा भवन्तु जु"ष्यः । (२४)

योक्त्रबन्धनम् ⑤

उत्तरया (=आशासाना सौमनसम्) योक्त्रेण सन्नह्यति ।

आुशासाना सौमनुसं
प्रृजां सौभाग्यं तनूम्।
अुग्नेर् अनुव्रता भूत्वा (तिष्ठति/ तिष्ठामि),
(तं) सं नंह्ये सुकृतायु कम् (=सुखम् [यथा])।

⑤

>

▼ Oldenberg

8. 1 With the next Yajus (M. I, 1, 8) he places a round piece of Darbha net-work on her head; on that, with the next (verse; M. I, 1, 9) he places a right yoke-hole; on this hole he lays with the next (verse; M. I, 1, 10), a piece of gold, and washes her with the next five verses (M. I, 2, 1-5), (so that the water runs over that gold and through the yoke-hole); with the next (verse; M. I, 2, 6) he causes her to dress in a fresh garment, and with the next (M. I, 2, 7) he girds her with a rope.

▼ हरदत्तः

ततस्तैरप्य्वाहृतासु तस्या वध्वाशिरसि दर्भेण्वं दर्भैः परिकल्पितं मण्डलं उत्तरेण यजुषा "अर्यमो अग्निम्" इत्यनेन * *निधाय तस्मिन्नि * *एवे उत्तरया "खेऽनस" इत्यनया दक्षिणं युगच्छिद्रं दक्षिणस्या युगधुरो बाह्यच्छिद्रं * *प्रति * *षाष्य तस्मिन् छिद्रे सुवर्णमुत्तरयर्चा "शं ते हिरण्यम्" इत्येतया अन्तर्धाय ताभिरद्विस्ताम् उत्तराभिः पञ्चाभिः "हिरण्यवर्णा" इत्येताभिः प्रतिमन्त्रं स्नापयति । कथं पुनच्छिद्रस्यान्तर्धानेन स्नापनं संभवति । तथान्तर्धानं कुरुते यथोदकमवसर्वति । ततस्तामुत्तरयर्चा "परि त्वा गिर्वणो गिर" इत्येतयाऽहतेन वाससाऽऽच्छादयति । स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा परिधापयति आच्छाद्याचमय्य उत्तरयर्चा आशासानेत्येतया योकत्रेण सन्नह्यति । ऊर्ध्वज्ञुमासीनाम् (आप.श्रौ.२-५-२.) इत्यादिदार्शपौर्णमासिको विशेष इहेष्टते ॥८॥

▼ सुदर्शनः

दर्भेण्वं, दर्भैः परिकल्पितमिष्वं निगलाकृतिं परिमण्डलाकारमित्यर्थः । तदुत्तरेण यजुषा "अर्यमो अग्निं" इत्यनेन वध्वाशिरसि निधाय तस्मिन् इवं वर उत्तरया * *खेऽनस"

इत्येतया दक्षिणं युगच्छिद्रं, युगस्य दक्षिणं छिद्रं दक्षिणस्या धुरो बाह्यच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य, छिद्रे सुवर्णमुत्तरर्या "शं ते हिरण्यम्" इत्येतया अन्नर्धाय, उत्तराभिः: "हिरण्यवर्णशुचयः पावका: प्रचक्रमुहित्वा" इत्यादिभिः पञ्चभिः ऋषिभिः स्नापयति । एतच्च पञ्चानामन्ते सकृदेव, "वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रम्" (आप.प.१-४७.) इत्युक्तत्वात् । एवं सर्वत्र एवंविधेष्वन्नप्राशनादिषु ॥ केचित्- पञ्चभिरिति वचनात् प्रतिमन्त्रमिति । तत्र ; तिसूख्यो ऽवशिष्योर्विकल्पनिवृत्तर्थत्वादस्य । इतरथा क्रियाभ्यावृत्तिवाचकप्रत्ययाश्रुतेः गुणार्थं प्रधानस्मानाभ्यावृत्तिकल्पनापत्तिः, प्रयुक्तिगौरवं च ॥ उत्तरया "परि त्वा गिर्वणो गिरः" इत्येतया । अहतेन अनिवासितेन वाससा परिधाप्य, द्विराचमप्य, उत्तरया "आशासाना सौमनसम्" इत्येतया योक्त्रेण सन्नह्यति । कृत्स्विधानम् चेदम् । केचित्-ऐषिकसन्नहनविधिप्रदर्शनार्थमिति ॥८॥

5

>

उत्तरेण यजुषा तस्याशिरसि दर्भेण वं निधाय तस्मिन्नुत्तरया दक्षिणं युगच्छिद्रं प्रतिष्ठाप्य छिद्रे
सुवर्णमुत्तरायान्तर्धायोत्तराभिः पञ्चभिस्स्नापयित्वोत्तरयाऽहतेन वाससाऽच्छाद्योत्तरया योक्त्रेण
सन्त्रह्यति ।

०४ ०९ अथैनामूत्तरया दक्षिणे②

अथैनामुत्तरया (=पूषात्वेन) दक्षिणे हस्ते गृहीत्वाग्निमध्यानीयापरेणाग्निमुदग्रं कटमास्तीर्यं तस्मिन्नुपविशत् (ऽस्ति)। उत्तरो वरः ॥

पूषा" त्वा"+इतो" नयतु ह"स्त-गृ"ह्या
 इश्वि"नौ त्वा प्र"वहताँ र"थेन ।
 (मदीयान्) गृहा"न् गच्छ गृह"पत्नी
 य"था" इसो(=स्या) वशि"नी त्वं विद"थम्(=यज्ञं) आ"वदासि(=आवद) ॥ (2)

5

>

▼ Oldenberg

9. Then he takes hold of her with the next (verse; M. I, 2, 8) by her right hand, leads her to the fire, spreads a mat, west of the fire, so that the points of the blades in it are directed towards the north, and on this mat they both sit down, the bridegroom to the north.

▼ हरदत्तः:

अथ सन्नहनानन्तरं "यत्र कवचाग्निम्" इत्यादिकल्पेनाग्निं प्रसाधयति । मथित्वा श्रोत्रियागाराद्वाहृत्य ततो वधूमग्निमभ्यानयति । उत्तरयर्चा "पूषा त्वेत" इत्येतया । आनयनमन्त्रोऽयम् । हस्तग्रहणं तु तूष्णीमेव । उदगग्रवचनं दक्षिणाग्निवृत्यर्थम् ॥९॥

▼ सुदर्शनः:

अथशब्द उक्तार्थः- अर्थकृत्यप्रतिषेधार्थ इति । एनां वधूं दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा, उत्तरया "पूषा त्वेतो नयतु" इत्येतया अग्निमभ्यानीय अग्न्यभिमुखमानयति; नयत्विति मन्त्रलिङ्गात् । व्यवहितेऽपि नयने विनियोगात् अपरेणाग्निम् अग्नेरदूरेण पश्चाद् उदगग्रं कटमास्तीर्य, तस्मिन् कटे युगपद् उपविशतः, यथोत्तरो वरो दक्षिणा वधूः ॥९॥

⑤

>

अथैनामुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृहीत्वाऽग्निमभ्यानीयापरेणाग्निमुदगग्रं कटमास्तीर्य तस्मिन्नुपविशत उत्तरो वरः ।

०४ १० अग्नेर्②

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते (ज्ञत्याय) ऽथैनाम् (तृतीयस्यानुवाकस्य) आदितो द्वाभ्याम् (=सोमः प्रथमः) अभिमन्त्रयेत ॥

सो"मः प्रथमो" विविदे (लेभ्म) गन्धर्वो" विविद उ"त्तरः ।

तृतीयो अग्निष्टे पतिस्
तुरीयस्ते मनुष्यजाः । (२५)

(स्त्रीमनस् तादृशम् - आदाव अन्नं, ततः कामकलाः, ततो हि धर्मः, ततः पतिः।)

सोमो ददद् गन्धर्वाय
गन्धर्वो ददद् अग्नये
रथ्य च पुत्रांश्च च अदाद्
अग्निर्मह्यम् अथो इमाम्

⑤

>

▼ Oldenberg

10. After the ceremonies have been performed from the putting of wood on the fire down to the Ājyabhāga oblations, he recites over her the first two (verses of the third Anuvāka).

▼ हरदत्तः:

अथैवम् उपविश्याग्नेर् उपसमाधानादि कर्म प्रतिपद्यते । अग्निमिध्वा प्रागग्रैर् इत्यादि आज्यभागान्ते कर्मणि कृते अथानन्तरम् उपोत्थाय एनाम् आसीनां वधूं तृतीयस्यानुवाकस्यादितो द्वाभ्यामृग्भ्यां "सोमः प्रथमः" इत्येताभ्याम् अभिमन्त्रयेत । "अग्नेर् उपसमाधानादि"-वचनं तन्त्रप्राप्त्यर्थम् । आज्यभागान्त-ग्रहणम् अभिमन्त्रणादेर् उत्तरस्य कर्मणः कालोपदेशार्थम् । अथशब्दोऽवस्थान्तरप्रदर्शनार्थः ।

आज्यभागान्तम् आसीनः कृत्वा अथोत्थायाभिमन्त्रणादि प्रतिपद्यत इति । तथा च बोधायनः-अथास्या उपोत्थाय हृदयदेशम् (बौ.गृ. ३-४-१.) इति । आश्वलायनश्च-तिष्ठन् प्राङ्गुरुः प्रत्यङ्गुरुष्या आसीनाया (आश्व. १-७-३.) इति । एनामित्युच्यते अग्नेरभिमन्त्रणं मा शङ्कीति । उत्तराभ्यामिति वक्तव्ये आदितो द्वाभ्यां इत्युच्यते मन्त्रसमाप्नाये अनुवाकव्यवस्थाप्रदर्शनार्थम् । तेन "शेषं समावेशने जपेद्" इत्यादावनुवाकशेषस्य ग्रहणम् ॥१०॥

▼ सुदर्शनः:

अयं तन्त्रोपदेशः क्रमार्थं इत्युक्तमेव । यदि तु लाजहोमास्तन्त्रशून्या आगन्तुकाः, तदा स क्रमतन्त्रविधानार्थः । अथेति पूर्ववत् । केचित्—कल्पान्तरसिद्धोपोत्थानानन्तर्यप्रदर्शनार्थमिति ॥ एनां वधूं वरःआदित अनुवाकस्य "सोमः प्रथमः" इत्यस्य "सोमः प्रथमः" इति द्वाभ्यां क्राभ्यामभिमन्त्रयेत ॥१०॥

⑤

>

अग्नेर् उपसमाधानाद्य-आज्यभागान्ते ऽथैनाम् आदितो द्वाभ्याम् अभिमन्त्रयेत ।

०४ ११ अथास्यै दक्षिणेन②

अथास्यै (=अस्याः) दक्षिणेन नीचा (=न्यायूतेन) हस्तेन दक्षिणमुत्तानं हस्तं गृह्णीयात्।

⑤

>

▼ Oldenberg

11. Then he should take with his right hand, palm down, her right hand which she holds palm up.

▼ हरदत्तः:

अथ तथैवावस्थितः अस्यै अस्याः तथैवासीनाया दक्षिणमुत्तानं हस्तं गृह्णीयात् । **दक्षिणेन नीचा** न्यक्तभूतेन हस्तेन । इदं पाणीग्रहणं नाम कर्म । दक्षिणेनेति न वक्तव्यम् । एकपाणिसाध्येषु कर्मसु दक्षिणस्यैव प्रसिद्धत्वात् । अथाप्रसिद्धः, अन्यत्रानियमः प्राप्नोति । यथात्रैव पुरस्तादुपनयने च । एवं तर्हि नात्र दक्षिणहस्तो विधीयते । किं तर्हि? न्यक्ताविधानार्थमनूद्यते-योऽयं दक्षिणो हस्तः सर्वकर्मसु प्रसिद्धः तेन नीचा पाणीग्रहणमिह कर्तव्यमिति । अस्मादेव चानुवादात् सर्वत्र दक्षिणपाणिरिति सिद्धम् ॥११॥

▼ सुदर्शनः:

अनेन नित्यविधिना "सोऽभीवाङ्गुष्ठम्" इत्येतावन्मात्रस्य व्यवहितस्यापि सम्बन्धः । इतरथा स इति न ब्रूयात् । **अस्मै** अस्या वध्वा: ; षष्ठ्यर्थं चतुर्थी । उत्तानं दक्षिणं हस्तं वरस्स्वेन नीचा न्यग्भूतेन दक्षिणहस्तेन । **अभीवाङ्गुष्ठं** अभिरुपर्यर्थः । इवेत्यवधारकः । उपर्यङ्गुष्ठमेव गृलीयात् ॥ ११ ॥

▼

⑤

>

अथास्यै दक्षिणेन नीचा हस्तेन दक्षिणमुत्तानं हस्तं गृलीयात् ।

०४ १२ यदि कामयेत②

यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलीरेव गृलीयात् ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

12. If he wishes that only daughters may be born to him, he should seize only the fingers (without the thumb);

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथ काम्यं विधिद्वयमाह—

▼ हरदत्तः

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठं, नापि पाणितलम् । पूर्वोक्तस्यैवायं कामसंयुक्तो विशेषविधिः । तेनेहापि दक्षिणेन नीचा हस्तेनेत्येवमादयो विशेषा भवन्ति ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

अङ्गुलीरेव नाङ्गुष्ठम् । शेषं नित्यवत् ॥१२॥

⑤

>

यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलीरेव गृह्णीयात् ।

०४ १३ यदि कामयेत②

यदि कामयेत पुंस एव जनयेयमित्यङ्गुष्ठमेव सोऽभीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि (=यथा वरस्याङ्गुष्ठलोमानि सर्वाण्येवोपरि भवन्ति तथा) गृह्णाति ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

13. If he wishes that only sons may be born to him, the thumb.

▼ हरदत्तः

गृह्णीयादित्यनुवर्तते ॥१३॥ ॥१४॥

▼ सुदर्शनः

अभीव लोमानि, यथा वरस्याङ्गुष्ठलोमानि सर्वाण्येवोपरि भवन्ति तथा गृह्णाति । शेषं नित्यवदेव । अतो वध्वङ्गुष्ठमप्युत्तानम् ॥१३॥

⑤

>

यदि कामयेत पुंस एव जनयेयमित्यङ्गुष्ठमेव सोऽभीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि गृह्णाति ।

०४ १४ गृभामि त②

गृभामि त इत्येताभिश्वतसृभिः ॥

गृभा[ा]_(ल्ला)मि ते सुप्रजास्त्वा[ा]य ह[ा]स्तं
 म[ा]या प[ा]त्या जर[ा]दष्ट्र् य[ा]था[ा] ऽसः ।
 भ[ा]गो अर्यमा[ा] सविता[ा] पु[ा]रन्धिर्_(=बहुप्रजा बहुकर्म वा)
 म[ा]ह्यन् त्वा ऽदुर् गा[ा]र्हपत्याय_(=गार्हस्याय) देवाः । (२५)

ते_(भगादयः) हु पूर्वे जनांसो
 यत्र_(गार्हस्ये) पूर्व-वहो_(=पूर्वविवाहकृतः) हिताः ।
 मूर्खन्यान्_(=प्राथान्यवान् [अग्निः]) यत्र_(सौभृतः) सौभृतः_(=सुभृता अदिते: पुत्रः)
 पूर्वे देवेभ्यु आऽतंपत् ।

सरस्वति प्रेतम् अंत्र
 सुभंगु वाजिनी_(=अन्नक्रिया/स्तुति) वति ।
 तां त्वा विश्वस्य
 भूतस्य प्रु-गायांमस्य_(“इदन्तो मसि”) अग्रुतः ।

य एति प्रुदिशुस् सर्वा
 दिशोऽनु पवानानः ।
 हिरण्यहस्त ऐरम्मस्_(=अग्निः)
 (इरा अन्नं तां मिमीते करोतीतीरमः अग्निः)
 स त्वा मन्मनसं_(।) कृणोतु ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

(14. He takes (her hand) so as just to touch her thumb and the little hairs (on her hand),)

15. With the four verses, 'I take thy hand' (Mantrap. I, 3, 3-6).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

पूर्वोक्तस्य नित्यस्य काम्ययोश्च मन्त्रानाह-

▼ हरदत्तः

यः माणिग्रहणे कामं नेच्छति स पाणिमभीवाङ्गुष्ठमभीव लोमानि गृलीयादित्येव । अभिशब्द उपरिभावे । इव शब्दः ईषदर्थे । यथा लोमानि हस्तजातानि इषदभिस्पृष्टानि भवन्ति । अङ्गुष्ठञ्च तथा गृलीयादित्यर्थः । "लोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकाम" (आश्व. गृ. १-७-५) इत्याश्वलायनः ॥ १५॥

▼ सुदर्शनः

गृल्लातीति सम्बन्धः । सर्वासामन्त एव ॥१४॥

▼

⑤

>

गृभ्णामि त इत्येताभिश्वतसृभिः ।

०४ १५ अथैनामुत्तरणाग्निन् दक्षिणेन②

अथैनामुत्तरणाग्निन् - दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमभि प्रक्रमयत्य् "एकमिष" इति ॥

एकम् - इषे (=अज्ञाय) विष्णुस्त्वाऽन्वेतु । (५)

द्वे - ऊर्जे (=बलाय) विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।

त्रीणि - ब्रतायु विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।

चृत्वारि - मायों (=सुख) भवायु विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।

पञ्च - पुशुभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।

षड् - रायस्पोषांयु विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।

सप्त - (यज्ञेषु) सप्तभ्यो होत्रांभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ।

(होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेषाच्छावाक आग्नीश इत्येतास्पत होत्राः)

सखांयस् सुप्तपंदा अभूम ।
सुख्यन्ते गमेयम् ।

⑤

>

▼ Oldenberg

16. He then makes her step forward with her right foot, to the north of the fire, in an easterly or northerly direction, with (the formula), 'One step for sap' (M. I, 3, 7).

▼ हरदत्तः

अथेदानीमेनां वधूमूल्त्थाप्योत्तरेणानि यो देशस्तस्मात् प्रकम्य प्राचीं वा दिशमभि उदीचीं वा दक्षिणेन पदा सप्त पदानि प्रकामयति एकमिष इत्येतैर्मन्त्रैः । प्रागतान्युदगातानि वा पदानि निधापयतीत्यर्थः । अत्र स्वयमेव पादं गृहीत्वा मन्त्रांश्लोकत्वा निधापयति । संभाराक्रमणवत् । दक्षिणेन पदेति मन्त्राणां दक्षिणसम्बन्धार्थं पूर्वप्रवृत्यर्थं च, तस्मात्तूष्णीमितरस्य पश्चादनुप्रवृत्तिः । इह सोमाय जनिविदे स्वाहेत्यैतैः प्रतिमन्त्रमित्यत्र एतैः प्रतिमन्त्रमिति न वक्तव्यम् । यथाचैतत्तथा तत्रैव वक्ष्यामः । तस्मात्योरिहापकर्षेण संबन्धः । एकमिष इत्येतैः प्रतिमन्त्रमिति । इतरथा प्रतिपदं मन्त्रसम्बन्धो न सिध्यति । पदानाज्य सप्तसंख्यानियमो "यथोत्तराभिस्तिसृभिः प्रदक्षिणम्" इत्यत्र तिसृणामन्ते परिक्रमणारम्भः तद्विहापि स्यात् । "विष्णुस्त्वा न्वेच्चि" ति सर्वत्रानुषजन् जपति प्रथमोत्तमयोः पठितत्वात् ॥ १६ ॥

▼ सुदर्शनः

अथाग्नेरदूरेणोत्तरत आरभ्यैनां दक्षिणेन पदा पादेन प्राचीमुदीचीं वा दिशमभि प्रागायतान्युदगायतानि वा सप्त पदानि प्रकमयति; "एकमिषे" इत्यादिभिस्सप्तभिः "विष्णुस्त्वान्वेतु" इत्यनुषष्टकैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १५ ॥

⑤

>

अथैनामुत्तेरणाग्निं दक्षिणेन पदा प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमभि प्रक्रमय"त्येकमिष" इति ।

०४ १६ सखेति सप्तमे②

सखेति सप्तमे पदे जपति ॥

सखा॑ (हि) सुप्तपंदा भवु ।

सखायौ सुप्तपंदा बभूव (=बभूविव) ।

सुख्यन्ते गमेयँ ।

सुख्यात् ते मा योष्ठ॑ (=पृथकृतो मा भवं) ।

सुख्यान् मे मा योष्ठास् ।

समयावु, सङ्कल्पावहै, सं प्रियौ रोचिष्ण॑ (=दीयमानौ) सुमनुस्यमानौ (=सुमनायमानौ) ।

इष्म् ऊर्जम् अुभि सुंवसानौ

सन्नौ मनाँसि सं व्रता समुं चित्तान्याकरम् ।

सा॑ (ऋक्) त्वम् अुस्य् अमू॒(=साम) ऽहम् अमूहम् अस्मि॑ । (५)

(सैव नाम ऋगासीदमो नाम साम इति बहूचब्राह्मणदर्शनात् । बहूचानां तु अमोहम् इति एव पाठः ।)

सा॑ त्वं द्यौर् अुहं पृथिवी॑ ।

त्वं रेतो॑ ऽह॑ रेतोभृत् ।

त्वं मनो॑ ऽहमस्मि॑ वाक् ।

त्वं सामाहमुस्यृक् ।

त्वं सा माम् अनुव्रता भव ।

पुँसे पुत्रायु॑ वेत्तवै॑ (=लाभाय) ।

श्रियै पुत्रायु॑ वेत्तवा॑,

एहिं सूनृते॑ (=प्रियवागवति) ॥ (3)

⑤

>

▼ Oldenberg

17. At her seventh step he murmurs, 'Be a friend' (M. I, 3, 14).

▼ हरदत्तः

उक्तं सप्तपदानि प्रतिमन्त्रं प्रक्रमयतीति । तत्र सप्तमे पदे निहिते पादमुपसंगृह्यैव
"सखासप्तपदे" त्यारभ्य जपति होममन्त्रेभ्यः प्राक् ये मन्त्राः तानित्यर्थः । तत्र कल्पान्तरे दृश्यते
"सप्तमं पदमुपसंगृह्यते" जपपरिमाणार्थम् ॥१॥

▼ सुदर्शनः

स वरस् सप्तमे पदे निहिते "सखा सप्तदा" इत्यादि "सूनृते" इत्यन्तं जपति, चातुर्स्स्वर्णैव ॥
१६॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने चतुर्थः खण्डः ।

⑤

>

सखेति सप्तमे पदे जपति ।

०५ ०१ प्राग्घोमात् प्रदक्षिणमग्निम्②

प्राग्घोमात् प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा, यथास्थानम् उपविश्यान्वारब्धायाम् उत्तरा (१६) आहुतीर् जुहोति
- "सोमाय जनिविदे स्वाहे" त्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥

षोडश प्रधानाहुतिमन्त्राः⑤

मन्त्रः⑥

सोमाय जनि_(=जाय)विदु स्वाहा॑ ।

गुन्धूर्वायं जनिविदु स्वाहा॑ ।

अुग्नयें जनिविदु स्वाहा॑ ।

कुन्युला (=कन्यैव, लशब्द उपजनः) पितृभ्यो युती (=गच्छन्ती) पंतिलोकम्
अर्व (उपसर्गः) (कन्या) दीक्षाम् अंदास्थ् (=अवक्षपितवती त्यक्तवती) स्वाहा॑ ।
(दीड़ क्षये/ तकारस्य थकारः छान्दसः)

प्रेतो मुञ्चाति, नाऽमुतंस् (=पतिलोकात्)
सुबृद्धाम् अमुतंस् करत् (=कुरु) ।
यथेयम् इन्द्र मीढवस् (=वर्षक इन्द्र)
सुपुत्रा सुभगा ऽसंति (=स्यात्) । (२५)

इमान् त्वम् इन्द्र मीढवस् (=वर्षक इन्द्र)
सुपुत्राँ सुभगाँ कुरु ।
दशांऽस्यां पुत्रान् आ धैहि
पतिम् एकादुरां कृधि । (५)

आनिर् ऐतु प्रथुमो देवतानाँ
सौऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् ।
तदुयै राजा॒ वरुणो ऽनुमन्यतां
यथेयै स्त्री पौत्रम् अघन् (=पापजं व्यसनम्) न रोदात् । (२५)

इमाम् आग्निस् त्रायतां गार्हपत्यः
प्रजाम् अंस्यै नयतु दीर्घम् आयुः ।
अशून्योपस्था (॥), जीवताम् अस्तु माता
पौत्रमानुन्दम् आभि प्रबुद्ध्यताम् इयम् । (५)

मा तें गृहे निशि (रोदन) घोष उत्थान्द
अन्यत्र त्वद् (=त्वचः) रुद्रत्यंस् सर्वं विशन्तु ।
मा त्वं विक्रेश्य उरु आवधिष्ठा (=आताडयः) जीवपत्नी
पतिलोके विराज् पश्यन्ती प्रजाँ सुमनुस्यमानाम् । (५)

द्यौस्ते पृष्ठं रक्षतु
वायुर् ऊरु
अश्विनौ चु स्तनुन्
(स्तनं) धयन्त्ते (=चूसन्तम्) सविताऽभि रक्षतु । (५)
आ वासंसः परिधानाद् (परिं त्वा गिर्-वण्णो इत्यादिना) बृहस्पतिर्
विश्वे देवा अभिरक्षन्तु पुश्चात् ।

अुप्रजुस्तां पौत्र मृत्युं
पृष्ठानंम् उत वा उधम् ।
शीर्षस् सजंम् इवृन्मुच्य
द्विषद्भ्यः प्रतिमुच्यामि पाशम् । (4)

इम्" मे वरुण श्रुधी (=श्रुणु)
ह"वम् (=आह्वानम्) अद्या" च मृत्यु (=सुखय)।
त्वा"म् अवस्यु"र आ" चके (=अवदन्)॥

त"त् त्वा यामि ब्र"ह्यणा व"न्दमानस्
त"द् आ" शास्ते य"जमानो हवि"र्भिः ।
अ"हेळमानो (=अकृत्यन्) वरुणेह" बोध्य् उ"रुशंस
मा" न आ"युः प्र" मोषीः ॥

१४ त्वन्नो अग्ने⑥

त्व"न् नो अग्ने व"रुणस्य विद्वा"न्
देव"स्य हे"डो" (=क्रोधो) ऽव यासिसीष्टाः (=यक्षीष्टाः) ।
य"जिष्ठो (हविर्) व"हितमश् शो"शुचानो (=देवीष्यमानः)
वि"श्वा द्वे"षांसि प्र" मुमुध्य् अस्म"त् ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम)

स" त्व"न् नो अग्ने ऽवमो" (=मूलभूतो) भव+ऊती" (त्या)
(“अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः” इति ब्राह्मणम्)
ने"दिष्ठो (=अन्तिकतमो) अस्या" उष"सो व्यूष्टौ (=व्युष्टायाम्) ।
अ"व यक्षव नो व"रुणँ, र"राणो
वीहि" (=खाद) मृठीकँ" (=सुखयितारं [हाविः]) सुह"वो न एषि ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम)

त्वम् अग्ने अुया (=एतव्यः/ प्रत्येता) ऽस्य्
अुया सन् मनसा ह्रितः ।
अुया सन् हृव्यम् ऊहिषे
ऽया नौ धेहि भेषुजम् ॥ (4)

▼
⑤

>

▼ Oldenberg

1. Having before the sacrifice gone round the fire, so that their right sides are turned towards it,
2. They sit down in their former position, and while she takes hold of him, he offers the oblations (indicated by the) next (Mantras), with (the Mantras), 'To Soma, the acquirer of a wife, Svāhā!' (M. I, 4, I-16), one oblation with each Mantra.

▼ हरदत्तः:

समाप्य जपमथाग्निं प्रदक्षिणं करोति तया सह प्रदक्षिणं परिक्रामतीत्यर्थः । सर्वत्र दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा परिक्रमणम् । ततो यथास्थानमुपविशतः । यस्य यत् स्थानमुपदिष्टं "उत्तरो वर" इति तस्मिन्नित्यर्थः । उपविश्य वध्वाम् **अन्वारब्धायां**अन्वरब्धवत्यां उत्तराष् षोडश प्रधानाहुतीर्जुहोति । सोमाय जनिविदेस्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । दर्वीहोमत्वादेवोपवेशने सिद्धे उपविश्येत्युच्यते नियमार्थ-उत्तरा एव षोडशोपविश्यजुहोति, अन्याः स्थित्यैवेति । तेन लाजास्तिष्ठाता होतव्याः । तथा च कल्पान्तरेषु बहुषु दृश्यते- बोधायनानां बहूचानां छन्दोगानां वाजसनेयिनामार्थवर्णिकानाज्य । उपहोमेषु तु यथाप्राप्तमासनमेव भवति । एतच्च वक्ष्यामः । अन्ये त्वासीनयोरेव होममिच्छन्ति । "सोमाय जनिविद" इति मन्त्रनिर्देशो होममन्त्राणामादिप्रत्ययनार्थः तेन प्रागेव तस्मात् जपमन्त्राः । तदुक्तं पुरस्तात् प्राग्घोमादिति । उत्तरा आहुतीरित्येव प्रतिमन्त्रं होमस्तिद्वः यथान्येषु होमेषु । एतैः प्रतिमन्त्रमित्येतत्तु पुरस्तादपकृष्टत इत्युक्तम् । तत्रादितश्शत्वारो मन्त्राः स्वाहाकारान्ताः पठिताः । ततो द्वादशर्चः, तास्वन्ते स्वाहाकारः जुहोतिचोदनः स्वाहाकारप्रदानः इति ॥२॥

▼ सुदर्शनः:

सखेति जपित्वा, प्राग्घोमात् होमात्प्राक् अग्निप्रदक्षिणमेव वध्वा सह कुर्यान्नान्यदर्थकृत्यमावश्यकमपि ; "प्राग्घोमाद्" इत्यधिकग्रहणात् । ततो यथास्थानं "उत्तरो वरः इत्युक्तस्थानानतिक्रमेण, न त्वनियमेन, उपविश्य वध्वामन्वारब्धायामुत्तराः उत्तरमन्त्रकरणिका **आहुतीर्**होमान् जुहोति । के पुनस्त उत्तरे मन्त्राः? कथं च जुहोति ? इत्यत आह- "सोमाय जनिविदे" इत्यादयष्षोडश मन्त्राः । तेषामदितश्शत्वारि यजूषि, "प्रेतो

मुज्चाति" इत्यादयो द्वादशर्चः । एतैः प्रतिमन्त्रं प्रतिस्वाहाकारं जुहोति, न पुनः "यज्ञं स्वाहा वाचि स्वाहा वातेधास्स्वाहा" (तै. सं. १-१-१३.) इतिवत्" अवदीक्षमदास्थ स्वाहा" (एका. १-४-४.) इत्येतेनैव स्वाहाकारेण होमः । पूर्वेषामहोमार्थता च । जुहोतिशब्दार्थश्च तद्वितेन चतुर्थ्या मन्त्रलिङ्गादिना वा प्रतिपन्नाश्वोदिता देवताश्वोदितेनैव चतुर्थ्यन्तशब्देनोद्दिश्य यजमानेन त्यक्तस्य हविषश्वोदिताधारे प्रक्षेपः । इह च मन्त्रलिङ्गात् सोमादयो देवताः । ताश्च न जनिवित्त्वादिविशेषणविशिष्टाः । होमविध्यनुपपत्त्या हि मन्त्रप्रतिपन्नानां देवतात्वं कल्प्यम्, सा च देवतामात्रकल्पनयो शाम्यति । न पुनर्निर्बाजां गुर्वा विशिष्टकल्पनां प्रयुक्तिगौरवापादिकामयुक्तामपेक्षते । न च ग्राहकमन्त्राम्नानयोरनुपपत्त्या विशिष्टानां देवतात्वकल्पना । विशेषणानां "मूर्धा दिवः ककुत्" इत्यादिवत् स्तुत्या देवताधिष्ठानान्वयेऽपि तयोश्चरितार्थत्वात् । हविश्वाज्यम् "जुहोतीति चोद्यमाने सर्पिराज्यं प्रतीयात्" (आप.प. १-२५.) इति परिभाषावचनात् । विवादादेरयज्ञत्वेऽपि यज्ञेष्वधिकरिष्यमाणपुरुषदेहयोग्यतापादकत्वेन तत्र यज्ञधर्मा युक्ता एव । अन्यथा आधानपवमानेष्यादिष्वयज्ञेषु "यज्ञोपवीती प्रदक्षिणम्" (आप.प. २-१५.) इत्यादयो न प्राप्नुयुः । होमाधारस्तूपसमाहितोऽनिस्थित एव ॥१॥

⑤

>

प्राग्घोमात् प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपविश्यान्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्जुहोति "सोमाय जनिविदे स्वाहे" त्येतैः प्रतिमन्त्रम् ।

०५ ०२ अथैनामुत्तरेणाग्निन् दक्षिणेन②

अथैनाम् उत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदा इश्मानम् आस्थापयत्य् आतिष्ठेति ॥

आतिष्ठेमम् अश्मान्नम्
अश्मैवु त्वं स्थिरा (रो पुंसि) भंव ।
अुभितिष्ठ पृतन्युतस् (=पृतनाकामान्)
सहस्व पृतनायुतः (=पृतनाकामान्) । (२५)

⑤

>

▼ Oldenberg

3. ३ He then causes her, to the north of the fire, to tread with her right foot on a stone, with (the verse), 'Tread' (M. I, 5, 1).

▼ हरदत्तः

पदप्रक्रणणं पदास्थापनम् अश्मा दृष्ट्युत्रः । स च प्रागेव पात्रैस्सह प्रतिष्ठापितो भवति ॥२॥

▼ सुदर्शनः

व्यक्तार्थम् ॥२॥

▼

⑤

>

अथैनामुत्तरेणाग्निं दक्षिणेन पदाऽश्मानमास्थापयत्यातिष्ठेति ।

०५ ०३ अथास्या अञ्जलावुपस्तीर्य②

अथास्या अञ्जलावुपस्तीर्य, द्विरुलाजानोप्याभिघारयति ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

4. Having 'spread under' Ājya into her joined hands, he pours roasted grain twice (into them), and sprinkles Ājya over it.

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी- सूत्रमिदम् अग्रिमे व्याख्यातम्।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी- सूत्रमिदम् अग्रिमे व्याख्यातम्।)

⑤

>

अथास्या अज्जलावुपस्तीर्य द्विर्लाजानोप्याभिघारयति।

०५ ०४ तस्यास्सोदर्यो②

तस्यास्सोदर्यो लाजानावपतीत्येके।

⑤

>

▼ Oldenberg

5. Some say that an uterine relation of hers pours the grain (into her hands).

▼ हरदत्तः

अथशब्दः स्थानसम्बन्धार्थः । अथोत्थित एवास्याश्शोत्थिताया एवेति । तेनावदानप्रभृत्युत्थानमेव भवति । तत्र दार्शपौर्णमासिकोऽवदानकल्पः प्रदर्शितः न कल्पान्तरम् । तदिहापि प्रत्यभिघारणं पञ्चावत्तज्य पञ्चावत्तिनां भवति । लाजानां च लौकिकः संस्कारः । पात्रैश्च सह सादनप्रोक्षणे भवतः । अज्जलेस्तु न सादनादि भवतीत्युक्तम् ॥३॥ सोदर्यो लाजानावपतीति वचनात् उपस्तरणाभिघारणे वरस्यैव भवतः । पक्षान्तरे तु तस्यैव सर्वम् ॥४॥

▼ सुदर्शनः

एते अपि सूत्रे व्यक्तार्थे । आचाराल्लाजानां त्रिरावापो जमदग्नीनाम् । लाजहोमाश्चापूर्वाः,
 "अस्या अज्जलावुपस्तीर्य" इत्यादि कृत्स्नविधानात् पार्वणातिदेशभावात्
 पाकयज्ञधर्मान्निमुखप्रत्यभिघारणस्विष्टकृल्लेपाज्जनानामप्राप्तिरेव ॥ केचित्-कृत्स्नविधानादेव
 साधारणतन्त्रस्य प्राप्त्यभावात् लाजकिंशुकहोमेषु तन्त्रमध्यस्थं येन
 जुहोतीत्याद्यज्जलिसंस्कारमपि नेच्छन्ति ॥४॥

▼

⑤

>

तस्यास्सोदर्यो लाजानावपतीत्येके।

०५ ०५ जुहोतीयन् नारीति②

(वर एव तस्या: पाणिना) जुहोति "इयं नारी"ति ॥

इयन् नार्यै उपब्रूते
 कुल्पान्य् (=लाजान्) आवपन्तिका (=आवपन्ती) ।
 दीर्घायुर् अंसु मे पतिर्
 जीवात् (=जीव्यात्) शुरदश्शुतम् । (२५)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

6. ५ He (?) sacrifices (that grain) with (the verse), 'This wife' (M. I, 5, 2).

▼ हरदत्तः:

वरस्यैव जुहोतिक्रिया । पात्रस्थानीयो वध्वज्जलिः ॥५॥

▼ सुदर्शनः

वर एव "इयं नारी" इत्यनया ऋचाऽभिन्नेन वध्वज्जलिना देवतीर्थेन लाजान् जुहोति । न पार्श्वेन; उपदेशातिदेशयोरभावात् । केचित्- "प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा यथास्थानमुपविश्य" इत्येष विधिरुत्तरतो वरोऽभ्यन्तरतो वधूरित्येवरूपयथस्थाननियमार्थो न युज्यते । कुतः? यतो विवाहे वधूप्राधान्येन तस्या अभ्यन्तरीभावो न्यायसिद्धः । वधूप्राधान्यं च स्त्रीणां अपुनर्विवाहादेव वेदितव्यमिति । एतच्च "तस्मिन्नुपविशत उत्तरे वरः" (आप. गृ. ४-९.) इत्यत्र सूत्रे व्याख्यातम् । अतो यथास्थानानुवादेन परिभाषासिद्धोपवेशननियमार्थ एवायं विधिः । उत्तराष्ट्रोडशैवाहुतीरुपविश्य जुहोति, न लाजहोमानपि । ते त्वस्मादेव नियमात् बहुतरगृह्यान्तरानुरोधाच्च अविगीतास्मदीयाचारमुल्लङ्घ्यापि तिष्ठतैव होतव्या इति । तत्र ; यत औपासनोत्पादनद्वारा देहसंस्कारोत्पादनद्वारा च जायापत्युभयसाध्ययज्ञोपकारके विवाहे तयोस्समेव स्वामित्वलक्षणं प्राधान्यम् । अपि च चोदितसर्वकर्मसु पतिप्रयोगे यस्त्वया धर्मः कर्तव्यस्सोऽनया वध्वा सहेति पत्न्यास्सहत्ववचनात् प्रत्युत अप्राधान्यमेव स्त्रीणाम् । अपुनर्विवाहस्त्वासामप्राधान्येऽपि "तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते" (तै. स. ६-६-४.) इति निषेधबलादेवोपपद्यते । तस्मात् न्यायतोऽभ्यन्तरीभावस्यानियमे विपर्यये वा प्राप्ते, उपवेशनानुवादेन यथास्थानमुत्तर एव वर इत्येतन्नियमार्थ एवायं विधिः । तेन लाजहोमा अप्यासीनेनैव होतव्यः । तस्य "आसीनो दर्वीहोमान् जुहोति" (आप.प.३-१०.) इति सर्वदर्वीहोमानामविशेषणस्माकं चोदितत्वात् स्वसूत्रोक्तविषये बहुतराणामपि गृह्यान्तराणामनुपसंहार्यत्वाच्च ॥५॥

▼

⑤

>

जुहोतीयं नारीति ।

०५ ०६ उत्तराभिस्तिसृभिः②

उत्तराभिस्तसृभिः (=तुभ्यमाग्रे पर्यवहन्नित्यादिभिः) प्रदक्षिणमग्निं कृत्वा ९९शमानमास्थापयति यथा पुरस्तात् ॥ (यथा पुरस्तात्)

(सूर्या नाम सवितुर्दुहिता विवाहस्य अधिष्ठात्री देवता - सूर्यसूक्ते दृश्या।)

तु"भ्यम् (अन्ये) अ"ग्रे (गन्धर्वः) प"र्यवहन्त्
सूर्यो" वहतु"ना सह" ।

पु"नः प"तिभ्यो जायां" दा" (३ः)

अग्ने प्रज"या सह" । (२५)

पु"नः प"त्नीम् अग्नि"र् अदाद्

आ"युषा सह" व"र्चसा ।

दीर्घार्यु"र् अस्या यः" प"तिस्

स" एतु शर"दश् शत"म् ॥ (२५)

वि"श्वा उत" त्व"या वयं"

धा"रा उदन्या(=उदक-सम्बन्धिनीः) इव ।

अ"तिगाहेमहि द्वि"षः । (५)

⑤

>

▼ Oldenberg

7. Having gone round the fire, with the right side turned towards it, with the next three (verses; M. I, 5, 3-5) he makes her tread on the stone as above (M. I, 5, 6).

▼ हरदत्तः

उत्तराभिस्तिसृभिः: तुभ्यमग्रे पर्यवहन्नित्यादिभिः: अग्निं प्रदक्षिणं करोति । तां हस्ते गृहीत्वा तिसृणामन्ते परिक्रमणारम्भः: "वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रम्" इति । उत्तराभिरिति बहुवचनेनैव त्रित्वपरिग्रहसिद्धे तिसृभिरिति वचनं तिसृभिरेकमेव परिक्रमणं यथा स्यात् प्रतिमन्त्रं क्रियाभ्यावृत्तिर्मा भूदिति ॥६॥

▼ सुदर्शनः

उत्तराभिः: "तुभ्यमग्रे पर्यवहन्" इत्यादिभिस्तिसृभिः । यथा पुरस्ताता तथा आतिष्ठेममित्यनया ॥६॥

⑤

>

उत्तराभिस्तिसृभिः प्रदक्षिणमग्निं कृत्वाऽश्मानमास्थापयति यथा पुरस्तात्।

०५ ०७ होमश्वोत्तरया यथा②

होमश्वोत्तरया (=अर्यमणं नु देवम्) ॥

अुर्यमण्नु (=क्षिप्र) देवं कुन्यां (०:) ॥

अुन्मि (च) अयक्षत (पतिलाभाय) ।

स इमां देवो अंदध्वरः (=आहिंसितः) प्रेतो मुज्चाति नाऽमुतंस् (=पतिलोकात्)

सुबद्धाम् अमुतंस् करत् (=कुरु) । (५)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. And the oblation (is performed) with the next (verse; M. I, 5, 7).

▼ हरदत्तः:

यथा पुरस्तादिति वर्तते । उत्तरया "अर्यमणं नु देवम्" इत्येतया ॥७॥

▼ सुदर्शनः:

लाजहोमश्वोत्तरया "अर्यमणं नु देवम्" इत्येतया ॥७॥

▼

⑤

>

होमश्वेत्तरया।

०५ ०८ पुनः परिक्रमणम्②

पुनः परिक्रमणम् ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

9. (Then follow) again the circumambulation (M. I, 5, 8-10),

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी- सूत्रमिदम् अग्रिमे व्याख्यातम्।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी- सूत्रमिदम् अग्रिमे व्याख्यातम्।)

▼

⑤

>

पुनः परिक्रमणम्।

०५ ०९ आस्थापनम् पुनरपि②

(अश्मन) आस्थापनम् ॥

(सूर्य नाम सवितुर्दुहिता विवाहस्य अधिष्ठात्री देवता - सूर्यसूक्ते दृश्या।)

तु॑ भ्यम् (अन्ये) अ॒ ग्रे॑ (गन्धर्वः) प॒ र्यवहन्त्
सूर्यो॑ वहतु॑ ना सह॑ ।
पु॑ नः प॒ तिभ्यो॑ जायां॑ दा॑ (ऽः)
अग्ने प्रज॑ या सह॑ । (२५)

पु॑ नः प॒ त्नीम् अग्नि॑ र् अदाद्
आ॑ युषा सह॑ व॒ चर्सा ।
दीर्घायु॑ र् अस्या यः॑ प॒ तिस्॑
स॒ एतु॑ शर॒ दश॒ शत॒ म् ॥ (२५)

वि॑ श्वा उत॑ त्व॑ या वयं॑
धा॑ रा उदन्या॑ (=उदक-सम्बन्धिनीः) इव॑ ।
अ॑ तिगाहेमहि॑ द्वि॑ षः॑ । (५)

⑤

>

▼ Oldenberg

(again) the injunction to tread on the stone (I, 5, 11),

▼ हरदत्तः:

पुनरपि परिक्रमणमन्नेः कर्तव्यं आस्थापनञ्चाशमनः । पुनश्शब्दः क्रियाभ्यावृत्तिद्योतनार्थः ।
तेनोत्तराभिस्तिसृभिरित्यादिर्भवति ॥९॥

▼ सुदर्शनः:

अग्निप्रदक्षिणम् ॥८॥ आत्मनः ॥९॥

⑤

>

आस्थापनम्।

०५ १० होमश्वेत्तरया उत्तरया②

होमश्वेत्तरया (=त्वमर्यमा भवसि)॥

त्वं म् अर्यमा भवसि य त् कनी^(न्या)नान्
 ना म् स्वधा^(=अन्न)वत् स्वर्य^(र्य) बिभूर्षि ।
 अज्जन्ति^(=सिज्जन्ति) वृक्षँ सुधितन्^(=सुषु निहित) न गोभिर्^(=गोविकारैराज्यादिभिः)
 यद्द्वम्पती स^(मान)मनसा^(सौ) कृणोषि ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

and (again) the oblation with the next (verse; I, 5, 12);

▼ हरदत्तः

उत्तरया "त्वमर्यमा" इत्येतया ऋचा ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

"त्वमर्यमा भवसि" इत्येतया ॥१०॥

▼

⑤

>

होमश्वेतरया।

०५ ११ पुनः परिक्रमणम्②

पुनः परिक्रमणम् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

10. (Then) the circumambulation again (I, 5, 13-15).

▼ हरदत्तः

पुनश्शब्दः पूर्ववत् ॥११॥

▼ सुदर्शनः

"होमश्वेतरया" इत्यादिषु पञ्चसु सूत्रेषु "यथा पुरस्तात्" इत्यनुषङ्गः । कार्यः कार्यमिति च यथालिङ्गं वाक्यशेषः ॥११॥

⑤

>

पुनः परिक्रमणम्।

०५ १२ जयादि प्रतिपद्यते②

जयादि प्रतिपद्यते ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

11. ६ He enters upon the performance of the Jaya and following oblations.

▼ हरदत्तः

पूर्वमग्नेरुपसमाधानादिवचनेन तन्त्रप्राप्तिर्दर्शिता । इदं तु वचनं कोलोपदेशार्थं परिक्रमणादूर्ध्वं जयादयो यथा स्युरिति । इतरथा जयादीनुपजुहोतीति वचनाल्लाजहोमानन्तरमुपहोमः स्यात् ततस्तृतीयं परिक्रमणम् ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

एतदुक्ताभिप्रायम्— यत्र वचनं तत्रैव जयादयो, नान्यत्र; अन्वारम्भश्वैषु नास्तीति ॥१२॥

⑤

>

जयादि प्रतिपद्यते ।

०५ १३ परिषेचनान्तङ्ग् ②

(=प्र त्वा मुञ्चामीति) योक्त्रं विमुच्य, तां ततः प्र वा वाहयेत् (=रथादिभिन्यन्), प्र वा हारयेत् (=मनुष्यवाहोन शिविकादिना नयनम्) ॥

प्र त्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशाद् (योक्त्र-विमोक्तेन)
येनु त्वा ऽबंदध्नात् सविता सुकेतः (=सुप्रज्ञानो) ।
धृतुश् चु योनौ सुकृतस्य लोके

(सुकृतस्य लोको हि धातुर् योनिर् दम्पत्योः कृते।)
स्यौनन् (=सुख) तैं सुह पत्यां करोमि । (२४)

इमं विष्णांमि (=विसंसयामि) वरुणस्य पाशं
यम् अबद्धनीत सविता सुशेवः (=सुसुखः) ।
धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके
(सुकृतस्य लोको हि धातुर् योनिर् दम्पत्योः कृते।)
अरिष्टां (=अविनाशिनीम्) त्वा सुह पत्यां करोमि ।

⑤

>

▼ Oldenberg

12. Having performed (the rites) down to the sprinkling (of water) round (the fire), and having untied the rope with the next two verses (I, 5, 16. 17), he should then make her depart (from her father's house in a vehicle), or should have her taken away.

▼ हरदत्तः

परिषेचनान्तग्रहणं तन्त्रशेषोपलक्षणम् । तेन प्रणीताविमोकस्याप्यन्ते योक्त्रविमोकः । जयादि प्रतिपद्यत इत्येव सिद्धे परिषेचान्तग्रहणं तदनन्तरमेव योक्त्रविमोको यथा स्यात् प्रस्थानकाले मा भूदिति । उत्तराभ्यां "प्र त्वा मुञ्चामी" त्येताभ्याम्; वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रमिति । द्विमन्त्रो विमोकः । तत इति वचनं योक्त्रविमोकस्य प्रस्थानकालनियमो मा भूत् यथोपपद्यते श्वो वा सद्यो वा तदा प्रतिष्ठेतेत्येवमर्थम् । प्रवाहणं रथादिभिर्नयनं, प्रहारणं मनुष्यवाह्नेन शिबिकादिना नयनम् । उभयत्र वाशब्दः उभयोरपि पक्षयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थः । अन्यथा रथानयनस्येह प्रत्यक्षकल्पोपदेशादनुपदिष्टकल्पं मनुष्ययानमाग्निहोत्रिककल्पवत् सूचितं विज्ञायेत । अतः उभयत्र वाशब्दः, तेन मनुष्यनयनेऽप्यारोहतीमुत्तराभिरुत्तरया शंत उत्तराभिरित्येवमादयो मन्त्राः सिद्धा भवन्ति ॥१३॥

▼ सुदर्शनः

**परिषेचनान्तं कृत्वा, सामर्थ्यात्तिन्त्रशेषं समाप्येत्यर्थः । तेन
शम्यापोहनप्रणीताविमोक्षाब्धिणोद्भासनान्यपि करोति । उत्तराभ्यां" "प्र त्वा मुज्यामि" इति
द्वाभ्यां ऋगभयाम् । योक्त्रं विमुज्यति । ततः अनन्तरं तां वृद्धं हस्तिनमश्वं वा प्रवाहयेत् ।
शिबिकामान्दोलिकां रथं मनुष्यं वा प्र वा हारयेत् । उभयत्र "व्यवाहिताश्व" (पा.सू. १-४-२८.)
इति वाशब्दव्यवधानम् । वाशब्दद्वयं तु तुल्याविमौ विधी, नान्यतरोऽनुकल्प्य इति ज्ञापयितुम् ।
अत्र "विमुच्ये" ति क्त्वाप्रत्यये सत्यपि "तत" इति यदाह तज्जापयति, नावशं क्त्वाप्रत्यययुक्तं
वचनं पूर्वकालतां समानकर्तृकतां वा विदधाति । कदाचित्केवलक्रियाविधानमेव सिद्धवदनुवदति,
यथा "वेदं कृत्वाग्नीन् परिस्तीर्य" (आप. श्रौ. ११-२-१५.) इति । अत्र हि न वेदकरणस्य
परिस्तरणपूर्वकालता; वेदपरिवासनविधानाग्न्यगारसमूहनायतनोपलेपनानामपि मध्ये
कर्तव्यत्वात् । तथा त्रापि "परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य" इति प्रणीतामोक्षणादेर्मध्ये
कर्तव्यत्वात् । तथा दधिघर्मे "एतस्मिन् काले श्रातं हविरिति प्रत्युक्त्वा तमादायाहवनीयं गत्वा"
(आप. श्रौ. १३-३-४.) इति । तत्रापि प्रतिप्रस्थाता दधिघर्मसंस्कर्ता, होमकर्ताॽधर्वर्युः
ततस्समानकर्तृत्वाभावः । तथैवान्यत्राप्यश्वमधे "दक्षिणापलाव्याहं च त्वं च वृत्रहन्त्रिति ब्रह्म
यजमानस्य हस्तं गृह्णाति" (आप. श्रौ.) इति । तथैवात्र "स्मृतं च म इत्येतद्वाचयित्वा गुरवे वरं
दत्त्वोदायुषेत्युत्थाप्य" (आप. गृ. ११-१७.) इति ॥१३॥**

⑤

>

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तराभ्यां योक्त्रं विमुच्य तां ततः प्र वा वाहयेत् प्र वा हारयेत् ।

०५ १४ समोप्यैतमग्निमनुहरन्ति एतम् ②

(उखायाम् = पात्र-विशेष) समोप्यैतम् अग्निम् अनु-हरन्ति (- न पुरस्तात्) ॥

▼ विश्वास-टिप्पनी

"औपासनस्य च गृह्यान्तरेण प्रयाणे विहितं समारोपणं स्यात्" इति सुदर्शनः । बौधायनो विदधाति
समित्-समारोपणम् । गृहे ऽप्रयाणे ऽपि धारणाशक्तौ दृश्यते समारोपणम् आचारे।
"अनेन श्रौतवत् समारोपस्य प्रतिषेध" इति तु हरदत्तः ।

⑤

>

▼ Oldenberg

13. Having put that fire (with which the marriage rites have been performed, into a vessel), they carry it behind (the newly-married couple).

▼ हरदत्तः

एतं वैवाहिकमग्निम् उखायां समोप्य

दम्पत्योर् गच्छतेर् अनु पृष्ठतः हरन्ति तदीयाः पुरुषाः ।

समोप्यवचनं श्रौतेष्व अग्निषु दृष्टस्य समारोपणस्य प्रतिषेधार्थम् । एवं प्रतिषेधं कुर्वन् एतद् दर्शयति-

अनुगतो मन्थ्य इत्य-अत्र श्रौतवद् अवक्षाणेभ्यो मन्थनमिति । अनुशब्दः पुरस्तान् नयनअनुशब्द-
दःप्रतिषेधार्थः ॥१४॥

▼ सुदर्शनः

एतं विवाहाग्निं समोप्योखायाम्

अनुहरन्ति अव्यवायेन वध्वाः पश्चान् नयन्ति परिकर्मिणः ।

एतम् इति ग्रहणं विवाहान्तेर् औपासनाख्यस्य संस्कार-शब्दाभिव्यङ्ग्यस्य प्रयाणेऽपि नित्यं
प्रत्यक्ष-नयनार्थम् । अगृह्यमाणे त्वं एतम् इत्य-अस्मिन् अ-दृष्टार्थं सर्वार्थस्य लौकिकान्तेर्
अनुहरणं स्यात् । औपासनस्य च गृह्यान्तरेण प्रयाणे विहितं समारोपणं स्यात् ॥१४॥

▼

(५)

>

समोप्यैतमग्निमनुहरन्ति ।

०५ १५ नित्यः②

नित्यः ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

14. It should be kept constantly.

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम्।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम्।)

▼

⑤

>

नित्यः।

०५ १६ धार्यः एष②

धार्यः ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

15. If it goes out, (a new fire) should be kindled by attrition,

▼ हरदत्तः

एष वैवाहिकोऽग्निर् नित्यः शाश्वतिको धार्यः पत्नी-सम्बन्धानां कर्मणाम् अर्थाय ॥१६॥

▼ सुदर्शनः

पाणि-ग्रहणाद् आरभ्य सर्वचार-लक्षण-कर्मार्थम् अयम् अग्निर् नित्यः, यावज्-जीवं नोत्सृज्यते; "पाणिग्रहणादिर् अनिस् तम् औपासनम् इत्य् आचक्षते, तस्मिन् गाह्याणि कर्मणि" (हि. गृ. २६-१, २.) इति हिरण्यकेशि-वचनात् ।

अतः साङ्गे विवाहे समाप्तेऽपि "अपवृते कर्मणि लौकिकस् सम्पद्यते" (आप.प. ४-२३) इति न भवति ॥१५॥

नित्य इति सिद्धे धार्य इत्यारभात् प्रयाणे ऽय् अस्य समिध्य् आत्मन्य् अरण्योर् वा समारोपणं गृह्यान्तर-विहितं विकल्पेनापि न स्यात् । (५)

यथा "जुह्वा सुवेण वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति" (श्रौ. २-११-१.) इत्यत्र "अधर्यु कर्तारम्" (आप. प. १-२६.) इति वचनात् अधर्युर् एव कर्ता, नतु "जुहोति-जुतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम्" (आश्व. श्रौ. ३-१-१६.) इत्य् आश्वलायन-सूत्र-विहितो ब्रह्मा विकल्पेनापि ।

एवं च "समोप्यैतम् अग्निम् अनुहरन्ति" (आप. गृ. ५-१३.) इति सर्वस्य धर्मोऽयं , न वैवाहिक-प्रयाणस्यैव । यथा "समोप्यैताव् अग्नी अन्वारोप्य" इत्याग्निक-प्रयाणोऽस्य विहितो धर्मस् सर्वार्थः ।

एवं-विधेषु यद्य अपि याजिका विकल्पं नेच्छन्ति, तथापि विकल्पोऽस्तीत्य अत्र ज्ञापकं भवति ।

(५)

"सवर्णपूर्व-शास्त्र-विहितायां यथर्तु गच्छतः पुत्रास् तेषां कर्मभिस् सम्बन्धः"

"दायेनाव्यतिक्रमश् चोभयोः" "पूर्ववत्याम् असंस्कृतायां वर्णान्तरे च मैथुने दोषः"

(आप.ध. २-१३-१, २, ३.) इत्य् असर्वण-दार-सङ्ग्रहणं प्रतिषिद्धं स्वयम् एवाह सूत्रकारः- "स त्रयाणां वर्णानाम्" (आप.प. १-२.) इति । त्रयाणाम् इत्य् एतस्य पदस्यार्थो भाष्यकारेण व्याख्यातः "तिसो हि तस्य भार्यास् स्मृत्य्-अन्तर-वचनाद् अप्रतिषिद्धाः, तस्य कथं सह ताभिर् अधिकारस् स्याद् इत्य् एवमर्था त्रिसङ्ग्रह्या" इति । एतत् सूत्र-भाष्याभ्याम् असर्वण-दार-सङ्ग्रहस् स्मृत्यन्तर-विहितो न सर्वथैव निषिद्ध इति गम्यते । तच् चान्येष्व अप्य् एवं-विधेषु विकल्पस्य ज्ञापकम् एव ॥१६॥

▼

⑤

>

धार्यः ।

०५ १७ अनुगतो मन्थः②

अनुगतो मन्थः (प्रागदधाङ्गरेभ्यः - साक्षाद् भस्मनारणी-संस्पृश्य वा) ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

16. Or it should be fetched from the house of a Śrotriya.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अस्यौपासनस्योद्ब्रातस्योत्पत्तिमाह-

▼ हरदत्तः

अनुगतः उद्वातः मन्थः मन्थनेनोत्पाद्यः ।
अस्मिन् पक्षे विवाहे ऽप्य् अस्य योनिर् एषैव ।
धारणं चारण्योर् विवाह-प्रभृति भवति ।

तत्र विवाहे अरणीभ्यां मन्थनम्, अनुगते स्वेभ्य एवावक्षाणेभ्यो (=प्रागदधाङ्गरेभ्यः) इत्युक्तम् । (5)
तदभावे भस्मना अरणी संस्पृश्य मन्थनम् ॥१७॥

▼ सुदर्शनः

यद्यु अयम् अग्निर् अनुगतः निवर्णिस् स्यात् तदा मन्थः तेभ्य एवावक्षणेभ्यो (=प्रागदधाङ्गरेभ्यः)
ऽधिमन्थितव्यः । यदि तानि न स्युर् असमर्थानि वा, तदास्या अरणी संस्पृश्य मन्थितव्यः ॥१७॥

⑤

>

अनुगतो मन्थ्यः।

०५ १८ श्रोत्रियागाराद्वाहार्यः②

श्रोत्रियागाराद् वा ऽहार्यः (पचनाग्निः) ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

17. Besides, if (the fire) goes out, one of them, either the wife or the husband, should fast.

▼ हरदत्तः

श्रुत-वृत्ताऽध्ययन-सम्पन्नो ब्राह्मणः श्रोत्रियः तस्य गृहे यः पचनाग्निः तस्माद्वाहार्यः । अस्मिन् पक्षे विवाहेऽप्य् अस्य योनिर् एषैव ॥१८॥

▼ सुदर्शनः

अथवाऽधीत-वेदस्य गृहाद् आहार्यः ।

अयं च व्यवस्थितो विकल्पः । (5) यदि मथितेऽग्नौ विवाहस् तदा मन्थ्यः । यद्याहृतेऽग्नौ तदा ऽहार्यः ।

नष्टेऽपहृते वाग्नाव् इयम् एवोत्पत्तिः । अनुगत इत्य् अस्य नष्टापहृतयोः प्रदर्शनार्थत्वात् ॥१८॥

⑤

>

श्रोत्रियागाराद्वाहार्यः।

०५ ३९ उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः②

उपवासश् चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

18. Or he may sacrifice with the next (verse; M. I, 5, 18), and not fast.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

प्रायश्चित्तमाह-

▼ हरदत्तः

अत्र व्यवहित-कल्पनया पदानां सम्बन्धः । अग्नाव् अनुगते भार्यायाः पत्युश् च उभयोर् उपवासो भवति तयोर् अन्यतरस्य वेति । च-शब्द उभयोरुपवाससमुच्चयार्थः । भार्यायाः पत्युश्चेति । वाशब्दोऽन्यतरस्य विकल्पार्थः । तयोरन्यतरस्य वेति । उपवासः उभयोरपि कालयोरभोजनं, प्रसिद्धेः, अनुगमनानन्तरमेव चाग्निप्रकल्पनं सर्वप्रायश्चित्तहोमश्च । नन्वनुगतो मन्थ्य इति प्रकृतं तत्किमनुगत इति निमित्तनिर्देशेन ? उच्यते- दम्पत्योः प्रस्थानमिह प्रकृतम् । तां ततः प्र वा वाहयेदिति । प्रासङ्गिकस्त्वग्निधर्मः । ततश्चोपवासविधिरपि प्रस्थानशेष एव विज्ञायेत । तथा च "त्रिरात्रमुभयोरधशश्या बरह्मचर्यम्" इत्यादीनां प्रासङ्गिकेन संबन्धो न भवति । किन्तु प्राकरणिकेनैव । अनुगते उभयोरुपवासोऽन्यतरस्य वेत्येव सिद्धे भार्यायाः पत्युश्चेति पृथग्निर्देशः कथमस्याग्नेत्यन्तं भार्यासंबन्धः प्रतिज्ञापितस्यादिति । अत एव भार्यायाः पूर्वनिर्देशः तेन यस्मिन् कर्मणि भार्यायास्सहत्वं नास्ति यथोपाकरणसमापनयोस्तस्यैतस्मिन्नावप्रवृत्तिः । सपत्नीबाधनादौ च पत्युस्सहत्वाभावेऽपि भार्यासबन्धादेवास्मिन्नावप्रवृत्तिः ॥१९॥

▼ सुदर्शनः

अन्यतरस्य कालस्य, अहो वा रात्रेवा सम्बन्धी उपवासः अनशनं भार्यायाः पत्युर्वा भवति । चकारोग्न्युत्पत्तिप्रायश्चित्तयोस् समुच्चयार्थः । यद्यहनि रात्रौ वा प्राभोजनादनुगतिस्तदा मधित्वाऽऽहत्य वा "यत्र क्वचे"ति विधिनोपसमाधाय "यद्यविज्ञाता सर्वव्यापद्वा" इति सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा कालशेषमुपवसेत् । यदि भोजनादूर्ध्वं तदा तत्कालशेषमागामिकालं च ।

सर्वथा तु विज्ञातमात्र एवानुगमने उत्पादनादि कार्यम्, निमित्तानन्तरं
 नैमित्तिकस्यावश्यकर्तव्यत्वात् ॥ अन्ये तु- भार्यापत्योरुभयोरप्युपवासो न विकल्पः,
 स्वामित्वाविशेषात् "पर्वसु चोभयोरुपवासः" (आप. ध.२-१-४.) इति स्मार्ते समुच्चयस्य
 दृष्टत्वाच्च । वाशब्दस्तु चार्थं इति । तेषामुपवासश्वान्यतरस्येत्येतावदेवालं सूत्रम् । अथदिव
 स्वामिनोरुभयोरप्युपवासो भविष्यति ॥ केचित् "उपवासश्वान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वानुगते" इति
 सूत्रं छित्वा व्यवहितान्वयकल्पनया व्याचक्षते- अनुगतेऽग्नौ भार्यायाः पत्युश्वोपवासोऽन्यतरस्य
 वेति । अत्र प्रकृतेऽपि पुनरनुगत इति ग्रहणमधिकयत्नमन्तरेणैवंविधानां प्रासङ्गिकार्थता न स्यात्,
 किन्तु परमप्रकृतार्थतेवेति ज्ञापयितुमिति ॥१९॥

⑤

>

उपवासश्वान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा ।

०५ २० अनुगतेऽपि वोत्तरया②

अनुगतेऽपि वोत्तरया (=अयाक्षान्ते) जुहुयान् नोपवसेत् (- प्रायश्चित्तं त्वत्राप्य् अस्त्य् एव)॥

अया"श् (=एतुम् योग्यः, गमनशीलो वा) चाने" ऽस्य अनभिशस्ती"श् (=अनवद्यः)

सत्य"म् इ"त् त्व"म् (=स्वरः शोधितः) अया" असि ।

अय"सा (=प्रतिगन्त्राऽस्वरः शोधितः) म"नसा धृतो"

अय"सा हव्य"म् ऊहिषे (=वहस्व)

अया" नो धेहि भेषज"म् ॥(५)

⑤

>

▼ Oldenberg

19. The next (verse; M. I, 6, 1) is for putting the chariot (on which the young couple is to depart), in position;

▼ हरदत्तः

उत्तरयर्चा "अयाश्वाग्ने" इत्येतया जुहुयात् आहुतिम् एकाम् ।

इयम् आहुतिस् (उपवास-तन्त्र-वति न भवति ।

परिस्तरणाज्य-संस्कार-दर्वा-संमार्जनानि भवन्ति । अपि वेति वचनादेव वैकल्पिकत्वे सिद्धे उपवासप्रतिषेध इयमाहुतिरुपवासस्यैव प्रत्याम्नाया यथा स्यादिति । तेनेहापि सर्वप्रायश्चित्तहोमस्य समुच्चयो भवति । तदिदं प्रायश्चित्तमप्यपहरणादिनाग्निनाशेऽपि द्रष्टव्यम् । अस्यैवाग्नेर्बुद्धिपूर्वोत्सर्गे द्वादशाहादूर्ध्वं विच्छेदे च स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तमुक्तम् । तत्राप्यग्निसंकार एतावानेव ॥२०॥

▼ सुदर्शनः

अपि वा अग्नाव् अनुगते उत्तरया "अयाश्वाग्ने" इत्येतयाऽज्यं जुहुयान् नोपवसेत् । अनुगत इति पुनर्-वचनान् नष्टापहृतयोर् नायं विकल्पः, किन्तुपवास एव । अपि वेत्यनेनैव उपवासपक्षे व्यावृत्ते, नोपवसेद् इत्य् आरभाद् उपवास-मात्रेणौवायं विकल्पः - प्रायश्चित्तं त्वत्राप्य् अस्त्य् एव
(5)॥२०॥

⑤

>

अनुगतेऽपि वोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत् ।

०५ २१ उत्तरा रथस्योत्तम्भनी②

उत्तरा (=सत्येनोत्तम्भितेत्येषा) रथस्योत्तम्भनी ॥

सत्ये"नो"त्तमिता भू"मिस्
सू"र्येणो"त्तमिता द्यौः" ।
ऋते"नाऽऽदित्या"स् ति"ष्ठन्ति
दिवि" सो"मो अ"धि श्रितः" ।(५)

⑤

>

▼ Oldenberg

20. With the next two (verses; M. I, 6, 2. 3), he puts the two animals to the chariot;

▼ हरदत्तः:

अथ दम्पत्योः प्रस्थाने विशेषधर्मा उपदिश्यन्ते । उत्तरा सत्येनोत्तभितेत्येषा । रथस्योत्तंभनी अनयर्चा रथस्योत्तम्भनं कर्तव्यमित्यर्थः । केन? वरेण, अधिकृतत्वात् ॥२१॥

▼ सुदर्शनः:

उत्तरा "सत्येनोत्तभिता" इत्येषा रथस्योत्तम्भनी उत्तम्भने करणमन्त्रः ॥२१॥

▼

⑤

>

उत्तरा रथस्योत्तम्भनी।

०५ २२ वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति②

वाहावुत्तराभ्यां (=युञ्जन्ति ब्रध्नं) युनक्ति दक्षिणमग्रे ॥

युञ्जन्ति ब्रदध्नम् (=महान्तम्) अरुषं ज् (=गन्तारं)
च रन्तम् परि तस्युषः ।
(यावद्) रो चन्ते रोचना दिवि । (२५)

(रथादि) यो गेयोगे तव स् (=गतिवत्) तरवृँ
वा जेवाजे हवामहे ।
(वयं स्तोत्रवेन) स खाय (ऽऽ) इ न्द्रम् ऊतये । (५)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

21. First the right one.

▼ हरदत्तः

याभ्यामूह्यते रथः तौ वाहौ अश्वावनङ्गवाहौ वा । उत्तराभ्यां "युज्जन्ति ब्रधं, "योगे योगे, इत्येताभ्यां युनक्ति युगधुरोराबधाति । युज्जन्तीति दक्षिणं, योगे योगे इत्युत्तरम् । केचिद् उभाभ्यामैकैकस्य योगमिच्छन्ति ॥२१॥ अर्थात् पश्चात् सव्यम् । प्रत्यङ्गुखत्वे च न सिध्यति वचनम् । अन्यत्र तथापर्वग्ं इत्येव सिद्धम् ॥२२॥

▼ सुदर्शनः

उत्तराभ्यां "युज्जन्ति ब्रधं" "योगे योगे" इति द्वाभ्यां अश्वावनङ्गवाहौ वा युगधुरोराबधाति । तयोश्च दक्षिणं वाहं पूर्वं युनक्ति । द्वाभ्यां द्वाभ्यामैकैकं, नैकैकया । अत्र च उत्तराभ्यामिति द्वन्द्वापवादेनैकशेषेण समभिव्याहृतयोजनक्रियापेक्षयेतरेतरयोगाभिहितयोर्द्वयोरपि मन्त्रयोस्साहितयोर्विनियोगात् "एकमन्त्राणि कर्मणि" (आप.प.१-४-३.) इत्यस्यापवादः । नन्वेवं द्वितीयस्य मन्त्रस्यादृष्टार्थता स्यात्? सत्यम्- तथापि, द्वाभ्यां द्वाभ्यामैकमिति परमाप्तभाष्यकारवचनादैकैकवाहयोजने सहितमन्त्रद्वयाचारः कृत्सन्देशकालकर्तृव्याप्त इत्यनुमीयते ॥ २२ ॥

▼

⑤

>

वाहावुत्तराभ्यां युनक्ति दक्षिणमग्रे ।

०५ २३ आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते अथ②

आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते (= "सुकिंशुकमि" त्येवमादिभिः) ॥

सुकिंशुक(पुष्प)ँ, (निमणेन) शल्मुलिं, विश्वरूपैँ,
हिरण्य-वर्णं, सुवृत्तं, सुचुक्रम् (रथम्)। आरोहं वध् अमृतस्य लोकं (तत्सङ्केतत्वेन)

स्यौनं (=सुखं) पत्ये वहुतुं (=स्त्रीधनं) कृपुष्व ।(४)

उदुत्तरम् आरोहन्ती
व्युस्यन्ती पृतन्युतः (=योद्धुकामान्) ।
मूल्दन्ति पत्युर् आ रोह
प्रजयां च विराङ् भंव ।(५)

समा"जी श्व"शुरे भव
समा"जी श्वश्रुवां" भव ।
न"नान्दरि समा"जी भव
समा"जी अ"धि देवृ"षु ।(५)

स्नुषाणाँ श्वशुराणां
प्रजायांश्व धनस्य च ।
पतीनाज्च देवृणाज्च
सजातानाँ विराङ् भंव ।(५)

⑤

>

▼ Oldenberg

22. When she mounts (the chariot), he recites over her the next
(verses; M. I, 6, 4-7).

▼ हरदत्तः:

अथ तं रथं युक्तमारोहति वधूः । ताम् आरोहतीम् आरोहन्ती उत्तराभिस् "सुकिंशुकम्"
इत्येवमादिभिः अभिमन्त्रयते । इह बहुवचननिर्देशात् त्रिप्रभृति अनियमप्रसङ्गे
मन्त्रलिङ्गाच्चतस्रभिरिति नियमः । याने तूतं भनादि सर्वं भवति । अश्वपुरुषादिषु च
अभिमन्त्रणादयः दम्पतीधर्मा भवन्तीत्युक्तम् । "सुचक्रम्" इति मन्त्रलिङ्गात् रथं एव मन्त्रा
इत्येके । वधूप्रतिपादनपरत्वात् मन्त्रस्य रथलिङ्गत्वमर्थवाद इत्यन्ये ॥२३॥

▼ सुदर्शनः:

रथमारोहतिम् आरोहन्तीं वधूम् । नुमभावश्छान्दसः । "सुकिशुकम्" इत्यादिभिश्चतसृभिर्
अभिमन्त्रयते । रथमेवारोहन्तीं नाश्वादिमः सुचक्रिमिति लिङ्गविरोधात् । "उदुत्तरम्" इति वा
तिसृभिरश्वादिकमारोहन्तीमभि मन्त्रयते ॥२३॥

▼

⑤

>

आरोहतीमुत्तराभिरभिमन्त्रयते ।

०५ २४ सूत्रे②

(द्वे) सूत्रे वर्त्मनोर् (=चक्रयोर्) व्यवस्तृणात्य् (=तिर्यक्स्तृणाति) उत्तरया (=नीललोहित इत्येतया) नीलं
दक्षिणस्यां लोहितमुत्तरस्याम् ॥

नीललोहिते (सूत्रे) भंवतः:

(एकतरेण?) (कु) कृत्या-साक्तिर् (दूर) व्यंज्यते ।

एधन्तेऽस्या ज्ञातयः

(एकतरेण?) पतिर् बुधेषु बद्ध्यते ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

23. With the next (verse; M. I, 6, 8), he spreads out two threads in
the wheel-tracks (in which the chariot is to go), a dark-blue
one in the right (track), a red one in the left.

▼ हरदत्तः:

द्वे सूत्रे नीललोहिते रथस्य वर्त्मनोरुभयोर् भविष्यन्निर्देशोऽयं ययोर्वर्तिष्ठेते रथचक्रे तयोर्वर्तमनोः । वर्तन्योरिति युक्तं पठितुम् । तथा च दक्षिणस्यामुत्तरस्यामित्युत्तरत्र सीलिङ्गनिर्देशोऽवकल्पते । व्यवस्तृणाति विशब्दस्तिर्यगर्थं, तिर्यगवस्तृणाति । उत्तरया "नीललोहित" इत्येतया ॥२४॥ तयोस्सूत्रयोः यन्नीलं दक्षिणस्यां वर्तन्यां व्यवस्तृणाति ॥२५॥ उत्तरस्यामिति सव्यस्य चक्रस्य वर्तन्यामित्यर्थः । सूत्रे युगपत् गृहीत्वा सकृदेव मन्त्रुमक्त्वा व्यवस्तृणाति । सत्यपि देशभेदे मन्त्रलिङ्गात् ॥ अपर आह-देशभेदात् मन्त्राभ्यावृत्तिरिति । अभियानं तु सानाय्यकुम्भीवत् द्रष्टव्यम्-अप्रसेसाय यज्ञस्योऽखे उपदधाम्यहमिति । सूत्रव्यवस्तरणमश्वादिषु नास्ति रथसंबन्धात् ॥२६॥

▼ सुदर्शनः

वर्त्मनोः: वर्तन्योरित्यर्थपाठः । नीलं दक्षिणस्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । रथस्य भाविन्योर्वर्तन्योः "नीललोहिते भवतः" इत्येतया द्वे सूत्रे व्यवस्तृणाति तिर्यकस्तृणाति । एतच्च युगपत्, नीललोहिते भवत इति द्विवचनलिङ्गात् । तयोश्च सूत्रयोर् दक्षिणस्यां वर्तन्यां नीलं व्यवस्तृणाति, उत्तरस्यां च लोहितम् ॥२४॥

▼

⑤

>

सूत्रे वर्त्मनोर्व्यवस्तृणात्युत्तरया नीलं दक्षिणस्यां लोहितमुत्तरस्याम् ।

०५ २५ ते उत्तराभिरभियाति②

ते ते उत्तराभिर् (= ये वध्वश्वन्दमित्येताभिः) अभियाति (= उपरि गच्छति) ॥

(ते सूत्रे उत्तराभिरभियाति)

ये" वद्धव"श् चन्द्रं" (=आङ्गिदकं) वहतुं" (=स्त्रीधनं)
य"क्षमा य"न्ति ज"नाँ अ"नु ।
पु"नस् ता"न् यज्ञि"या देवा"
न"यन्तु य"त आ"गताः । (२४)

मा" विद्न् परिपन्थि"नो
य" आसी"दन्ति द"म्पती ।

सुगे"भिर् दुर्ग"म् (तौ) अ"तीताम्
अ"प द्रा(द्रव)न्त्व् अ"रातयः ।

सुगं पञ्चानुम् आरुक्षु(ह)म्
अरिष्टैँ स्वस्ति-वाहनम् ।
यस्मिन् वीरो न रिष्यत्य्
अन्येषां विन्दते वसुं ॥ (6)

⑤

>

▼ Oldenberg

24. With the next (verses; M. I, 6, 9-11), he walks on these (threads).

▼ हरदत्तः

ते सूत्रे अभियाति उपरियाति । उत्तराभिस्तिसृभिः ऋग्भिः ये वधश्वन्द्रमित्येताभिः तत्र रथेन गच्छनुपरियाति । मन्त्रास्त्वश्वादिगमनेऽपि वक्तव्याः गमनार्थत्वाचेषां, नेत्यन्ये । मन्त्रलिङ्गात् त्रित्वनियमः । त्रयाणामन्ते गमनारम्भः ॥२५॥

▼ सुदर्शनः

"ये वधश्वन्द्रम्" इति तिसृभिर्वर्वस्तीर्णं सूत्रे अभियाति उपरिगच्छति ॥२५॥

⑤

>

ते उत्तराभिरभियाति ।

०५ २६ तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे②

तीर्थ-स्थाणु (=गवं कण्डुयनार्थ निखातः स्तम्भः) चतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां (=ता मन्दसाना) जपेत् ॥

तीर्थादिव्यतिक्रमे जपः⑤

ता" (=तौ) मन्दसाना" (=स्त्रयमानौ) म"नुषो दुरोण" (=गृहे)
आ" धत्तं" रयिं" दश" -वीरं वचस्य" वे (=वचनवते) ।
कृतं" (=कुरुत) तीर्थं" सु-प्रपाणं" शुभस्-पती" (आश्विनौ),
स्थाणुं" पथेषा" म् अ"प दुर्मतिं" हतम् ।

⑤

>

▼ Oldenberg

25. And when they pass by bathing-places, posts, or cross-roads,
let him murmur the next (verse; M. I, 6, 12).

▼ हरदत्तः

अतीत्य गमनमतिक्रमः अतिक्रम एव व्यतिक्रमः, विशब्दोऽनर्थकः, यथोपाय एवाभ्युपाय इति ।
उत्तरामृचं जपेद्द्रः तामन्दसानेत्येताम् । निमित्तावृत्तौ जपस्यावृत्तिः । च शब्दः प्रत्येकं
जपसंबन्धार्थः । इतरथा त्रयाणामतिक्रमसन्निपाते जपः कार्यस्यात् मन्त्रलिङ्गात् । न च मन्त्रे
तीर्थादयस्तृयन्ते । किंतर्ह्यश्विनौ, तेनैकातिक्रमणे इतरयोः श्रवणं व्यर्थं स्यादिति न चोदनीयं,
तत्पदोद्घारो वा शडकनीयः ॥२६॥

▼ सुदर्शनः

तीर्थं पुण्यनद्यादि । स्थाणुर्गवं कण्डुयनार्थं निखातः । चतुष्पथः प्रसिद्धः । एतेषां व्यतिक्रमे
"ता मन्दसाना" इत्येतां जपेत् । तीर्थादीनां चान्यतमव्यतिक्रमेऽपि कृत्स्नाया एव जपः, न
त्वितरपदरहितायाः; यतो लिङ्गाच्छुतिर्बलीयसी, "ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इतिवत् ।
नन्वत्राचाराच्छुतिरनुमेयेति न तया लिङ्गबाधो युक्तः । मैवम् लिङ्गस्यात्र

श्रुतिविहितशोषिविषयसापेक्षत्वात् । तत्र ह्यनुमेयश्रुतेर्दौर्बल्यं यत्रास्या: प्रत्यक्षश्रुत्यैव विरोधः ।
 अतोऽनुमेयापि श्रुतिस्सापेक्षलिङ्गबाधीकैव । वृत्तिभेदस्तु तीर्थादिशब्दानां तत्तद्वयतिक्रमे
 मन्त्रप्रयोगभेदादुपपद्यते । अतस्तीर्थव्यतिक्रमेऽपि स्थाणुपथशब्दै
 दुर्मतिस्थानसामान्यातीर्थमेवाभिवदतः । एवं स्थाणुमितरौ । चतुष्पथमपीतरौ ।
 यथेऽध्मसभ्मरणमन्त्रे उपवेषमेक्षणधृष्टिशब्दा अग्निसंस्पर्शिकाष्ठमयत्वसामान्यात्
 इधमदारूण्येवाभिवदन्ति । यथा वा जातकर्मण्युत्तराभ्यामभिमन्त्रणं, मूर्धन्यवद्वाणं, दक्षिणे कर्णं
 जापः, (आप. गृ. १५-१.) इत्यभिमन्त्रणावद्वाणजपानां
 जातसंस्कारक्रियासामान्यादभिजिग्रामीत्यभिवदनम् । किञ्चात्राश्विनोः प्राधान्येन स्तूयमानत्वात्
 तत्सकाशात् तीर्थादिव्यतिक्रमोत्थदोषोपहते: प्रार्थमानत्वादविकृताया एव जपः । अपि च
 पदान्तरोद्धारे जगतीत्वभङ्गप्रसङ्गः । न्यायतस्तु जपमन्त्रो नार्थपरः अतो नात्र तीर्थादयोऽश्विनौ वा
 तात्पर्येणाभिधीयन्ते । तस्मात् सूपपादः कृत्स्नाया एव जपः । एष एव न्यायो नदीनां धन्वनां च
 व्यतिक्रमे ॥२६॥

⑤

>

तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे चोत्तरां जपेत् ।

०६ ०२ नावमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते अथ②

नावम् उत्तरयानुमन्त्रयते (=अयं नो मह्याः पारं स्वस्ति) ॥

अुयन् नो मुह्याः (=महत्या: [न्याः]) पारँ
 स्वस्ति नेषुद् वनुस्पतिः ।
 सीरा (=नदि!) नस् सुतरां भव
 दीर्घायुत्वायु वर्चसे ।

⑤

>

▼ Oldenberg

1. The next (verse; M. I, 6, 13), he recites over a boat (with which they are going to cross a river).

▼ हरदत्तः

अथ यदि पथि नावा तार्या नदी वापी वा स्पात्तत्र नावम् उत्तरयर्चा "अयं नो मह्याः पारं स्वस्ति" इत्येतया अनुमन्त्रयते अनुमन्त्रयेतेत्यर्थः । पृष्ठतः स्थित्वा अनुवीक्ष्य मन्त्रोच्चारणमनुमन्त्रणम् । कृतेऽनुमन्त्रणे वरो वधूश्च तामारोहतः ॥१॥

▼ सुदर्शनः

यदि पथि नदी नावा तरितव्या स्यात् तदा वरः "अयं नो मह्याः पारम्" इत्येतया नावमनुमन्त्रयते । ततस्तामुभावग्निना सहारोहतः ॥१॥

⑤

>

नावमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते।

०६ ०२ न च②

न च नाव्यांस् (=तरयितुन्) तरती वधूः पश्येत् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

2. And let the wife, when she is crossing, not see the crew.

▼ हरदत्तः

ये नावं नयन्ति (ते) नावि भवा नाव्या: कैवर्ता: तान् तरती तरन्ती तरणकाल इत्यर्थः ।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशादेव सिद्धे वधूग्रहणं दर्शनप्रतिषेधो वधा एव यथा स्यादिति । तेन तीर्त्वोत्तरां
जपेदिति वरस्यैव भवति । चशब्दो वधा वरस्य च सहतरणप्रदर्शनार्थः । सहोभौ तरतः ।
वधास्त्वयं चापरो विशेष इति । केचित् नावा तार्या आपो नाव्या इति व्याचक्षते । तेषां
पुंलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्नः ॥२॥

▼ सुदर्शनः

नाव्यान् नौनेतृन् कैवर्तान् । तरतीति छान्दसं रूपम् । तरन्ती तरणकाले । "लक्षणहेत्वोः
क्रियायाः" (पा.सू. ३-२-१२६.) इति शत्रादेशः । वधूर्व पश्येत् । चकारात्
वधास्तरणदर्शनप्रतिषेधश्च, वरस्य केवलं सह तरणमिति ज्ञापयति ॥२॥

▼

⑤

>

न च नाव्यांस्तरती वधूः पश्येत् ।

०६ ०३ तीर्त्वोत्तराज् जपेत् ②

तीर्त्वोत्तरां (=अस्य पार:) जपेत् ॥

(तीर्त्वा जपः)
अस्यु (नद्यादेः) पारे (तीरे) निर्दृतस्य (=निस्तरितस्य)
जीवा ज्योतिर् अशीमहि ।
महा (=महत्वै) इन्द्रस् स्वस्तयै (ऽस्तु)।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

3. When they have crossed, let him murmur the next (verse; M. I, 6, 14).

▼ हरदत्तः

तीर्त्वा पारं प्राप्य उत्तराम् ऋचं "अस्य पार" इत्येतां जपेद्वरः । यदि नदी न भवति तदा या ओषधय इत्येतामपि जपेत् । नदीनां धन्वनाज्च व्यतिक्रमे इति वक्ष्यति ॥३॥

▼ सुदर्शनः

पारं प्राप्य "अस्य पारे" इत्येतां वर एव जपेत् ॥३॥

▼

⑤

>

तीर्त्वोत्तरां जपेत्।

०६ ०४ श्मशानादिव्यतिक्रमे भाण्डे②

श्मशानाधिव्यातिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टे ऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायाम् उत्तरा आहुतीर् (= "यद्यतेचिद्" इत्याद्यास्पत) हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते, परिषेचनान्तं करोति ॥

यद् ऋते-चिद् अभिश्रि (श्ले)षः

पुरा जर्त् (तु) भ्यं आतृदः (-दृढीकुर्वन्ति) ।

सन्धांता सुन्धिं मुघवां पुरोवसुर् (-बहुधनः)

निष् (=संस्) कर्ता विहृ (हु)ते (-विनष्टः) पुनः । (स्वाहा!)

इडांम् (=अन्नम्) अग्ने पुरुदेसँ (-बहुदर्शनीय)

सुनिङ् गोश् शश्वत्तुम् हवम् आनाय साध् (य) ।

स्यान् नंस् सू (सु)नुस् तनयो (-पौत्रः)

विजावा (विजनक) ऽग्ने सा तें सुमुतिर् भूत्व् अस्मे (=स्मासु) ।

इम्" मे वरुण श्रुधी (=श्रुणु)

ह"वम् (=आह्वानम्) अद्या" च मृळ्य (=सुखय) ।

त्वा"म् अवस्यु"र् आ" चके (=अवदन्) ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

4. If they have to pass over a cemetery, or if any article (which they carry with them), or their chariot is damaged, the ceremonies from the putting of wood on the fire down to the Ājyabhāga oblations are performed, and while she takes hold of him, he offers the oblations (indicated by the) next (Mantras; M. I, 7, 1-7), then he enters upon the performance of the Jaya and following oblations, and performs (the rites) down to the sprinkling (of water) round (the fire).

▼ हरदत्तः

श्मशानभूमेरध्युपरि व्यतिक्रमे भाण्डे भाजनादौ रथे वा रिषे नष्टे रथ इति प्रदर्शनमन्येषु
चैवंप्रकारेषु दुर्निमित्तेषु वक्ष्यमाणहोमः कार्यः । तत्राग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते ।
अधिशब्दप्रयोगाच्छमशानभूमेरुपरि गमन एवैतत् भवति । तीर्थादीनां तु समीपेनातिक्रमेऽपि
भवति ॥४॥ उत्तरा आहुतीजुहोति । "यदृतेचि"दित्याद्यास्सप्त उत्तरमन्त्रैरतैराहुतीजुहोतीत्यर्थः ।
मन्त्रलिङ्गात् सप्तनियमः । हुत्वा जयादितन्त्रशेषं प्रतिपद्यते । सकृत् पात्रप्रयोगः । शम्याः
परिधर्थः । अग्नेरुपसमाधानादि वचनं तन्त्रप्राप्त्यर्थं,
आज्यभागान्तवचनमन्वारम्भकालोपदेशार्थम् । "जयादि प्रतिपद्यत"
इत्येतच्चान्वारम्भनिवृत्यर्थम् । तथा जयादि यथासिद्धं प्रतिपद्यत इति ॥५॥
यदिदमग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं कर्म तदनन्तरं नैमित्तिकमुक्तं तत्करोति । सकृदेव, न
पुनः पुनरित्यर्थः । अनन्तरोक्तानां निमित्तानां देशकालभेदेनावृत्तावपि सकृदोवान्तेऽयं होमो
भवतीत्यर्थः ॥६॥

▼ सुदर्शनः

श्मशानाधिव्यतिक्रमे श्मशानभूमेरुपरि व्यतिक्रमे, भाण्डे वधूभूषणादौ रथे वा रिषे नष्टे,
अग्नेरुपसमाधानादि परिषेचनान्तं करोति । केवलाज्यहविष्यु न वचनाभावे तन्त्रमित्युक्तमेव ।
आज्यभागान्त इति त्वन्वारम्भकालविधर्थम् । उत्तरा: "यदृते चिदभिश्रिषः" इति सप्तकरणिका
आहुतीः । शेषं व्यक्तम् ॥४॥

▼
⑤

>

शमशानादिव्यतिक्रमे भाण्डे रथे वा रिष्टङ्गेरूपसमाधानाद्याज्यभागान्ते उन्चारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं करोति ।

०६ ०५ क्षीरिणामन्येषां वा ②

(“सकृदेव, न पुनः पुनरित्यर्थः” इति हरदत्तः।) क्षीरिणाम् अन्येषां वा लक्ष्मण्यानां (=प्रसिद्धानां सीमावृक्षणामित्यर्थः) वृक्षाणां नदीनां धन्वनां (=दीर्घाण्यरण्यानि येषु ग्राम्याः पश्चवी न निवसन्ति) च व्यतिक्रम उत्तरे (=“ये गन्धर्वाः” इति वृक्षाणां व्यतिक्रमे, “या ओषधयः” इति नदीनां धन्वनाम्।) यथालिङ्गं जपेत्॥

ये गन्धूर्वा अंप्सुरसंश् च देवीर्
एषु वृक्षेषु वानस्पत्येषु आसंते ।
शिवास् ते अुष्यै वृद्धै भवन्तु
मा हिंसिषुर् वहुतुम् (=स्त्रीधनम्) ऊह्यमानाम् ।

नद्याद्यतिक्रमे जपः ⑤

या ओषधयो या नुद्यो
यानि धन्वान्ति (=निर्जलस्थानानि) ये वनां ।
ते त्वां वधु प्रजावर्तीं
प्रत्वे (=त्वां) मुञ्ज्यन्त्वं अङ्गसः ।

▼
⑤

>

▼ Oldenberg

5. If they pass by trees with milky sap or by other trees that serve as marks, by rivers or by deserts, he should murmur the next two (verses; M. I, 7, 8, 9), according to the characteristics in them (which refer to these different cases).

▼ हरदत्तः

क्षीरिणां न्यग्रोधादीनामलक्ष्मण्यानाम्, अन्येषामपि **लक्षण्यानां** लक्षणयुक्तानां प्रसिद्धानां सीमावृक्षणामित्यर्थः । लक्ष्मण्यानामित्यपि पाठे अयमेवार्थः । **नदीनां** सोदकानां अनुदकानाज्च । **धन्वनां** निर्जलानामरण्यानाज्च **व्यतिक्रमे** उत्तरे ऋचौ यथालिङ्गं यस्य लिङ्गं यस्यां दृश्यते तद्व्यतिक्रमे तां जपेत् । तत्र वृक्षातिक्रमे ये गन्धर्वा इति, नद्यतिक्रमे या ओषधय इति, धन्वातिक्रमे यानि धन्वानीति । यथालिङ्गवचनं उभयत्रोभे मा भूदिति । नद्यतिक्रमेऽपि कृत्स्ना भवति । तथा धन्वातिक्रमेऽपि ॥५॥

▼ सुदर्शनः

क्षीरिणः क्षीरवन्तः प्लक्षन्यग्रोधादयः लक्ष्म चिह्नं तत्र भवाः **लक्ष्मण्याः** दुर्गा तिन्त्रिणिका सीमाकदम्बा इत्येवमादयः । **नद्यः** प्रसिद्धाः धन्वानो दीर्घाण्यरण्यानि येषु ग्राम्याः पश्वो न निवसन्ति । एतेषां व्यतिक्रमे उत्तरे यथालिङ्गं जपेत् । "ये गन्धर्वाः" इति वृक्षाणां व्यतिक्रमे, "या ओषधयः" इति नदीनां धन्वनाम् । यथालिङ्गमिति वचनं जातकर्मवन्मा भूदिति । **क्षीरिणामित्यादि** बहुत्वमविवक्षितम्, निमित्तगतत्वात्, हविरुभ्यत्ववत् ॥५॥

▼

⑤

>

क्षीरिणामन्येषां वा लक्ष्मण्यानां वृक्षाणां नदीनां धन्वनां च व्यतिक्रम उत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ।

०६ ०६ गृहानुत्तरया सङ्काशयति②

(ज्ञातिधनसंयुक्तान्) **गृहान् उत्तरया** (= "सङ्काशयामि" इत्यनया) **सङ्काशयति** (=दर्शयति)॥

(गृहानुत्तरया संकाशयति, तत्र वहतुः पूर्वं प्रापयितव्यः।)

संकाशयामि (=प्रदश्यामि) वहतुं (=स्त्रीधनं) ब्रह्मणा
 गृहेर् (सह) अघोरेण चक्षुषा मैत्रेण ।
 (आभरणादिकम्) पुर्या-णद्धं विश्वरूपं यद् अस्याँ
 स्योनं पतिभ्यस् (=पत्न्यादिभ्यः) सविता कुणोतु तत् । (२४)

⑤

>

▼ Oldenberg

6. With the next (verse) he shows her the house(M. I, 7, 10).

▼ हरदत्तः:

अथ स्वं गृहं प्राप्य रथादवरोप्य यद्धनं तस्या वहतुवेनागतं तच्च गृहान् प्रपाद्य ततस्तया तान्
 सङ्काशयति सम्यगीक्षयति उत्तरयर्चा सङ्काशयामीत्येतया । मन्त्रशास्मिन्नर्थे यथाकथञ्जित्
 योजनीयः । सङ्काशयामि दर्शयामि वहतुं वध्या: पितृकुलादानीतं धनं ब्रह्मणा मैत्रेण अघोरेण
 चक्षुषा न केवलमधोरेण, किं तर्हि मैत्रेण गृहैर्मदीयैस्सार्थं गृहं च मदीयमित्यर्थः । अस्यां पर्याणद्धं
 विश्वरूपाख्यं यदाभरणं तत् परिभ्यः एकस्मिन् बहुवचनम् । पत्वै मह्यं स्योनं मुखम् । सविता
 करोत्विति ॥६॥

▼ सुदर्शनः:

वरः स्वगृहान् ज्ञातिधनसंयुक्तान् वधूं "सङ्काशयामि" इति ऋचा सङ्काशयति दर्शयति । ननु-
 यद्यपि समित्युपसर्गः "समवदाय दोहाभ्यां" (आप.श्रौ.२-२०-३.) इत्यादौ सहार्थं दृष्टः, तथापि
 गृहाणां ज्ञातिधनसहितत्वमेवात्राभिप्रेतमिति कुतो निश्चीयते? उच्यते- "सङ्काशयामि वहतुम्"
 इति मन्त्रलिङ्गानुसारात् । मन्त्रार्थश्च भाष्योक्तः ॥६॥

⑤

>

गृहानुत्तरया सङ्काशयति ।

०६ ०७ वाहावुत्तराभ्यां विमुज्ज्यति②

वाहावुत्तराभ्यां ("आवामगन्" इति द्वाभ्याम्) विमुज्ज्यति दक्षिणमग्रे।
(वाहौ विमुज्ज्यति)

आ" वाम् अगन्त् सुमति"र् वाजिनी (=अश्वी) वसू
न्य् (हे) अ"श्विना, हत्सु" (गृहप्राप्ति) का"माँ अर्यःसत (=नियती कृता:) ।
अ"भूतङ् गोपा" मिथुना" शुभस्पती
प्रिया" अर्यमणो" दु"याँ" (=गृहान्) अशीमहि (=प्रविशेष) ।

(वाहौ) अुयन् नों द्रुवस् संविता बृहस्पतिर्
इन्द्राणी मित्रावरुणा स्वस्तयै ।
त्वष्टा विष्णुः प्रजयां संररणः (=सन्ददानः)
काम् (य) आयांतुं कामांय त्वा विमुज्जतु ॥ (7)

⑤

>

▼ Oldenberg

7. With the next two (verses; M. I, 7, 11. 12) he unyokes the two animals; the right one first.

▼ हरदत्तः:

उत्तराभ्यां आवामगन् "अयं नो देवस्सविता" इत्येताभ्याम् । योगवदेकैकेन मन्त्रेण विमोक्षः ॥९॥
अर्थात् सव्यं पश्चात् ॥१०॥

▼ सुदर्शनः:

"आवामगन्" इति द्वाभ्यामेकैकं वाहं विमुज्ज्यति ॥७॥

⑤

>

वाहावुत्तराभ्यां विमुञ्चति दक्षिणमग्रे।

०६ ०८ लोहितज् चर्मनङ्गुहम् ②

लोहितं चर्माङ्गनङ्गुहं प्राचीनग्रीवम् उत्तर_(=ऊर्ध्व)लोमम् मध्येऽगारस्योत्तरया (=“शर्मा वर्म”त्येतया) उस्तीर्य, गृहान् प्रपादयन् उत्तरां (=“गृहान् भद्रान्”) वाचयति, दक्षिणेन पदा (गृहान् प्रपादयन्)।

(चर्मस्तरणम्)

शर्मु वर्मुदम् आहंरा+
उस्तै नार्याै उपस्तिरैै (=उपस्तरणे) ।
सिनौवालिै (=शुक्लप्रथमाकला) प्रजायताम्
इयं भगंस्य सुमुताव अंसत् ।

(गृहान् प्रपादयन् वर्धुं वाचयति)

गृहान् भुद्रान्त् सुमनंसः प्रपुद्ये
उवीरघ्नी वीरवंतस् सुवीरान् ।
इरां (=अन्नं) वहंतो घृतम् (प्र+)उक्षमाणास्
तेष्व् अुहौं सुमनास् सं विशामि । (८५)

▼

⑥

>

▼ Oldenberg

8. Having, with the next (verse; M. I, 8, 1), spread out, in the centre of the house, a red bull's skin with the neck to the east,

with the hair up, he causes her to recite the next (verse; M. I, 8, 2), while he makes her enter the house, (which she does) with her right foot.

▼ हरदत्तः

विमुच्य वाहौ वरः पूर्वं गृहं स्वयं प्रविश्य यत्र दम्पत्योर्वासः तत्रागारस्य मध्ये चर्मस्तुणाति उत्तरयर्चा "शर्म वर्म" त्येतया तच्चानुहं भवति लोहितज्व वर्णन् । प्राचीनमुत्तरलोमेत्यास्तरणे प्रकारः । आस्तीर्य ततो दक्षिणेन पदा गृहान् प्रपादयति । वधूं प्रवेशयति । प्रपादयस्तामुत्तरामृच वाचयति "गृहान्" इत्येताम् । "गृहानि" ति प्रकृते पुनर्गृहानित्युच्यते- हतरथा अगारस्यापि प्रकृतत्वात् प्रवेशने मन्त्रः शंक्येत । इदमेव ज्ञापकमन्तरगारमध्ये चर्मस्तरणमिति । प्रपादयन् वाचयतीति वचनान्मन्त्रकर्मणोरादिसंयोगः । न मन्त्रान्ते प्रदानम् ॥०८॥

▼ सुदर्शनः

ततो वरः पूर्वं स्वगृहान् प्रविश्य "शर्म वर्म" इत्येतया यथासूत्रं चर्मस्तीर्य ततो वधूं दक्षिणेन पदा गृहान् प्रपादयन् प्रवेशयन् "गृहान् भद्रान्" इत्येतां वाचयति ॥०८॥

⑤

>

लोहितं चर्मनिङुहं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोम मध्येऽगारस्योत्तरयाऽस्तीर्य गृहान् प्रपादयन्तुत्तरां वाचयति दक्षिणेन पदा।

०६ ०९ न च②

न च देहलीमभि (स्थि)तिष्ठति।

⑤

>

▼ Oldenberg

9. And she does not stand on the threshold.

▼ हरदत्तः

देहलीनामद्वाराधस्ताद्वारु । पर्यन्तवेदिकेत्यपरे । तां प्रपादनकाले स्वयं सा च नातिक्रामेदित्यर्थः ।
तथोः प्रपञ्चयोरग्निमनुप्रपादयति ॥१२॥ प्रपद्य गृहान् अथ तत्कालमशनमश्रीयात् ततो
यस्मिन्नगरे चर्मास्तरणं तस्योत्तरपूर्वदेशे विवाहग्निं प्रतिष्ठाप्याग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते
। सकृत् पात्राणि शम्याः परिध्यर्थे ॥१३॥

▼ सुदर्शनः

सा च प्रविशन्ती देहलीं नाभितिष्ठति । केचित् चकाराद्वरोऽपि-इति ॥१४॥

▼

⑤

>

न च देहलीमभि तिष्ठति ।

०६ १० उत्तरपूर्वे②

उत्तरपूर्वे देशे ऽगारस्याग्नेर उपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायाम् उत्तरा
(="आगनोष्ट"मित्याद्याः, लिङ्गविरोधे सत्यपि वर एव जुहोति, विधेर्बलीयस्त्वात्) आहुतीर् हुत्वा जयादि
प्रतिपद्यते

आग्नं गोष्ठं महिषी गोभिर् अश्वैर्
आयुष्मत्पत्नी, प्रजयां स्वर्वित् (यतो "नापुत्रस्य लोकोस्ति") ।
बुद्धीं प्रजाज् जनयन्ती सुरत्ने- -मम् अग्निं शृत-हिमास् (शतवर्षाणि) सपर्यात् (=परिचरतु) ।

(पुरा लिमवदृतुभिर् वर्षाणि गण्यन्ते स्मैति विस्मयः ।)

अयम् अग्निर् गृह-पंतिस् (!)
सुसँसत् (=शेषनसदनः) पुष्टिवर्द्धनः ।
यथा भग्नस्या (=भग्नाय) द्वयां ददंद
रुयिं पुष्टिम् अथोः प्रजाम् ।

प्रुजायां आभ्यां प्रजापतु
 इन्द्रांगी शर्म यच्छतम् ।
 यथैनंयोर् न प्रेमीयाता॑ (य)
 उभयोर् जीवतोः प्रुजा ।

मन्त्रः⑥

तेनं भूतेनं हृविष्णुयमा प्यायतां पुनः।
 जायां यामस्मा आवाक्षुस्तां रसेनाभि वर्धताम् ॥

अभिवर्द्धतां पयंसा
 ऽभि राष्ट्रेण वर्द्धताम् ।
 रुद्या सुहसंपोषसे-
 मौ स्ताम् अनपेक्षितौ । (२४)

इहैव स्तुं मा वियोष्टं
 विश्वम् आयुर् व्यक्षुतम् ।
 मुह्या॑ (य) इन्द्रस् स्वस्तये॑ (ऽस्तु) । (२४)

धुवैधि पोष्या मयि
 मह्यन् त्वा॑ ऽदाद् बृहस्पतिः ।
 मया॑ पत्या॑ प्रुजावंती॑
 सं जीव शुरदंशतम् । (२४)

त्वष्टा॑ जायाम् अंजनयुत्
 ("त्वष्टा रूपाणि पिंशतु" इति गर्भाधाने)
 त्वष्टा॑ ऽस्यै॑ (स्या॑) त्वां पतिम् ।
 त्वष्टा॑ सुहसम् आयूषि॑
 दीर्घम् आयुः कृणोतु वाम् ।

इम्" मे वरुण श्रुधी॑ (=श्रुणु)
 हृवम्॑ (=आह्वानम्) अद्या॑ च मृल्य॑ (=सुख्य)।
 त्वा॑ म् अवस्यु॑ र् आ॑ चके॑ (=अवदन)॥

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्निकाण्डमन्त्रव्याख्याने अष्टमः खण्डः ॥

उपवेषनम्^५

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरया (=इह गावः प्रजायध्वम्) चर्मण्युपविशत उत्तरो वरः (प्राङ्गुर्खौ) ।

(उत्तरया चर्मण्युपविशतः । आमन्त्रितनिधातः छान्दसत्वान्नभवति ।)

इह गावः प्रजायद्ध्वम्

इहाश्वां इह पूरुषाः ।

इहो^(ह+उ) सुहसं-दक्षिणो

रायस्पीष्णु निषीदतु । (२५)

⑤

>

▼ Oldenberg

10. In the north-east part of the house the ceremonies from the putting of wood on the fire down to the Ājyabhāga oblations are performed, and while she takes hold of him, he offers the oblations (indicated by the) next (Mantras; M. I, 8, 3-15); then he enters upon the performance of the Gaya and following oblations, and performs (the rites) down to the sprinkling (of water) round (the fire). Then they sit down with the next (verse; M. I, 9, 1) on the skin, the bridegroom to the north.

▼ हरदत्तः

उत्तरास्त्रयोदशप्रधानाहुतीः "आगन्गोष्म्" इत्याद्याः लिङ्गविरोधे सत्यपि वर एव जुहोति, विधेर्बलीयस्त्वात् । भवति लिङ्गञ्चाविवक्षितम् । देवतास्मरणार्थत्वात् मन्त्राणाम् । उत्तरो वर इत्ययं विशेषः सर्वेषु होमेषु भवतीत्युक्तम् । उत्तरपूर्वदेशेगारस्येति विधिरग्नेस्सर्वत्र वेदितव्यः ॥ १४ ॥ उत्तरयर्चा "इह गावः प्रजायध्वम्" इत्येतया । तदुपविशतः परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यार्थं परिषेचनानन्तरमेवोपवेशनं कर्तव्यं नान्यदिति । तेन भोजनं प्रागेवेति सिद्धम् । तत्रोपवेशने मन्त्र उभयोरपि भवति । इहानिसम्बन्धाभावात् उत्तरो वर इत्युक्तम् । प्राङ्गुर्खौ चोपविशतः ॥ १५ ॥

▼ सुदर्शनः

उत्तरा: "आग्न् गोष्ठम्" इत्यादित्रयोदशाहुतीः । उत्तरया "इह गावः प्रजायध्वम्" इत्येतया । पूर्वमास्तीर्णं चर्मण्युपविशतः । पूर्ववदुत्तर एव वरः ॥१०॥

▼

⑤

>

उत्तरपूर्वे देशेऽगारस्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्ध्यायामुत्तरा आहुतीर्हत्वा जयादि प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरया चर्मण्युपविशत उत्तरो वरः ।

०६ ११ अथास्याः पुँस्वोर्जीवपुत्रायाः②

अथास्याः पुँस्वो (=या पुमांसमेव सूते न स्त्रियं सा) जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्क उत्तरयोपवेश्य (= "सोमेनादित्या") तस्मै फलान्युत्तरेण (=प्रस्वस्थः प्रेयः) यजुषा प्रदायोत्तरे (= "इह प्रियं प्रजायाः") जपित्वा वाचं यच्छत (=मौनमाचरतः) आ नक्षत्रेभ्यः ॥

(अथ या पुमांसमेव सूतवती जीवपुत्रा च, तस्याः पुत्रं वध्वा अङ्के उपवेशयति।)

सोमेनादित्या बुलिनुस्
सोमेन पृथिवी दृढा ।
अथै नक्षत्राणाम् एषाम्
उपस्थे सोमु आधिं (हि)तः ।

(एवमयं बालः तत्वोपस्थे उपविशतु) (५)

(तस्मै फलानि प्रयच्छति)

मन्त्रः⑥

(हे फलानि!) प्र स्वस् (=सूता:) स्थः,
प्रेयं प्रजया भुवने शोचेष्ट (=सोषीष्ट, √ सू) ।

(उत्तरे जपति)

इह" प्रिय"म् प्रज"या ते स"म् ऋध्यताम्
आस्मि"न् गृहे" गा"र्हपत्याय जागृहि
एना" प"त्या तनु"वं सं" सृजस्व
अ"धा जि"ब्री विद"थम् आ" वदाथः:

इह प्रियं प्रजयां ते समृद्ध्यताम्,
आस्मिन् गृहे गार्हपत्याय (भावाय) जागृहि (अतिथीनामग्नीनां च सेवया)।
एना पत्यां तु न्वै सँ सृजुस्वा-
अथा जीव्रीं (=जीण्फ) विदथम् (=यज्ञ) आ वंदासि (पौत्रादिभ्यः)।

सुमङ्गली"र् इयं" वधू"र्
इमाँ समेत प"श्यत ।
सौ"भाग्यम् अस्यै" दत्वा"या" (=दत्वा)-
अथा"ऽस्तं (स्वस्वगृहाणि) वि" प"रेतन (=गच्छत) । (४४)

⑤

>

▼ Oldenberg

11. He then places with the next (verse; M. I, 9, 2), the son of a wife who has only sons and whose children are alive, in her lap, gives fruits to the (child) with the next Yajus (M. I, 9, 3), and murmurs the next two (verses; M. I, 9, 4-5). Then he (and his wife) observe silence until the stars appear.

▼ हरदत्तः

या पुमांसमेव सूते न स्त्रियं सा पुंसूः" तस्याः पुंस्वः पुंस्वो जीवपुत्राया इति पाठः । न रेफः पाठ्यः, पठ्यमानो वा छान्दसो द्रष्टव्यः । जीवा एव पुत्रा यस्या न मृताः जीवपुत्रायाः जीवपत्या इति च द्रष्टव्यम् । तथा मङ्गलानीति । एवं भूतायास्त्रैवर्णिकस्त्रियाः पुत्रमपत्तरयर्च "सोमेनादित्या" इत्येतया अस्या वध्वा अङ्गक उपवेश्य तस्मै कुमाराय फलान्युत्तरेण यजुषा "प्रस्वस्थः प्रेयम्" इत्यनेन प्रदाय तत उत्तरे ऋचौ "इह प्रियं" "सुमङ्गलीः" इत्येते जपित्वा तत उभौ तस्मिन्नेव चर्मण्यासीनौ वाचं यच्छतः । **आनक्षत्रेभ्यः** नक्षत्राणामुदयादित्यर्थः । कुमारश्व फलानि गृहीत्वा यथार्थं गच्छति ॥११॥

▼ सुदर्शनः

पुंस्वोः पुंस्वाः इत्यर्थपाठः । या पुंस एव सूते न स्त्रीरपि, या च सूत एव, न तु वन्ध्या सती क्रयादिना पुत्रवती, सा पुंसूः । जीवन्त एव पुत्राः पुमांसो यस्यास्सा जीवपुत्रा, न पुनः "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम्" (पा. १-२-६८.) इत्येकशेषवचनाद्यस्या दुहितरोऽपि जीवन्ति, पुत्रश्वैको जीवति, सापीह जीवपुत्रा विवक्षिताः पुंस्वोरिति विशेषणानुपपत्तेः । एवं भूतायाः पुत्रं "सोमेनादित्याः" इत्येतया वध्वा अङ्गक उपवेश्य "प्र स्वस्थः" इति यजुषा पुत्राय फलानि कदल्यादीनि प्रदाय "इह प्रियं प्रजया" इति ऋचौ जपित्वा, उभौ वाचं यच्छतः । आनक्षत्रेभ्यः नक्षत्राणामोदयात् ॥११॥

⑤

>

अथास्याः पुँस्वोर्जीवपुत्रायाः पुत्रमङ्गक उत्तरयोपवेश्य तस्मै फलान्युत्तरेण यजुषा प्रदायोत्तरे जपित्वा वाचं यच्छत आ नक्षत्रेभ्यः ।

०६ १२ उदितेषु नक्षत्रेषु②

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीर्चीं वा दिशम् उपनिष्कम्पोत्तराभ्यां (=ध्रुवक्षितिर् ध्रुवयोनिः) यथालिङ्गं
(=तेनोत्तरस्याम् ऋचि सर्वेषां सप्तर्षीणां कृतिकादिनाम् अरुन्धत्याश्व सहदशनम्) ध्रुवम् अरुन्धतीं च दर्शयति ॥

(ध्रुवं दर्शयति)

ध्रुव-क्षितिर् ध्रुव-योनिर्
ध्रुवम् असि ध्रुवतंस् स्थितम् ।
त्वन् नक्षत्राणां मुथ्य् (=खलेवाली, खले धान्य-पेषण-स्थाने वाल्यन्ते वृषा इति) असि

(अन्यत्र ध्रुवसम्बन्धे मेढीकृत इति शब्दः प्रयुज्यते पुराणेषु।)

स मा पाहि पृतन्युतः (=योद्धुकामात्) ।

(अरुन्धतीं दर्शयति। ६ कृतिकाः + अरुन्धती = ७ कृतिकाः सप्तऋषिपन्त्यः। अरुन्धती स्थिरा, शिष्टास् त्यक्ता: शड्कया।)

सप्तऋषयः प्रथमां कृतिकानाम् अरुन्धतीम् यद् ध्रुवताँ ह निन्युः। षट्कृतिकामुख्ययोगं वहन्ति
(तस्याम्)।

(वधुर) इयम् अस्माकम् एधत्वं अष्टमी । (२५)

⑤

>

▼ Oldenberg

12. When the stars have appeared, he goes out (of the house with her) in an easterly or northerly direction, and shows her the polar star and (the star) Arundhatī with the next two verses (M. I, 9, 6-7), according to the characteristics (contained in those verses).

▼ हरदत्तः:

उदितेषु नक्षत्रेष्विति वचनात्ततः प्राक् तस्मिन्नेव चर्मणि वाग्यतयोरासनं पश्चादुपनिष्कमणम् ।
उदितेष्वित्येव सिद्धे नक्षत्रग्रहणं विस्पष्टार्थम् । उत्तराभ्यां "ध्रुवक्षिति" "सप्तर्षयः" इत्येताभ्याम् । उभयत्र मन्त्रेण दर्शनं वध्वा: कर्म, वरस्तु पश्यन् ध्रुवमिति निर्दिश्यर्थं पूर्वा वाचयति पश्चादरुन्धतीमित्युत्तराम् । ततो वाग्विसर्गः । मन्त्रलिङ्गादेव यथालिङ्गदर्शने सिद्धे यथालिङ्गवचनं विकल्पार्थम् । उत्तराभ्यां ध्रुवमरुन्धतीञ्ज दर्शयति यथालिङ्गं वेति । तेनोत्तरस्यामृचि सर्वेषां सप्तर्षीणां कृतिकादीनामरुन्धत्याश्च सहदर्शनं वध्वा: कर्म पक्षे भवति, केवलमरुन्धत्या एव वा ॥ १२॥

▼ सुदर्शनः:

उत्तराभ्यां "ध्रुवक्षितिध्रुवयोनि:" इत्येताभ्यां यथालिङ्गं पूर्वया ध्रुवमुत्तरयाऽरुन्धतीं च दर्शयति वधूम् । यथालिङ्गमिति च जातकर्मवद् द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकं मा भूदिति ॥ केचित्-यथालिङ्गमित्यत्र नास्ति, प्रयोक्तृणां प्रमादात् प्रदेशान्तरदृष्टमिह सञ्चरितपठितमिति ॥ अपरे-उत्तराभ्यां यथाक्रमं ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयति; यथालिङ्गं वा इति भित्वा सूत्रं साध्याहारं व्याचक्षते । "सप्तऋषयः प्रथमाम्" इत्येतया सप्तऋषीन् कृत्तिका अरुन्धतीं च सह दर्शयति । अरुन्धतीमेव वेति विकल्पार्थं यथालिङ्गवचनमिति ॥१२॥

द्वितीये पटले सिद्धं यथाभाष्यं यथामति । कृतं सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥ इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने षष्ठः खण्डः ॥ ॥ द्वितीयः पटलश्च समाप्तः ॥

⑤

>

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्कम्य उत्तराभ्यां यथालिङ्गं ध्रुवमरुन्धतीं च दर्शयति ।

०७ ०१ अथैनाम् आग्नेयेन②

अथैनाम् आग्नेयेन स्थालीपाकेन (वर ऋत्विग् इव) याजयति (अथेति वचनादेतस्यामव रात्र्यां स्थालीपाको भवति ।)॥

⑤

>

▼ Oldenberg

1. 8 He then makes her offer the sacrifice of a Sthālīpāka sacred to Agni.

▼ हरदत्तः

अथेति वचनाद् एतस्याम् एव रात्र्यां स्थालीपाको भवति ।

स्थान्यां पच्यत इति स्थालीपाकः । तस्य देवताविधानं-आग्नेयेनेति ।

ननु-विधास्यते "अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदान" इति? सत्यम्, अपरम् अपि तत्र भवति - अग्नि-स्विष्टकृत् द्वितीय इति । ततश्च स एव यदि देवताविधिः स्यात् द्विदेवत्यम् इदं हविः स्यात् । ततश्च च निर्वपण-काले तायाम् उभाभ्यां सङ्कल्पः क्रियेत । यद्युपि वस्तुतो गुणभूतः स्विष्टकृद्-यागः, तथापि प्रधानवत् तत्र चोद्यते- "अग्नि-स्विष्टकृद्-द्वितीय" इति । ततश्च तस्मा अपि सङ्कल्पः क्रियेत । तस्मात् केवलोऽयमाग्नेयस्थालीपाक इति ।

(वक्तव्यम् । एवम् आग्नेयस्यैव प्रदानस्य) यद्युपि अप्रत्तदैवतम् इत्येतत् प्रायश्चित्तं भवति । स्विष्टकृतस्तु प्रत्त-दैवमित्य् एतदेव ।

"एनां याजयती" ति वचनात् सहत्वम् उभयोर् अस्मिन् कर्मणि नास्ति । वध्वा एवेदं कर्म, वरस्य त्वा आत्मिज्यम् एव । तेन यद् इदं स्थालीपाकरिवेषणं (??) व्रीह्यादि-दक्षिणा च तत् वधूधनस्यैव भवति । यत्रैदम् उच्यते "पत्नी हि पारीणह्यस्येशे" इति (तै.सं.६-१-६.) ॥१॥

▼ सुदर्शनः

ननु- "अथ पत्न्यवहन्ति" "श्रपयित्वा" इत्येतावद् एव वक्तव्यम्; यत उत्तरत्र "अग्निर् देवता" (आप.गृ. ७-५.) इति विधानाद् आग्नेयत्वं सिद्धम्, स्थालीपाकेनेति तु श्रपयित्वेति विधानात्, एनां याजयतीति चान्वारब्धायाम् इति विधानात्; अतः किमर्थम् इदम् अधिकम् आरभ्यते "अथैनाम् आग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति" इति ?

उच्येते- सूत्रं तावद् ऋषि-प्रणीतं नानर्थकं भवितुम् अर्हति । तेन लोके व्युत्पत्ति-सिद्धाध्याहारादिभिर् अपि यस् सूत्रस्यार्थस् सम्पाद्यते सोऽपि वेदार्थोऽनुषेय उच्यते- ध्रुवम् अरुन्धतीं च दर्शयित्वा, अनन्तरं यत्राग्नेयेन स्थालीपाकेन यागं करोति तत्रैवैनां पत्नीं याजयति, पत्न्याम् अन्वारब्धायां जुहोति, न पर्वसु पार्वणविकारेषु च । एवम् अतिदेश-विशेषार्थतया सूत्रम् अर्थवदेव ॥

अन्ये- याजयतीति वचनात् वरादन्योऽप्य् अस्य स्थालीपाकयागस्य कर्तेति ।

तन् न ; प्रकरणेनास्य विवाहाङ्गत्वात् "सहाङ्गं प्रधानम्" (आप. प. २-३९.) इति साङ्गस्य प्रधानस्यैक-कर्तृकृत्वात् ॥

केचित्- उत्तरत्र न केवलम् अग्निर् देवतेति विधिः, "अग्निस्-स्विष्टकृत् द्वितीयः" इत्यपि । तेन द्विदैवत्योऽयं स्थालीपाको मा भूत्, किन्त्व एक-दैवत्य एवेत्य् एवमर्थम् आग्नेयेनेति विधानम् । तेनाग्नेय एव सङ्कल्पितस्य व्रीह्यादेरर्थाक्षिप्तो लौकिको निर्वापः कार्यः ।

"एनां याजयति" इति तु नास्मिन् कर्मण्य् उभयोराधिकारः, किन्तु वध्वा एव । वरस्तु ऋत्विक्-स्थानीयः । तेन होमादौ द्रव्यत्यागस् स्त्रीधनाद् एवेति । तन् न ; वध्व् एकाधिकारे हि प्रकरणावगत-विवाहाङ्गत्व-बाधः, अधिकारसाध्यभेदेन शास्त्रतदर्थयोर्भेदात् । आचारसिद्ध-वर-कर्तृकृत्व-बाधापत्तिश्च - अन्यात्मिज्येऽप्य् अविरोधात् ॥१॥

▼

⑤

>

अथैनाम् आग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति।

०७ ०२ पत्न्यवहन्ति②

पत्न्य अवहन्ति (व्रीहीन् यवान् वा नवान्। न तु श्रपणादिकमपि। पर्वसु पतिर् एवावहन्यात्) ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

2. The wife husks (the rice grains out of which this Sthālīpāka is prepared).

▼ हरदत्तः

अरुन्धतीदर्शनानन्तरमगारं प्रविश्य व्रीहीन् यवान् वा नवानग्नये संकल्पितान् निर्वपति
यावद्वोमाय ब्रह्मणभोजनाय च पर्याप्तं मन्यते । प्रोक्षणञ्च तूष्णीं संस्कृताभिरद्धिः । ततस्तान्
पत्न्यवहन्ति । "एना पत्या" इत्यादिवत् सावहन्तीति सर्वनाम्ना निर्देशे कर्तव्ये पत्नीग्रहणं
पत्नीकर्मदं यथा विज्ञायेत । इतरथा यजमानं विज्ञायेत । वधूरिह यजमानेति कृत्वा पार्वणादिषु
पत्युरवहननं प्राप्नोति ॥२॥

▼ सुदर्शनः

स्थालीपाकार्थं व्रीह्यादिकम् । "साऽवहन्ति" इति वक्तव्ये "पत्न्यवहन्ति" इत्यधिकाक्षरात्
पत्न्यवधात्मेव कुर्यात्, न तु श्रपणादिकमपि । तदादिकं वर एव । केचित्-
पत्नीत्यारभादवहननं पत्नीकर्मेव, न तु यजमानकर्म । यजमानकर्मत्वे हि सहाधिकारे पार्वणादौ
पत्युरवहननं स्यात्, तस्य तत्र यजमानत्वात् । अत एव पार्वणादौ नान्वारभः; पत्न्यवहन्तीतिवत्
पत्न्यामन्वारब्धायामित्यवचनादिति । मैवम्; वधेकाधिकारस्यैव निरस्तत्वात् ॥२॥

▼

⑤

>

पत्न्यवहन्ति ।

०७ ०३ श्रपयित्वाभिघार्य②

श्रपयित्वा ऽभिघार्य प्रचीनम् उदीचीनं वोद्धास्य प्रतिष्ठितम्
अभिघार्याऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायां स्थालीपाकाज् जहोति ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

3. After he has cooked (the Sthālīpāka), and has sprinkled (Ājya) over it, and has taken it from the fire towards the east or the north, and has sprinkled (Ājya) over it while it stands (there near the fire), (the ceremonies) from the putting of wood on the fire down to the Ājyabhāga oblations (are performed), and while she takes hold of him, he sacrifices of that Sthālīpāka.

▼ हरदत्तः

ततस्तानवहतांस्त्रिष्फलीकृतान् प्रक्षाल्य श्रपयति वरः । अग्नेरुपसमाधानादिवचनं तन्त्रविधानार्थं कालविधानार्थं च प्रतिष्ठिताभिघारणान्ते कथं तन्त्रं प्रतिपद्येत, न प्रागिति । तेनाभिघारणमसंस्कृतेनाज्येन भवति । अत्रापि सकृदेव पात्रप्रयोगः । तथा शम्याः विवाहशेषत्वादस्य । नेत्यन्ये ॥३॥ आज्यभागान्तवचनं अन्वारभकालोपदेशार्थम् । स्थालीपाकादित्यनर्थकम्, तस्य होमार्थत्वात् । न च वाच्यं ब्राह्मणभोजनार्थं स्थालीपाको, होमस्त्वाज्यादेव प्राप्नोतीति । यागविधानात् देवताविधानाच्च । एवं तर्हि शैलीयमाचार्यस्य-यत्रोभयं हविर्भवत्याज्यज्यौषधयश्च तत्र प्रधानाहुतिविशेषणं करोति स्थालीपाकादन्नादपूपादाज्याहुतिरिति । तेन यत्र विशेषणं नास्ति तत्रैकमेव हविरिति सिद्धं भवति । तेनाग्रयणे आज्यस्याभावः । ततश्च सकृदुपघातपक्ष एव तत्र भवति,

आज्याभावेनोपस्तरणाभिघारणयोरसम्भवात् । विवाहे च "यथा स्थानमुपविश्ये"त्यत्र आज्याहुतिरिति विशेषणाभावादाज्यमेव तत्र धर्मवद्धविः, लाजास्त्वधर्मका इति सिद्धम् ॥३॥

▼ सुदर्शनः

उद्घास्य सौकर्यादपरेणानि प्रतिष्ठाप्य । प्रतिष्ठितमभिघारयति । ओषधिहविष्केऽप्यत्र तन्त्रविधानं क्रमार्थमित्युक्तमेव । "आज्यभागान्तेऽन्वारब्धायाम्" । उपस्तरणप्रभृत्यन्वारम्भः प्रधानहोमान्तम् ॥३॥

⑤

>

श्रपयित्वाभिघार्य प्राचीनमुदीचीनं वोद्घास्य
प्रतिष्ठितमभिघार्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायां स्थालीपाकाज्जुहोति ।

०७ ०४ सकृदुपस्तरणाभिघारणे ②

सकृदुपस्तरणाभिघारणे द्विरवदानम् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

4. The 'spreading under' and the sprinkling over (of Ājya are done) once; two Avadānas (or cut-off portions are taken).

▼ हरदत्तः

अनेन पौरोडाशिकोऽवदानकल्प इह प्रदर्शितो विज्ञेयः । "तस्मादद्बृष्टपर्वमात्रम्" (आप. श्रौ. २-१८-९.) इत्याद्यपि भवति । पञ्चावत्तज्ज्य पञ्चावत्तिनाम् । प्रत्यभिघारणं च हविषः लाजावदानवत् । उपस्तीर्य द्विरवदाय द्विरभिघारयतीति वक्तव्ये सकृद्वचनमुपस्तरणाभिघारणयोश्चतुरवत्तसंपादनार्थतां ज्ञापयितुम् । तेन चतुरवत्ताभावे

उपस्तरणाभिघारणयोरप्यभावः । यथा "सकृदुपहत्यं जुहुयात्" (आप.गृ. ७-७.) "दध्ने
एवाज्जलिने" (आप. गृ. २२-१०.)त्यादौ ॥४॥

▼ सुदर्शनः

होमदव्या सुवेण दव्यन्तरेण वा सकृदुपस्तरणं कार्यम् । ततश्चरोर्द्धरवदानम् । त्रिज्मदग्नीनाम्,
सकृच्चाभिघारणम् । ततः स्विष्टकृदर्थं चरोः प्रत्यभिघारणम् ।
अस्यैषिकावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वादाचाराच्च ॥४॥

⑤

>

सकृदुपस्तरणाभिघारणे द्विरवदानम्।

०७ ०५ अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः②

(त्रिज्मदग्नीनाम्) अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः॥

⑤

>

▼ Oldenberg

5. Agni is the deity (of the first oblation); the offering is made
with the word Svāhā.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

देवतामाह-

▼ हरदत्तः

प्रधानद्वित्वादुत्तरविवक्षया सिद्धानुवादोऽयम् । अग्निरेव देवता पूर्वस्य होमस्य येयमाग्नेयेनेति विहिता । उत्तरस्यान्या विधीयत इति ॥६॥ स्वाहाकारेण प्रदानं प्रक्षेपो यस्मिन् सस्वाहाकारप्रदानः । स्थालीपाकस्य होमः । अविशेषात् पूर्वश्चोत्तरश्च । तत्र स्वाहाकारसंयोगादेवताशब्दश्वतुर्थन्तो भवति- अग्नये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति । "जुहोतिचोदनः स्वाहाकारप्रदानः" (आप. प. ३-४.) इत्येव सिद्धे वचनमिदं कल्पान्तरेषु केषुचित् मन्त्रेण प्रदानञ्ज्योदितम्" अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ऋचा वा तद्वेवतया" इति "पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहुयाद्" इति च तत्प्रतिषेधार्थम् । एवमपि "स्थालीपाकाज्जुहोत्यग्नये स्वाहेत्येव वक्तव्यं" स्विष्टकृति च स्विष्टकृते स्वाहेति । इदं तु वचनं पार्वणातिदिष्टु यथोपदेशं देवता इत्यत्र मन्त्रप्रतिषेधार्थम् । तेन "पौर्णमास्यां पौर्णमासी" (आप. गृ. ७-२८.) इत्येवमादिषु यत्र स्थालीपाकस्य देवतैव चोद्यते तत्र देवताशब्देनैव होमः, न तद्वेवत्येन मन्त्रेणेति सिद्धम् ॥५॥

▼ सुदर्शनः

अग्निर्देवतेति विहिताग्निविशेषणार्थमयं परिभाषोक्तानुवादः । कथं विशेष्यते? इति चेत् सोऽग्निस्स्वाहाकारप्रदानश्चेद्वेवता, स्वाहाकारयोग्यया चतुर्थ्या विभक्त्या युक्तश्चेदित्यर्थः । ननु "अन्वारब्धायामग्नये जुहोति" इति वक्तव्ये किमर्थमधिकाक्षरं "अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः" इत्युपदिश्यते? उच्यते-शब्दो देवता, नार्थः; अर्थोऽपि यागे चोदितचतुर्थन्तस्ववाचकशब्देनैवोपकरोति, अर्थस्योद्देष्टुमशक्यत्वात्; उपकारान्तरस्य च दुर्निरूपत्वादिति मीमांसकमतमिह नाभिमतम्; अर्थ एव देवतेति स्वमतज्ञापनार्थम् । कथमिति चेत्? कर्मणि प्रयोगानर्हस्य प्रथमान्तस्याग्निशब्दस्य प्रयोगात् । नन्वर्धस्य देवतात्वे सत्यप्युकारश्शब्देनैवेति नानुष्ठाने विशेषः । मैवम्; न केवलं चतुर्थन्तशब्दोच्चारणमेवानुष्ठेयम्, किन्त्वर्थस्य ध्यानमपीति । अत्र तु ज्ञापकं "आग्नेया इति तु स्थितिः" (निरु. ८-३-७.) इत्यादि निरुक्तकारवचनम् ॥ केचित्- कल्पान्तरेषु "अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ऋचा वा तद्वेवतया" इति विकल्पः चोदितः । स माभूदस्माकम् । पार्वणेषु तद्विकारेषु च "अमुष्मै स्वाहा" इत्येव जुहुयादित्येवमर्थमिति ॥५॥

▼

⑤

>

अग्निर्देवता स्वाहाकारप्रदानः ।

०७ ०६ अपि वा②

अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

6. ९ Or he may sacrifice after having picked out, once, a portion (of the sacrificial food with the Darvi spoon).

▼ हरदत्तः

यया दव्या होमस्तयैव सकृदुपहत्य जुहुयात् । अत्र पक्षे उपस्तरणाभिघारणयोरप्यभाव इति सिद्धम् । केचित् कुर्वन्ति । जुहुयादिति वचनं स्विष्टकृत्यपि प्राप्यत्यर्थम् ॥६॥

▼ सुदर्शनः

अथवा दव्या सकृत् स्थालीपाकादूहीत्वा जुहुयात् न तु पूर्ववच्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा अपूर्वत्वाद्विहोमानाम् ॥६॥

⑤

>

अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात् ।

०७ ०७ अग्निस्विष्टकृद् द्वितीयः ②

अग्निस्विष्टकृद् द्वितीयः ।

⑤

>

▼ Oldenberg

7. Agni Sviṣṭakṛt is the second (deity).

▼ हरदत्तः

अग्निः स्विष्टकृद् द्वितीयो भवति देवतात्वेन । द्वितीयवचनं पूर्वेण तुल्यधर्मत्वज्ञापनार्थम् । तेन "यथोपदेशं प्रधानाहुतीर्" इत्यादौ स्विष्टकृतोऽपि ग्रहणं भवति । तथा "सकृदुपहत्य जुहुयात्" "स्वाहाकारप्रदान" इत्येतयोश्च प्रवृत्तिः ॥७॥

▼ सुदर्शनः

देवतेति शेषः । स्थालीपाकशेषात् द्वितीयो होमः कर्तव्यः । तस्मिन् अग्निस्विष्टकृदेवतेत्यर्थः । अर्थसिद्धेऽपि द्वितीये "द्वितीय" इति ग्रहणे प्रयोजनं "सदसस्पतिर्द्वितीयः" (आप. गृ. ८-२.) इत्यत्र वक्ष्यते । केचित्- पूर्वहोमेन तुल्यधर्मत्वज्ञापनम् । तथा च सति "यथोपदेशं प्रधानाहुतीः" इत्यत्र स्विष्टकृतमपि हुत्वा जयादीत्येवमादि भवेदिति ॥७॥

▼

⑤

>

अग्निस्विष्टकृद् द्वितीयः ।

०७ ०८ सकृदुपस्तरणावदाने②

सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिघारणम् (जमदग्नीनां तु द्विरवदानम् ।) ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. (At the Sviṣṭakṛt oblation) the 'spreading under' and taking an Avadāna are done once, the sprinkling over (of Ājya) twice.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अस्य त्ववदानविधिमाह-

▼ हरदत्तः

अत्रापि पौरोडाशिकस्विष्टकृतोऽवदानकल्पः प्रदर्शितो विज्ञेयः । "तेन द्विः पञ्चावत्तिनः उत्तरमुत्तरं ज्यायांसम्, न हविः प्रत्यभिघारयति" (आप. श्रौ. २-२१-३,४,५.) इति विशेषा: इहापि द्रष्टव्याः ॥८॥

▼ सुदर्शनः

सकृदुपस्तरणमवदानं च द्विरभिघारणं च कार्यम् । जमदग्नीनां तु द्विरवदानम् । अवदानं दैवताज्ज्यायः । नापि हविःप्रत्यभिघारणम्; ऐषिकसौविष्टकृतावदानविधिप्रदर्शनार्थत्वात् आचाराच्च ॥८॥

⑤

>

सकृदुपस्तरणावदाने द्विरभिघारणम्।

०७ ०९ मध्यात् पूर्वस्यावदानम्②

मध्यात् पूर्वस्यावदानम् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

9. The Avadāna for the first deity (is taken) out of the middle (of the Sthālīpāka);

▼ हरदत्तः

पूर्वस्य प्रधानहोमस्येत्यर्थः । उपघातपक्षार्थं वचनम् । चतुरवत्तपक्षे तु पौरोडाशिकत्वात् सिद्धम्, ननु तत्रापि "पूर्वार्धाद्वितीयं पश्चार्धात् तृतीयम्" इत्येतयोर्देशविशेषयोः प्रतिषेधार्थं स्यात् । यद्येवं उत्तरार्धादुत्तरस्येति स्विष्टकृति नारब्धव्यं, विशेषाभावात् । तस्मात् चतुरवत्तपक्षे पौरोडाशिक एव विधिः । इदं तु वचनमुपघातपक्षार्थम् ॥९॥

▼ सुदर्शनः

हविषो मध्यात् पूर्वस्य दैवतस्यावदानं कार्यम् । उपघातपक्षार्थं एवायमारम्भः । चतुरवत्तपक्षे त्वैषिकविधिप्रदर्शनबलान् मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रावदानम् । "तिरक्षीनमवद्यति पूर्वार्धाद्वितीयमनूचीनं चतुरवत्तिनः, पश्चार्धात्तीयं पञ्चावत्तिनः" (आप. श्रौ. २-१८-९.) इत्यवदानस्थानसिद्धेः । एतेनोपघातपक्षे चतुरवत्तर्धम् उपस्तरणादिर्न प्रवर्तते इति दर्शयति ॥९॥

▼

⑤

>

मध्यात् पूर्वस्यावदानम्।

०७ १० मध्ये होमः②

मध्ये होमः ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

10. It is offered over the centre (of the fire).

▼ हरदत्तः

आघारसम्भेदे मध्यम् । अत्रापि पौरोडाशिक एव होमदेशो दर्शितो विज्ञेयः । तेनाहुतीनामनेकत्वे "पूर्वा पूर्वा संहिताम्" (आप. श्रौ.२-१९-९.) इत्येवमादयो विशेषा इहापि भवन्ति ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

होमः प्रक्षेपः । दैवतस्य अग्नेर् मध्ये आघारसम्भेदे । प्रधानाहुतिबहुत्वे "पूर्वा पूर्वा संहिताम्" (आप. श्रौ.२-१९-९.) इति च भवति । अयं तूभयपक्षार्थः ॥१०॥

⑤

>

मध्ये होमः।

०७ ११ उत्तराधार्दुत्तरस्य②

उत्तराधार्दुत्तरस्य ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

11. (The Avadāna) for the second (deity is taken) from the northern part (of the Sthālipāka);

▼ हरदत्तः

अयमप्युपघातपक्षार्थ आरम्भः ॥११॥

▼ सुदर्शनः

उत्तरार्धद्विष उत्तरस्य स्विष्टकृत अवदानं कार्यम् । अयमपि पूर्ववदुपघातपक्षार्थ एव ॥११॥

⑤

>

उत्तरार्धदुत्तरस्य ।

०७ १२ उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः②

उत्तरार्धपूर्वार्धे होमः ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

12. It is offered over the easterly part of the northerly part (of the fire).

▼ हरदत्तः:

अत्रापि पौरोडाशिकस्य स्विष्टकृतो धर्मो विज्ञेयः । तेना "संसक्तामितराभिर्" (आप. श्रौ. २-२१-६.) इति विशेष इहापि भवति । होमग्रहणे आश्रिमाणे उत्तरार्धपूर्वार्धे इत्यस्य लेपयोः प्रस्तरवदित्युत्तरेणापि सम्बन्धस्सम्भाव्येत ॥१२॥

▼ सुदर्शनः:

तस्य स्विष्टकृतो **होमो**ऽग्नेर् उत्तरार्धपूर्वार्धे । अस्यापि प्रदर्शनार्थत्वात् "असंसक्तामितराभिराहुतिभिः" (आप. श्रौ. २-२१-६.) इत्यपि भवति ॥१२॥

⑤

>

उत्तरार्धपूर्वार्द्धे होमः।

०७ १३ लेपयोः प्रस्तरवत् ②

लेपयोः प्रस्तरवत्तूष्णीं बहिरङ्गक्त्वा ॐनौ प्रहरति ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

13. 10 Having silently anointed (a part of) the Barhis (by dipping it) into the remains both (of the Sthālipāka and the Ājya) in the way prescribed (in the Śrauta ritual) for the (part of the Barhis called) Prastara, he throws (that part of the Barhis) into the fire.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः:

होमोपस्तरणाद्यर्थदर्वीद्युलेपयोः पात्रप्रयोगार्थं संस्तीर्णस्य च वर्हिषः प्रतिपत्तिमाह—

▼ हरदत्तः:

यस्मिन् बहिषि प्रतिष्ठितं हविराज्यं च तस्मात् किञ्चिदुपादाय तद्विरन्नस्य चाज्यस्य च यौ लेपौ तयोः प्रस्तरवत् तूष्णीमङ्गक्त्वा प्रस्तरवदेव तूष्णीमनौ प्रहरति । अत एव प्रतिपत्तिविधानादपरेणाग्निं बहिषः स्तरणं भवति । हविषश्च तत्रासादनम् । कल्पान्तरे च स्पष्टमेतत् । शृतानि हवीष्यभिघार्य उदगुद्रास्य बहिष्यासाद्येति । केचिदग्निपरिस्तरणादज्जनं मन्यन्ते । प्रस्तरवदिति वचनात् त्रिषु स्थानेष्वज्जनं भवति । तत्र चतुरवत्तपक्षे यया होमः तस्यामग्रस्य, ययोपस्तरणाभिघारणे तस्यां मध्यस्य, आज्यस्थाल्यां मूलस्य चाज्जनं भवति । उपघातपक्षे तूपस्तरणाभिघारणार्थाया दर्व्या अभावादाज्यस्थाल्यां मध्यस्य मूलस्य चरुस्थाल्याम्

। अक्तस्य तृणमपादायेत्येतदपि भवति । तथा यया होमस्तस्यां प्रतिष्ठापनं च आग्नीध्रकर्म च स्वयमेव करोति ॥१३॥

▼ सुदर्शनः

लेपयोः दर्वीद्युयलग्नयोः पात्रासादनार्थं संस्तीर्णं बर्हिः प्रस्तरवत्तृष्णीमङ्कत्वा तद्वदेवाग्नौ प्रहरति । इदमपि प्रदर्शनार्थम् । तेनाज्जनादिसंसावान्तं श्रौतवत्तृष्णीं करोति । ननु-प्रस्तरवदितीहानुपपन्नम् । बर्हिषोऽग्रमध्यमूलानां द्युयोर्दर्व्योः प्रस्तरवदज्जनासम्भवात् । उच्यते-होमदर्व्यामग्रमनक्ति, इतरस्यां मध्यमूले; "अन्ताल्लोपौ विवृद्धिवा" (आप. प. ४-१३.) इति वचनाम् । एव त्रिद्विर्वा । "अथापरम्" इति पक्षे सकृदेवोपस्तरणाद्यर्थायां मूलं, होमार्थायां मध्याग्रे । अन्ये तु आज्यस्थालीं ध्रुवास्थाने पक्षत्रयेऽपि कुर्वन्ति, अज्जनस्योपयुक्तपात्रलेपप्रतिपत्त्यर्थत्वात् "इडान्तं वाऽऽहवनीये शंखनं गार्हपत्ये" (आप. श्रौ. ३-१४-६.) इति पक्षे "आज्यस्थाल्यां मूलम्" (आप. श्रौ. ३-१४-७.) इति दर्शनाच्य । इह तु पक्षे लेपयोरिति द्विवचनमाज्यैषधलेपाभिप्रायम्, न तु पूर्ववदाघारद्वित्वाभिप्रायम् ॥ केचित्—कल्पान्तरादपरेणाग्निं यस्मिन् बर्हिषि हविराज्यं च प्रतिष्ठितं तस्माद्वा, परिस्तरणाद्वा किञ्चिदुपादायाज्जनमिति । तत्र; कल्पान्तरोक्तबर्हिःप्रतिष्ठापनोपसंहारस्य पाक्षिकत्वेन नित्यत्ववदज्जनानुपपत्तेः ॥१३॥

⑤

>

लेपयोः प्रस्तरवत् तृष्णीं बर्हिरङ्कत्वाग्नौ प्रहरति ।

०७ १४ सिद्धमुत्तरम् परिषेचनम्②

सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् (= अनेनोपहोमा भवन्तीति केचिन् नेत्यन्ये)॥

⑤

>

▼ Oldenberg

14. ११ (The rule regarding) the second sprinkling (of water round the fire) is valid (here).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अत्र वचनाभावात् जयादिनिवृत्तौ सत्यां तद्बद्धक्रममपि परिषेचनं न निवर्तते, अग्नयज्ञत्वादित्याह

▼ हरदत्तः

उत्तरं तन्त्रं जयादि यथासिद्धमत्रापि कर्तव्यमित्यर्थः । कथं च सिद्धम्? उपजुहोतीतिवचनात् ।
प्रधानहोमानन्तरं तेनोपहोमानामुपरिष्टाद्विषोऽनुप्रहरणं भवति । अन्यथा
प्रधानहोमानन्तरमुपदेशादुपहोमानां पुरस्तादनुप्रहरणं स्यात् ॥१६॥ अत्र कृत्वेत्यध्याहर्तव्यम् ।
परिषेचनं कृत्वा परिषेचनान्तं कृत्वेत्यर्थः? किमर्थमिदम्? परिषेचनान्ते ब्राह्मणभोजनाद्येव कर्म
प्रतिपादीत नान्यदित्येवमर्थम् । अन्ये तु सिद्धमुत्तरं परिषेचनमित्येकमेव योगं पठन्तो व्याचक्षते ।
तेनेह स्थालीपाके प्रधानहोमानन्तरं तन्त्रशेषस्य प्राप्तस्य परिषेचनमेव सिद्धमन्यदसिद्धमिति ।
तेनोपहोमानामिह लोपश्वोद्यत इति । तेषाम् "उत्तरम्" इति व्यर्थम् ॥१४॥

▼ सुदर्शनः

स्पष्टेमेतत् । ततः प्रणीताविमोक्षोऽपि । केचित्- सिद्धमुत्तरमिति पदद्वयमेकं वाक्यम् ।
सिद्धमविकृतम् । उत्तरं तन्त्रशेषं जयादि । एताच्चेहोत्कृष्ण पठितमपि "यथोपदेशं
प्रधानाहुतीर्हत्वा जयाभ्यातानान्" (आप.गृ. २-७.) इति श्रौतक्रमस्य बलीयस्त्वात्
प्रधानतुल्यधर्मकस्विष्टकृतोऽनन्तरमेव । तथा "परिषेचनम्" इत्यप्यानन्तर्यविधर्थम् ।
परिषेचनान्तं कृत्वा ब्राह्मणभोजनमेवेति । तत्र ; सिद्धमुत्तरं परिषेचनमिति
प्रतीताभ्यर्हितसामानाधिकरण्यान्वयबाधने महादोषवाक्यभेदकल्पनापेक्षत्वात् । तथा
वचनाभावादिह जयाद्येव नास्ति, दूरे क्रमबलाबलकथा । तथा "परिषेचनम्" इत्यस्यापि
सिद्धमुत्तरमित्येतदन्वयनिराकाङ्क्षत्वात् कृत्वेत्यध्याहारो निर्बीजः । आनन्तर्य तु पाठप्राप्तं न
विधेयमेव । तस्माद्वरं यथोक्तशङ्कानिवृत्यर्थमेवेदं सूत्रमिति ॥१४॥

▼

⑤

>

सिद्धमुत्तरं परिषेचनम् ।

०७ १५ तेन सर्पिष्मता②

तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

15. He gives (the remains of) that (sacrificial food) with butter to a Brāhmaṇa to eat -

▼ हरदत्तः

सर्पिष्मतेति वचनमतिशयार्थमभिघारणेन प्रागपि सर्पिष्मत्वात् । लौकिकेन सर्पिषा प्रभूतेनोपसिच्येत्यर्थः । यो दक्षिणत आस्ते स इह ब्राह्मणः तं भोजयेत् वधूर्वरो वा ॥१५॥

▼ सुदर्शनः

तेन हविशेषेण । सर्पिष्मता प्रभूतलौकिकाज्योपसिक्तेन । ब्राह्मणं दक्षिणतो दर्भेषु निषादितं भोजयेत् तस्येह प्रकृतत्वात् । इह तु सर्पिष्मतेति मतुबतिशयार्थः । भोजयेदिति बलाच्य होमब्राह्मणभोजनायालं चरुः कार्यः ॥१५॥

⑤

>

तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत् ।

०७ १६ योऽस्यापचितस्तस्मा ऋषभम् ②

योऽस्यापचितस् तस्मा ऋषभं ददाति (वराय याजकेन न दक्षिणा वध्वा देयेति भावेन, तत्प्रतिनिधिः)॥

⑤

>

▼ Oldenberg

16. १२ Whom he reveres. To that (Brāhmaṇa) he makes the present of a bull.

▼ हरदत्तः

अस्य वरस्य योऽपचितः पूज्यः आचार्यः, **तस्मै ऋषभं स्थालीपाकस्य दक्षिणां ददति वधुः ।** स्वकुलादानीयत्विजे वराय दातव्या सती दक्षिणा जायापत्योः अन्योन्यदानप्रतिग्रहाभावात् तदाचार्याय चोद्यते । तेनासौ परिक्रीतो भवति । दृश्यते चायं न्यायो धर्मशास्त्रे- "न पिता याजयेत् पुत्रं न पुत्रः पितृयाजनम्" इत्याद्युक्त्वा ९९चार्याय दक्षिणां दद्युरिति ॥१६॥

▼ सुदर्शनः

अत्रोच्यते- एवं तर्ह्यध्याहरेण वा विपरिणामेन वा व्याख्यायते । योऽस्यात्मनोऽपचितः पूज्यः तस्मा ऋषभं ददाति । यद्वा योऽस्य स्थालीपाकयागस्य कर्तुरपचितस्तस्मा एतद्यागकर्ता ऋषभं ददाति, न तु स्थालीपाकयागान्तराणां कर्ता; तेषामपूर्वत्वात् । अथवा- अस्येति षष्ठ्या अयमिति विपरिणामः । योऽयं लोके विद्याभिजनादिसम्पत्या अपचितः तस्मा अयमेतत्स्थालीपाककर्ता ऋषभं ददाति । सर्वथा त्वेतद्विकृतिष्वपि स्थालीपाकान्तरेषु ऋषभदानं नास्येव ॥१६॥

▼

⑤

>

योऽस्यापचितस्तस्मा ऋषभं ददाति।

०७ १७ एवमत ऊर्ध्वम्②

एवम् अत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जम् उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः ॥

▼

>

▼ Oldenberg

17. In the same way, with the exception of the sacrificial gift, they should sacrifice a Sthālīpāka from then onwards, on the days of the new and full moon, after having fasted.

▼ हरदत्तः

अतः स्थालीपाकाद् ऊर्ध्वं दक्षिणां वर्जयित्वा उपोषिताभ्यां "पर्वसु चोभयोरुपवास, (आप.ध. २-१-४.) इत्यनेन प्रकारेण कृतोपवासाभ्यां गृहमेधिभ्यां पर्वसु पौर्णमासीषु चामावास्यासु च एवमेवाग्नेयस्थालीपाककल्पेन स्थालीपाकः कार्यः । कल्पातिदेशोऽयम्-पर्वसु स्थालीपाकः कार्यः, तस्य च "आग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयति" इत्येवमादिः तस्मा ऋषभं ददाति "इत्येवमन्तः कल्प इत्यर्थः । 'अत्रोपोषिताभ्याम्' इति द्विवचननिर्देशादुभावप्रथिकारिणौ तत्र तु पत्न्येव । दक्षिणा चेह नास्तीत्येतावान् विशेषः । तत्र पार्वणे विवाहनिमित्ता विशेषाः सकृत्पात्राणि शम्या इत्यादयो न कर्तव्याः । अन्वारम्भोऽपि न कर्तव्यः, यजमानकर्मत्वात् । अत्र चोभयोर्यजमानत्वात् । अस्तु तर्हान्यो याजयिता, अन्वारम्भश्चोभयोः । तदपि न, ज्ञापकात् । यदयं हृदयसंसर्गान्वारम्भं विदधाति तत् ज्ञापयति न पार्वणादिष्वन्वारम्भो भवतीति । अन्यथा पार्वणातिदेशादेवान्वारम्भः सिद्धस्यात् । "पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्वतम्" इत्यादौ साङ्गं विवाहकर्म विवक्षितम् । तेन संवेशनात्ते विवाहकर्मणि निषिते पञ्चमहायज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां प्रवृत्तिः । पार्वणस्थत्वस्य प्रागपि संवेशनात् स्यात् । पाकादूर्ध्वं पर्वप्राप्तौ प्रवृत्तिर्भवति । तदर्थमाह- अत ऊर्ध्वमिति । तस्य च पौर्णमास्यामुपक्रमो नामावास्यायाम् । श्रौतोयस्तथा दर्शनात् । तत्स्थानापन्नत्वाच्चानयोः । छन्दोगश्चामनन्ति-अमावास्या चेत् पूर्वमापद्यते पौर्णमासेनेष्टवाथ तत् कुर्यात् । अकृत्वा पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येके' (खा.गृ. २-१-२.) इति । "पर्वसु चोभयोरुपवास" इत्येव सिद्धे उपोषिताभ्यामिति वचनमस्मिन् कर्मणि उभयोरप्यधिकारप्रदर्शनार्थम् । एवमप्युभाभ्यामित्येव वक्तव्यं नोपोषिताभ्यामिति । तस्मात् पर्वसु चोभयोरुपवास इति प्राप्तमुपवासं प्रकृत्यंशेनानूद्य द्विवचनेन द्वयोरधिकारः प्रदर्शयते- उपोषिताभ्यामिति । तेन यजनीयेऽहन्येव स्थालीपाकस्सिद्धो भवति । पञ्चदश्यां पूर्वेद्युः कर्म । तथा चाश्वलायनः- "अथ पार्वणस्थालीपाकः । तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः । इध्माबर्हिषोश्च सन्नहनम्" (आश्व. गृ. १-१०-१,२,३.) इति । उभाभ्यां पर्वसु कार्य इत्युच्यमाने पर्वस्वेऽस्थालीपाकस्यात्, उपवासश्च, निर्देशतुल्यत्वात् ॥१७॥

▼ सुदर्शनः

अतः स्थालीपाकाद** ऊर्ध्वं उपोषिताभ्यां** "पर्वसु चोभयोरुपवासः" (आप.ध. २-१-४.) इत्यादिविधिना कृतोपवासाभ्यां जायापतिभ्यां पर्वसु पौर्णमासीष्वमावास्यासु च द्वितीयासु

दक्षिणावर्ज ऋषभदानवर्ज एवम् एवंप्रकार एतत्स्थालीपाकसदृशो होमः कर्तव्य इति विधिः । धर्मशास्त्रे तु "श्वोभूते स्थालीपाकः" (आप. ध.२-१-१०.) इत्युपवासादिधर्मसम्बन्धार्थोऽनुवादः । सादृश्यं चात्र द्रव्यदेवतादिसमस्तधर्मनिबन्धनम् । यथा "एतस्यैव रेवतीषु" (ताण्ड्य. ब्रा. १७-८-१.) इति, यथा वा "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इति । तत्र तु "एतस्य" "अग्निहोत्रम्" इति पदाभ्यां, इह तु एवंपदेनेति भेदः । ननु-दर्वीहोमेष्वितिदेशो नास्ति, अपूर्वत्वात्तेषाम् । सत्यम्, नास्ति चोदनालिङ्गात्, वचनात्त्वितिदेशः केन वार्यते ? केचित्- नायं धर्मातिदेशः, सौर्यादिष्विव हविर्देवतस्यानुपदेशात् । अतः कल्पातिदेश एव; "श्वोभूतेऽन्वष्टका, तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः" इतिविदिति । नैतत् । हविर्देवतस्यानुपदेशोऽपि "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिषु धर्मातिदेशस्य दृष्टत्वात् । अपरे तु- एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् (जै. सू. ४-३-५.) इति न्यायेन प्रकृतस्यैव स्थालीपाकस्य "एवं पर्वसु कार्यः" इत्याधिकारान्तरसम्बन्धविधिरिति । एतदपि न; एवं सति "एष कार्य" इति सूत्रं स्यात् "नत्वेवं कार्यं" इति । किञ्च पर्वस्वन्वारम्भोऽपि स्यात् ; यतस्समस्तधर्मकस्यैव प्रकृतकर्मणोऽधिकारान्तरविध्युपगमः । धर्मातिदेशे तु यथा नान्वारम्भस्तथोक्तमेव "अथैनामाग्नेयेन" इति सूत्रमतिदेशविशेषार्थमिति वदता भाष्यकारेण । अत्र च "अत ऊर्ध्म्" इति वचनं विवाहमध्येऽपि पर्वारम्भार्थम् । यद्यप्त ऊर्ध्मित्यविशेषवचनं, तथापि पौर्णमास्यामेवारम्भः । कालैक्येन प्रयोजनैक्यात्, स्थानापत्त्या चास्यामेवारम्भदर्शनात् । व्यक्तं चैतत्त्वात् दोगानाम् । "अमावास्या चेत् पूर्वमापद्येत
पौर्णमासेनेष्ट्वाथ तत्कुर्यात्, अकुर्वन् पौर्णमासीमाकाङ्क्षेदित्येक" इति । तस्मात् स्थालीपाकानन्तरं पौर्णमासी चेत् पूर्वमागच्छेत्, तदा विवाहमध्येऽपि पर्वारम्भः । मासिश्राद्धस्य त्वारम्भश्वतुर्षीहोमान्ते अपरपक्षे; शिष्टाचारात्, बोधायनवचनात्, कर्ममध्ये कर्मान्तरारम्भस्यायुक्तत्वाच्च । तथा वैश्वदेवस्यापि, "तेषां मन्त्राणामुपयोगे द्वादशाहमधशश्या" (आप. ध.२-३-१३.) इत्यादिव्रतं सपत्नीकश्वरित्वा प्रशस्तेऽहन्यारम्भः ॥१७॥

▼

⑤

>

एवमत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जमुपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः ।

०७ १८ पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येके②

पूर्णपात्रस् तु (=१००/ १२८ मुष्टिमात्रम् अन्नम् पात्रे) दक्षिणेत्येके ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

18. Some say that a vessel full (of grain) is the sacrificial gift.

▼ हरदत्तः

पात्रशब्द उभयलिङ्गः । धान्यमुष्टिशतस्य पूर्णं पात्रं पूर्णपात्रम् इत्याहुः । दक्षिणा चेयं ब्रह्मणे देया ॥१८॥

▼ सुदर्शनः

धान्यादेः पूर्ण यत्किञ्चित् पात्रं पूर्णपात्रम् । यद्वा- "अष्टमुष्टि भवेत् किञ्चित् किञ्चिच्चत्वारि पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णमात्रं प्रचक्षते ॥" इति वचनात् धान्यमुष्टीनां अष्टाविंशत्याधिक शतं पूर्णपात्रम् । पात्रशब्दश्चोभयलिङ्गः । तु शब्दात् पर्वस्वयं विकल्पो, न वृषभदाने ॥१८॥

▼

⑤

>

पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येके।

०७ १९ सायम् प्रातरत②

सायं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती तण्डुलैर्यवैर्वा जुहुयात् ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

19. १३ From then onwards he should offer morning and evening with his hand these two oblations (to Agni and to Agni Sviṣṭakṛt) of (rice) grains or of barley.

▼ हरदत्तः

अस्मात् स्थालीपाकादूर्ध्वं सायज्च प्रातश्च एते आहुती व्रीहितण्डुलैर्यवैर्वा जुहुयात् । अत ऊर्ध्वमित्यस्य पार्वणवदेव प्रयोजनम् । तेन तस्यामेव रात्रावारभ्मः । तस्मादूर्ध्वं दम्पत्योस्सायमशनम् । एते आहुती इत्युच्यते- ये अनिहोत्राहुती आहिताग्नेस्ते एते इति प्रतिज्ञापनार्थम् । तेन तद्वर्णामत्रप्रवृत्तिः । यथा "पालाशी समित् द्व्यङ्गुले मूलात् समिधं" (आप.श्रौ.६-१०-४.) इत्येवमादीनां प्रादुष्करणहोमकालयोश्च । तच्चोक्तमाश्वलायनके- तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ (आश्व. गृ. १-९-५.) इत्यादि । हस्तेनेति दर्व्यं अपवादः । तन्त्रस्य चानुपदेशादपूर्वत्वम् । परिस्तरणं तु भवत्येव । परिषेचनं त्विहैव विधीयते ॥ १९ ॥

▼ सुदर्शनः

सायं प्रातरित्यग्निहोत्रकालानां चतुर्णामुपलक्षणम् ; अग्निहोत्रानुकारित्वादौपासनहोमस्य । अत ऊर्ध्वं स्थालीपाकान्ताद्विवाहादूर्ध्वम्; विवाहस्यैवात्र परमप्रकृतत्वात् न त्वनन्तरप्रकृतत्वात्पर्वण ऊर्ध्वम्, यतो न प्रासङ्गिकप्रकृतपरामर्शस्वरसस्सर्वनामाम् । स्थालीपाकान्तादिति च स्थालीपाकं विधाय, "अत ऊर्ध्वम्" इति वचनात् । अस्य चारभ्मोऽनन्तरं रात्रावेव यदि नव नाड्यो नातीताः । अतीताश्वेदपरेद्युस्सायमेवाग्निहोत्रारभ्मवेलायाम् । अत्र हस्तेनेत्यादिना कृत्स्वविधानम् । हस्तेनेति विधानादव्यादिनिवृत्तिः । तण्डुलैर्यवैर्वति विधानात् पाकस्य । उभयतः परिषेचनमिति परिसङ्गख्यानात् पार्वणधर्माणाम् । वैश्वेदवेऽपीथमेव व्याख्यानम् । "एते" इति विशेषणादत्रापि द्वितीयाहुतिः स्विष्टकृत्स्थानीत्या अङ्गमित्यर्थः । तेनैतां विस्मृत्य कर्मसमाप्तौ नैषा पुनर्होतव्या । किन्तु सर्वप्रायाश्वित्तमेव ॥ १९ ॥

▼

⑤

>

सायं प्रातरत ऊर्ध्वं हस्तेनैते आहुती तण्डुलैर्यवैर्वा जुहुयात् ।

०७ २० स्थालीपाकवद्वैवतम् देवतैव②

स्थालीपाकवद्वैवतम् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

20. The deities are the same as at the Sthālīpāka (just described).

▼ हरदत्तः:

देवतैव दैवतम् । अग्नये स्वाहेति पूर्वाहुतिः । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरा ॥२०॥

▼ सुदर्शनः:

अयं "एते आहुती" इति प्राप्तस्यानुवादः पूर्वाहुतेर्विकल्पं विधातुम् ; यथा-पाल्नीवते "नानुवषट्करोति । अपि वोपांश्वनुवषट्कुर्यात्" (आप. श्रौ. १३-१४-९, १०.) इति ॥२०॥

⑤

>

स्थालीपाकवदैवतम्।

०७ २१ सौरी पूर्वाहुतिः②

सौरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

21. Some say that the first oblation in the morning is sacred to Sūrya.

▼ हरदत्तः

सौरी सूर्यदिवत्या । सूर्याय स्वाहेति वा पूर्वाहुतिर्भवति । अन्यत् समानम् । तत्र यथाकामी प्रक्रमेत
। प्रक्रमात् नियम्यते ॥२१॥

▼ सुदर्शनः

सौरी सूर्यदिवत्या "सूर्याय स्वाहा" इति पूर्वाहुतिः प्रातर्होमे इत्येके ॥२१॥

⑤

>

सौरी पूर्वाहुतिः प्रातरित्येके।

०७ २२ उभयतः परिषेचनम्②

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

22. 14 Before and after (those oblations) the sprinkling (of water)
round (the fire is performed) as stated above.

▼ हरदत्तः

अस्य होमस्य परिषेचनं उभयतः पुरस्तादुपरिषाच्च कर्तव्यम्, यथा पुरस्ताच्चोदितम्— अग्निं परिषिञ्चति पूर्ववत् परिषेचमिति ॥२२॥

▼ सुदर्शनः

उभयतः एतयोराहुत्योः पुरस्तादुपरिषाच्च **परिषेचनं यथा पुरस्ताद्** विहितं "अग्निं परिषिञ्चति" (आप.गृ. २-३.) "पूर्ववत्परिषेचनमन्वमस्याः" (आप.गृ. २-८.) इति । पाकयज्ञेषु सप्तसु न विद्युद्दृष्टी । "सैषा मीमांसाग्निहोत्र एव सम्पन्ना । अथो आहुः । "सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति" (तै. ब्रा. ३-१०-९.) इत्यत्र "तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पर्शनं भवति" (आप. श्रौ. ४-१-७.) इत्यत्र च सर्वशब्देन प्रकृतपरामर्शिना प्रकृतश्वैतसर्वयज्ञानामेव परामर्शात् । अस्मादेव हेतोः "द्विर्जुहोति" (आप. गृ. २-११.) इत्यादिना परिसङ्ख्याय कृत्स्वविधानाच्चाग्निहोत्रिकविधावपि नैव विद्युद्दृष्टी ॥२२॥

▼

⑤

>

उभयतः परिषेचनं यथा पुरस्तात्।

०७ २३ पार्वणेनातो ऽन्यानि②

पार्वणेनातो ऽन्यानि (पक्व-हविर्-युक्तानि स्थालीपाक-पश्चादीनि) कर्मणि व्याख्यातान्य् - आचाराद्
(→शास्त्रान्तराद् अपि) यानि गृह्यन्ते २३

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

23. 15 By the sacrifice of the new and full moon the other ceremonies have been explained (the knowledge of) which is derived from practice.

▼ हरदत्तः

पर्वसु भवः पार्वणः । तेन पार्वणेन स्थालीपाकेनातोऽस्मात् पार्वणाद् अन्यानि कर्मणि व्याख्यातानि यान्य् आचाराद् गृह्यन्ते = ज्ञायन्ते तानि सर्वाणि । अयमपि कल्पातिदेशः ।

योऽयं पार्वणस्य कल्पः "एवम् अत ऊर्ध्वम्" इत्यादिः "पूर्णपात्रस् तु दक्षिणेत्य् एक" इत्येवम् अन्तः - स एव सर्वेषां पाक्यज्ञानां कल्प इत्यर्थः । तत्रोपवासः पार्वणाद् अन्यत्र न भवति । पर्वसंयोगेन प्रकरणान्तरे विधानात् उपोषिताभ्याम् इत्य् अस्य चाविधायकत्वात् ।

नन्व् अस्मिन् वैवाहिके धर्मा आम्नाता: पार्वणस्यापि तत एवातिदिष्टाः । ततश् चान्येषाम् अपि तत एवातिदेशः कर्तव्यः । "दक्षिणावर्ज" "पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येके" इत्यस्य विशेषस्य परिग्रहार्थस्तु पार्वणेनातिदेशः ।

"अतोऽन्यानि" इति वचनं समान-जातीय-परिग्रहार्थम् । तेन पक्वगुणेष्व् एव स्थालीपाकेषु पशुषु चायम् अतिदेशो नाज्य-गुणकेषु । केचित् तत्रापीच्छन्ति ।

"कर्मणी" ति वचनात् कर्मणामेव पार्वण-व्याख्यातत्वम् । न काल-कर्तृ-धर्मणाम् । तेन "निकृति पाक्यज्ञेन" (आप.ध.१-२६.) इत्य् अत्र पत्नीवत्तं पर्व-नियमश्च च न भवति । हृदय-संसग्गदिषूपवासश्च ।

"व्याख्यातानी" ति वचनात् व्याख्यानम् एव पार्वणेनान्येषां कर्मणां, न प्रकृति-विकृति-भावः । तेनानारब्ध-पार्वणस्यापि कालागमे सर्पबल्यादौ प्रवृत्तिर् भवति ।

"आचाराद् यानि गृह्यन्ते" इति वचनात् अस्मिन् शास्त्रे ऽनुपदिष्टानाम् अपि शास्त्रान्तर-दृष्टानां पक्व-गुणकानाम् अयम् उपदेशो भवति । यथा- काम्यानां स्थाने काम्याश्च चरवः "षडाहुतिश् चरुर्" इत्य् एवमादीनाम् ॥२३॥

▼ सुदर्शनः

पार्वणेन वैवाहिकेन स्थाली-पाकेन । अतोऽन्यानि अस्माद् अन्यानि सर्प-बल्यादीनि यान्य् आचाराद् गृह्यन्ते तानि कर्मणि व्याख्यातानि तेष्व् एतद्-धर्मातिदेश इत्यर्थः ॥

ननु-कथं पार्वण-शब्दवाच्यत्वं वैवाहिक-स्थालीपाकस्य? इति चेत् नित्यस् तावत् "उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्य" (आप.गृ. ७-१७.) इति पर्वसु भवत्वात् पार्वणः । तस्य च पार्वणस्यायं प्रकृतित्वे सम्बन्धीति "तस्येदम्" (पा. सू. ४-३-१२०.) इति पार्वण-शब्दाद् अण्-प्रत्यये कृते पार्वण इत्य् एवं रूपं भवति । यद्य् अपि कर्मान्तराणाम् अप्य् अयं प्रकृतिः, तथाप्य् अस्य पार्वण-सम्बन्धितया व्यपदेश्यत्वम् एव युक्तम् ; यतोऽत्र कर्मणि द्रव्यदेवतयोर् अप्य् अतिदेशः । कर्मान्तरेषु त्वं इतर-धर्मणाम् एवेति ।

नन्व् एवम् अपि शीघ्रावगतस्य नित्यस्य पार्वणस्य प्रकृतित्वे सम्भवति किम् इति विलम्बितावगम्यस्य वैवाहिकस्य प्रकृतित्वम् उच्यते ? इति चेत्- न ; वैवाहिक एव

धर्मोपदेशपौष्टकल्यात् इतरत्र तदभावाच् च । प्रसिद्धश्वैष न्यायः- यस्य पुष्कलो धर्मोपदेशस् सोऽन्येषां प्रकृतिः; न हि भिक्षुको भिक्षुकान् याचितुम् अहर्तीति । (५) तस्माद् युक्तं वैवाहिकस्यैव प्रकृतित्वम् ।

अस्य च वैवाहिकस्य पार्वणशब्द-वाच्यत्वं धर्मशास्त्रे व्यक्तम् एव । "पर्वसु चोभयोरुपवासः । औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनम् । तृप्तिश्वान्नस्य । यच् चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन् अहनि भुज्जीयाताम् । अधश्च शयीयाताम् । मैथुनवर्जनं च । श्वोभूते स्थालीपाकः । तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यातः" (आप. ध. २-१-४....१३.) इति नित्यस्य पार्वणेन व्याख्यानाभिधानात्, पर्वसम्बन्धिनः कर्मान्तरस्यात्रासाभवात्, नित्यस्य च नित्येनैव व्याख्याने आत्माश्रयदोषात् ।

नन्द् अत्र केचित्- "यच्चैनयोः प्रियं स्यात् तद् एतस्मिन् अहनि" इत्य् एतच्छब्देनैकवचनान्तेन "पर्वसु च" इति बहुवचनान्त-निर्दिष्ट-पर्वाहः परामर्शानुपपत्तेः, "पाणिग्रहणादधि गृहमेधिनोर्वतम्" (आप. ध. २-१-१.) इति परमप्रकृतं पाणिग्रहण-नक्षत्रं परामृश्यते । तेन प्रतिसंवत्सरं पाणिग्रहण-नक्षत्रे प्रिय-भोजनादि कार्यम् । श्वोभूते च स्थालीपाकः कर्तव्यः । तस्य च कर्मान्तरस्योपचारः पार्वणेन नित्येन व्याख्यात इत्याहुः । तत् कथं धर्मशास्त्रे व्यक्तं वैवाहिकस्य पार्वणशब्दवाच्यत्वम् इति । तन् न ; यतोऽत्र व्रतम् एव परम-प्रकृतम्, पाणिग्रहणस्य तु तदवधितया कीर्तन-मात्रम् । नक्षत्रं तु गम्यमानमेव । गम्यमानं चैतच्-छब्देन पराम्रष्टुं प्रियभोजनादिना विशेषयितुं च नार्हम् ।

तदाहुराचार्यः -

"गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् ।
शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥" (तन्त्र.वा.१-१-७.) इति ।

अतश् चात्र "पर्वसु च" इत्युद्देश्य-गतबहुत्वस्याविवक्षितत्वात् श्रुताव्यवहितस्य प्रकृतस्यपर्वाहस्यैव परामर्शो विशेषणं च युक्तम् ।

अत उपवासादेर् इव प्रियभोजनादेर् अपि पर्वसम्बन्धात् "श्वोभूते स्थालीपाकः" इत्य् उपवासादि-धर्म-विधानार्थम् एव ।

"उपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः" इति गृह्यविहितस्य स्थालीपाकस्यानुवाद एव, न कर्मान्तरस्य विधिः । अनुवादे च तस्योपचार इति दूरस्थस्य परामर्शो घटते । विधौ त्वस्योपचार इति स्यात् ।

एवं च यद्यपि "श्वोभूते स्थालीपाकः" इत्य् आपाततोऽनुवादस्वरूपः ; तथापि यस्येमे विधीयमाना उपवासप्रियभोजनादयो धर्मास् सम्बन्धिनस् तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यात इति साध्याहारम् एवेदं सूत्रं व्याख्येयम् ।

तस्माद् धर्मशास्त्रेऽपि वैवाहिकस्य पार्वणशब्द-व्यपदेश्यस्यैव प्रकृतित्वम्, न नित्यस्येति सिद्धम् । नन्द् एवमपि शीघ्रबोधकत्वात् वैवाहिकेनेति वक्तव्ये, किमर्थम् अस्य विवाहाङ्गस्यापि सतो

विवाह-सम्बन्धं तिरस्कृत्य "पार्वणे" इत्याह ? उच्यते- इतराङ्गवद् अस्य न शम्याः ; किन्तु शिष्टाचारसिद्धाः परिधय एवेत्य् एवम् अर्थम् ।

अत्र च अतोऽन्यानीत्याह- एतत् सदृशान्य् एवौषधप्रधान-हर्वीषि सर्पबल्यादीनि कर्माण्य् अनेन व्याख्यातानि, न त्व् अनेन तत्-सदृशानि पशु-प्रभव-प्रधान-हर्वीषि वपाहोमादीनीति वक्तुम् ।

कुत एतत्? "तत्र सामान्याद्विकारो गम्येत" (आप.प.३-४०.) इति परिभाषावचनात् । किञ्च अतोऽन्यानीत्यस्य नज्समासप्रभेद-विग्रह-वाक्यत्वात् "नजिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथाहृथर्वगतिः" (वै. प. ७४.) इति नज्समासभेदार्थनिर्णयात्, वाक्य-समासयोर् भिन्नार्थत्वे चासमर्थ-समासापत्तेः ।

औषधानि हर्वीषि पशुप्रभवानि च कानि कतिधा च ? इति चेत् - पुरोडाशः, ओदनो, यवागूस्, तण्डुलाः, पृथुकाः, लाजाः, सक्तवः, पिष्टानि, फलीकरणानि, धानाः, करम्भाः, सुरेत्य् औषधानि द्वादशविधानि । पयो, दध्याऽज्यम्, आमिक्षा, वाजिनम् अवदानानि, पशुरसश्, शोणितं, त्वक्, वपेति - पशुप्रभवानि दशविधानि ।

"अथ कर्माण्याचाराद्यानि गृह्यन्ते" (आप. गृ. १-१.) इति प्रकृतेऽप्यत्र पुनर्वचनं गृह्यप्रश्नेऽनुकृतानां महाराजस्थालीपाकगणहोमादीनामेतद्विकृतित्वं वक्तुम् । ननु- यद्यनेनैव सूत्रेण औषधहविष्केषु कर्मसु पार्वणतन्त्रातिदेशः, किमर्थं "अस्तामिते स्थालीपाकः" "पार्वणवदाज्यभागान्ते" (आप. गृ. १८-५, ६.) इति सर्पबलौ पुनर्वचनम् ? उच्यते- यद्यपि श्रौत आग्रणे वैश्वदेवादीनां भूयस्त्वेन पौर्णमासतन्त्राशङ्कायां ऐन्द्राग्नस्य मुख्यत्वात् "मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्" (जै. सू. १२-२-२३.) इति सिद्धान्तन्यायेन "आमावास्यं तन्त्रम्" (आप. श्रौ. ६-२९-५.) इति दर्शितम्, तथाप्यत्रान्येषां हविषां बहुत्वेऽप्यौषधस्य मुख्यत्वात् पार्वणतन्त्रतैवेति मुख्यन्यायं मन्दबुद्धिहितार्थं दर्शयितुमेव पुनश्चोक्तं "पार्वणवदाज्यभागान्ते" इति ।

तेन मासिश्राद्दे अष्टकाकर्मणि च पार्वणम् एव तन्त्रम् । यद्य अप्य् अष्टकायां वपाहोमस्य मुख्यस्यापूर्वत्वं, तथाप्य् अन्येषां कृत्स्नविधानाभावाद् औषधत्वात् "स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधानात्" (आप. गृ. २२-८.) इति दर्शनाच्च पार्वणमेव तन्त्रम् । अपूपहोमे तु "पार्वणवत्" (आप. गृ. २२-१.) इति पुनर्-वचनम् अपूप-मांसौदन-पिष्टान्न-होमानां स्थाने विकल्पेन विहितस्यौषध-हविष्कस्यापि दधि-होमस्य पार्वण-तन्त्रप्राप्तिं ज्ञापयितुम्, न त्व् अपूप-होमार्थम्; तस्यौषध-हविष्टवाद् एव पार्वणतन्त्र-प्राप्तेः ।

तत्-स्थानापत्रेषु च तद्वर्म-प्राप्तिर् दृष्टा । यथा "यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्स्थाने वायव्यां यवागूं निर्वपेत्" (आप. श्रौ. ९-१-२३.) इति सान्नाय्यस्थाने विहिताया यवाग्नास्सान्नाय्यर्थम्: ॥

केचिद्—नित्यस्य पार्वणस्य यः कल्पस् स एव सर्वेषां यज्ञानां कल्पः । यद्यपि वैवाहिके धर्मान्मानं, तथापि नित्यस्यैव कल्पातिदेशो "दक्षिणावर्ज" इत्यस्य परिग्रहार्थः । अतोऽन्यानीति वचनादेतस्दृशानां पक्वगुणानामेव स्थालीपाकानां पशूनां चायं विकल्पो, न त्वाज्यगुणकानाम् ।

कर्मणीति वचनात् कर्ममात्रस्यैव व्याख्यानं, न तु कर्तृतद्धर्मकालादीनाम् । तेन "गर्दभेनावकीर्णी निक्रृतिं पाकयजेन यजेत्, (आप. ध. १-२६-८.) इत्यत्र पशौ न पत्नीवत्त्वं नापि हृदयसंसर्गादिषु पर्वणो नियमः, विशेषतश्चोपवासस्य धर्मशास्त्रे पर्वसम्बन्धेन विधानात् । व्याख्यातानीति वचनादन्येषां नैतद्विकृतित्वम् । तेनानारब्धपार्वणोऽपि तेष्वधिकारी । हृदयसंसर्गादिषु पुनस्तन्त्रविधानं आज्यहोमवन्नियमार्थम् । एतद्वृहोपदिष्टेषु यत्र वचनं तत्रैव तन्त्रं, नान्यत्र । तेनाग्रयणे तन्त्रलोप इति । तत्र; यत उपदिष्टधर्मकस्य वैवाहिकस्य धर्मातिदेशोऽपि नैव दोषः । प्रत्युत नित्यस्य कल्पातिदेशे पर्वदीनामप्यतिदेशाद्वोषः । कर्मणीति वचनात्रेति चेत्-न; तस्योद्देश्यसमर्णोपक्षीणत्वात् । अखण्डग्राहिणश्चोदकस्योच्छृङ्खलत्वात् । दक्षिणाऽभावस्तु प्रयोजनं तस्य "योऽस्यापचितस्तस्मा ऋषभं ददाति" (आप. गृ. ७-१६.) इति सिद्धम् । तथा सदृशेष्वयमतिदेश इत्युक्तिमात्रम्, असदृशेष्वपि पशुष्वभ्युपगमात् । पक्वत्वात् सादृश्ये द्रव्यत्वादाज्येऽपि स्यात् । न चैवं व्याख्यातशब्दः प्रकृतिविकृत्वाभावार्थः । "एतेन वैश्वसृजो व्याख्यातः (आप. श्रौ. १९-१५-१.) इत्यादौ प्रकृतिविकृतित्वस्य दृष्टत्वात् । तथा नैकस्मिन्नाग्रयणे तन्त्रलोपफलार्थं नियमार्थानि बहूनि सूत्राण्यारब्धव्यानि । अविकृतमातिथ्यमाग्रयणं चेत्येतावन्मात्रसूत्रादेव स्वाभिमतसिद्धेः । अतस्तानि तन्त्रसूत्राणि यथोक्तप्रयोजनार्थानि । आग्रयणमपि तन्त्रवदेव ॥२३॥

⑤

>

पार्वणेनातोऽन्यानि कर्मणि व्याख्यातान्य् - आचाराद् यानि गृह्यन्ते ।

०७ २४ यथोपदेशन् देवताः②

यथोपदेशं देवताः २४

⑤

>

▼ Oldenberg

24. The deities (of those rites) are as stated (with regard to each particular case),

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्यानी - इदं सूत्रम् अग्निमे व्याख्यातम्।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्यानी - इदं सूत्रम् अग्निमे व्याख्यातम्।)

▼

⑤

>

यथोपदेशं देवताः।

०७ २५ अग्निं स्विष्टकृतम् ②

अग्निं स्विष्टकृतं चान्तरेण २५

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

having their place between Agni (Sūtra 5) and Sviṣṭakṛt (Sūtra 7).

▼ हरदत्तः

पार्वणेनातोन्यानीत्ययं कल्पातिदेशः इत्युक्तम् । तेन पार्वणे ये देवते यश्च स्थालीपाकः तेषां सर्वेषु कर्मसु प्रवृत्तिः । तत्र तत्रोपदिष्टाभिस्तु देवताभिः पार्वणदेवतयोः बाधे प्राप्ते तन्निवृत्यर्थं वचनं तत्र चोदितानां देवतानां देशविधानार्थज्ज्व योऽयमन्निः पार्वणे यश्च स्विष्टकृत् तावन्तरेण तयोर्मध्ये ता देवता यष्टव्या इति । तत्र पार्वणस्याग्नेः पार्वणमेव हविः तत्र तत्र विहितानां तत्र तत्र विहितम् ।

स्विष्टकृतस्तु सर्वो हविशेषः, अन्यत्र तथा दर्शनात् । अन्ये तु तत्र विहितादेव हविषः पार्वणदेवतयोरपीज्यामिच्छन्ति । अपर आह- नात्र पार्वणदेवते अनूद्योते अनिश्च स्विष्टकृच । किं तर्हि ? आगन्तुके एते अनेनैव वचनेन विधीयेते । तत्र हविषोऽनुपदिष्टत्वात् अग्नेराज्यं हविः । स्विष्टकृतस्तु सर्वो हविशेष इति । सर्वथा सर्वेष्वेव पार्वणातिदिष्टेष्वग्निः पूर्व यष्टव्यः । तथा च श्रौतेषु दृश्यते "येन यज्ञेनेतर्स्ते कुर्यादिव तत्राग्नेयमिति । यथा भाष्यं व्याख्यायते । पार्वणव्याख्यातेषु सर्वेष्वेव कर्मसु यथोपदेशं देवता यजति अन्निं स्विष्टकृतं च यजति योग्यमग्निस्विष्टकृत् पार्वणे द्वितीयो देवताविशेषः तं च यजति तस्मादेव हविषः । यत्तत्र तत्रोपदिष्टानां हविरिति । तत्र यथोपदेशं देवता इत्यनुवादः स्विष्टकृतस्समुच्चयविधानार्थः । असति समुच्चये तेषु तस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । तत्र तत्रोपदिष्टभिर्देवताभिर्निवर्तितत्वात् । अग्नेरिव स्विष्टकृतोऽपि प्रधानदेवतावच्चोदितत्वात्—"अग्निस्विष्टकृद्वितीय इति । अन्तरेण इत्यनेन तु तस्यैव स्विष्टकृते देशो नियम्यते-प्रधानाहुतीश्वोपहोमाश्वान्तरेणाग्निं स्विष्टकृतं यजतीति । तेन यत्राप्युत्तरा आहुतीहृत्वा जयादि प्रतिपद्यते, "आज्याहुतीरुत्तरा: जयादि प्रतिपद्यत" इति च क्रमपरं वचनं तत्रापि नित्यमग्निस्विष्टकृदस्मिन्नन्तराले यष्टव्यो भवतीति । प्रकरणाच्य प्रधानाहुतीरुपहोमाश्वान्तरेणत्यर्थोऽपि लभ्यते ॥२५॥

▼ सुदर्शनः

अत्रास्वपदो विग्रहः, अव्ययीभावसमासत्वात् । अध्याहारश्च, साकाङ्क्षत्वात् । यथोपदेशं सर्पबल्यादिषु याश्च यावत्यश्च येन येन प्रकारेण मन्त्रविधानादिनोपदृष्टाः देवतास्ता एव भवन्ति, न पार्वणदेवताः । न तेषु पार्वणं प्रधानं समुच्चेतव्यमित्यर्थः । ननु- विकृतावुपकारमुखेन तज्जनकानां धर्माणामतिदेशः, प्रधानं चोपकार्यं, नोपकारजनकम् । पार्वणे च स्थालीपाकहोमयोः प्रथमो होमः प्रधानम् । अतस्तस्यातिदेश एव नास्ति । दूरे तत्समुच्चयाशड्काः, यन्निरासायेदं सूत्रं स्यात् । "षड्भिर्दीक्षयति" (तै. सं.५-१-९.) इत्यत्र तु प्राकृतीनां दीक्षाहुतीनां अङ्गत्वादतिदेशः, अदृष्टार्थत्वाच्च समुच्चयः, यथोपदिष्टानां प्रकृतिकूप्तक्रमबाधभयादन्ते निवेशश्च युक्त एव । सत्यमेवम् ; किन्तु गार्हकर्मानुष्ठातृणां मध्ये ये मन्दबुद्धयोऽङ्गप्रधानयोरतिदेश्ययोश्च अनभिज्ञास्ते पार्वणेनेत्यविशेषणातिदेशप्रतिभासात् "षड्भिर्दीक्षयति", इत्यादौ दर्शनमात्राच्य प्रधानातिदेशतस्मुच्चयावुपदिष्टप्रधानानामन्ते निवेशं च मन्यन्ते । तन्निरासायेदं सूत्रम् ॥२४॥

अथ वैकृतप्रधानहोमानां स्थानमर्थादनिमुखसौविष्टकृतयोश्च विदधाति- "यथोपदेशं देवताः" (आप.गृ.७-२४.) इत्यनुवर्तते । यथोपदेशं देवताः ये विकृतावुपदृष्टाः ते अन्निं स्विष्टकृतं चान्तरेण आगेयसौविष्टकृतयोर्होमयोर्मध्ये भवेयुः । अत्र च स्विष्टकृतमितिवदग्निमित्यपि सिद्धानुवादात्, अन्यतश्च प्राप्त्यभावात्, योगविभागेनाग्निमुहिंश्य जुहुयादित्यन्योऽप्यर्थं विधीयते । वैभक्तस्य सूत्रस्य चायं विवक्षितोऽर्थः-सर्वेषु तन्त्रवस्त्वैषधोमेषु दधिहोमेषु चोपाकरणसमापनयोश्च शिष्टाचाराद् "अग्नये स्वाहा" इत्याज्येन अनिमुखाख्यमङ्गहोमं सर्वेभ्योऽपि प्रधानहोमेभ्यः पूर्व जुहुयादिति । नन्वत्र "स्विष्टकृतम्" इति व्यर्थम्; सर्वत्र स्विष्टकृतशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात् स्वत एवासावन्ते एव भवतीति । नैवम्-विकृतिषु द्विविधाः प्रधानहोमाः-पार्वणविकारा अपूर्वाश्च; तेषामुभयेषामप्यन्ते एव स्विष्टकृद्यथा स्यादित्येवमर्थत्वात् । अन्यथा यद्वोमाङ्गं स्विष्टकृतदन्त एव स्यात् । तथाग्निमिति चोभयेभ्यः प्रधानाहुतिभ्यः पूर्वमेवाग्निमुखमित्येवमर्थं स्विष्टकृद्वन्नियम इति ॥ केचित् "यथोपदेशं देवता अन्निं स्विष्टकृतं च"

इत्येवमन्तमेकं सूत्रम् । तस्यार्थः— "अग्निस्विष्टकृत् द्वितीयः" (आप.गृ. ७-७०.) इत्यत्र स्विष्टकृतः प्रधानहोमतुल्यधर्मत्वज्ञापनात् विकृतिषु च पार्वणप्रधानलोपे सति तस्यापि लोपस्स्यात् स मा भूदित्यनेन सूत्रेण "यथापदेशं देवता:" इत्यनूद्य, अग्निं स्विष्टकृतं च कुर्यात् इति तासु तस्य समुच्चयो विधीयते । तथा "अन्तरेण" इति पदमेकं सूत्रं "अन्तरा त्वाष्ट्रेण" इत्यादिवत् । प्रकरणाद्वैकृतप्रधानहोमानां जयादीनां च मध्ये सर्वास्वपि विकृतिषु स्विष्टकृत्तियं एवेत्यर्थः । इतरथा क्वचित्स्य लेपः स्यात्, "स्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर्हत्वा जयादि प्रतिपद्यते" (आप.गृ. ९-४.) इत्यादि परिसङ्ख्येति कृत्वेति । तत्र, -विभागे साकाङ्क्षयोर्द्वितीयान्तयोः "अग्निं" स्विष्टकृतं, इत्येतयोः अन्तरेणेत्यनेन सम्बन्धाकाङ्क्षेण एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्यायुक्तत्वात्, "अग्निस्विष्टकृद्वितीयः" इत्यस्य प्रयोजनान्तरपरत्वाच्च । तथापि यदि स्विष्टकृतः प्रधानतुल्यधर्मकत्वं, तदा तल्लोपेऽपि प्रधानलोपप्रायश्चित्तमेवापद्यते । तथा "अन्तरेण" इत्यस्य यथोक्तश्चुतसम्बन्धन्वयसम्भवे अप्रकृतगम्यमानान्वयो न युक्तः । व्यर्थं चैतत्; स्वमते स्विष्टकृतस्समुच्चयविधानादेव त्रिदोषायाः परिसङ्ख्याया अपि निरस्तत्वात्, तस्य सर्वत्र नित्यत्वेनालोपसिद्धेः ॥२५॥

▼

⑤

>

अग्निं स्विष्टकृतं चान्तरेण ।

०७ २६ अविकृतमातिथ्यम्②

अविकृतम् आतिथ्यम् (= गवालम्भे न स्थालीपाकतन्त्रम्) २६

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

25. 16 The sacrifice (of a cow) on the arrival of a guest (should be performed as stated below) without alterations.

▼ हरदत्तः

या गौरतिथ्य आलभ्यते "गौरिति गां प्राहेति" तदातिथ्यं नाम कर्म तदविकृतम् अपूर्वं पार्वणधर्मस्तद्वपाहोमे न कर्तव्या इत्यर्थः । इदमेव ज्ञापकं न स्थालीपाकेष्वेव सोऽतिदेशः । किं तर्हि? सर्वेषु पक्वगुणेषु पशुष्वपीति । तेनाष्टकायां काम्यपशुषु च शास्त्रान्तरदृष्टेषु पार्वणधर्मसिद्धिः ॥२८॥

▼ सुदर्शनः

अतिथिर्थस्य कर्मणो निमित्तं तदातिथ्यम्, गवालभ्य इत्यर्थः । तदविकृतं यथोपदिष्टमेव स्यात् । नात्र "अग्निमिद्ध्वा" (आप. गृ. १-१२.) इत्यादि सामान्यमपि तन्त्रम्, पार्वणं तु दूरे; "कृत्स्नविधानात् यजतेरपूर्वत्वम्" (जै. सू. ८-१-५.) इति न्यायात् । "कृत्स्नविधानं च तस्यै वपां श्रपयित्वोपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेन्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति" (आप. गृ. २२-४.) इति । एतच्च प्रदर्शनार्थम् । तेन वपाहोमानन्तरं किंशुकहोमसर्षपहोमफलीकरणहोमादयोऽप्यपूर्वा एव; कृत्स्नविधानस्य तुल्यत्वात् ।

⑤

>

अविकृतमातिथ्यम् ।

०७ २७ वैश्वदेवे विश्वे②

वैश्वदेवे विश्वे देवाः २७

⑤

>

▼ Oldenberg

26. १७ (The deities) of the Vaiśvadeva ceremony are the Viśve devās,

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

ननु- "नानग्नौ प्रधानम्" इति याज्ञिकवचनात् वैश्वदेवबलिहरणानि तावदङ्गानि । अन्नौ होमेषु च आग्नेयसौविष्टकृतावन्तरेण ये होमास्त एव प्रधानाः । तौ तु सर्पबल्यादिसामान्यादङ्गमित्याशङ्कयाह—

▼ हरदत्तः

"आर्या: प्रयता वैश्वदेव" इति चोदिते वैश्वदेवाख्ये कर्मणि देवतोपदेशोऽयं निर्वापकाले सङ्कल्पार्थम् । यास्तु तत्र देवताः षड्भिरादौः प्रतिमन्त्रं (आप. ध.२-३-१६.) इत्येवमाद्याः ताः प्रदानकाले देवताः, तेन विश्वेभ्यो देवेभ्यः इति सङ्कल्प्य गृहस्थेन स्वगृहे पाकः कार्यः । तथा पक्वादेवान्नात् होमा बलयश्च तस्यै तस्यै देवतायै । "अहरहर्भूतबलिर्" इत्येवमाद्याः पञ्चमहायज्ञानामुत्पत्तिविधयः । "आर्या: प्रयता" इत्यादिकस्तु तेषामेव प्रयोगविधिः । तस्मात् न पृथक् पञ्चमहायज्ञाः कर्तव्याः तत्रैव वैश्वदेवं यदग्नौ क्रियते स देवयज्ञः । यत् बलिहरणं स भूतयज्ञः । यद्विक्षिणतः पितृलिङ्गेनेति स पितृयज्ञः । यदग्नं च देयमित्यादि स मनुष्ययज्ञः । तत्र वैश्वदेवे सोमाय स्वाहेति द्वितीयाहुतिरिति मन्त्रव्याख्याकारेणोक्तम् । न च षड्भिरादौरिति विरोधः । तस्य प्रधानदेवताविषयत्वात्, स्विष्टकृतश्च तान्त्रिकत्वात् । अथ कस्मादिहैव वैश्वदेवस्य कृत्स्नकल्पो नोपदिश्यते? उच्यते- इहोपदेशो तस्य कल्पस्य सर्वचरणार्थता न स्यात्, इष्यते च । तस्मात् सर्वचरणसाधारणेषु सामयाचारिकेषूपदेशः । अथ तर्हि देवतोपदेशः तत्रैव कस्मात्त्र कृतः ? इहोपदेशप्रयोजनमस्मिन् गृहे तदपि वैश्वदेवं कर्मोपदिष्टं यथा स्यादिति । तेनास्मदीयानां स एव वैश्वदेवकल्पो नान्येषु धर्मशास्त्रेषु चोदितः । यज्ञोपवीतिना प्रदक्षिणमित्यादि परिभाषाप्रवृत्तिश्च भवति ॥२७॥

▼ सुदर्शनः

वैश्वदेवम् इति कर्मनामधेयम् । प्रवृत्ति-निमित्तं च, विश्वे सर्वे देवा अत्रेज्यन्त इति । इह च मन्त्रवर्णसिद्धानां देवतात्वस्याविधेयत्वात्, आग्नेयादयष्व षट् अपि होमाः बलिहरणानि चानग्निदेश्यान् अपि सर्वाण्येव प्रधानानि ; न तु किञ्चिदपि शेषापरनामाङ्गम्, इत्येवं सूत्रार्थः ।

अयं भावः- यादि नानग्नौ प्रधानम्,

किन्तु शेष एवेति

तर्हीतच्छेषलक्षणे तृतीयाध्याये दृश्येत । न तु दृष्टम्, नापि सूत्रकारोक्तं दृश्यते । किन्तु पिण्डपितृयज्ञे तावदापस्तम्बेन होमः पिण्डादानं चोभयं प्रधानमुक्तम्, पिण्डादानं प्रकृत्य यदि जीवपिता, न दद्यात्, आहोमात्कृत्वा विरमेत्" (आप.श्रौ.१-९-८.) इति । यदि हि पिण्डादानस्याङ्गता, तदा प्रधानभूतहोमानुष्ठाने सति, तस्याप्यनुष्ठानं स्यात्, न विरामः । तस्मादत्र प्रधानस्यैव पिण्डादानस्य "नासोमयाजी सन्नयेत्" (तै. सं.२-५-५.)

इत्यादिवदनारम्भलक्षणं एव विरामः ।

कात्यायनस्तु—प्रत्युत पक्षे पिण्डादानमेव प्रधानं, होमस्तदङ्गमित्याह "जीवपितृकस्य होमान्तम्, अनारम्भो वा" (का. श्रौ. ४-१-२४, २५.) इति ॥ तथा सर्पेशानबल्योरपि होमा बलयश्च प्रधानम् ।

अवभृथे त्वनग्नावेव प्रधानम् । सोमाङ्गत्वेऽप्यस्य प्राधान्यं स्वाङ्गापेक्षया । तथैव राक्षसे गर्दभपशौ अनग्नावेव प्रधानम्; "अप्स्ववदानैश्वरेयुः" (आप. श्रौ. ९-१५-५.) इति वचनात् । वपायास्तूपदेशमतादग्नौ होमः । "यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देत्" (आप. श्रौ. ९-१८-१५.) इति वपायाः पृथग्ग्रहणात् । एवमनग्नावप्यन्यानि बहूनि प्रधानानि सन्ति, यथा श्राद्धे ब्राह्मणभोजनम् । एवमाग्नेयसौविष्टकृतहोमावपीह प्रधानम्; "औपासने पचने वा षड्भिरादैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयात्" (आप. ध. २-३-१६.) इति कृत्स्विधानेन, "उभयतः परिषेचनम्" (आप. ध. २-३-१७.) इति परिसङ्ख्यया चास्य वैश्वदेवस्यापार्वणविकारत्वात् । सर्पबल्यादिषु तु पार्वणविकारत्वात्तावदङ्गम् । किञ्च वैश्वदेवमन्त्रेष्वपि "अग्नये स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा" इत्येतयोरप्याम्नानात् प्राधान्यम् ।

ननु—वैश्वदेवमन्त्राणामपि न प्रत्यक्षस्समामायः; स कथमवगम्यते? उच्यते—"षड्भिरादैः प्रतिमन्त्रम्" "अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्याम्" (आप. ध. २-३-१६, २०.) इत्यादिसूत्रैः क्रमेण विनियोगात् वक्वचिदाम्नानमस्तीत्यवगम्यते । तत्त्वाम्नानं प्राग्विवाहमन्त्रेभ्यः, भाष्यकारवचनात् । ततश्च ब्रह्मयज्ञपारायणयोरप्येतेषामेकंक्रमेणाध्ययनं वेदितव्यम् । सर्वप्राधान्ये च प्रयोजनम्— एषामेकतरमप्यकृत्वा प्रयोगे समापितेऽपि तत् प्राग्भोजनात् सप्रायश्चित्तं साङ्गमनुष्ठेयम्; कृते तु भोजने पाकयज्ञलोपप्रायश्चित्तमेवेति । केचित्— वैश्वदेवे विश्वे देवा देवता विधीयन्ते निर्वापकाले सङ्कल्पार्थम्, ईशानयज्ञवत् । यास्तु धर्मशास्त्रे मन्त्रविनियोगात् कल्पितास्ताः प्रदानकाले देवताः । इह च देवतोपदेशो वैश्वदेवस्य गार्हपरिभाषाप्राप्त्यर्थः । तत्र तस्योपदेशस्तु सर्वचरणार्थः । इदं च वैश्वदेवं न पञ्चमहायज्ञेभ्यः पृथग्भूतम् । "अहरहर्भूतबलिः" (आप. ध. १-१२-१५.) इत्यादिस्तु प्रयोगविधिः । तत्र यदग्नौ क्रियते स देवयज्ञः, यत् बलिहरणं स भूतयज्ञः, यद्वक्षिणतः पितृलिङ्गेनेति स पितृयज्ञः, यच्चाग्रदानं स मनुष्ययज्ञः, इति ।

तत्र, स्वमते श्रुत्या चोदितान् विश्वान् देवान् वचनं विनाऽपनीय, तेभ्यस्सङ्कल्पितस्य हविषो देवतान्तरेभ्यो मन्त्रवर्णात् कल्पितेभ्यो दातुमयुक्तत्वात् । ईशानबलौ तु भवशर्वादिशब्दानामीशानाभिधानत्वात्, अर्थस्य देवतात्वमिति सूत्रकारमताच्च, युक्तं भवायेत्यादिभिर्मन्त्रैर्दर्शनम् । यतु मीढुष्टे जयन्त्याय चास्मात् स्थालीपाकाद्वानं तदप्यभ्युदयेष्यादिवत् सवनीयपुरोडाशवच्च" त्रीनोदनान् कल्प्यत्येत्तरैरुपस्पर्शयित्वोत्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा" (आप. गृ. २०-४.) इति वचनैः स्थालीपाकांशद्वये पूर्वदेवतापनयेन देवतान्तरविधानाद्युक्तम् ।

पञ्चमहायज्ञेभ्यो न पृथग् वैश्वदेवम् इत्यपि न;
प्रकरणान्तरात् संज्ञा-भेदाच् च कर्म-भेदावगतेः ।
न च कर्मभेदे तेषां प्रयोगो दुरुपपाद
इति प्रमित-भेदापह्नवो युक्तः,
यतो (कपदिः??-)भाष्ये वैश्वदेवस्य, तेषां च प्रयोगः पृथग् एवोपपादितः ॥

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम)

अत्रानुवादः -

प्रकरणान्तरात् संज्ञा-भेदाच् च कर्म-भेदावगते: = due to understanding in difference in the karma-s based on chapter/context -difference, name-difference.

न च कर्मभेदे तेषां प्रयोगो दुरुपपाद

इति प्रमित-भेदापन्नवो युक्तः = not proper to hide the evidenced difference (in the karmas) by saying that the procedures are unclarifiable.

भाष्ये वैश्वदेवस्य, तेषां च प्रयोगः पृथग् एवोपपादितः = the procedures are described separately in the bhAShya (अधुना नोपलभ्यते कपर्दिभाष्यम्। कारिकास् तु काश्चन लभ्यन्ते।)

अथ प्रयोगभाष्यम् ईषद्-भेदं लिख्यते-
"वैश्वदेवस्य कर्मोच्यते" प्रसङ्गात् पञ्च-महा-यज्ञानां च ।

वैश्वदेवम्⑥

समावेशनजपान्ते विवाहे समाप्ते
वैश्व-देव--मन्त्राणाम् उपयोगे यद् व्रतं
"द्वादशाहमधशश्या" (आप.ध.२-३-१३.) इत्यादि
तत्त्वामित्वाविशेषात् सपलीकश् चरित्वा
प्रशस्तेऽहन्यारभ्य "आर्या: प्रयता वैश्वदेवऽन्नसंस्कर्तारस्युः" इत्यादिविधिना सिद्धेऽन्ने
तिष्ठन्नन्नसंस्कर्ता भार्यादिः "भूतम्" इति स्वामिने प्रब्रूयात् ।
तत् "सुभूतं सा विराटन्नं तन्माक्षायि" इति स्वामी प्रतिब्रूयात् ।

ततो यदि प्रयाणे गृहे वा वैश्वदेवस्य होमस्य स्थाने ऽग्निर् उपसमाधातव्यः, तत्र
धर्मशास्रोक्तविधिना उपसमादधाति। एवम् अन्यत्राप्य् औपासनहोमादिषु।

अथ गृहमेधिनो यद् अशनीयमन्नं ततो होमार्थं हविष्यमन्नं पात्रे कल्पयति।
अहविष्यं श्वारलवणावरान्नसंसुष्टं द्वितीये।
हविष्यमन्नं देवयज्ञार्थं तृतीये।
सर्वतस्समवदाय अग्रार्थं चतुर्थे।
सर्वत एव समवदाय मनुष्यज्ञार्थं पञ्चमे यदि ब्राह्मणतर्पणं नावकल्पते। "मनुष्येभ्यो यथाशक्ति
दानम्" (आप. ध.१-१२-१५.) इति वचनात् ।

ततः परिषेचनं कृत्वा प्रथमकल्पितादन्नाद्यथाहुतिमात्रं अङ्गुष्ठपर्वमात्रं "अग्नये स्वाहे"त्यादिभिः
षड्हुतीर्हुत्वा उत्तरं परिषेचनम् ।

अथ उदचीनमुष्णं भस्मापोह्य तस्मिन् अहविष्यं स्वाहाकारेण जुहोति; "यस्याग्नौ न क्रियते
यस्यचांगं न दीयते न तद्वोक्तव्यम्" (आप. ध.२१५१३) इति वचनात् ।

अथ षड्हुति-होम-शेषम् अहविष्य-होम-शेषेण संसृज्यान्नेन सूपसंसृष्टेन धर्मशास्त्रोक्तेन विधिना
रौद्रान्तं बलिं हत्वा,
उग्रं ब्राह्मणाय दत्वा,
ब्राह्मणोक्तत्वाद् अपार्वण (१???) व्याख्यातं सन्निपातीतिकर्तव्यताकं देवयज्ञं कुर्वीत ।

देवयज्ञः⑥

देवयज्ञेन यक्ष्य इत्यागूर्य,
"विद्युदसि ।"
औपासने पचने वा कल्पिताद् अन्नात्,
तद्-अभावे हविष्यम् अन्नं व्रीहियवादि, आकाषात्,
"देवेभ्यस् स्वाहे" ति हस्तेन जुहयात्;
"सन्निपाती" ति कर्तव्यतयोर् औपासन-होम--वैश्वदेवयोर् हस्तेन होमस्य दृष्टत्वात् ।
मन्त्रवच् चोभयतः परिषेचनम्, तयोर् दृष्टत्वाद् एव ।
"वृष्टिरसि ।"
"वषट्कार-होमेषु विद्युद्-वृष्टी" इत्युपदेशः ।

पितृयज्ञः⑥

अथ प्राचीनावीती पितृयज्ञेन यक्ष्ये इत्युक्त्वा - विद्युद् असि ।

शुचौ भूमौ
कल्पिताद् ओदनात्
हस्तेन अङ्गुष्ठ-प्रदेशिन्याव् अन्तरेण "पितृभ्यः स्वधास्तु", इति दद्याद् आहुति-मात्रम् ।
वृष्टिरसि ।
पित्र्यं बलिहरणविधिनेत्युपदेशः ।

भूत-यज्ञः:⑥

अथ बलिहरणस्य होमतुल्यत्वात् यज्ञोपवीती "भूतयज्ञेन यक्ष्य" इत्युक्त्वा,
विद्युत् ।

शुचौ भूमाव् एव हस्तेन "इदं भूतेभ्योऽस्तु" इति दद्यात् ।
वृष्टिः:

- बलिहरण-विधिनेत्य् उपदेशः ।

मनुष्य-यज्ञः:⑥

अथ दानस्य होमतुल्यत्वात् यज्ञोपवीती "मनुष्ययज्ञेन यक्ष्य" इत्युक्त्वा,
विद्युत् ।

ब्राह्मणतर्पणं, सङ्कल्पितस्य वा दानम् ।

वृष्टिः -

दानमात्रम् इत्युपदेशः ।

ब्रह्मयज्ञः:⑥

ब्रह्मयज्ञं तु पूर्वमेव कुर्वीत अग्निहोत्रमौपासनं वा हुत्वा; "उदित आदित्ये" (तै. आ.२-११.) इति
वचनात् । तस्य कर्माच्यते- "ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः" (तै.आ.२-११.) इत्यादि ब्राह्मणोक्तदेशे
यथाविध्याचमेत् । अस्मेस्त्वाचमने विशेषः "दक्षिणत उपवीत" इत्यारभ्य "सकृदुपसृश्य"
(तै.आ. २-११.) इत्येवमन्ते विगुणे कृते "यदि यजुष्ट" इति "भुवस्वाहा" इति होमः प्रायश्चित्तम् ।
"दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य" इत्यारभ्य शेषे विगुणे कृते "यद्यविज्ञाता" इति प्रायश्चित्तम् ।

अथ क्रम उच्यते—

ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्ये इत्युक्त्वा, विद्युत् ।

आचमनम् ।

आसनकल्पनादि सावित्रीजपान्तं कृत्वा वेदस्यादित आरभ्य यथाध्यायमध्ययनमध्यायः कृत्स्नस्य
वेदस्यासमाप्तेः ; "श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य" (आप.ध.१-९-१.) इति वचनात् येन
प्रकारेणाध्यायो येन च क्रमेणाधीयतेऽविना चान्मानैः आदिप्रदिष्टानुषङ्गप्रख्यादिभिः, उत्सूजन्
उत्सूज्योत्सूज्य, वाचा मनसा च यावत्तरसं यावच्छक्यमधीयीत । परिधानीयां कृत्वा, वृष्टिरसि ।

एवम् अहरहः कृतान्तादारभ्य यावत् समाप्तो वेदः सहैकाग्निविधिकाण्डेन ।
समस्तमधीत्य वैश्वदेव मन्त्रानधीत्य ततः प्रसुग्मन्तेति प्रश्नद्वयमधीयीत । एवं विनियोगदर्शनात्,
"ऐकाग्निको विधिः काण्डं वैश्वदेवमिति स्थितिः, ॥ इति वचनाच्य ।

यद्यनेकशाखाध्यायी ततोऽनेनैव विधिना द्वितीयं पुनरधीयीत क्रष्णजुरसाम्नां क्रमेण अध्ययने
यद्यनध्यायस्यात् तदैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा साम कृतांतादेवारभ्याभिव्याहरेत् । यदा
ब्राह्मणस्य क्रमेण तदा "भूर्भुवस्सुवस्त्यं तपश्शद्धायां जुहोमी"त्यभिव्याहरेत् ।

एवं यावज्जीवं ब्रह्मयज्ञं कुर्वीत ।

रौद्रम्⑥

मनुष्ययज्ञान्ते "सर्वान् वैश्वदेवभागिनः कुर्वीत, (आप.ध.२-९-५.) इत्यादिविधानेन सर्वेषु
पत्न्यन्तेषु भुक्त्वत्सु, पाकपरिवेषणपात्रेभ्यो लेपान् सङ्कृष्टोत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय
सम्प्रदानभूताय निनयेत्, "रुद्राय स्वाहा" इति । नित्यवच्च निनयनम्; प्रतिपत्तिकर्मत्वात् ।

"एवं वास्तु शिवं भवति" (आप.ध.२-४-२३.) इत्यर्थवादः । "द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्"
(पू. मी.४-३-१.) इति न्यायात् । फलं वा, सूत्रकारेणोपदिष्टत्वात् "य एतानव्यग्रो यथोपदेशं कुरुते
नित्यः स्वर्गः पुष्टिश्च" (आप. ध.२-४-९.) इति ।

एवम् ऋते महायज्ञेभ्यः
सायं रौद्रान्तं कृत्वा
वैहायसम् आकाशे भूतबलिं कुर्वीत ॥

अन्य आहुः-
"नक्तमेवोत्तमेन" (आप.२-४-८.) इत्य-एव-कारस्य व्यवहितान्वयाद्
वैहायसमेव सायम् इति ॥

⑤

>

वैश्वदेवे विश्वे देवाः ।

०७ २८ पौर्णमास्याम् पौर्णमासी②

पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रियते २८

⑤

>

▼ Oldenberg

27. 18 Of ceremonies performed on full-moon days, the full-moon day on which they are performed.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

इदानीं प्रसङ्गात् सर्पबलेस्तदुत्सर्गस्य च देवतामुपदिशति-

▼ हरदत्तः

"श्रावण्यां 'पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक' इत्यादि पौर्णमास्यां यत् कर्म चोदितं तत्र पौर्णमासीदेवता । का सा ? यस्यां तत् कर्म क्रियते श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहेति । एवं स्थालीपाकाद्बोमः । ततो यथोपदेशं किंशुकानि समिध आज्याहुतयश्च, ततः स्थालीपाकात् स्विष्टकृत् । ततो जयादि । "यस्यां क्रियत" इत्यनुच्यमाने पौर्णमास्यै स्वाहेत्येव होमः स्यात् ॥ २८ ॥

▼ सुदर्शनः

यस्यां पौर्णमास्यां श्रावण्यां मार्गशीष्ठ्या च निमित्तभूतायां स्थालीपाकः क्रियते, तस्य सैव पौर्णमासी देवता । अयमर्थः सर्पबलौ "श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा" इति स्थालीपाकस्य होमः । उत्सर्जने तु "मार्गशीष्ठ्यै पौर्णमास्यै स्वाहा" इति ॥२८॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने सप्तमः खण्डः ॥

⑤

>

पौर्णमास्यां पौर्णमासी यस्यां क्रियते।

०८ ०१ उपाकरणे समापने②

(स्थालीपाकतन्त्रेण होमे -) उपाकरणे समापने च ऋषिर् यः प्रज्ञायते १

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

1. 19 At the opening and concluding ceremonies of the Vedic study, the Ṛṣi who is indicated (as the

Ṛṣi of the Kāṇḍa which they study, is the deity to whom the ceremony belongs),

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्यानी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्यानी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼

⑤

>

उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते।

०८ ०२ सदसस्पतिद्वितीयः②

(सदसस्पतिमद्भुतमिति मन्त्रेण) सदसस्पतिर् द्वितीयः (स्विष्टकृतस् स्थान इति सुदर्शनसूरि:) ३

स"दसस्प"तिम् अ"द्भुतं
प्रिय"म् इ"न्द्रस्य का"म्यम् ।
सनिं" (=दानरूपम्) मेधा"म् अयासिषम् ६

⑤

>

▼ Oldenberg

2. And in the second place Sadasaśpati (cf. Mantrap. I, 9, 8).

▼ हरदत्तः

उपाकर्मोत्सर्जनयोर् द्विविधम्⑥

द्विविधम् उपाकरणम् – काण्डोपकरणम् अध्यायोपाकरणज् चेति ।

तथा समापनम् ।

तथा चान्यपरे वाक्ये दर्शनं "काण्डोपकरणे चामातुकस्य काण्डसमापने चापितुकस्ये" ति
(आप.ध. १-११-१-२.) ।

अध्यायोपाकरणं तु प्रसिद्धं- "श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्येति" । (आप.ध. १-९-१०.) ।
तथा समापन - "तैष्यां पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमेत्", इति (आप.ध. १-९-२०.) ।

तत्र द्विविधेऽपि उपाकरणे समापने चर्षिर्यः प्रज्ञायते काण्डानुक्रमण्यां काण्डऋषित्वेन स तत्र
देवता ।

तत्र सदसस्पतिद्वितीयः ।

काण्डऋषये हुत्वा सदसस्पतये होतव्यमित्यर्थः ।

काण्डानि⑥

तत्र प्राजापत्यं सौम्यं आग्नेयं वैश्वदेवमिति काण्डानि ।

प्रजापतिः सोमो ऽग्निर् विश्वदेवा इति काण्डर्षयः ।

सारस्वतं नाम सङ्कीर्णानि काण्डानि ।

यथाह बौधायनः – पौरोडाशिकं याजमानं होतारो हौत्रं पितृमेध इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि प्राजापत्यानि ।

आध्वर्यवं ग्रहाः दाक्षिणानि समिष्ट्यजूष्यवभूथयजूषि वाजपेयशुक्रियाणि सवा इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि सौम्यानि ।

अग्न्याधेयं पुनराधेयं अनिहोत्रमग्न्युपस्थानमग्निचयनं सावित्रनाचिकेतचातुहौंत्रियवैश्वसृजारुणा इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणान्य् आन्नेयानि ।

राजसूयः पशुबन्धः इष्टो नक्षत्रेष्टो दिवश्येनयोऽपाघाः सत्रायणमुपहोमाः सूक्तान्युपानुवाक्यं याज्या अश्वमेधः पुरुषमेधस्सौत्रामण्यच्छिद्राणि पशुहौत्रमुपनिषद इति सब्राह्मणानि सानुब्राह्मणानि वैश्वदेवानीतिः (बौ. ग. ३-१-२१-२४.)।

अस्माकञ्च गृह्य-मन्त्र-प्रश्न-द्वयम् अप्य् एकाग्निकाण्डं नाम वैश्वदेवकाण्डे द्रष्टव्यम् ।

उपाकरणसमापने⑥

तत्र काण्डोपाकरणे तस्य काण्डस्य ऋषिर्यः तस्मै होमः- प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहेति ।

ततस् "सदस्स्पतिम् अद्भुतम्" इति मन्त्रेण क्रम-प्राप्तेन सहित-मन्त्र-स्वाध्यायार्थं (एकाग्निकाण्डे) विवाहप्रकरणे पठितः ।

तस्यैव विनियोग-प्रदर्शनार्थम् इदं सूत्रम् अस्मिन् प्रदेशे पठितम् ।

अन्यथोपनयनानन्तरम् एव वक्तव्यं स्यात् ।

एवं तस्य तस्य समापने तस्मै तस्मै काण्डर्षये होमः ।

सदस्स्पतये द्वितीयः ।

न जयादयः, प्रापकाभावात् ।(4)

सूत्रान्तराश्रयणेन केचिज् जुह्वति ।

तानीमानि चत्वारि वेदव्रतानि यानि प्रतिकाण्डम् उपाकरणानि ।

यानि समापनानि तानि व्रतविसर्जनानि ।

अध्यायोपाकरणसमापने⑥

अध्यायोपाकरणे तु सर्वेषां काण्डर्षीणां होमः, ततस्सदस्सप्तेः ।
जयादयश्च भवन्ति वा, न वा ।

आर्ष्य-पाठ-पक्षः⑥

तत्र काण्डोपाकरण-समापनयोर् उदगयनादि-प्राप्तेर् उपनयनानन्तरं तदानीम् एव ($\rightarrow$ उपनयनात् समनन्तरम् एव) प्राजापत्यं काण्डम् उपाकृत्य

श्रावण्यां पौर्णमास्याम् उपाकृत्य प्राजापत्यस्य काण्डस्याध्ययनम् ।

तैष्यामुत्सर्गः ।

तत्रैतावता कालेन प्राजापत्यकाण्डस्य समाप्तौ तेनोत्सर्गः ।

अथ सौम्यस्योपाकरणम् (प्राजापत्ये समाप्ते - नाध्यायोपाकरणं यावत् प्रतीक्षा) ।

अथ यावद् अध्यायोपाकरणं तावत् प्राजापत्यस्य काण्डस्य धारणाध्ययनं शुक्ल-पक्षेषु ।(5)

कृष्णपक्षोष्ट् अङ्गाध्ययनम् ।(5)

श्रावण्याम् उपाकर्म ।

अथ सौम्यकाण्डस्याध्ययनम् ।

तैष्यामुत्सर्गः ।

काण्डसमापनम् ।

एवमितरयोः ।

सर्वत्र उत्सर्जनाद् ऊर्ध्वं पूर्व-गृहीतस्यांशस्य धारणाध्ययनम् अङ्गाध्ययनज् च होमः प्रथमःकल्पः ।

सारस्वत-पाठ-पक्षः⑥

अथ ये सारस्वतं पाठम् अधीयते तेषाम् उपनयनानन्तरं तदानीम् एव चत्वारि वेदब्रतानि क्रमेण कृत्वा कालेऽध्यायमुपाकृत्य यथापाठम् अध्ययनं तैष्याम् उत्सर्गः ।(5)

पूर्ववद्वारणाध्ययनम् अङ्गाध्ययनं च, पुनर् उपाकरणम् इत्यादि ।

आषय-पाठिष्ठ आचारभेदः⑥

आद्यकल्पे तु केचिद् उत्सर्जनं न कुर्वते ।
ओपाकरणाद् अधीत्य पुनर् उपाकुर्वते ।
अन्ये तूत्सृज्य पुनरधीयते । वेदव्रतानि च यदा कदाचित् कुर्वते ।
तेषां मूलं मृग्यम् ।

शुक्रियाणाम्⑥

सर्वेष्व अपि पक्षेषु शुक्रियाणां पृथग् उपाकरणम् उत्सर्जनञ् च ।

तत्र प्रयोगः—

पर्वण्य् उदयगयन इत्यारभ्याज्यभागान्ते सोमाय काण्डर्षये स्वाहेति, सदस्स्पतिम् इति च हुत्वा
जयादि-परिषेचनान्ते मदन्तीर् उपस्पृश्येत्य् एवमादि प्रतिपद्यते । एवम् एव पूर्ववत् विसृज्येत्य्
अत्रापि प्रयोगः ॥२॥

▼ सुदर्शनः

अत्र विषयशुध्यर्थम् अध्यायस्य च, प्राजापत्य-सौम्याग्नेय-तैश्वदेवाख्यानां काण्डानां च, तत्-तत्-
काण्डाख्य-व्रतानां चोपाकरण-समापनयोश् च स्वरूपम् उच्यते ।

अध्यायानाम्⑥

तत्राध्यायस्योपाकरणं, श्रावण्यां पौर्णमास्यां विहित-होम-पूर्वकम् अध्यायानाम् आरम्भः ।
समापनं च, तस्य तैष्यां पौर्णमास्याम् इत्यादिषु होम-पूर्वकम् एवाध्ययनोत्सर्गः ।

काण्डानाम्⑥

काण्डानाम् उपाकरणं तु, क्रम-प्राप्ते काले होम-पूर्वकम् एव तत्-तत्-काण्डानाम्
अध्ययनोपक्रमः ।

समापनं चैषां तत्-तत्-काण्डाध्ययने समाप्ते होम-पूर्वकम् एवोत्सर्गः ।
य एते काण्डानाम् उपाकरण-समापने, ते एव व्रतानाम् इति, न भेदेन, अध्ययनाङ्गत्वात् सर्वेषां
ब्रह्मचारि-व्रतानाम् ।(4)

सारस्वतपाठाध्ययने तु काण्डानां सङ्कीर्णत्वेन यथाकाण्डम् अध्ययनासम्भवात् व्रतान्य्
एवोदगयने काण्डवद् एकैकशः उपाकृत्य संवत्सरं चरित्वा विधिवद् उत्सृजेत् ।

वेदव्रतानि⑥

चत्वार्येव च वेदव्रतानि, न तु गृह्यान्तरोक्ते सावित्रि-सम्मिताख्ये वेद-व्रते, सावित्रि-सम्मिताख्य-
काण्डयोर् अभावात् ।

"चौलोपनयनं, चत्वारि वेदव्रतानि", (गौ. ध. ८-१५.) इति गौतमवचनाच् च ॥

प्रयोगः⑥

तथा विषयशुध्यर्थम् एव प्रयोग-भाष्यम् अल्प-भेदम् एव लिख्यते ।
आपस्तम्ब-दर्शनानुगतोपदेशोनाध्यायोपाकरणादीनां कर्मच्यते ।

अध्यायोपाकरणस्य⑥

तत्र तावद् अध्यायोपाकरणस्य -

श्रावण्यां पौर्णमास्यां आचार्यश् शिष्यैस् सह कृत-प्राणायामो "ऽध्यायमुपाकरिष्य" इति
सङ्कल्प्य महा-नद्यां विधिवत् स्नात्वा पवित्रपाणिः नव ऋषीन् तर्पयेत्-

प्रजापतिं काण्डऋषिं तर्पयामि ।
सोमं काण्डऋषिं तर्पयामि ।
अग्निं काण्डऋषिं तर्पयामि ।
विश्वान्देवान् काण्डऋषिं तर्पयामि ।

सांहितीर् देवता उपनिषदस् तर्पयामि।
याज्ञिकीर् देवता उपनिषदस् तर्पयामि।
वारुणीर् देवता उपनिषदस् तर्पयामि।
ब्रह्माणं स्वयंभुवं तर्पयामि।
सदस्स्पतिं तर्पयामि

इति।

ततोऽग्नेर् उपसमादानाद्य--अग्नि-मुखान्ते
अन्वारब्धेष्व अन्तेवासिषु नवाज्याहुतीर् जुहोति।

प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहा।
सोमाय काण्डऋषये स्वाहा।
अग्नये काण्डऋषये स्वाहा।
विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः स्वाहा।

(उपहोमाः)

साँहितीभ्यो देवताभ्य उपनिषदभ्यः स्वाहा। याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषदभ्यः
स्वाहा। वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषदभ्यस्स्वाहा। ब्रह्मणे स्वयंभुवे स्वाहा।

सदस्स्पतिम् इत्य् एतय चर्चा नवमीम् आहुतिं जुहोति।

तत् आचार्य-प्रमुखाः दर्भेष्व आसीना
दर्भान् धारयमाणा
वेदस्यादितश् चतुरोऽवरार्थान् अनुवाकान् अधीयीरन्।
अथ जयादि, परिषेचनान्ते ब्राह्मण-तर्पणम्।

उत्सर्गः⑥

एवम् एवोत्सर्गो,
न ततोऽधिकं स्मृत्य्-अन्तरोपसंहारेणापि, किन्तु यथापस्तम्बीयं सूत्रम्।

तथा नादितो वेदस्यानुवाकानाम् अध्ययनम्।
जयादयस् तु भवन्ति।

सौम्ये विशेषः⑥

सौम्याद् ऋते काण्डोपाकरण-समापनयोश् च
न सूक्तोपहोम-देवतोपस्थान-जयादयः ।
सौम्यस्यैव सूक्त-जयादयः । एवम् आपस्तम्ब-मत एवावस्थिताः
केचित् कुर्वते यथोक्तम् ॥

प्राजापत्य-व्रतम्⑥

आरम्भः⑥

अथ प्राजापत्ये व्रते
पूर्ववत् स्नात्वा
सोमाग्नि-विश्वेदेव-वज्यानां तर्पणम् ।
अग्नि-मुखान्ते चान्वारब्धे
व्रतिनि जुहोति-

| प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहा ।

"प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः" (तै. ब्रा. २-८-१-२.)
इति सूक्तेन प्रत्यृचं षडाहुतीः,
चतस उपहोमाहुतीः -
साँहितीभ्य इत्यादिभिर् एव,
"सदसस्पतिम्" इत्य् एतयैव सदसस्पतिं च ।

अथ व्रती उपस्थेय-
देवता अभिसन्धायाग्निपुरोगाश् चतसो देवता उपतिष्ठते ।

| "अग्ने व्रतपते काण्डऋषिभ्यः {प्राजापत्यं} व्रतं चरिष्यामि,
तच् छकेयं, तन् मे राध्यताम् ।
{वायो व्रतपते, आदित्य व्रतपते, व्रतानां व्रतपते} -
काण्डऋषिभ्यः {प्राजापत्यं} व्रतं चरिष्यामि, तच् छकेयं, तन् मे राध्यताम्," (तै.आ.
४-४१-३.)

इत्येतैश् चतुर्भिर् यथादैवतम् ।

ततो जयादि, ब्राह्मणतर्पणं च ।

समाप्तिः⑥

एवम् एव समापने प्रयोगः - संवत्सरे संवत्सरे पर्यवेते (=समाप्ते) ।
तत्रोपस्थान-मन्त्रेषु "अचारिषम् अशकम् अराधीति" विशेषः ।

केचित्— सौम्ये केश-श्मश्रु-वापनस्य दृष्टत्वात्
प्राजापत्यादिष्व् अपीच्छन्ति ॥

एवम् एवाग्नेये वाश्वदेवे च ।

आग्नेयम्⑥

अग्नये काण्डऋषये स्वाहा;

"अग्ने नय" (तै.ब्रा.२-८-३.) इति षड्चं सूक्तम् ;

"अग्ने व्रतपते काण्डऋषिभ्यः {आग्नेयं} व्रतं चरिष्यामि" इत्याग्नेये विशेषः ।

वैश्वदेवम्⑥

विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः स्वाहा ; "आ नो विश्वे अस्कागमन्तु" (तै. ब्रा.२-८-६-३.) इति
षड्चं सूक्तम् ; "वैशवदेवं व्रतं चरिष्यामी" ति वैश्वदेवव्रते विशेषः ॥

सौम्यम् - शुक्रियम्⑥

उपाकर्म⑥

सोमस्य काण्डोपाकरण-समापने शुक्रिय-कल्पोकते । अत्राप्युक्तं यत्तदुच्यते- पूर्ववद् उपाकृत्याग्नेर् उपसमाधानाद्य-अग्निमुखान्ते, "सोमाय काण्डऋषये स्वाहा" । "सोमो धेनुम्" (तै.ब्रा.३-९-३-१.) इति षड्चं सूक्तम् ।

उपहोमान्, सदसस्पतिं च हुत्वा,
एवं पुर्ववद् उपाकृत्य,
मदन्तीम् उपस्पृश्य
प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा
चतस् औटुम्बरीस् समिधो घृतान्वक्ता अभ्यादधाति - "पृथिवी समित्" (तै. आ. ४-४१-१०.)
इत्यादिभिः ।

अथ देवतोपस्थानम् -
"अग्ने व्रतपते काण्डऋषिभ्यः सौम्यं व्रतं चरिष्यामि" इत्यादिभिः ।

ततः प्रभृति शुक्रिय-मन्त्र-ब्राह्मणानुवाकानां प्रथम-पदानि "युज्जते" (तै. आ. ४-२.) "सविता"
(तै. आ. ५-१२.) इति वाभिव्याहार्य वाचयित्वा
जयादि प्रतिपद्यते ।

परिषेचनान्तं कृत्वा
मदन्तीम् उपस्पृश्य,
उत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा
ततस् समीलनादि यथासूत्रम् ।

श्वो-भूते "वयः सुपर्णः" (तै.आ. ४-४२-३.) इत्यादित्योपस्थानान्ते ब्राह्मण-भोजनम् ।
अथास्य स्वाध्यायविधिः शुक्रिय-कल्प एवोक्तः ।

समाप्तिः⑥

एवं समापने ।
विशेषस्तु "द्यौस् समिद् आदित्य व्रतपते" (TA.4.41.2,4) इत्याद्य-आवृत्ताः
समिदाधानोपस्थान-मन्त्राः । उत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा गुरवे वरं दत्त्वा केशश्मशु वापयित्वा
ब्राह्मणभोजनम् ।

सूत्रपरीक्षा⑦

सूत्राव्यर्थता⑥

अथ सूत्रम् आक्षिप्यते— ननु- "उपाकरणे समापने च ऋषिर् यः प्रज्ञायते" इति यः प्रजापत्यादीनाम् अन्यतमः काण्डानुक्रमण्यां काण्ड-ऋषित्वेन समाप्नायते स ऋषिः देवतेति व्यर्थम् एवेदं सूत्रम् ।

काण्डोपकरणेष्वेतान् पुरस्तात् सदसस्पतेः ।
जुहुयात् काण्डसमाप्तौ च श्रुतिरेषा सनातनी ॥
(काण्डा. २-११.)

इति काण्डानुक्रमण्यां काण्डर्षिदेवतात्वस्य सिद्धत्वात् ।

सत्यम्, अत एव प्रजापत्य-आदयश् चत्वारः प्रधान-होम-देवताः ; साँहित्य-आदयस् स्वयम्-भु-पर्यन्ताश् चत्वार उपहोम-देवताः ।
तेनैते चत्वारस् सर्वकाण्डानाम् उपाकरण-समापनयोर् अनुवर्तन्ते प्रधानानुवर्तित्वाद् अङ्गानाम् इत्य-एवं-परं सूत्रम्, न देवतात्व-विधि-परम् ॥१॥

सदसस्पतेर द्वितीयता⑥

ननु- सदसस्पतिर् अध्यायोपाकरण-समापनयोर् नवमः । काण्डोपाकरण-समापनयोष् षष्ठः । एवमयमद्वितीयोऽपि किमर्थं द्वितीय इत्युच्यते? ।

द्वितीयस्य स्विष्टकृतः स्थानेऽयं सदसस्पतिर् भवेद् इत्येवमर्थम् ।
इदमर्थमेव च पूर्वत्र "अग्निस्विष्टकृद्वितीयः" (आप. गृ. ७-७.) इत्युक्तम् ।

होम-स्थान-निर्देशः⑥

उपाकरण-समापनयोर् आज्यहविष्कयोः स्विष्ट-कृद् एव नास्ति, कथं तत्स्थाने सदसस्पतिविधिः? इति चेत्—
अनेनैव वचनेनास्य प्रसङ्गो विधीयते, यथा अग्निहोत्रे द्वितीयस्या आहुतेश् शातपथेन ब्राह्मणेन ।
तेनान्नेर् उत्तरार्थ-पूर्वार्थं ऽस्मै होमः ।
एतद्-विस्मरणे स्विष्टकृल्-लोप-प्रायश्चित्तं च ।

अयं च होमो लिङ्गक्रमाभ्यां "सदसस्पतिम् अद्भुतम्" इत्येतया होतव्य इति स्पष्टत्वात्
सूत्रकारस्यानादरः (प्रतीकग्रहणे)॥

आक्षेपान्तरम्⑥

केचित्—

"उपाकरणे समापने च यः काण्डऋषिः प्रज्ञायते तस्य द्वितीयस् सदसस्पतिः ।
काण्डऋषेर् उपरिषाद् अयं मन्त्रस् सदसस्पतिर् विनियुज्यते, न तु विवाहे,
'उद्वीप्यस्वे'ति ऋग्-द्वयम् इव । विवाह-मध्ये पाठस् त्व् अध्ययन-विध्यर्थः"

इत्य् एवं सदसस्पति-मन्त्रस्य विषय-ज्ञापन-व्याजेन एतयोः कर्मणोः प्रयोग-कल्पस्यान्यत्र
प्रसिद्धस्यात्राप्रसिद्धत्वात् अवश्याश्रयणीयस्य इह शास्त्रेऽभ्यन्तरीभावोऽस्य सूत्रस्य प्रयोजनम्,
ततश् च क्रिया-प्रवृत्तिर् इति ।

तन् न; सूत्रस्थस्य सदसस्पति-शब्दस्य मुख्यार्थ-देवतापरत्व-सम्भवेऽपि
मन्त्र-प्रतीकं लक्षित्वा तेन लक्षितेन मन्त्र-लक्षणाया अयुक्तत्वात्,
उक्तविधानयोर् इहैव प्रयोगस्य प्रसिद्धत्वात्,
अन्यत्र प्रसिद्धस्याभ्यन्तरीभाव-वैयर्थ्यच् च ॥२॥

⑤

>

सदसस्पतिर्द्वितीयः।

०८ ०३ स्त्रियाऽनुपेतेन②

स्त्रिया ऽनुपेतेन क्षार-लवणावरान्न-संसृष्टस्य च होमं परिचक्षते ३

>

▼ Oldenberg

3. They reject a sacrifice performed by a wife or by one who has not received the Upanayana initiation, and a sacrifice of salt or pungent food, or of such food as has an admixture of a despised sort of food.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

"यस्याग्नौ न क्रियते
न तद् भोक्तव्यम्" (आप.ध. २-१५-११.)

इति धर्मशास्त्रवचनात्
शरीर-स्थित्य-अर्थम् अपि भोजनं
द्विजस्य वैश्व-देव-शेषेणैव भवितव्यम् ।

"चतु-रात्रम् अहूयमानो ऽग्निर्
लौकिकस् सम्पद्यते"

इति वचनाद्
अहुते ऽग्निहोत्रे
सर्वक्रत्व-अर्थो ऽग्निर् लौकिकस् स्यात् ।

ततश्च ज्वरादिभिर् उपद्रवे सत्यं अपि
वैश्वदेवाग्निहोत्रादेः तत्-प्रायश्चित्तानां वा होमानाम् अवश्य-कार्यत्वाद्
ऋत्विग्-अन्तर+अलाभे सत्यं अपि
द्वयोर् अपि स्त्र्य-अनुपेतयोः येन केनचित् प्रकारेण मन्त्र-लिङ्ग-लोपेनापि तत्र प्रसक्तिः ।

तथा वैश्वदेवस्य श्राद्धादिषु
"अथ गृह-मेधिनो यद् अशनीयस्य होमा बलयश्च" (आप.ध. २-३-१२.)

इति वचनात्,
सुवर्चकायव-क्षाराभ्यां लवणेन चावरान्नेन च कोश-धान्यापर-नामा माषादिना तिल-
व्यतिरिक्तेन
संसृष्टस्यापि भवति हविषो होमे प्रसक्तिः ।

तद् उभयनिषेधार्थम् आह—

▼ हरदत्तः

पाक-यज्ञाधिकारे सर्वत्रायं प्रतिषेधः श्रद्धादिष्व् अप्य
अवरान्नानि कोशी-धान्यानि माषादीनि कृष्ण-धान्यानि चणक-कोद्रवादीनि
परिचक्षते वर्जयन्ति शिष्टाः ।

"न स्त्री जुहुयात् । नानुपेतः । न क्षारलवणहोमो विद्यते"

इति प्रतिषेधेनैव सिद्धे
उत्तरार्थोऽयं प्रतिषेधः ।

किञ्च

"पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत् -
स्वयं, पन्त्य् अपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासीव" (आश्व.गृ.१-९-१.)

इति आश्वलायन-वचनेन
पन्त्य्-आदीनाम् औपासन-होम-प्राप्त्य्-आशड़कायां प्रतिषेधः ॥३॥

▼ सुदर्शनः

स्त्रिया +अनुपेतेन अनुपनीतेन च
होमं होम-मात्रं - श्रौतं स्मार्तं च
शिष्टाः परिचक्षते वर्जयन्ति "यस्मात्
तस्माद् एव ताभ्यां न होतव्यम्" इति वाक्यशेषः ।

होमम् इति च सामान्याभिधानेन
श्रौतहोमेऽपि स्वयनुपनीतौ शिष्टाः वर्जयन्तीति ज्ञापनात्
गाह्याधिकारापवादः ।

क्षारत्यादि व्याख्यात-प्रायम् एव ।

यत् तु धर्मशास्त्रे

"न क्षार-लवण-होमो विद्यते ।
तथा ऽवरान्न-संसृष्टस्य च" (आप.ध.२-१५-१२, १३.)

इति, तत्

"उदीचीनम् उष्णं भस्मापोह्य
तस्मिन् जुहुयात्" (आप.ध.२-१५-१४.)

इति विधानार्थोऽनुवादः।

यद् अपि तत्रैव

"न स्त्री जुहयात् नानुपेतः" (आप.ध.२-१५-१५, १६) इति
तत् क्षारादि यथोष्ण-भस्मनि हूयते,
तथा तस्मिन् अपि स्त्र्य-अनुपनीताभ्यां न होतव्यम् इति निषेद्धम् ॥३॥

▼

⑤

>

स्त्रियाऽनुपेतेन क्षारलवणावरान्नसंसृष्टस्य च होमं परिचक्षते।

०८ ०४ यथोपदेशङ् काम्यानि②

यथोपदेशं काम्यानि बलयश् च ४

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

4. Sacrifices connected with special wishes and Bali sacrifices
(should be performed) as stated (even against the clauses of
the last Sūtra).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः:

अस्य प्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवमाह-

▼ हरदत्तः:

योऽयं स्त्र्यादीनां प्रतिषेधः स काम्येषु कर्मसु नादरणीयः।

यथोपदेशमेव तानि कर्तव्यानि ।

तथा बलयश् च यथोपदेशम् एव कर्तव्याः ।

सिद्ध्य-अर्थे - यदस्य गृहे पण्यं स्याद् इति काम्योदाहरणम् ।

एवम् अत ऊर्ध्वं - यद्-अशनीयस्येत्यादि बलीनां होमे चोदितस्य स्त्र्यादिप्रतिषेधस्य बलिषु
प्रसङ्गाभावात् ज्ञापकम् इदं होमधर्मो बलिषु प्रवर्तत इति ।

तेन अपरेणाग्निं दक्षिणं जान्वाच्येत्य-एवम्-आदि बलिष्वपि भवति ।

"न काम्येषु बलिषु च" इत्येव सिद्धे यथोपदेशम् इति वचनम्

उपदेशाद् एवैषां प्रवृत्तिः -

स्वशास्त्रेण शास्त्रान्तरेण वा न प्रतिनिधित्वेन ॥४॥

▼ सुदर्शनः

यानि काम्यानि येन प्रकारेणोपदिष्टानि तानि तथैव भवन्ति - नैव तत्र क्षारादिवर्जनम् ।

"यदस्य गृहे पण्यं स्यात्" (आप.गृ. २-३-५.) इत्युपदेशस्य गृह-शब्देन विशेषितत्वात् । यदि
तत्र क्षारादि-वर्जनम् इष्टं स्यात्, तदा "यदस्य पण्यं स्याद्" इत्युपदेशाद् एव ब्रूयात् । (???)

तथा बलयश् च यथोपदेशम् एव ।

न तु क्षारादि-निषेधः, "सति सूप-संसृष्टेन कार्याः" (आप.ध. २-३-१९.) इत्यारम्भ-सामर्थ्यात् ।

अन्यथा "गृह-मेधिनो यद्-अशनीयस्य होमा बलयश् च" इति वचनाद् एव क्षारादि-व्यतिरिक्त-
शाक-मांसादि-सूप-संसृष्टेनान्नेन कार्यास्त्रियः ।

अत्र च "यदशनीयस्य होमा बलयश्च" इति होम-साहचर्यात् बलिष्व अपि या क्षारादि-निषेध-
शङ्का सा वार्यते ।

केचित्— यथोपदेशं काम्यानि बलयश् चेत्युपदेशाद् एव ज्ञापनाद्+धोम-धर्माणां बलिष्व अपि
प्रसक्तिर् इति ।

तेषां सर्पबलौ सकतु-निर्वपे स्वाहा-कारो दुर्वारः ॥४॥

▼

⑤

>

यथोपदेशं काम्यानि बलयश्च ।

०८ ०५ सर्वत्र स्वयम्②

सर्वत्र स्वयं (धमनादि पुरुषप्रयत्नमन्तरेण) प्रज्वलितेऽग्नावुत्तराभ्यां (=उद्दीप्यस्व जातवेदः, मा नो हिंसीः)
समिधावादध्यात् ५

उद्दीप्यस्व जातवेदो
अपूर्खन् निर्विति मर्म ।
पुश्च च महाम् आ वंहु
जीवनं चु दिशों दश ॥ (२५)

मा नो हिंसीज् जातवेदो
गाम् अश्वं पुरुषुज् जगत् ।
(परहर्वीष्य) अबिभृद् (न) अग्नु आगंहि (=आगच्छ),
श्रिया मा परिपातय ॥ (9)

⑤

>

▼ Oldenberg

5. Whenever the fire flames up of itself, he should put two pieces of wood on it with the next two (verses: M. I, 9, 9-10),

▼ हरदत्तः:

सर्वत्र सर्वेषु पाकयज्ञेषु अग्नौ स्वयं प्रज्वलिते धमनादि पुरुषप्रयत्नमन्तरेणेत्यर्थः । एतस्मिन् निमित्ते संप्राप्ते उत्तराभ्याम् द्वे समिधावग्नावादध्यात् "उद्दीप्यस्व" "मा नो हिंसीः" इति । आदधातिचोदितत्वात् स्वाहाकारो नास्ति । सर्वत्र ग्रहणात् सर्वपाकयज्ञेष्यं विधिर्भवति । अन्यथा प्रकरणाद्विवाह एव स्यात् । सर्वत्र लौकिके वैदिके गार्ह्ये वाग्नाविति । एककर्मकालेष्वित्यन्ये ॥५॥

▼ सुदर्शनः:

सर्वत्र सर्वचारलक्षणेषु कर्मसु । अन्ये— सर्वदा अकर्मकालेष्वपीति । स्वयंप्रज्वलितेऽग्नौ प्रयत्नमन्तरेणौपासने प्रज्वलिते । उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां "उद्दीप्यस्व जातवेदः" इत्येताभ्यां

समिधावादध्यात् । प्रत्यृचमेकैकां समिधमादध्यात्, स्वतस्साधनभेदे क्रियाभेदात् ।
आदधातिप्रहरतीत्याद्यजुहोतिचोदितेषु न स्वाहाकारो विहितः । प्रस्तरप्रहरणेऽपि "न
स्वाहाकरोति" (आप.श्रौ.३-६-७.) इत्येतत् आदधातीत्यादिष्वपि प्रतिषेधदर्शनार्थम् । अन्ये तु-
"न स्वाहाकरोति" इत्येष प्रतिषेधः अजुहोतिचोदितेष्वप्यादधातीत्यादिषु स्वाहाकारं ज्ञापयतीति
॥५॥

▼

⑤

>

सर्वत्र स्वयं प्रज्वलितेऽग्नावुत्तराभ्यां समिधावादध्यात् ।

०८ ०६ आपन्माश्रीः श्रीर्मार्गादिति②

"आपन् मा श्रीः, श्रीर् मा गाद्" इति वा ६

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

6. Or with (the two formulas), 'May fortune reach me! May
fortune come to me!'

▼ हरदत्तः:

एताभ्यां यजुभर्या एते समिधावादध्यादिति मन्त्रविकल्पः ॥६॥

▼ सुदर्शनः:

"उद्दीप्यस्वे" ति ऋग्द्वयेन आपन्मेत्येतद्यजुद्वयं विकल्प्यते ॥६॥

▼

⑤

>

आपन्माश्रीः श्रीमर्गादिति वा।

०८ ०७ एतदहर्विजानीयाद्यदहर्भार्यामावहते②

एतदहर् विजानीयाद् यदहर् भार्याम् आवहते (विवाहाब्दिकम् अत्रोक्तम् इति हरदत्तः) ७

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

7. Let him notice the day on which he brings his wife home.

▼ हरदत्तः

एतदहः एतनक्षत्रम् । विजानीयात् न विस्मरेत् । यदहः यस्मिन्नक्षत्रे भार्या आवहते तत्कुलादानयति । यस्मिन्नक्षत्रे पाणिग्रहणं कृतं तत् न विस्मर्तव्यमित्यर्थः । आवहते इत्यनेनादिपाणिग्रहणं विवक्षितम् । अविस्मरणोपदेशो प्रयोजनं संवत्सरे संवत्सरे तस्मिन्नक्षत्रे कर्मविशेषः । कः पुनरसौ ? "यच्चैनयोः प्रियं स्याद्" (आप.ध.२१७) इत्यादि सामयाचारिकेषूपदिष्टः । न चासौ विधिः । पार्वणविशेषो यदि स्यात् तस्योपचारः पार्वणेन व्याख्यात इत्येतदसमञ्जसं स्यात् । अथ स विधिरेवेह कस्मान्नोपदिष्ट्यते? उच्यते- इहोपदेशो प्रकरणाद्विवाहाङ्गत्वं विज्ञायेत । ततश्च शम्यादयोऽपि विवाहधर्माः स्युः किञ्च सर्वचरणार्थः तत्रोपदेशः ॥७॥

▼ सुदर्शनः

यस्मिन्नहनि गृहप्रवेशनादि स्थालीपाकान्तं कर्म करोति तद् एतदहर् अवधित्वेन विजानीयात् तत आरभ्य त्रिआत्रमुभयोरधश्येत्यादि कर्तुम् । केचित्—यस्मिन्नक्षत्रे विवाहोऽभूत् तस्य न विस्मरेत् । धर्मशास्त्रे "श्वोभूते स्थालीपाकः" (आप. ध.२-१-१०.) इत्युपदिष्टकर्म प्रतिसंवत्सरं कर्तुम् । तस्य चेहोपदिष्टस्य तत्रोपदेशः— कर्थं विवाहाङ्गत्वं शम्याश्च मा भूवन्, सर्वचरणार्थता च

कथं स्यादिति । प्रकृतत्वादेव च स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुभयोरधशशयेत्यादि भविष्यतीति ।
तन्न; यथोक्तकर्मन्तरे विधेरेव निरस्तत्वात् "पार्वणे" (आप. गृ. ७-२-३.) इत्यत्र ॥७॥

▼

⑤

>

एतदहर्विजानीयाद्यदहर्यामावहते ।

०८ ०८ त्रिरात्रमुभयोरधशशया②

त्रिरात्रमुभयोरधश् शया ब्रह्मचर्य क्षारलवणवर्जनं च ८

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. (From that day) through three nights they should both sleep on the ground, they should be chaste, and should avoid salt and pungent food.

▼ हरदत्तः

स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रमुभयोः दम्पत्योः अधशशया नोपरि खट्वादौ । ब्रह्मचर्यं
मैथुनवर्जनं, क्षारलवणयोश्च वर्जनं भोजने । तत्र क्षारलवणवर्जनं स्थालीपाकात् प्रागधनि न
भवति । ब्रह्मचर्यं तु तत्रापि भवति । चतुर्थ्या समावेशनविधानात् इदं तु ब्रह्मचर्यवचनं दाढ्यार्थम् ।
यद्यपि सहशयनमुभयोः, तथापि मैथुनवर्जने यत्नः कार्यं इति ॥८॥

▼ सुदर्शनः

उभयोर् दम्पत्योः स्थालीपाकादारभ्य त्रिरात्रम् अधशशया स्यात्, न तु खट्वादौ । नापि
पृथक्शया, उभयोरिति ग्रहणात् । तथाष्टाङ्गमैथुनवर्जनलक्षणं ब्रह्मचर्यं स्यात् ।

मैथुनस्याषाङ्गत्वमपि बृहस्पतिनोक्तम्— "स्मरणं कीर्तनं केळः प्रेक्षणं गृह्णभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥" इति । एतच्च स्थालीपाकात् प्रागप्यध्वनि, "शेषं समावेशने जपेत्" (आप. गृ. ८-१०.) इत्युत्तरत्र क्रमविधानात् । अत एवात्र सूत्रे शय्यैक्यात् दुर्वारमपि मैथुनमतिप्रयत्नेन वर्जनीयमित्येवमर्थस्तन्निषेधः । तथैव क्षारलवणवर्जनं च स्यात् । चकारान् मधुमांसदन्तधावनाज्जनाभ्यज्जनानुलेपनस्त्रधारणानां वर्जनमपि । यद्वा ब्रह्मचर्यपदेनैव मध्यादिसप्तकमपि निषिद्धम् । चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थं एव । सर्वत्र त्रिरात्रमित्येव ॥८॥

⑤

>

त्रिरात्रमुभयोरधश्शया ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ।

०८ ०९ तयोश्शय्यामन्तरेण दण्डो②

तयोश्शय्यामन्तरेण दण्डो गन्धलिप्तो वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

9. Between their sleeping-places a staff is interposed, which is anointed with perfumes and wrapped round with a garment or a thread.

▼ हरदत्तः

तयोः दम्पत्योः शय्यामन्तरेण शयनस्य मध्ये दण्डः क्षीरिवक्षोद्भवः गन्धेन सुरभिणा लिप्तः पुष्पैश्चालङ्कृतः वाससा सूत्रेण वा परिवीतः तिष्ठति स्थापयितव्यः । अन्योन्यसंस्पर्शो मा भूदिति ॥९॥

▼ सुदर्शनः

तयोः व्रतस्थयोर्दम्पत्योर्यावत्तिरात्रमभिन्ना शय्या ताम् एवान्तरेण तस्या एव मध्ये, न तु त्रिआत्रादूर्ध्वं नानाशय्यामेकशय्यां चान्तरेणापीति ; तयोरिति प्रकृतपरामशात् । **दण्डो गन्धलिप्तः** चन्दनानुलिप्तः । गन्धस्य प्रदर्शनार्थत्वात् पुष्टैरप्यलङ्कृतः । **वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति** स्थापयितव्यः । अस्मिंश्च दण्डे गन्धर्वो विश्वावसुर्भावयितव्यः, "उदीर्घातो विश्वावसो" इति मन्त्रलिङ्गात् । अत एवायं दण्डो नैयग्रोथ औदुम्बर आश्वस्थः प्लाक्षो वा, "एते वै गन्धर्वाप्सरसां गृहाः" (तै.सं.३-४-८.) इत्यर्थवादात् ॥१॥

▼

⑤

>

तयोश्शय्यामन्तरेण दण्डो गन्धलिप्तो वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति ।

०८ १० तज् चतुर्थाऽपररात्र②

तं (दण्डं) चतुर्थाऽपररात्र (=रात्रेस्तृतीयो भागः) उत्तराभ्याम् ("उदीर्घात" इत्येताभ्यां) उत्थाप्य, प्रक्षाल्य, निधाय,

उदीर्घा"ऽतो विश्वावसो (गन्धर्व)

न"मसेडामहे त्वा ।

अन्या"म् इच्छ प्रफव्यै (=प्रथमवयस्)

सञ्जायां" प"त्या सुज ।

उ"दीर्घ" (=उद्गच्छ) + अ"तः प"तिवती ह्यै॒ षा"

विश्वा"वसुं न"मसा गीर्भिर् र ईळे ।

अन्या"म् इच्छ पितृष्ठ"दं व्यूक्तां

स" ते भागो" जनु॑षा त"स्य विद्धि ॥२१

उदीर्घातः पतिवती ह्यै॒ षा

विश्वावसुं नमंसा गीर्भिर् ई॒टि (=याचं) ।

अन्याम् इच्छ पितृष्ठदुं व्यूक्ताँ

स ते भागो जनु॑षा तस्य विद्धि ।

शेष-होम-मन्त्राः ⑤

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वारब्धायाम् उत्तरा आहुतीर् (=सप्त प्रधानाहुतीर्जुहोति "अग्ने प्रायश्चित्ते"इत्येवमाद्याः) हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते।

अग्ने प्रायश् (=विनाश) चिर्चे (=सन्धातः)! त्वन् देवानां प्रायश्चित्तिर् असि।

ब्राह्मणस् त्वां नाथ-कांमः प्रपंच्ये।

याऽस्यां पंतिघ्नी तुनूः प्रंजाघ्नी पंशुघ्नी लंक्षिघ्नी, जारुघ्नीम् अंस्यै ताङ् कृणोमि स्वाहा॑ । (२५)

वायों प्रायश्चित्ते! त्वन् देवानां प्रायश्चित्तिर् असि।

ब्राह्मणस् त्वां नाथ-कांमः प्रपंच्ये।

याऽस्यां पंतिघ्नी तुनूः प्रंजाघ्नी पंशुघ्नी लंक्षिघ्नी, जारुघ्नीम् अंस्यै ताङ् कृणोमि स्वाहा॑ । (२५)

आदित्य प्रायश्चित्ते! त्वन् देवानां प्रायश्चित्तिर् असि।

ब्राह्मणस् त्वां नाथ-कांमः प्रपंच्ये।

याऽस्यां पंतिघ्नी तुनूः प्रंजाघ्नी पंशुघ्नी लंक्षिघ्नी, जारुघ्नीम् अंस्यै ताङ् कृणोमि स्वाहा॑ । (२५)

प्रजांपते प्रायश्चित्ते! त्वन् देवानां प्रायश्चित्तिर् असि।

ब्राह्मणस् त्वां नाथ-कांमः प्रपंच्ये।

याऽस्यां पंतिघ्नी तुनूः प्रंजाघ्नी पंशुघ्नी लंक्षिघ्नी, जारुघ्नीम् अंस्यै ताङ् कृणोमि स्वाहा॑ । (२५)

प्रसुवश् (=अनुजा) चौपयामश् (=पृथिवी) च

(इयं वा उपयामः इति श्रुतेः)

काटंश् (=लिङ्गरूपलद्दः) चार्णवश् चं

धर्ण्णसिश् (=गृहं) च द्रविणज् च

भगंश् चान्तरिक्षज् च

सिन्धुश् च समुद्रश् च

सरस्वाँश् च विश्वव्यांचाश् च

ते यं द्विष्ठो यश्च नो द्वेष्टि, तमैषाज् जाभैं (=दन्ते) ददध्मस् स्वाहा॑ ।

(वसन्तादीनां षण्णामृतूनां द्वौद्वौ मासौ-)

मधुंशु माधवश्च

शुक्रशु शुचिंशु

नभंश नभुस्यश् च

+इषश् चोर्जशु

सहंश् च सहस्यंश् च

तपंश् च तपुस्यंश् च
ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमैषाज् जम्भे^(=दन्ते) ददध्मुस् स्वाहां ।

चित्तज् चु चित्तिश् चा+
ऽकृतज्^(=अभिप्रेतम्) चाकृतिश्^(=अभिप्रायः) च
+अधींतज् चाधीतिश्च
विज्ञातज्च विज्ञानंज्च
नामं चु क्रतुश्^(=आकृतिः) च
दर्शश्च पूर्णमासश्च
ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमैषाज् जम्भे^(=दन्ते) ददध्मुस् स्वाहां ।

वध्वाश् शिरस्य् आज्यशेषानयनम्⑥

भूस् स्वाहा, भुवस् स्वाहा, सुवस् स्वाहोँ स्वाहां ॥ (10)

(भूरादयः त्रयो लोकाः । औमिति ब्रह्म ॥)

इति श्रीहरदत्तविरचिते एकाग्निकाण्डमन्त्र व्याख्याने दशमः खण्डः

परस्परवीक्षणम्⑥

परिषेचनान्तं कृत्वा, अपरेणाग्ने प्राचीम् उपवेश्य तस्याश् शिरस्याज्यशेषाद् व्याहृतिभिर्
ओङ्कारचतुर्थाभिरानीयोत्तराभ्यां^(="अपश्यं त्वे" त्वेताभ्यः) यथालिङ्गं^(=पूर्वया वर्षः उत्तरया वरः)
मिथस्समीक्ष्य,

(वधूर वरं समीक्षते)

अपश्यन् त्वा मनसा चेकितानुं^(=जानन्तं)
तपसो ज्ञातं तपसो विभूतम् ।
इह प्रजाम् इह रुयिं रराणः
प्रजायस्व प्रुजयां पुत्रकाम ।

(वरो वधूम् इक्षते)

अपंश्यन् त्वा मनसा दीध्यानाँ (=ध्यायन्ति)
स्वायाँ तनौ (नवः) ऋचिये (काले) नाथमानाम् ।
उपु माम् (साभोगकाले) उच्चा युवतिर् बुभूयाः (=अनुभूयाः)
प्रजायस्व प्रुजयां पुत्रकामे । (४)

उत्तरया ("समञ्जन्ति" त्वेतया) उज्यशेषण हृदयदेशौ संमृज्य,

(उत्तरयाऽउज्यशेषण हृदयदेशौ समनवित)

स"मञ्जन्तु विश्वे देवाः"
स"मा"पो हृदयानि नौ ।
सं" मातरि"श्वा सं" धाता"
स"मु दे"ष्टी (=दात्री [फलानाम]) दधातु नौ ॥

समञ्जन्तु विश्वे देवास्
समाप्ते हृदयानि नौ ।
सं मातृरिश्वा सं धाता
समु देष्टी (=सरस्वती) दिदेष्टु नौ । (२५)

अथ जपः⑥

उत्तरास् तिसो ("प्रजापते तन्व" मित्याद्याः) जपित्वा,

प्रजापते तुन्वं मे जुषस्व
त्वर्ष्टे द्वेवेभिस् सुहसाम् (न= सममान) इन्द्र ।
विश्वैर् द्वै रातिभिस् सँ रसाणः
पुँसां बंहूनां मातरस् स्याम । (२४)

(गृहप्रवेश -)

आ" नः प्रजा"ज् जनयतु प्रजा"पतिर्
आजरसा"य (स्नेहाय) स"मनक्त्व अर्यमा" ।

अ"-दुर्-मङ्गलीः पतिलोक"म् आ" विश
श"न् नो भव द्विप"दे श"ज् च"तुष्पदे ।

तां पूषब्र॑ छिव"तमाम् ए"रयस्व
य"स्यां बी"जं मनुष्या॒ व"पन्ति ।
या" न ऊरु" उशती" (=कामयमाना) विस्स" (श्र्वयातै (=विश्लेष्टै कुर्यात्)
य"स्याम् उश"न्तः (=कामयमानाः) प्र"हरेम शे"फम् ॥(५) (11)

शेषं (= "आरोहोरु"मित्यादि) समावेशने जपेत् ॥

(अन्तरात्मन्!) आरोहोरुम् उपंबर्हस्व ब्राह्मं
परिष्वजस्व जायाँ सुमनुस्यमानः (=प्रीयमाणः) ।
तस्याँ पुष्यतं मिथुनौ सयोनी (=सङ्गतोपस्थौ)
बृह्मीं प्रुजां जुनयन्त्नौ सरेतसा ।

आद्र्दया (आज्याक्तया) उरण्या (अग्निम्) यत्रा (था) मंन्थत्
(तथा) पुरुषं (गर्भम्) पुरुषेण (शेफेन) शक्रः ।
तद् एतौ मिथुनौ सयोनी (=सङ्गतोपस्थौ)
प्रजयाऽमृतेनेह गच्छतम् ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

10. In the last part of the fourth night he takes up the (staff) with the next two (verses; M. I, 10, 1-2), washes it and put it away; then (the ceremonies) from the putting of wood on the fire down to the Ājyabhāga oblations (are performed), and while she takes hold of him, he sacrifices the oblations (indicated by the) next (Mantras; M. I, 10, 3-9); then he enters upon the performance of the Jaya and following oblations, and performs (the rites) down to the sprinkling (of water) round (the fire). Then he makes her sit down to the west of the fire,

facing the east, and pours some Ājya of the remains (of those oblations) on her head with the (three) Vyāhṛtis and the word Om as the fourth (M. I, 10, 10-13). Then they look at each other with the next two verses (M. I, 11, 1-2), according to the characteristics (contained in those verses); with the next verse (M. I, 11, 3) he besmears the region of their hearts with remains of Ājya; then he should murmur the next three verses (I, 11, 4-6), and should murmur the rest (of the Anuvāka; I, 11, 7-11) when cohabiting with her.

▼ हरदत्तः

अपररात्रो रात्रेस्तृतीयो भागः उत्तराभ्याम् उदीर्ष्वत इत्येताभ्याम् । अत्र प्राप्तस्य निधानस्य विधानं पुनस्तस्मिन् शयने दण्डस्य निधानं मा भूदिति ॥९॥ **उत्तराः सप्त प्रधानाहुतीर्जुहोति-** "अग्ने प्रायश्चित्ते" इत्येवमाद्याः । तत्रादितश्चतुर्षु मन्त्रेषु "त्वं देवानां प्रायश्चित्तिर्" इत्यमनुषङ्गः । उत्तरे मन्त्रास्त्रयः । आज्यभाग इत्यन्वारभकालोपदेशः । जयादि प्रतिपद्यत इति च तन्निवृत्तिः ॥ १० ॥ तन्त्रशेषं समाप्य ततः ताम् **अपरेणाग्निं** अग्ने: पश्चात् प्राचीं प्राहुखीं उपवेश्य यो हुतस्याज्यस्य शेषः तस्मादवदाय दर्व्या तस्या वधाश् शिरसि व्याहृतिभिरोङ्कारचतुर्थाभिः स्वाहाकारान्ताभिः प्रतिमन्त्रम् **आनयति** । ततः **उत्तराभ्याम् ऋग्यां** "अपश्यं त्वा" इत्येताभ्यां **यथालिङ्गं मिथः** अन्योऽन्यं युगपत् **समीक्षेते**, पूर्वया वधूः उत्तरया वरः । ततो वर उत्तरयच्च "समज्जन्तु" इत्येतया वधूवरयोरुभयोर्हृदयदेशौ समनक्ति तेनैवाज्यशेषेण सकृत् गृहीतेनाज्येन सकृदेव मन्त्रं चोक्त्वा । ततः **उत्तरास्तिस्त्रो जपति** "प्रजापते तन्वम्" इत्याद्याः । ततः **शेषम्** अनुवाकशेषं "आरोहोरुम्" इत्यादि **समावेशने** समागमनकाले **जपेत्** । समावेशनं च तस्मिन्नेवापररात्रे नियमेन भवति । इदमेव समावेशनं मन्त्रवत् नान्यानि । परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यार्थम् । परिषेचनान्ते एतदेव कर्म यथा स्यात् । तेन भोजनं प्रागेव भवति ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

चतुर्थ्या अपररात्रे इति विवृत्यार्थपाठः । चतुर्थ्या रात्रेः चतुर्थस्याहोरात्रस्यापररात्रे रात्रेरपरत्र तृतीयभागे तं दण्डं **उत्तराभ्यां** "उदीर्ष्वत" इत्येताभ्यां **उत्थाप्याद्द्विः प्रक्षाल्य** शयनादन्यत्र **निधायाग्नेरुपसमाधानादि** तन्त्रं प्रतिपद्यते । आज्यभागान्ते कृते वधामन्वारध्यायां **उत्तराः** "अग्ने प्रायश्चित्ते" इत्याद्यास्सप्ताहुतीर्जुहोति । तत्र द्वितीयतृतीययोरपि "त्वं देवानां" इत्याद्यनुषङ्गः । ततोऽन्वारभवर्ज जयादौ प्रणीता मोचनान्ते कृते **अपरेणाग्निं** वधूं प्राचीं प्राहुखीमुपवेश्य हुतशेषादाज्यमादाय तस्याशिरसि व्याहृतिभिर् ओङ्कारचतुर्थाभिस्वाहाकारान्ताभिस्सर्वेषामन्ते सकृदानयति । केचित्— प्रतिमन्त्रमिति । अथ **उत्तराभ्यां** "अपश्यं त्वा मनसा" इत्येताभ्यां **यथालिङ्गं**, पूर्वया वधूरुत्तरया वरः, **मिथः** अन्योन्यं युगपत् **समीक्ष्य** उत्तरया "समज्जन्तु" इत्येतया आज्यशेषेण हृदयदेशौ युगपदहुष्टविसंसिनीभ्यां समनक्ति, "समापो हृदयानि नौ" इति द्विवचनलिङ्गात् । अथ

उत्तरास्तिसः "प्रजापते तन्वं मे" इत्याद्या जपित्वा शेषम् अनुवाकशेषं "आरोहोरुम्" इत्यादिकं समावेशने समावेशनकाले जपेत् । समावेशनं च वध्वा सह मैथुनार्थं शयनम्, "ऋतुसमावेशने" (आप.गृ.८-१३.) इत्यतुलिङ्गात् । एतच्च रागप्राप्तसमावेशनाश्रितं विवाहकर्मार्थं क्रमजपयोर्विधानम्, यथा भोजनपर्यायव्रताश्रितं पयआदिविधानम् । केचित्- असत्यपि रागे कर्मार्थमस्मिन् क्रमे समविशनं नियतमेवेति । समावेशनान्तरेषु तु अकर्मार्थत्वादेव नायं जपः । बौधायनेन तु विकल्पोऽभिहितः (बौ.गृ.२-७-१२.) इति । अस्मिन्नेव क्रमे यदि दैवादृतुगमनमपि कर्तव्यं स्यात् तदा पूर्वं "आरोहोरुम्" इत्यादिजपः । ततो "विष्णुर्योनिम्" इत्यादिभिरभिमन्त्रणम् ॥१०॥

▼

⑤

>

तं चतुर्थाऽपररात्र उत्तराभ्यामुत्थाप्य प्रक्षाल्य
निधायाग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायामुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते
परिषेचनान्तं कृत्वाऽपरेणान्मिन्नं प्राचीमुपवेश्य
तस्याशिरस्याज्यशेषाद्याहृतिभिरोङ्कारचतुर्थाभिरानीयोत्तराभ्यां यथालिङ्गं मिथस्समीक्ष्योत्तरया
ऽऽज्यशेषेण हृदयदेशौ सम्मृज्योत्तरास्तिसो जपित्वा शेषं समावेशने जपेत् ।

०८ ११ अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत् ②

अन्यो वैनाम् अभिमन्त्रयेत् (अत्र सुदर्शनाचार्यः - इदं च "अहं गर्भमदधाम्" इत्यादि लिङ्गविरोधेऽपि श्रुतेर्बलीयस्त्वा)⁹ ¹

अहं गर्भम् अदंधाम् ओषधीष्व

अहं विश्वेषु भुवनेष्व अन्तः ।

अहं प्रजा अंजनयं पितृणाम्

अहं जनिभ्यो (=जन्याः = वध्वाः) अपुरीषु (=पश्चात्कालसुषासु) पुत्रान् । (५)

पुत्रिणेमा कुमारिणा विश्वम् आयुर् व्यञ्जतम् ।

उभा हिरण्य-पेशसा (=रूपौ) वीति (=हविरु) हौत्रा कृतद्वंसू (=कृतवसू) ।

दशस्यन्त्वा (=दशस्यन्तौ =दातारौ) ऋमृतायु कौं (पादपूरणे) श (स)म् ऊर्ध्वे

रोमुशं हंथो (=श्लिष्टं कुरुतम्) द्वेषु कृणुतो दुवः (=परिचरणम्) । (४)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

11. Or another person should recite (the rest of the Anuvāka) over her, (before they cohabit).

▼ हरदत्तः:

अन्यो वा ब्राह्मणः कक्षित् एनौ जायापती समागमिष्यन्तौ अनुवाकशेषणाभिमन्त्रयेत् । न स्वयं वरो जपेत् । तत्र यत् वधूवासः प्राग्नेन परिधापितं तत् व्रतान्ते विमुच्यान्यत् वासः परिधाय संस्पृशति वधूः । तेन हस्तस्पर्शने दोषदर्शनात् परादेहि शाबल्यमित्येतासु । व्रतचर्यायां तु दण्डेनान्तर्हितत्वादसंस्पर्शः । तद्वासः श्वोभूते परादेहि शावल्यमित्येताभिश्वतसृभिः ऋग्भिस्सूर्याविदे ब्राह्मणाय वरो दद्यात् । यथा वक्ष्यति- "वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात्" (आप. गृ. ९-११.) इति आश्वलायनेनाप्युक्तं- "सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात् । अन्नं ब्राह्मणेभ्यः" (आश्व. गृ. १-८-१३, १४) इति ॥११॥

▼ सुदर्शनः:

व्यक्तार्थम् । इदं च "अहं गर्भमदधाम्" इत्यादि लिङ्गविरोधेऽपि श्रुतेर्बलीयस्त्वात् ॥११॥

▼

⑤

>

अन्यो वैनामभिमन्त्रयेत् ।

०८ १२ यदा मलवद्वासाः ②

यदा मलवद्वासाः स्यादथैनां ब्राह्मण-प्रतिषिद्धानि कर्माणि संशास्ति "यां मलवद्वाससम्" (तै. सं. २. ५. १) इत्येतानि ॥

▼

>

▼ Oldenberg

12. 20 During her (first) monthly illness he instructs her about the things forbidden (to menstruous women), contained in the Brāhmaṇa, in the section, 'A menstruous woman with whom,' &c.

▼ हरदत्तः

मलवद्वासा इति रजस्वलाया अभिधानम् । यदेतिवचनं विवाहादूर्ध्वमपि प्राप्त्यर्थम् । अन्यथा विवाहमध्य एव स्यात् ; प्रकरणात् । संशासनं च प्रथमर्तीं सकृत् भवति । तदेव सर्वार्थं भवति । यथा ब्रह्मचारिण उपनयने । एनामित्यनुच्यमाने अन्य एनौ संशास्तीत्येवं विज्ञायेत । "अन्यो वैना" विति प्रकृतत्वात् । ब्राह्मणप्रतिषिद्धानीत्युच्यते लोकप्रतिषिद्धान्युपरिशयासनादीनि लोकत एव प्रत्येतत्वानीति ज्ञापनार्थम् । कर्मणीति वचनात् कर्मणामेव शब्दान्तरैरवबोधनम्, न ब्राह्मणवाक्येन संप्रैषः । "एतानी" तिवचनं "यां मलवद्वाससम्" इत्यादीनां प्रतिषिद्धानां विहितानां च संशासनं यथा स्यात् । तेन "तिस्त्रो रात्रीर्वतं चरेदञ्जलिना वा पिबेत्" (तै. सं. २-५-१.) इति विहितयोरपि संशासनं भवति । एवञ्च "ब्राह्मणप्रतिषिद्धानी" ति प्रतिषिद्धग्रहणमुपलक्षणम् । तत्र "यां मलवद्वाससम्" इति वाक्ये स्नानात् प्राक् समागमप्रतिषेधः । "यामरण्य" इति देशप्रतिषेधः । स्नानायामपि "यां पराचीम्" इति पराङ्मुख्या गमनप्रतिषेधः । "या स्नाती" ति त्रिआत्रमध्ये स्नानस्य प्रतिषेधः । "याऽभ्यङ्गते" इति चक्षुषोरञ्जनस्य । "या प्रलिखत" इति शिरसि प्रलेखनस्य कडकतादिना । "याऽङ्गते" इति चक्षुषोरञ्जनस्य । "या दतः" इति दन्तधावनस्य । "या नखानी" ति नखनिकृत्तनस्य । "या कृणती" ति कार्पासादेस्तन्तुकर्मणः । "या रज्जुम्" इति रज्जुक्रियायाः । "या पर्णने" ति पर्णनाशनस्य । "या खर्वेण" ति खर्वेण पात्रेण । एकदेशविलुप्तं खर्वम् । "तिस्त्रो रात्रीर्" इत्येतेषां प्रतिषेधानां कालनियमः । "अञ्जलिना वा पिबेद्" इत्यादिर्भोजने पात्राविधिः ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

मलवद्वासा: कालनिर्गतेन शोणितेन मलिनं वासो वसनं यस्यास्सा; रजस्वलेत्यर्थः । रूढशब्दत्वाद्यदृच्छया निर्मलवासा अपि यदेयं रजस्वला स्यात्, तदा पतिरेवैनां ब्राह्मणप्रतिषिद्धानी कर्मणी संशास्ति लौकिकभाषया शिक्षयति । कानि तानि ब्राह्मणप्रतिषिद्धानीत्यत आह- यां मलवद्वाससम्" इत्येतानि । "यां मलवद्वाससँ संभवन्ति" (तै. सं. २-५-१-४.) इत्येतद्ब्राह्मणाचोदितानि, तान्येतान्यपि सर्वाणीत्यर्थः । अथ तानि सुग्रहार्थं क्रमेणोच्यन्ते- न स्नानात्पूर्वं मैथुनम् । तदेव न स्नानादूर्ध्वमप्यरण्ये । तदेव न स्नातयपि पराङ्मुख्या अनिच्छन्त्या वा । अपूर्णे त्रिआत्रे न स्नानम् । न तैलाभ्यञ्जनम् । न कडकतादिना

शिरसि लेखनम् । न चक्षुषोरञ्जनम् । न दन्तधावनम् । न नखनिकृन्तनम् । न कार्पासादिना
तन्तुकरणम् । न रज्जुक्रिया । इत्येतान्येकादश । अथाशनपात्रमज्जलिरखर्वे वा । खर्वः अल्पः,
खण्डो वा दाधोऽपि वा । ततोऽन्योऽरखर्वः । अत्र चामी मैथुनादिनिषेधा अमैथुनादिसङ्कल्प
विधयो वेति भाष्ये न विविक्तम् । न्यायतस्तु "तिस्त्रो रात्रीर्वतं चरेत्" (तै. सं.२-५-१.) इति
वचनात् "नेक्षेतोद्यन्तमस्तंयन्तमादित्यम्" इत्यादि प्राजापत्यविधिवत् सङ्कल्पविधय एव ॥१२॥

▼

⑤

>

यदा मलवद्वासाः स्यादथैनां ब्राह्मणप्रतिषिद्धानि कर्माणि सँशास्ति "या मलवद्वासस" मित्येतानि ।

---

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.↵
2. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.↵
3. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.↵
4. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña.↵
5. Comp. Śrauta-sūtra I, 11, 6 seqq.↵
6. This is the Praṇītā water.↵
7. The Brahman.↵
8. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.↵
9. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.↵
10. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña.↵
11. Comp. Śrauta-sūtra I, 11, 6 seqq.↵
12. This is the Praṇītā water.↵
13. The Brahman.↵

14. Comp. Taitt. Brāhmaṇa II, 1, 4, 5; Śatapatha Brāhmaṇa II, 3, 1, 18. 21. - At the Agnihotra the sacrificer, having wiped off the Sruc with his hand, wipes off the hand on the Barhis or on the earth (Āpast.-Śraut. VI, 10, 11; 11, 4; Kātyāyana IV, 14, 20). As to the following acts alluded to in this Sūtra, comp. Āpastamba VI, 11, 4. 5; 12, 2.←
15. On the Nakṣatra Invakās, comp. Section 3, Sūtra 4. This Sūtra forms a Śloka-hemistich, on which Haradatta observes, 'This verse has not been made by the Sūtrakāra.'←
16. See below, V, 13, 16.←
17. See Āpastamba Dharma-sūtra II, 2, 3, 1 (S.B.E., vol. ii, p. 103).←
18. For instance, the Srāvaṇī paurṇamāsī is the deity of the ceremony described below, VII, 18, 5 seq.←
19. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.←
20. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←

०५ ऋतुसमावेशनम्①

०८ १३ रजसः प्रादुर्भावात्②

रजसः प्रादुर्भावात्स्नातामृतुसमावेशने उत्तराभिरभिमन्त्रयेत् (=विष्णुर्योनिऽमित्यादिभिः त्रयोदशभिः)

१३

⑤

>

▼ Oldenberg

13. After the appearance of her monthly illness, he should, when going to cohabit with her after her illness, recite over her, after she has bathed, the next verses (M. I, 12, 1-13, 4).

▼ हरदत्तः

रजसः लोहितस्य । ऋतौ यत् समावेशनं तत्र कर्तव्ये, उत्तराभिर् ऋग्भिः "विष्णुर्योनिम्"
 इत्यादिभिः त्रयोदशभिर् अभिमन्त्रयेत् । "रजसः प्रादुर्भावाद्" इति वचनात् सर्वस्मिन् रजसः
 प्रादुर्भाविर्भिमन्त्रणं भवति । न संशासनवत् प्रथम एवतीं । "स्नाताम्" इत्यैतत्
 ब्राह्मणप्रतिषिद्धानां सर्वेषां प्रतिप्रसवार्थम् । स्नातां कृतमङ्गलामित्यर्थः ।
 तेनाज्जनाभ्यञ्जनान्यपि भवति ॥१३॥

इति श्रीहरहरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायामष्टमः खण्डः ॥

▼ सुदर्शनः

रजसः शोणितस्य । प्रादुर्भावात् काले निर्गमात्कारणात्, न मालिन्यादेः । स्नातां पूर्णे त्रिरात्रे
 स्नातां भार्याम् । ऋतुसमावेशने ऋतुकालीनसमावेशनकाले । "ऋतुश्च स्त्रीणां
 रजोनिर्गमनादारभ्य षोडश दिवसाः, "ऋतुस्वाभाविकस्त्रीणां रात्रयष्ठोडश स्मृताः"
 (म.स्मृ.३-४६.) इति मनुवचनात् । उत्तराभिः "विष्णुर्योनिं कल्पयतु" इत्यादिभिस्त्रयोदशभिर्
 अभिमन्त्रयते । अत्र रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामितिवचनाच्यतुर्थऽहनि प्रायत्यार्थमनया
 स्नातव्यमेव ॥१३॥

इति श्री सुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शनेऽष्टमः खण्डः ॥

⑤

>

रजसः प्रादुर्भावात् स्नातामृतुसमावेशने उत्तराभिरभिमन्त्रयते ।

०९ ०१ चतुर्थप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां②

चतुर्थप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिःश्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति १

⑤

>

▼ Oldenberg

1. Each following night with an even number, from the fourth (after the beginning of her monthly illness) till the sixteenth, brings more excellent offspring to them, if chosen for the (first) cohabiting after her illness; thus it is said.

▼ हरदत्तः

षोडशीम् इति पञ्चम्यर्थं द्वितीया । आषोडश्या इत्यर्थः । आङ्गचाभिविधौ । रजसः प्रादुर्भावादारभ्य चतुर्थषोडश्यौ गृहोते, प्रकरणात् । चतुर्थप्रभृत्याषोडश्याः सर्वा रात्रय ऋतुगमनकालाः । तत्रापि उत्तरामुत्तरां युग्मां रात्रिं प्रजानिश्श्रेयसं विद्यादिति । ऋतुगमन इति वचनात् वैवाहिके प्रथमगमने सत्यपि ऋतुनिमित्तेनायमुपदेशः प्रवर्तते । चतुर्था अपाररात्रे नियमेन गमनं भवति । तत्र च शेषं समावेशने जपेत् । उत्तराभिरभिमन्त्रयत इति च गमनमन्त्राणां समुच्चयो भवति । तत्र पूर्वमृतुगमनमन्त्राः । पश्चात् समावेशनमन्त्राः । विपरीतमन्ये ॥१॥

▼ सुदर्शनः

चतुर्थीप्रभृतीति दीर्घेणार्थपाठः । **चतुर्थी** रात्रिमारभ्य् आषोडशीः; आङ् अभिविधौ, द्वितीया च पञ्चम्यर्थे; आषोडश्या इति यावत् । उत्तरामुत्तरां युग्मां रात्रिं प्रति ऋतुगमने ऋतौ मैथुने कृते, **प्रजानिःश्रेयसं**, प्रजाः पुत्राः तेषां निश्च्रेयसं आयुरादीप्सितगुणसम्पत्तिर्भवति **इत्युपदिशन्ति** मन्वादयः । एतदुक्तं भवति-त्रयोदशसु रात्रिषु ऋतुगमने शुक्लाधिकये सति पुत्रा जायन्ते । उत्तरोत्तरासु च युग्मासु यथाक्रमं तरतमभावेन ते सद्गुणाधिका भवन्ति ॥१॥

▼

⑤

>

चतुर्थीप्रभृत्याषोडशीमुत्तरामुत्तरां युग्मां प्रजानिश्च्रेयसमृतुगमन इत्युपदिशन्ति ।

०६ कर्मान्तराणि①

०९ ०२ अर्थप्राध्वस्य परिक्षवे②

अर्थप्राध्वस्य (अर्थाय प्रस्थितस्य) परिक्षवे परिकासने चाप उपस्पृश्योत्तरे (अनुहवं परिहवं) यथालिङ्गं (अनुहवे = अन्वाह्वाने, परिहवे, दुःस्वप्ने ... इपीति हरदत्तः) जपेत् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

2. If he sneezes or coughs while going about on business, he should touch water and should murmur the two following (verses; M. I, 13, 5. 6) according to the characteristics (which they contain).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः:

संस्कारकाण्डे कर्मान्तरव्याख्यानम् असङ्गतम् अपि मन्त्राम्नान-क्रमेणैव कार्यम् इत्युत्तरसूत्रजातं यावत्पटलान्तरमारभ्यते—

▼ हरदत्तः:

अधानं प्रस्थितः प्राध्वः । अर्थः प्रयोजनम् । यत्किञ्चित् प्रयोजनमुद्दिश्य योऽध्वानं प्रस्थितः, तस्य अर्थप्राध्वस्य । परिक्षवे परिकासने वा दुर्निमित्ते प्राप्ते प्रायश्चित्तं अप उपस्पृश्योत्तरे ऋचौ ** जपेत्** "अनुहवं परिहवं" इत्येते । परितः क्षवः परिक्षवः । सर्वतः स्थितैर्जनैःकृतक्षवथुः । तथा परिकासनम् । उपस्पर्शनं पाणिना संस्पर्शः, स्नानमाचमनं वा । तत्र यस्मिन् कृते प्रयतो मन्यते तत्र तत् कुर्यात् । यथालिङ्गमित्यनुपपन्नम् । परिक्षवपरिकासलिङ्गाभावात् । अथ पूर्वस्यामृचि परिक्षवशब्द एकदेश विकृतो लिङ्गमित्युच्यते तथायुत्तरस्यां परिकासनलिङ्गं नास्त्येव । तस्मादेवं व्याख्येयम्— एतयोर्निमित्तयोरेकस्मिन्नपि सति मन्त्रयोरेतयोर्जपः कार्यः । अन्येषु च मन्त्रलिङ्गप्रतीतेष्वनुहवादिषु दुर्निमित्तेष्विति । तत्र पृष्ठत आह्वानम् अनुहवः । सर्वत आह्वानं परिहवः । **परिवादो** ऽभिशंसनम् । परिक्षव उक्तः । दुःस्वप्नः प्रसिद्धः । दुरुदितम् अल्पायुरित्यादि । अनुहृतं परिहृतम् इति शकुनेरशोभना वागुच्यते । अशाकुनं अनिमित्तभूतम्

। मृगस्य सृगालादेः । अक्षणया सृतम् तिर्यग्गमनमपसव्यादि । एतेषामेकस्मिन्नपि निमित्ते द्वयोरपि मन्त्रयोर्जपः कार्यः । परिक्षवपरिकासनयोश्च लिङ्गाभावेऽपि । परिक्षवशब्दस्तु क्षवधुलिङ्गं न भवति, रूपभेदात् । एकदेशविकारस्तु परिक्षवस्यापि संभवति । तन्निमित्ते तु अन्यस्मिन् प्रकरणे एतद्वक्तव्यम् । इह च वचनप्रयोजनं विवाहार्थं गच्छतोऽपि एतेषु निमित्तेषु प्रायश्चित्तमेतत् यथा स्पादिति । प्रकरणान्तरे तु श्रुतानां विवाहादूर्ध्वमेव प्रवृत्तिः । इदं तु अर्थप्राधस्येति वचनात् सर्वार्थं च भवति । प्रकरणात् विवाहेऽपि स्वाध्यायस्थाननियमार्थं च मन्त्रयोरेतयोरिह पाठः ॥२॥

▼ सुदर्शनः

अर्थः प्रयोजनं, धर्मार्थं तदुपकारकाणि । अर्थमुद्दिश्य यः प्रसिद्धमध्वानं प्रस्थितः सोऽर्थप्राधवः, न तु स्नान, ब्रह्मयज्ञोदक, युग्मघासादिकमुद्दिश्य समीपदेशं प्रति निर्गतः । तस्य **परिक्षवे** क्षवधौ परिकासने कासे च दुर्निमित्ते जाते अप उपस्पृश्य उपस्पर्शनमाचमनं स्पर्शनमात्रं वा यथातुष्टि कृत्वा उत्तरे "अनुहवं परिहवम्" इत्येते यथालिङ्गं परिक्षवे पूर्वा, परिकासने चोत्तरां जपेत् । जपत्वाच्चानयोश्चातुस्वर्यमेव । अत्र च यथालिङ्गमित्यनेनैतत् ज्ञापयति-पूर्वया वर्णव्यात्ययेन परिक्षव एव प्रकाशयः, उत्तरया त्वध्याहृतं परिकासनमेव । यथा चैते ऋचौ क्षवधुकासावेव तात्पर्येण प्रकाशयतः, तथा व्याख्याते भाष्यकारेण । केचित्- यथालिङ्गमिति न केवलं परिक्षवे परिकासने चानयोर्जपः, अन्येषु च मन्त्रलिङ्गप्रतीतेष्वनुहवादिषु दुर्निमित्तेष्वपीति ॥२॥

⑤

>

अर्थप्राधस्य परिक्षवे परिकासने चाप उपस्पृश्योत्तरे यथालिङ्गं जपेत् ।

०९ ०३ एवमुत्तरैर्यथालिङ्गज् ②

एवम् (अर्थप्राधस्य दुर्निमित्ते ऽप उपस्पृश्य) उत्तरैर्यथालिङ्गं (=अग्निरस्त्विति चित्रियपक्षे, सिग्वाते सिगसिनसि, शकुनौ "उद्ग्रातेव शकुने", "आरात्ते अग्नि:" इति वनस्पतौ, "नमश्शकृत्सदे" इति शकृद्रीतौ) चित्रियं (=अशृत्यविशेषं) वनस्पति (पुष्टिविना फलवन्तम्) शकृद्रीति सिग्वातं (=सिचो वस्त्रस्य वातम्) शकुनिम् (=सुवचनम्/ अशुभवचनम् इति सुदर्शनः) इति ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

3. In the same way with the next (Mantras - M. I, 13, 7-10 - he should address the following objects), according to the characteristics (which those Mantras contain): a conspicuous tree, a heap of excrements, the skirt (of his garment) which is blown against him by the wind, and a shrieking bird.

▼ हरदत्तः

एवम् इत्यनेन "अर्थप्राध्वे" ति च, अप उपस्पृश्येति च, "जपेद्" इति चापेक्ष्यते । एवज्च यथालिङ्गवचनं विस्पष्टार्थम् । **चित्रियः** प्रसिद्धः तत्रार्थप्राध्वः चित्रियं वृक्षमासाद्याप उपस्पृश्य "अग्निरस्त्वे" ति एतयर्चानुमन्त्रयते । "नयश्शकृत्सदे" इति **शकृद्रीतिम्** उपतिष्ठेत । "सिगसी" ति **सिग्वातम्** अन्यकृतम् । आत्मसंस्पृष्टो वाससा कृतो वातः सिग्वातः । सिगसि नासीति दीर्घान्ते प्राप्ते छान्दसो ह्रस्वः । **शकुनिं** शुभां वाचमनुमन्त्रयेत "उद्ग्रातेव शकुने" इत्येतयर्चा अशुभवचने तु प्रागुक्तो जपः । केचिदिदमपि तत्रैवेच्छन्ति ॥३॥

▼ सुदर्शनः

एवमित्यनेन अर्थप्राध्वोऽप उपस्पृश्येत्याकृष्टते । इहोत्तरैरिति करणविभक्तिदर्शनाद् वनस्पत्यादीनि यथालिङ्गमभिमन्त्रयते । न तु पूर्ववज्जपेत् । **चित्रियं** लोकप्रसिद्धम्, चयनमूलं वा । **वनस्पतिं** पुष्टैर्विना फलवन्तम् । अस्य प्रदर्शनार्थत्वात् वृक्षमप्येवंविधं "आराते अग्निः" इत्येतयाऽभिमन्त्रयते । "नमश्शकृत्सदे" इति **शकृद्रीतिं** शकृत्सन्ततिम् । "सिगसिनसि" इति **सिग्वातम्** । सिचो वस्त्रस्य वातस्सिग्वातः । स चान्यकृतः स्वदेहसंस्पृष्टश्वेदमङ्गलः । "उद्ग्रातेव शकुने" इत्येतया **शकुनिम्** अशोभनवाचम्, "प्रति नस्सुमना भव" इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ केचित्— शुभवाचं, अशुभदर्शने तु पूर्वसूत्रेणोक्तो जप इति ॥३॥

▼

⑤

>

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं चित्रियं वनस्पतिं शकृद्रीतिं सिग्वातं शकुनिमिति ।

०९ ०४ उभयोर्हृदयसंसर्गऽप्सुस्त्रिरात्रावरम् ②

उभयोर् हृदय-संसर्गेष्युस् त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा, (पुनर्वस्वः) स्थालीपाकं श्रपयित्वा
इन्ने रुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते इन्वारब्धायाँ स्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर् (सप्त प्रधानाहुतयः
प्रातरग्निमित्येवमाद्याः) हुत्वा, जयादि प्रतिपद्यते, परिषेचनान्तं कृत्वा, तेन (स्थालीपाकेन) सर्पिष्मता
युग्मान् द्व्यवरान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं वाचयीत।

⑤

>

▼ Oldenberg

4. One (for instance, the wife's father) who wishes that the hearts of both (husband and wife) may be in accord should observe chastity through at least three nights and should prepare a Sthālīpāka. Then (the ceremonies) from the putting (of wood) on (the fire) down to the Ājyabhāga oblations (are performed), and while the wife takes hold of him, he sacrifices of the Sthālīpāka the oblations (indicated by the) next (Mantras; M. I, 14, 1-7); then he enters upon the performance of the Jaya and following oblations, and performs (the rites) down to the sprinkling (of water) round (the fire). (The remains of) the (sacrificial food) with butter, he should give to eat to an even number of Brāhmaṇas, at least to two, and should cause them to pronounce wishes for his success.

▼ हरदत्तः:

यदि वरस्य मनो वधां न तुष्टेत् अथ तत्सिद्धिकामेन वधाः पित्रादिना तपोयुक्तेनेदं कर्म
कर्तव्यमज्ञातं वरस्य । वशीकरणार्थत्वात् । औपासने च कर्तव्यम् । तदुक्तं पुरस्तात्
ब्रह्मचर्यविधानस्य दृष्टार्थत्वात् यावता तपसार्थसिद्धिं मन्यते तावत् कर्तव्यम् । पुनर्वस्वोश्वेदं कर्म
भवति । "श्वस्तियेण" (आप.गृ.९-६.) इति वचनात् । किं पुनस्तत् कर्म? स्थालीपाकः, पाठार्चनं
च । सर्वं कर्म पार्वणवत् । विवाहप्रकरणे तूपदेशात् सकृत् पाप्रयोगः शम्याश्च । कालस्य
चानियमः । विवाहप्रकरणे चास्यास्समाप्तिः तच्छेषभूतस्य वासोदानस्योपरिषट्टुपदेशादवगन्तव्या
। एवमर्थमेव च तस्योपरिषट्टुपदेशः ॥४॥ सप्त प्रधानाहुतयः प्रातरग्निमित्येवमाद्याः । ततः
स्विष्टकृत्, ततो जयादि ॥५॥ पार्वणातिदेशात् एकस्यैव ब्राह्मणस्य भोजने प्राप्ते बहुतं विधीयते

। तेन स्थालीपाको महान् कर्तव्यः । सर्पिष्मद्वचनं नियमार्थं परिषेचनादूर्ध्वं पार्वणधर्माणां सर्पिष्मत्वमेव भवतीति । तेन "पूर्णपात्रस्तु दक्षिणेत्येक" इत्येतत्र भवति । **सिद्धिं वाचयीत** तैर्भुक्तवद्धिः सङ्कल्पसिद्धिरस्तित्वति वाचनम् । परिषेचनान्तवचनं कर्तृनियमार्थम् । कथम्? यो होमस्य कर्ता स एव ब्राह्मणभोजनं सिद्धिवाचनं च कुर्यादिति तेन यदुत्तरं कर्म परिकिरणादि तस्य वधूः कर्तीति ॥६॥

▼ सुदर्शनः

उभयोर् जायापत्योः: "त्रिरात्रमुभयोरधश्शया" इत्यधिकारात्, इह अन्वारब्धायामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च । **हृदयसंसर्ग** मनसोस्समीतिमीप्सुः वधा हितैषी पितृभ्रात्रादिरपापोऽपि त्रिरात्रादनून् यावन्मनस्तोषं **ब्रह्मचर्यं चरित्वा** तस्यौपासन एव स्थालीपाकश्रपणाद्यग्निमुखान्तं कृत्वा तस्याम्** अन्वारब्धायां स्थालीपाकाद्** अवदाय "प्रातरग्निम्" इत्यादिभिस्सप्तभिर्मन्त्रैः प्रत्यृचं प्रधानाहुतीर्हत्वा जयादि प्रतिपद्यते । तदनन्तरं स्विष्टकृदादि तन्त्रशेषं पार्वणवत् समाप्य, तेन हुतशेषेण **सर्पिष्मता** युग्मान् द्व्यवरान् द्वाववरौ संख्यातो येषां तान् **ब्राह्मणान्** यथालाभं भोजयित्वा तैरेव भुक्तवद्धिः कर्मफलसिद्धिरस्तिति **सिद्धिं वाचयीत** । तेन सर्पिष्मतेति च पार्वणसिद्धानुवादो युग्मानिति विधातुम् ॥४॥

⑤

>

उभयोर्हृदयसंसर्गऽप्सुस्त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा स्थालीपाकं
श्रपयित्वाऽग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तेऽन्वारब्धायां स्थालीपाकादुत्तरा आहुतीर्हत्वा जयादि
प्रतिपद्यते परिषेचनान्तं कृत्वा तेन सर्पिष्मता युग्मान् द्व्यवरान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सिद्धिं
वाचयीत ।

०९ ०५ श्वस्तिष्येणेति②

(विवाहप्रकरणे तूपदेशात्सकृत्पात्रप्रयोगः शम्याश्रु ।)

श्वस्तिष्येणेति त्रिस्सप्तैर्(=२१) यवैः पाठां(=ओषधिविशेषम्) परिकिरति - "यदि वारुण्यसि
वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्क्रीणामि" इति ५

⑤

>

▼ Oldenberg

5. १ When the moon, on the following day, will be in conjunction with Tiṣya, she strews three times seven barley-grains around (the plant) Clypea Hernandifolia with (the formula), 'If thou belongest to Varuṇa, I redeem thee from Varuṇa. If thou belongest to Soma, I redeem thee from Soma.'

▼ हरदत्तः

श्वो यत् करणीयं कर्म तत् तिष्येण नक्षत्रेण सम्पाद्यत इति कृत्वा पूर्वेद्युस्तिद्विवाचनान्ते कर्मणि कृते पित्रादिना ऋत्विजा यजमानभूता वधूः यत्र प्रदेशे पाठा तिष्ठति तत्र गत्वा तां पाठां त्रिस्सप्तैः एकविंशत्या यवैः परिकिरति "वारुण्यसी" त्येताभ्याम् । त्रिस्सप्तैरिति छान्दसो निर्देशः पाठा ओषधिविशेषः । आथर्विणिकास्तु पाशेत्यधीयते ॥५॥

▼ सुदर्शनः

पाठोत्थापनादि भर्तुपरिग्रहणान्तं कर्म श्वोभूते परेद्युस्तिष्यो भवतीति कृत्वा पूर्वेद्युः श्वस्तिष्यः पुनर्वसु इत्यर्थः । तस्मिन् नक्षत्रे पित्रादिना सिद्धिवाचनान्ते कर्मणि कृते, अनन्तरं वधूर्यत्र भूमौ पाठास्ति तत्र गत्वा तां पाठां त्रिस्सप्तैः एकविंशत्या यवैः "यदि वारुण्यसि" इत्येताभ्यां परिकिरति परितो वपति । त्रिस्सप्तैरिति छान्दसं रूपम् ॥५॥

▼

⑤

>

श्वस्तिष्येणेति त्रिस्सप्तैर्यवैः पाठां परिकिरति "यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वा निष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वा निष्क्रीणामी" ति ।

०९ ०६ श्वोभूते②

(उपोष्य) श्वोभूते (पाठाम्) उत्तरया ("इमां खनीमि") + उत्थाप्य (उत्खाय खनित्रेण)
+ उत्तराभिस् तिसृभिर् ("उत्तानपर्ण") अभिमन्त्र्य

उत्तरया ("अहमस्मी"ति) प्रतिच्छन्नां (छित्त्वा) हस्तयोराबध्य
शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयाद् उपधानलिङ्गया ("उपतेऽधा") ६

⑤

>

▼ Oldenberg

6. On the following day she should set upright (the plant) with the next (verse; M. I, 15, 1), should recite the next three (verses; M. I, 15, 2-4) over it, should tie (its root) with the next (verse; M. I, 15, 5) to her hands so that (her husband) does not see it, and should, when they have gone to bed, embrace her husband with her arms, with the verse alluding to the word upadhāna ('putting on;' M. I, 15, 6).

▼ हरदत्तः:

कृत्वा परिकिरणमुपोष्य ततः श्वोभूते तां पाठां उत्थापयति खनित्रेण खात्वोत्खिदति उत्तरयर्चा
"इमां खनीमी"त्येतया । ततस्तामुत्तराभिस् तिसृभिः ऋग्भिः अभिमन्त्रयेत "उत्तानपर्णे"
इत्येताभिः । तस्या मूलं द्विधा प्रच्छिद्य हस्तयोराबध्नाति उत्तरयर्चा "अहमस्मी"त्येतया ।
प्रतिच्छन्नां यथा भर्ता न पश्यति तथेत्यर्थः । उभयत्र मन्त्रस्यावृत्तिः आबध्य ततो रात्रौ शय्याकाले
भर्तारं परिगृह्णीयात् । उपधानलिङ्गया ऋचा "उपतेऽधाम्" इत्येतया उत्तरयेति वक्तव्ये
उपधानलिङ्गयेति वचनं परिग्रहे विशेषविधानार्थम् । यथा मूलयोः अन्यतरदधस्तादुपधानं भवति
इतरच्चोपरिष्टादपिधानं तथा परिग्रहः कर्तव्यः ॥६॥

▼ सुदर्शनः:

परेद्युर्धूरेव तां पाठां "इमां खनामि" इत्येतया खमित्रेणोत्खाय "उत्तानपर्णे" इत्यादिभिस्
तिसृभिरभिमन्त्र्य तस्या: मूलं द्विधा छित्वा उपायेन भर्तुरदृश्ये कृत्वा "अहमस्मि सहमाना"
इत्येतयाभ्यस्त्या स्वहस्तयोराबध्य रात्रौ शय्याकाले "उपतेऽधाम्" इत्युपधानलिङ्गया
बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयात् । उपधानलिङ्गयेति ज्ञापनं च कर्मज्ञम् ॥ केचित्— आबध्य
पाठामूलयोर्हस्तयोरुपधानमेको इन्यश्चापिधानं यथा स्यात् तथा परिगृह्णीयादिति ॥६॥

⑤

>

श्वोभूते उत्तरयोत्थाप्योत्तराभिस्तिसृभिरभिमन्त्र्योत्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य शय्याकाले बाहुभ्यां भर्तरं परिगृह्णीयादुपथानलिङ्गया ।

०९ ०७ वश्यो भवति②

वश्यो भवति ७

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

7. Thus he will be subject to her.

▼ हरदत्तः

यदि भार्या भर्तरि न रमते तदा नैवैतत्कर्म भवतीति प्रदर्शनार्थमिदं **वश्यः** पतिर्भवति भार्यायाः, न भार्या भर्तुरिति ॥७॥ इदं स्पष्टम् । वश्य इति पुल्लिङ्गनिर्देशात् वधूरिह यजमाना ॥७॥

अस्या अधिकारान्तरसंयोगमाह—

▼

⑤

>

वश्यो भवति ।

०९ ०८ सपत्नीबाधनञ्च②

सपत्नीबाधनं च।

⑤

>

▼ Oldenberg

8. By this (rite) also (a wife) overcomes her co-wives.

▼ हरदत्तः

न केवलमुभयोहृदयसंसर्गसाधनमेवैतत्कर्म, किं तर्हि? **सपत्नीबाधनञ्च** सपत्न्यप्यनेन बाधितुं शक्येत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे औपासन एवाग्निः योऽस्या विवाहेन सम्पादितः या सप्तनीं बाधते । विवाहभेदाद्वयग्निसंसृज्येत । तथा च राजसूय इत्युक्तं- "तस्या औपासने प्रतिनिहितम्" (आप. श्रौ. १८-१६-१४.) इति । तथा अग्निसंसर्गो बौधायनीयेऽभिहितः संसर्गादूर्ध्वमपि तस्मिन्नेव भवति । यथा बाध्यमाना सपत्नी न जानाति । केचित् पूर्वस्मिन्नेवाग्नौ द्वितीयं विवाहमिच्छन्ति । तेषामपि तस्मिन्नेव कर्म ॥८॥

▼ सुदर्शनः

सपत्नी बाध्यते येन तत् **सपत्नीबाधनम्** । एतत्कर्म सपत्नीबाधनमपि भवति । अधिकारान्तरं च युक्तम्; य एकया संसृष्टहृदयोऽप्यन्यां तत्सप्तनीं भार्या तदधीनधर्मादावपि लोभान्न बाधते सोऽपि कथं नु नाम तदधीनधर्माद्युपेक्ष्यापि तां बाधेतैवेत्येवमर्थत्वादस्य कर्मणः ॥८॥

⑤

>

सपत्नीबाधनञ्च ।

०९ ०९ एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन②

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन ("उदसौ सूर्यो अगात्") सदादित्यमुपतिष्ठते ९

⑤

>

▼ Oldenberg

9. For this same purpose she worships the sun daily with the next Anuvāka (M. I, 16).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथान्यदपि सप्तनीबाधनमाह—

▼ हरदत्तः

एतेनैव सप्तनीबाधनेन कामेन उत्तरेणानुवाकेन "उदसौ सूर्यो अगात्" इत्यनेन सदा अहरहः आदित्यमुपतिष्ठते । सदार्थक एवकारः पौनर्वाचनिकः ॥९॥

▼ सुदर्शनः

एतस्मिन्नैव कामे वधूः "उदसौ सूर्यो अगात्" इत्यनुवाकेन प्राभोजनादहरहरादित्यमुपतिष्ठते । सदेति वचनं च सिद्धेऽपि सप्तनीबाधने, यावदविधिवा तावन्नित्यमिदमुपस्थानमित्येवमर्थम् । केचित्—इदमुपस्थानं पूर्वाधिकारशेषो वा, सप्तनीबाधनकामे कर्मान्तरं वेति ॥९॥

⑤

>

एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठते ।

०९ १० यक्षमगृहीतामन्यां वा②

यक्षमगृहीतामन्यां (मातृप्रभृति) वा ब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करसंवर्तमूलैरुत्तरैर् ("अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां") यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य प्रतीचीनं निरस्येत् (प्रतिमन्त्रं सम्मर्शनं निरसनं च ।) १०

⑤

>

▼ Oldenberg

10. If a wife is affected with consumption or is otherwise sick, one who has to observe chastity, should rub her limbs with young lotus leaves which are still rolled up, and with lotus roots, with the next (formulas, limb by limb) according to the characteristics (contained in those formulas; M. I, 17, 1-6), and should throw away (the leaves and roots) towards the west.

▼ हरदत्तः

यक्षमा राजयक्षमा क्षयरोगः । तेन गृहीतां भार्या अन्यां वा स्वां स्त्रियं मातृप्रभृतिं ज्ञात्वा भैषज्यमिदं कर्तव्यम् । किं तत्? उत्यते—ब्रह्मचर्येण युक्तः पुष्करस्य संवर्तमूलैः परिमण्डलाकारैः मूलैः । संवर्तमूलैश्चेत्यन्ये । संवर्तिका नवदलमिति नैघण्टुकाः । उत्तरैर्मन्त्रैः "अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां" इत्यादिभिः । यथालिङ्गं तस्या अक्ष्यादीन्यङ्गानि संमृश्य प्रतीचीनं यथा तथा निरस्येत् । यथालिङ्गवचनात् प्रतिमन्त्रं सम्मर्शनं निरसनं च । एकैकेन मूलेन सम्मर्शनम्, बहुवचनस्य सर्वापेक्षत्वात् । आन्त्रादीनामन्तर्गतत्वात् बहिस्तत्रदेशे सम्मार्जनम् ॥ १० ॥

▼ सुदर्शनः

राज्यक्षमणा गृहीतां, अन्यां वा राजयक्षमणोऽन्यैः कुषादिभिर्गृहीतां वा वधूं तद्वितैषी उक्तलक्षणब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करस्य पद्मस्य संवर्तिकाभिर् दलमूलैश्च "अक्षीभ्यां ते" इत्याद्यृग्गौपैष्ठड्भिर्मन्त्रैः यथालिङ्गं मन्त्रलिङ्गप्रतिपन्नानि भाष्ये व्याख्यातान्यक्ष्यादीन्य् अङ्गानि संमृश्य प्रतिमन्त्रं तानि प्रतीचीनं निरस्येत् । एतेन भैषज्येनागदा स्यादिति तात्पर्यम् ॥ केचित् — यक्षमगृहीतां भार्या अन्यां वा मात्रादिं पुष्करस्य संवर्तेः परिमण्डलाकारैः मूलैरिति ॥ १० ॥

▼
⑤

>

यक्षमगृहीतामन्यां वा ब्रह्मचर्ययुक्तः पुष्करसंवर्तमूलैरुत्तरैर्यथालिङ्गमङ्गानि समृश्य प्रतीचीनं निरस्येत् ।

०९ ११ वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे②

वधूवास उत्तराभिर् ("परा देही" त्यादयश्चतसः) एतद्_(मन्त्रकर्म-)विदे दद्यात् ११

▼
⑤

>

▼ Oldenberg

11. With the next (verses; M. I, 17, 7-10) he should give the wife's garment (which she has worn at the wedding [?]) to (a Brāhmaṇa) who knows this (ceremony).

▼ हरदत्तः

विवाहकाले यत् वासः परिधापितं, तत् एतद्विदे ब्राह्मणाय दद्यात्, योऽस्मिन् प्रश्ने पठितान् मन्त्रान् सार्थान् वेद तस्मै । केचित्-भैषज्यशेषमिदं मन्यन्ते । आनन्तर्यात् । तेषां वधूवास इति विशेषणमन्यस्याः स्त्रियाः यक्षमगृहीतायाः वाससो दाननिवृत्यर्थम् । एतद्विद इति च भैषज्यकर्मकृत इत्यर्थः मन्त्रेषु तु परादेहि इत्यादिषु विवाहकाले परिहितस्य वधूवाससः स्पर्शनिन्दा । सूर्याविदे ब्राह्मणाय तद्वानं च दृश्यन्ते । कल्पान्तरे च तद्व्यक्तम्- "चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात्" (आश्व.गृ. १.८.१३.) इति । तस्मात् भैषज्यशेषत्वमनुपन्नम् । यत् पुनरुक्तं आनन्तर्यादिति, तत्र कारणमुक्तमेव । कथम्? एवमन्तं विवाहप्रकरणं स्यादिति ॥११॥

▼ सुदर्शनः

यस्या वध्वा इदं भैषज्यं क्रियते तस्या वासः । एतद्विदे एतत्कर्म समन्नार्थं यो वेत्ति तस्मै "परा देहि" इत्यादिभिश्चतसृभिर्दद्यात् । केचित्— विवाहकाले वध्वा यदाच्छादितं वासस्तद्विमुच्यासंस्पृशन्नेव पञ्चम्यां "परा देहि" इत्यादिभिश्चरितव्रताय एतद्विदे सूर्याविदे, य एतान् मन्त्रान् सार्थन् वेद तस्मै दद्यात् । असंस्पर्शश्च "कूरमेतत्" इति लिङ्गात् । अस्य च समावेशनानन्तरमुपदेष्टव्यस्य इहोपदेशो हृदयसंसर्गार्थं कर्मणि शम्याज्ञापनार्थमिति । नेदं युक्तम्, सन्निहितकर्मपरित्यागेन वासोदानस्य अतिव्यवहितविवाहर्थज्ञानानुदयात्, अस्मदीयानामाचाराभावाच्च ॥११॥

इन्थं सुदर्शनार्थेण साहसैकप्लवाश्रयात् । कृच्छातीर्णोऽतिगूढार्थस्तृतीयपटलोदधिः ॥१॥
अत्रानुक्तं दुरुक्तं वा मतेर्मान्द्याच्छुतस्य वा । सन्मार्गं प्रवणत्वेन तत्क्षमध्वं विपश्चितः ॥२॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने नवमः खण्डः ॥ तृतीयश्च पटलः समाप्तः ॥

⑤

>

वधूवास उत्तराभिरेतद्विदे दद्यात् ॥

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.跛

०७ उपनयनप्रकरणम्①

१० ०३ उपनयनं व्याख्यास्यामः②

उपनयनं व्याख्यास्यामः १

⑤

>

▼ Oldenberg

1. We shall explain the Upanayana (or initiation of the student).

▼ हरदत्तः

येन आचार्यकुलमुपनीयते कुमारः तदुपनयनं नाम कर्म श्रौतः पुरुषसंस्कारः । "गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत" इति वक्ष्यमाणेनैवोपनयनाधिकारे सिद्धे प्रतिज्ञाकरणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा "अग्न्याधेयं व्याख्यास्याम" (आप. श्रौ. ५.१.१.) इत्यादौ । कथं पुनरुपनयनस्य प्राधान्यम्? यस्मादनुपनीतस्य श्रौतस्मार्तेषु सर्वेषु कर्मस्वनाधिकारः । उपनयने तु गर्भाधानादिभिरसंस्कृतस्यानधिकारः । यत्र ब्रह्मचारिधर्मः सामयाचारिकेषु तत्रैवोपनयनेऽप्युच्यमाने सर्वचरणार्थता स्यात् । इष्यते चास्मदीयानामेवायं कल्पः । तस्मादत्रोपदेशः ॥१॥

▼ सुदर्शनः

उपनयनमिति कर्मनामधेयम् । कुमारस्याचार्यसमीपनयनमस्मिन् कर्मणीति, पड्कजादिवत् । विर्विस्तरार्थः । आङ् बलवदर्थः । चक्षिडोऽत्र व्यक्तवागर्थस्य ख्याजादेशात् व्याख्यास्याम इति रूपम् । तथा चायमर्थः उपनयनाख्यं कर्म वैकल्पिककल्पोक्त्या विस्तृतं बलवत्प्रमाणोपपन्नं असाधारणैश्शब्दैर्वक्ष्याम इति । इयं च प्रतिज्ञा श्रोतृजनमनोऽवधारणार्था । केचित्-दैवादर्विघ्नात् पूर्वैर्निषेकादिभिरसंस्कृतस्याप्युपनयनं भवत्येव । न तृपनयनासंस्कृतस्य उत्तराणि श्रौतस्मार्तनीत्येवमुपनयनप्राधान्यज्ञापनार्था प्रतिज्ञा । किञ्च गृहीपदिष्टकर्मसु गृहस्थस्यैवाधिकारो न ब्रह्मचारिण इत्येवंरूपं विशेषं ज्ञापयितुमप्रतिज्ञं विवाहमुपदिश्य उपनयनकल्पोपदेशः सप्रतिज्ञः क्रियते । अस्य च कल्पस्य धर्मशास्त्रे "उपनयनं विद्यार्थस्य" (आप.ध.१-१-९.) इत्य त्रानुपदेशः सर्वचरणार्थतां निवर्तयितुमिति ॥१॥

▼
⑤

>

उपनयनं व्याख्यास्यामः।

१० ०२ गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत②

गर्भाष्टमेषु (=गर्भवर्षाद्य-अष्टमं येषां तेषु [वर्णेषु]) ब्राह्मणम् उपनयीत २

▼
⑤

>

▼ Oldenberg

2. Let him initiate a Brāhmaṇa in the eighth year after the conception,

▼ हरदत्तः:

यस्मिन् वर्षे गर्भो भूत्वा शेते तद्वर्षं गर्भशब्देनोच्यते तदष्टमं येषां तानीमानि गर्भाष्टमानि वर्षाणि । बहुवचनं सौरादिभेदेन वर्षाणि भिन्नत्वात् ।

अपर आह- जन्मप्रभृति सप्तानां वर्षाणां गर्भमष्टमं भवति । तेन सप्तस्वपि वर्षेषुपनयनं चोद्यते । तत्र चतुर्षु वर्षेष्वयोग्यत्वात् चौलादि-संस्कारान्तर-विरोधाच् च पञ्चमादिषु त्रिषूपनयनमिति । अत्र षष्ठसप्तमयोः काम्यम् उपनयनम् अष्टमे नित्यमित्य् अयं विशेषो न स्पात् । सर्वत्र नित्यम् एव स्पात् ।

किंच पञ्चमे षष्ठे वा वर्षे वर्तमाने कथं गर्भवर्षमष्टमं भवति । नह्य् असत्य-पूरणीयेषु पूरणत्वम् उपपद्यते । तस्मात् सप्तमे वर्तमान एव गर्भ-वर्षम् अष्टमं भवति । तस्माद् अविवक्षितं बहुवचनम् ।

पूर्वोक्तो वा निर्वाहः । काम्यं तूपनयनं विध्य-अन्तर-लभ्यम् । उपनयीतेति पाठः श्रुत्य-अनुसारेण शब्द-विकरणस् तु धारुः । राजन्य-वैश्ययोः विशेषोपदेशाद् एव गर्भाष्टम्-विधे: ब्राह्मण-विषयत्वे सिद्धे ब्राह्मण-विधिः श्रुत्य-अनुवाद एव । पुनर् उपनयीतेत्य् अनुच्यमाने पूर्वम् उपनयन-ग्रहणम् अधिकारार्थम् एव स्यात् तम् अर्थं न साधयेत् यस् तत्र साध्यः ॥२॥

▼ सुदर्शनः

गर्भाष्टमेषु वर्षेष्विति शेषः । "गर्भादिस् सङ्ख्या वर्षाणाम्" (गौ.ध.२-७.) इति गौतमवचनात् । गर्भ-शब्देन यस्मिन् वर्षे गर्भो वर्धते, तल् लक्ष्यते । तद्-अष्टमं येषां जन्मादीनां सप्तानां तानि गर्भाष्टमानि वर्षाणि । तेषु ब्राह्मणम् उपनयीत ।

एवं यद्यपि जन्मादि-सप्तस्व अप्य उपनयनं प्राप्तं, तथापि जन्मादिषु त्रिषु चौलान्तैः गर्भ-संस्कारैर् अवरुद्धत्वान् न क्रियते । चतुर्थऽपि नैव ; कुमारस्य व्रतासामर्थ्यात् । अतोऽत्रोपादेय-गता बहुत्व-सङ्ख्या (१)कपिज्जल-न्यायेन गर्भाद् आरभ्य षष्ठ-सप्तमाष्टमेषु त्रिष्व एवावतिष्ठते - सामर्थ्यात् प्रयोगभेदेन ।

ननूत्तरत्र "राजन्यं" "वैश्यम्" इति विशेषोपादानाद् एव गर्भाष्टमविधिर् ब्राह्मणस्यैवेत्य् अर्थसिद्धत्वात् ब्राह्मणम् इति न वक्तव्यम् । तथोपनयनं व्याख्यास्याम इति प्रकृतत्वाद् उपनयीतेत्यपि । मैवम् ; उपनयनं श्रौतम् इति ज्ञापयितुम् । (यतः) "अष्टवर्ष ब्राह्मणम् उपनयीत" इत्य् एतच् छ्रुत्य-अनुकारित्वात् ।

केचित्-गर्भाष्टम एव वर्षे, न तु षष्ठ-सप्तमयोः तयोर् गर्भाष्टमत्वाभावाद् इति । तत्र - बहुवचनानर्थक्यात् ॥२॥

▼

⑤

>

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत ।

१० ०३ गर्भेकादशेषु राजन्यम्②

गर्भेकादशेषु राजन्यं
गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ३

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

3. A Rājanya in the eleventh, a Vaiśya in the twelfth year after the conception.

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठानी - "सूत्रमेतद् अग्रिमे व्याख्यातम्")

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठानी - "सूत्रमेतद् अग्रिमे व्याख्यातम्")

▼

⑤

>

गर्भेकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम्।

१० ०४ वसन्तो ग्रीष्मश् ②

वसन्तो ग्रीष्मश् शरद् इत्य् ऋतवो वर्णनुपूर्व्येण ४

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

4. Spring, summer, autumn: these are the (fit) seasons (for the Upanayana), corresponding to the order of the castes.

▼ हरदत्तः

उदगयने वसन्त-नियमः ब्राह्मणस्य । क्षत्रियस्यापवादो नियमो वा । वैश्यापवादः पूर्वपक्षादयस्तु स्थिता एव ।

वर्षाण्य् ऋतवश्च विधीयन्ते इह सामयाचारिकेषु च । तत्र सामयाचारिकेषु विधानं सर्व-चरणार्थम् । इह विधानं वर्ण-नियमार्थम् । शास्त्रान्तर-दृष्टानां कालान्तराणाम् इह प्रवृत्तिर्मा भूद् इत्य् एवं ब्रुवन् एतत् ज्ञापयति - चौलादिषु शास्त्रान्तर-दृष्टोऽपि कालः पक्षे भवतीति ॥४॥(5)

▼ सुदर्शनः

उभयत्रापि कपिष्जलन्यायेन बहुवचनस्य त्रित्वम् एवार्थः ॥३॥

ऋतवो वसन्तादयस् (१) त्रयो ब्राह्मणादि-वर्ण-क्रमेणोपनयनस्य काला भवन्ति । अयं चर्तुर्विधिस् सामान्य-विधि-प्राप्तोदगयनस्य यथार्ह नियमापवादार्थः । पूर्व-पक्षादिस् तु भवत्य् एव ।

धर्म-शास्त्रे तु "वसन्ते ब्राह्मणम्" (आप.ध. १-१-१९.) इत्यादिः "शिशिरे च वा सर्वान्" इति भरद्वाज-गृह्योक्त-शिशिर-प्रतिषेधार्थः ।

"गर्भाण्षमेषु ब्राह्मणम्" इत्यादिस् तु "अथ काम्यानि" (आप.ध. १-१-२०.) इत्यादि विधातुम् अनुवादः ॥४॥

▼

⑤

>

वसन्तो ग्रीष्मश् शरद् इत्य् ऋतवो वर्णानुपूर्व्येण ।

१० ०५ ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो②

ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वा

(उपनयने - एवमन्तं पित्रादेः कर्म । अथाचार्यः उष्णाशीताश्चापः संसृजति ।)

अनुवाकस्य प्रथमेन यजुषाऽपः ("उष्णोनवाय" वित्येतेन) संसृज्योष्णाश् शीतास्व् आनीय (न शीता

उष्णासु)

हरदत्तो उत्र।

(उष्णा आपः शीतास्वानयति) उष्णोनं वायवुदकेनेह्, अदितिः केशान् वपतु ।

उत्तरया (आप उन्दन्त्वित्यतया) शिर उनत्ति ५

(शिरस उन्दनम् = आदीर्करणम्) आपं उन्दन्तु जीवसे
दीघर्युत्वायु वर्चसे ।
ज्योक् चु सूर्यं दृशे ।

⑤

>

▼ Oldenberg

5. (The boy's father) serves food to Brāhmaṇas and causes them to pronounce auspicious wishes, and serves food to the boy. (The teacher?) pours together, with the first Yajus (of the next Anuvāka, warm and cold) water, pouring the warm water into the cold, and moistens (the boy's) head with the next (verse; M. II, 1, 2).

▼ हरदत्तः:

अथोपनयनविधिः—पूर्वेद्युर्नान्दीश्राद्धम् । ततः श्वोभूते ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैराशिषो वाचयति—
पुण्याहं स्वस्यृद्धं इति । ततः कुमारं भोजयेत् । एवमन्तं पित्रादेः कर्म । अथाचार्यः
उष्णाश्शीताश्शापः संसृजति । अनुवाकस्योत्तरस्य प्रथमेन यजुषा "उष्णोनवाय" वित्येतेन ।
संसृजंश्वोष्णाश्शीतास्वानयति, न शीता उष्णासु । ततस्ताभिरद्धिः कुमारस्य शिर उनत्ति
क्लेदयति—उत्तरयर्चा "आप उन्दन्त्वि" त्येतया । उत्तरेण यजुषेत्येव सिद्धे अनुवाकस्य प्रथमेन
यजुषेत्युक्तं संज्ञाकरणार्थम् । तेन उष्णोन वायवुदकेनेत्येष इत्यत्रानुवाकस्य ग्रहणं भवति ।
अन्यथा संशयः स्यात्—अनुवाको मन्त्रा वेति । उष्णाश्शीतास्वानीयेत्येव सिद्धे संसृज्येतिवचनं
सर्वार्थत्वप्रदर्शनार्थम् । अत्मनश्च नापितस्य च या उन्दनार्थास्ताः संसृजति तच्चान्येषां व्यक्तम्—
नापितं शिष्यात्—शीतोष्णाभिरद्धिरबर्थं कुर्वाणोऽक्षण्वन् कुशलीकुर्विति ॥ (आश्व.गृ. १-१७-१६.)
॥५॥

▼ सुदर्शनः

ब्राह्मणान् भोजयित्वेत्यनेन यच्छाद्वं धर्मशास्त्रे "शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्" (आप.ध. २-१५.९.) इति विहितं, यदेव नान्दीश्वाद्वमभ्युदयश्वाद्वमिति प्रसिद्धं, तदेवोच्यते । तच्च स्मृत्यन्तरप्रसिद्धविधिना कर्तव्यम् । तस्य त्विह पुनः पाठः पाठकमेणानुष्ठानार्थः । अन्यथा पदार्थानां बद्धक्रमत्वाद्विवाहादिष्विवान्त एव स्यात् । आशीर्वचनेऽपि धर्मशास्त्रविहितेऽयमेव न्यायः आशीर्वचनविधिश्व भाष्योक्तः । केचित्—पूर्वेद्युर्नान्दीश्वाद्वम्, आचारात् स्मृत्यन्तराच्च । श्वोभूते च ब्राह्मणानां भोजनं, भुक्तवद्विरेवाशिषां वाचनार्थम् । सर्वकर्मणां चान्ते "शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्" इति वचनादिति । अत्र च कुमारस्य स्नवभोजनात्पाक् "यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम्" (१)इत्यादिमन्त्रेण यज्ञोपवीतधारणम् । "भोजन आचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीती स्यात्" इति धर्मशास्त्रवचनात् ॥ "केचित्-समिदाधानात्रागेवेति" ॥ कुमारभोजनं च विना क्षारलवणादिभिः । आद्यन्तयोश्च द्विराचमनम् । केचित्-एवमन्तं मातापितरौ कुरुतः, अत ऊर्ध्वमाचार्य इति ॥ अनुवाकस्य प्रथमेन यजुषा "उष्णेन वायो" इत्यनेन अपः उष्णाशीताश्व संसृजति । संसृजंश्वोष्णाशीतास्वानयति, न त्विनियमेन । अत्र चानुवाकग्रहणं गृह्यमन्त्रास्समान्नाता एव न कल्पसूत्रस्था इति जापनार्थम् । तत्प्रयोजनं चैते ब्रह्मयज्ञादिष्वध्येतव्या इत्युक्तम् । ततस्ताभिरद्विः: "आप उन्दन्तु" इत्येतया कुमारस्य शिर उनन्ति । प्रागारभ्य प्रदक्षिणमुनन्ति क्लेदयति ॥५॥

▼

⑤

>

ब्राह्मणान् भोजयित्वाशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्वाऽनुवाकस्य प्रथमेन यजुषाऽपः संसृज्योष्णाशीतास्वानीयोत्तरया शिर उनन्ति ।

१० ०६ त्रींस्त्रीन्②

त्रींस्त्रीन् दर्भन् अन्तर्धायीत्तराभिश् चतसृभिः ("येनावपत्" इत्यादिभिः) प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति ६

(प्राच्यान्दिशि) येनावंपत् सविता क्षुरेण
सोमस्यु राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेनं ब्रह्माणो! वपत्तेदम् अस्या-
ऽस्युष्माज् जरदष्टिर् यथा ऽसंद् अयम्
असौ ($\leftarrow$ अत्रोहः) ।

(दक्षिणतः) येनं पूषा बृहस्पतेर् अग्नेर्
इन्द्रस्यु चाऽयुषे ऽवंपत् ।

तेनास्याऽऽयुषे वपु
सौश्लोक्याय स्वरूप्यते ।

(पश्चात्) येन भूयश् चरात्य् अयज्
ज्योक् च पश्याति सूर्यम् ।

तेनास्याऽऽयुषे वपु
सौश्लोक्याय स्वरूप्यते ।

(उच्चरे) येनं पूषा बृहस्पतेर् अग्नेर्
इन्द्रस्य चाऽऽयुषे ववपत् ।
तेनं ते वपाम्य् असाव् (←अत्रोहः)
आयुषा वर्चसा यथा ज्योक् सुमना असाः ।

⑤

>

▼ Oldenberg

6. 1 Having put three Darbha blades into his hair (towards each of the four directions) (the teacher [?]) shaves his hair with the next four (verses; M. II, 1, 3-6) with the different Mantras, towards the different (four) directions.

▼ हरदत्तः

प्रवपति प्रथमं वपति वपनं प्रारभत इत्यर्थः । तेन पूर्वं मन्त्रवद् वपनं करोत्याचार्यः पश्चान् नापित इत्य् उक्तं भवति ।

तत्रायं प्रयोगः - कुमारस्य शिरसि प्राच्यां दिशि त्रीन् दर्भान् अन्तर्धाय "येनावपद्" इत्येतया प्रच्छिनन्ति क्षुरेण ।

असाव् इत्यस्य स्थाने तस्य नाम प्रथमया विभक्त्या गृल्लति -
यथा - "असाव् अयं यज्ञदत्तशर्मा" । एवं सर्वत्रादसः प्रयोगे नाम निर्देष्टव्यम् ।

प्रच्छिद्य आनङ्गुहे शकृत्-पिण्डे यवमति केशान् प्रक्षिपति ।

अथाप उपस्पृश्य तथैव दक्षिणस्यां दिशि "येन पूषे"ति ।

प्रतीच्यां "येन भूयः" इति ।

उदीच्यां "येन पूषे"ति ।

अत्र संबुद्ध्या नामग्रहणं- "तेन ते वपामि यज्ञदत्तशर्मन् आयुषे"ति ॥६॥

▼ सुदर्शनः

ततो "येनावपत्" इत्य-आदिभिश् चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं त्रीस्त्रीन् दर्भन् अन्तर्धाय केशान् प्रवपति । प्रशब्दात् कुशली-करणम् अप्य् आचार्यस्यैव ।

तत्र प्रथमे मन्त्रे असाव् इत्यस्य स्थाने विष्णुशर्मेति कुमारस्य नामग्रहणम् । चतुर्थे तु सम्बुद्ध्या ॥६॥

▼

⑤

>

त्रीस्त्रीन् दर्भनन्तर्धायोत्तराभिश् चतसृभिः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं प्रवपति ।

१० ०७ वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते②

वपन्तम् उत्तरया ("यत् क्षुरेण" इत्य् एतया) अनुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्रह्मचारी वा ७

(नापितम् अनुमन्त्रयति-) यत् क्षुरेण मर्चयता (=तीक्षण)

सुप्रेशसा वज्रा वर्पसि केशान् ।

शुन्धि शिरो, मास्यायुः प्रमोषीः ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

7. 2 With the following (verse, M. II, 1, 7, somebody) addresses him while he is shaving.

▼ हरदत्तः

एवमाचार्येण प्रतिदिशं प्रवपने कृते नापितस् तस्य केशान् वपति संसृष्टाभिर् एवाद्विर् अबर्थं
कुर्वाणः । तं नापितं वपन्तमुत्तरयर्चा "यत् क्षुरेणत्येतया" ऽनुमन्त्रयत आचार्यः ॥७॥

▼ सुदर्शनः

दक्षिणत उपविश्य कुमारस्य माता ब्रह्मचारी वा कश्चित् "यत् क्षुरेण" इत्येतया वपन्तमाचार्यम्
अनुमन्त्रयते । कस्मादेवं सूत्रच्छेदः? उच्यते । अस्य कुमारस्यायुर् मा प्रमोषीरिति
मध्यमपुरुषलिङ्गके ऽनुमन्त्रणे वपनव्यापृताचार्यकर्तृकत्वविरोधात् । मातृब्रह्मचारिव्यतिरिक्तस्य
प्रकृतस्याभावात् ॥७॥

⑤

>

वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते दक्षिणतो माता ब्रह्मचारी वा।

१० ०८ आनङ्गुहे शकृत्पिण्डे②

आनङ्गुहे शकृत्पिण्डे यवान् निधाय तस्मिन् केशान् उपयम्योत्तरया ("उप्त्वाय केशा"नित्येतया) उम्बर-
मूले दर्भ-स्तम्बे वा निदधाति ८

उप्त्वास्य केशान् वरुणस्य राज्ञे,
बृहस्पतिस् सविता सोमों अग्निः ।
तेभ्यों (=केशेभ्यः) निधानं बहुधा ऽन्वंविन्दन्
अन्तुरा द्यावांपृथिवी अुपस् सुवः ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

8. Towards the south, his mother or a Brahmacārin strews barley-grains on a lump of bull's dung; with this (dung) she catches up the hair (that is cut off), and puts it down with the next (verse; M. II, 1, 8) at the root of an Udumbara tree or in a tuft of Darbha grass.

▼ हरदत्तः

अथ कुमारस्य माता ब्रह्मचारी वा कश्चित् तस्य दक्षिणत उपविश्य कस्मिश्चित् पात्रे आनङ्गुहं शकृत्पिण्डं कृत्वा यवांश्च तस्मिन् पिण्डे निधाय तस्मिन् केशानुपयच्छति उपगृह्णाति यथा भूमौ न पतन्ति तथा सर्वानुपयम्य ततस् तान् केशान् उदुम्बरस्य वृक्षस्य मूले दर्भस्तम्बे वा निदधाति । उत्तरयर्चा "उप्त्वाय केशा" नित्येतया । यदि माता तामन्तो मन्त्रं वाचयति ॥८॥

▼ सुदर्शनः

उपनयनस्य प्रकृतत्वान् माता ब्रह्मचारी वा "उप्त्वाय केशान्" इत्येतया आनङ्गुहे शकृत्पिण्डे इत्यादि यथोपदेशं करोति । केचित्-आचार्यः पूर्वं वपनमारभते । ततो नापितस् संसृष्टाभिरेवाद्विरु अबर्थं कुर्वन् केशान् प्रवपति । तं च वपन्तमुत्तरया आचार्याऽनुमन्त्रयते । दक्षिणतो मातेत्युक्तार्थमेवेति । तत्रैतद् वपनं नापितस् समापयतीत्यत्र वचनाभावात्, तत् कल्पनायां चानुपत्य् अभावात् । प्रशब्दस्य निपातस्य प्रमाणान्तरावगतार्थद्योतकत्वात्, उक्तसूत्रभेदेन स्ववाक्योक्तस्यैव मात्रादेवनुमन्त्रणकर्तृत्वोपपत्तेश्च ॥८॥

▼

⑤

>

आनङ्गुहे शकृत्पिण्डे यवान्निधाय तस्मिन् केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधाति ।

१० ०९ स्नातम् अग्नेर्②

स्नातम् (शुचि-वाससं बद्ध-शिखं यज्ञोपवीतिनम्) अग्नेर् उपसमाधानाद्य् आज्य-भागान्ते (शम्या: परिध्यर्थ, सकृत्यात्रप्रयोगः)
पालाशीं समिधम् उत्तरया ("आयुर्दा देव" इत्येतया ऽऽचार्योक्तया) ५५धाप्य

आयुर्दा देव जुरसं गृणानो
घृतं (✓ क्षरणदीप्त्यो) प्रतीको (=अवयवो) घृत-पृष्ठो अग्ने ।

घृतं पिबन्न अमृतज् चारु गव्यं
प्रितेवं पुत्रज् जुरसे नयेमम् ।

उत्तरेण अग्निं, दक्षिणेन पदा इश्मानम् आस्थापयत्य् - आतिष्ठेति ९
(तत्रैव चावस्थापनं यावत् तिष्ठति ।)

आतिष्ठेमम् अश्मानुम्
अश्मेवु त्वं स्थिरा (रो पुंसि) भवं ।
अुभितिष्ठ पृतन्युतस् (=पृतनाकामान्)
सहस्व पृतनायुतः (=पृतनाकामान्) । (२५)

⑤

>

▼ Oldenberg

9. ३ After (the boy) has bathed, and (the ceremonies) from the putting (of wood) on (the fire) down to the Ājyabhāga oblations (have been performed), he causes him to put a piece of Palāśa wood on the fire with the next (verse; M. II, 2, 1), and makes him tread with his right foot on a stone to the north of the fire, with (the verse), 'Tread' (M. II, 2, 2).

▼ हरदत्तः:

"स्नातं कुमारं शुचिवाससं बद्धशिखं यज्ञोपवीतम् आसज्जति- (१)यज्ञोपवीतं परमं पवित्रमिति । ततस् तं यज्ञोपवीतिनं देवयजनम् उदानयती" (बौगृ. २-५.)ति बौधायनः । तस्य सर्वस्योपलक्षणं स्नातवचनम् ।

ततोऽनेत् उपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यत आचार्यः । विवाहवद् अग्न्य-उत्पत्तिः । शम्या: परिध्यर्थे । सकृत् पात्रप्रयोगः । वासो-मेखलादीनाम् अपि सह सादनम् । तत आज्यभागान्ते कुमारं पालाशीं समिधम् आधापयति उत्तरर्यचा "आयुर्दा देव" इत्येतया । कुमारो मन्त्रेण समिधम् आदधाति । तम् आचार्यः प्रयुड्कते मन्त्रं च वाचयति, समिधं चाधापयति । देवताया अभिधेयत्वात् मन्त्रलिङ्गविरोधः । अन्ये त्वाचार्यस्यैव मन्त्रप्रयोगमिच्छन्ति ।

आधाप्य समिधम् उत्तरेणाग्निं अश्मानं प्रतिष्ठितम् अनेना ९९स्थापयति दक्षिणेन पदा
"आतिष्ठेमम्" इति मन्त्रेण । अयं मन्त्र आचार्यस्यैव, कुमारस्याभिधेयत्वात् । तेनाचार्यो
मन्त्रमुक्तत्वा धत्रिणं पादं हस्ताभ्यां गृहीत्वा ९९मनि निधापयति ॥९॥

▼ सुदर्शनः

अथ अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । पात्रसादनकाले
अश्मवासोमेखलाजिनदण्डकुशकूर्चाश्च सहैव सादयति । केचित् दव्यादीन्य् अपि सहैवेति ।
आज्यभागान्ते कृते स्नातं कुमारं "आयुर्दा देव" इत्येतया पालाशीं समिधं हस्ते गृहीत्वा
९९धापयति । मन्त्रान्ते चाधेहीति ब्रूयात् । आधापनमन्त्रश्यायम् ।

केचिद् आधानमन्त्र-वाचयीताचार्य इति । तेषां "जरसे नयेमम्" इति मन्त्रालिङ्गविरोधः ।
अथाधापनार्थं मन्त्रे अश्मास्थापन-मन्त्रवत् कुमाराभिधानार्थम् उच्चारणं स्यात्, न
देवताभिधानार्थम् सकृद उच्चरितस्योभ्याभिधानाशक्तिर् इति चेत्, न- "घृतपृष्ठे अग्ने" इतीह
देवताया एवाभिधेयत्वात् । अत एवोक्तं "मन्त्रमुक्त्वा" ९९धेहि जुहुधीति ब्रूयात्" इति । शेषं
व्यक्तम् ॥९॥

▼

⑤

>

स्नातम् अग्नेर् उपसमाधानाद्य-आज्यभागान्ते पालाशीं समिधम् उत्तरया ९९धाप्योत्तरेणाग्निं
दक्षिणेन पदा ९९श्मानम् आस्थापयत्य् आतिष्ठेति ।

१० १० वासः:②

वासः सद्यः कृत्तोत्तम् (=सद्यः कृत्तम् ऊतं च - विनूतनम्) उत्तराभ्याम् ("रेवतीस्त्वे"त्येताभ्यां) अभिमन्त्र्य

(नक्षत्रेषु) रेवतीस् त्वा व्यक्षण् (=व्यधंसंयन् [मेषादिभ्यः])

कृत्तिकाश् चाकून्तस् त्वा ।

धियोऽवयुन्, अवु न्न (=देवता) आंवृज्जन् (=अच्छिन्दन्)

सुहस्रम् अन्ताँ (=दशासूत्राणि) अुभितो अयच्छन् ।

देवीर् देवायं (वस्त्र)परिधी (धौ) संवित्रे ।

मुहत् तद् आंसाम् अभवन् महित्वनम् (=महत्वम्) । (४४)

वासः-परिधापनम्⑥

उत्तराभिस्तिसुभिः ("या अकृन्त"नित्येताभिः) परिधाप्य

(पूर्वमन्त्रस्योल्लेखो ऽत्र)

या अकृन्तन् अवंयुन् या अतंवत्
याश् च देवीर् (वस्त्रस्य) अन्तान् अभितौ उददन्त् ($\leftarrow$ दद दाने) ।
तास् त्वा देवीर् जरसे संव्ययन्त्
आयुष्मान् इदं परिधत्त्व वासः ।

परिधत्त धत् वासंसैन्
शुतायुषं कृणुत दीर्घम् आयुः ।
बृहस्पतिः प्रायच्छुद् वासं पुतत्
सीमायु राज्ञे परिधातुवा उ ।

जुरां गंच्छासि, परिधत्त्व वासु
भवां कृष्टीनाम् (=मनुष्याणा) अंभिशस्ति-पावां (ता) ।
शुतज् च जीव शुरदंस् सुवर्चा
रायश् चु पोषम् उपु संव्ययस्व (वासो यथा रायस्पोषं भवति तथा) ।

परिहितम् उत्तरयानुमन्त्रयते ("परीदं वास") १०

(परिहितवन्तं कुमारम् उत्तरयानुमन्त्रयते)

परीदं वासो अधिं (+अ)धास् स्वस्तये
उभूर् आपीनाम् (=आप्ताना) अंभिशस्ति-पावां (ता!) ।
शुतज् च जीव शुरदं: पुरुचीर् (=बहुगतीः)
वसूनि चार्यो विभजासि ($\leftarrow$ स्वरः??) जीवन् ।

⑤

>

▼ Oldenberg

10. Having recited the next two (verses; M. II. 2, 3. 4) over a garment that has been spun and woven on one day, and has caused him, with the next three (verses; M. II. 2, 5-7), to put it on, he recites over him, after he has put it on, the next (verse; M. II, 2, 8).

▼ हरदत्तः

एकस्मिन् एवाहनि तनु-क्रिया वयनक्रिया च यस्य तत् सद्यःकृतोतं ।

एवंभूतं वास उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां "रेवतीस्त्वे" त्येताभ्यां अभिमन्त्रयेत । ततस्तु दुत्तराभिस्तिसृष्टिः "या अकृन्त" त्रित्येताभिः परिधापयति । आचार्यस्यैव मन्त्राः । वचनादेकमिति तिसृणामन्ते परिधापनम् । ततः तं परिहितवन्तं कुमारं आचार्यः उत्तरया" परीदं वास" इत्येतया अनुमन्त्रयते ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

वासः ** यच्छाण्यादि धर्मशास्त्रे विहितं ** तत्सद्यःकृतोतं सद्य एव छिन्नोतं, नान्यस्मिन्हनि प्रशस्तेऽपि ।

केचितेकस्मिन् एवाहनि तनुक्रिया वयनक्रिया च यस्य, तत् सद्यःकृतोतम् इति ।

एवंभूतं "रेवतीस्त्वा" इति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य "या अकृन्तन्" इत्येताभिस् तिसृष्टिः परिधाप्य परिहितं कुमारं "परीदं वासः" (२)इत्यनयाऽनुमन्त्रयते ॥१०॥

▼

⑤

>

वासः सद्यःकृतमुत्तराभ्यामभिमन्त्र्योत्तराभिस्तिसृष्टिः परिधाप्य परिहितमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ।

१० ११ मौञ्जीम् मेखलाम् ②

मौञ्जी ⑥

मौज्जीं मेखलां त्रिवृतां (तं) त्रिःप्रदक्षिणम् उत्तराभ्यां ("इयं दुरुक्ता" दित्येताभ्यां कुमारोक्ताभ्य) परिवीय

इयं दुरुक्तात् परिबाधंमाना॑
शर्म् वर्स्थं (=वरणीय) पुनृती नु आगांत् ।
प्राणाणानाभ्यां बलम् आभरन्ती
प्रिया देवानां सुभगा॑ मेखलेयम् ।

ऋतस्य गोष्ठी, तपेसः परस् (=ग्र)पी (=पात्री)
च्नृती रक्षस् सहंमाना॑ अरांतीः ।

सा नंस् समुन्तम् अनु परीहि भृद्रया॑
भुर्तरिस् (=बिभ्राणः) तै मेखले मा रिषाम ।

अजिनमन्त्रः⑥

+अजिनम् उत्तरमुत्तरया (मित्रस्य चक्षुरित्येतया कुमारोक्तया) ११

(धर्मसूत्रेषु - "क्षत्र-वृद्धिम् इच्छन् वस्त्राण्य् एवोभय-वृद्धिम् इच्छन् उभयमिति हि ब्राह्मणम् ९" इत्यादि विकल्पा उक्ताः । तस्मिन् पक्षे अजिनप्रतिनिधित्वेन प्रायेण ग्राह्यं वस्त्रम् ।)

११ मित्रस्य चक्षुर्धर्मणम्⑥

मित्रस्य चक्षुर् धरुणं बलीयुस्
तेजों यशुस्चि स्थविरुँ समिद्धम् ।
अनाहनुस्यं (=अधूर्तयोग्य) वसंनज् जरिष्णु
परीदं वाज्य् (=अन्नवत) अजिनन् दधे॑ ऽहम् ॥ (२)

⑤

>

▼ Oldenberg

11. 4 He ties thrice around him, from left to right, a threefold-twisted girdle of Muñja grass with the next two (verses; M. II. 2, 9, 10), and (gives him) a skin as his outer garment with the next (verse; II, 2, 11).

▼ हरदत्तः:

अथ मेखलाम् उत्तराभ्यामृभ्यां "इयं दुरुक्ताद्" इत्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति कुमारम् । स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा तं वाचयत्याचार्यः । मन्त्रलिङ्गात् त्रिवृत् मेखला मौज्जी मुञ्जतृणैः कल्पिता । त्रिवृत् त्रिगुणा । त्रिवृतामिति छान्दसो दीर्घपाठः ।

ततो अजिनमुत्तरं वासः करोति उत्तररथर्चा । मित्रस्य चक्षुरित्येतया स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा । सामयाचारिकेषु वर्णविशेषा मेखलाविशेषाश्चोदिताः । इदं तु सर्ववर्णानां मौज्जीप्राप्त्यर्थं वचनम् । अजिनविशेषास्तु सामयाचारिका इहापि प्रत्येतव्या:"कृष्णं ब्राह्मणस्ये"त्यादयः॥११॥

▼ सुदर्शनः:

मौज्जीमुञ्जैः कल्पिताम् । त्रिवृतां त्रिवृतम् । दीर्घश्छान्दसः । मेखलां "इयं दुरुक्तात्" इत्येताभ्यां त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति । त्रिवृतामिति च "शक्तिविषये दक्षिणावृत्तानाम् । ज्या राजन्यस्य" (आप.ध.१-२-३३,३४.) इत्यादीनां प्रदर्शनार्थम् । अजिनं"कृष्णं ब्राह्मणस्य" (आप.ध.१-३-३) इत्यादि धर्मशास्त्रे विहितम् उत्तरं वासः करोति "मित्रस्य चक्षुः" इत्येतया ॥ ११ ॥

▼

⑤

>

मौज्जीं मेखलां त्रिवृतां त्रिः प्रदक्षिणमुत्तराभ्यां परिवीयाजिनमुत्तरमुत्तरया ।

१० १२ उत्तरेणाग्निन् दर्भान् ②

उदकाज्जलिम् अस्मा अज्जलाव् (प्रोक्षणार्थम्) आनीयोत्तरया ("समुदादूर्मिं" रित्येतया) त्रिः प्रोक्ष्य (कुमार-कृत्यम् एतत् । आचार्यः प्रोक्षति तत इति विश्वासः । सकृत् मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम् ।)

(प्रोक्षणमन्त्रः)

सुमुद्राद् ऊर्मिर् मधुमाँ उदारद् (=उदागमद् [एतैः प्रोक्षणबिन्दुभिः])

उपाँशुना (=उपांशैः → अंशुनिभैः) सम् अमृतत्वम् अश्याम् ।

इमे नु ते रुशमयुस् सूर्यस्य

येभिंस् सपित्वं (=समानपानं) पितरों नु आयन् ।

(यैः रश्मिभिस् सह वामदेवस्य पितरो सोमपानं कृतवन्तः, तत्कारणका बिन्दवो मयि पतिताः)

हस्तग्रहणम्⑥

उत्तरैर् (अन्निष्टे हस्तमग्रभीदित्यादिभिः) दक्षिणे हस्ते गृहीत्वा (- प्रतिमन्त्रं ग्रहणावृत्तिः)

आनिष् टे हस्तंम् अग्रभी (ही)त्।

सोमस् ते हस्तंम् अग्रभीत्।

सुविता ते हस्तंम् अग्रभीत्।

सरंस्वती ते हस्तंम् अग्रभीत्।

पूषा ते हस्तंम् अग्रभीत्।

अर्युमा ते हस्तंम् अग्रभीत्।

अङ्गुष्ठस् ते हस्तंम् अग्रभीत्।

भग्स् ते हस्तंम् अग्रभीत्।

मित्रस् ते हस्तंम् अग्रभीत्।

मित्रस् त्वम् अंसि धर्मणा,

ऽग्निर् आंचार्यस् तवं । (५)

(कीदृशश्च सः? मित्रं देवा अब्रवन्त - सोमं राजानं हनामेति। सो ऽब्रवीन् - नाहं सर्वस्य वा अहं मित्रम् अस्मि !)

परिदानम्⑦

उत्तरैर् ("अग्नये त्वा परिदानी"त्यादिभिः) देवताभ्यः परीदाय

(असौशब्दस्य स्थाने माणवकस्य नाम निर्देशः संबुद्ध्वा ॥)

(असौशब्दस्य स्थाने माणवकस्य नाम निर्देशः संबुद्ध्या, स्वरं विना ॥)

अुग्नये त्वा परिददाम्य् (→रक्षार्थे दानं परिदानम्) असौ।
सोमांय त्वा परिददाम्य् असौ।
सुवित्रे त्वा परिददाम्य् असौ।
सरस्वत्यै त्वा परिददाम्य् असौ।
मृत्यवें त्वा परिददाम्य् असौ।
युमार्ये त्वा परिददाम्य् असौ।
गुदार्ये त्वा परिददाम्य् असौ।
अन्तकाय त्वा परिददाम्य् असौ।
अुद्भ्यस् त्वा परिददाम्य् असौ।
ओषधीभ्यस् त्वा परिददाम्य् असौ।
पृथिव्यै त्वा सवैश्वानुरायै (←उदात्तद्वयम्??) परिददाम्य् असौ ।

उपनयनम्⑤

उत्तरेण यजुषा ("देवस्य त्वा सवितुः" इत्येतेन स्वसमीपं) + उपनीय

देवस्य त्वा सवितुः प्रसुव (=अनुज्ञायाम्) उपनये ऽसौ (←नामनिर्देशः पूर्ववत् । केचित्तु - अन्तोदात्तस्य पाठात् आचार्यस्य नामः प्रथमया निर्देशं मन्यन्ते ॥) ।

सुप्रजा इति ("सुपोषः पोषै"रित्येवमन्तम्) दक्षिणे कर्णे जपति १२

(कर्णे जपः)

सुप्रजा: प्रजयां भूयास्,
सुवीरों वीरेस्,
सुवर्चु वर्चसा,
सुपोषः पोषैः ।
(→सूपसर्ग-बहुव्रीहाव् उत्तरपदादिर् उदात्तः ।)

⑤

>

▼ Oldenberg

12. ५ To the north of the fire (the teacher) spreads out Darbha grass; on that he causes (the boy) to station himself with the next (verse; M. II. 3, 1), pours his joined hands full of water into (the boy's) joined hands, makes him sprinkle himself three times with the next (verse; M. II, 3, 2), takes hold of his right hand with the next (formulas; M. II, 3, 3-12), gives him with the next (formulas; M. II, 3, 13-23) in charge to the deities (mentioned in those Mantras), initiates him with the next Yajus (M. II, 3, 24), and murmurs into his right ear the (Mantra), 'Blessed with offspring' (II, 3, 25).

▼ हरदत्तः

अथार्यः उत्तरेणाग्निं दर्भान्त् संस्तीर्य तेष्व् एनं कुमारं उत्तरया "आगन्त्रा समग्नमही" त्येतया अवस्थापयति । कुमारस्य मन्त्रः आचार्यो वाचयति (मन्त्रलङ्घिविरोधो उस्मिन् अभिप्राये??) ।

अवस्थाप्य स्वयं पश्चात् भूमाव् अवस्थाय स्वम् अज्जलिम् उदकेन पूरयित्वा तम् अज्जलिम् अस्मै कुमाराय प्रतिमुखं दर्भेष्व् अवस्थिताय प्रोक्षणार्थम् आनयति तस्याज्जलौ । अस्मा इति चतुर्थी-निर्देशात् कुमारार्थो इयम् उदकाज्जलिः ।

तेन प्रोक्षणस्य कुमारः कर्ता भवति । आनीय ततः प्रोक्षणं प्रयोजयत्य् आचार्यः - **उत्तरयच्चा "समुद्रादूर्मिर्"** इत्येतया । कुमारस्य मन्त्रः । आचार्यो वाचयति ।

(त्रिः प्रोक्षयति । सकृत् मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । सव्येन धारणमुदकस्य, दक्षिणेन प्रोक्षणम् । प्रोक्षयेत्यत्र गिचो लोपो द्रष्टव्यः ।)

अथ कुमारस्य हस्तं गृह्णाति **उत्तरैर् दशभिर्मन्त्रैः** ** "अग्निष्टे हस्तमग्रभीद्" इत्यादिभिः । प्रतिमन्त्रं ग्रहणावृत्तिः ।

तत उत्तरैर् एकादशभिः "अग्नये त्वा परिददामी" त्यादिभिः तं देवताभ्यः **परिददाति** । सर्वेष्वसौशब्देषु नामग्रहणं संबुध्या ।

परिदाय **तमुत्तरेण यजुषा** "देवस्य त्वा सवितुः" इत्येतेन उपनयते विद्यानुष्ठानार्थं आचार्यः स्वकुलं प्रापयतीत्य् अर्थः । यजुर् उच्चारणम् एव तत्र व्यापारः, नान्यः कश्चित् । (4) नामग्रहणं च संबुध्या ।

केचित्-असाव् इत्य् अन्तोदात्तस्य पाठात् आचार्यस्य नाम प्रथमया निर्देशं मन्यन्ते । एतत्-
सम्बन्धात् समस्तम् एव कर्मोपनयनं, यथा पशु-बन्ध इति । उपनीय सुप्रजा इति दक्षिणे कर्णे
जपति । "सुपोषः पोषैर्" इत्येवमन्तो जपः ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

उत्तरया "आगन्त्रा समगन्महि" इत्येतया । अस्मा इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे ।

उत्तरया "समुद्रादूर्मिः" इत्येतया त्रिः प्रोक्षति । सकृन्मन्त्रेण, द्विस्तृष्णीम् ।

उत्तरैः: "अग्निष्टे हस्तम् अग्रभीत्" इत्यादिभिर् दशभिर् मन्त्रैः । सर्वेषां चान्ते सकृद्भूस्तग्रहणम् ।

उत्तरैः: "अग्नयेत्वा परिददामि" इत्य् एकादशभिः प्रतिमन्त्रं देवताभ्यो मन्त्रलिङ्गप्रतीताभ्यः
परिददाति रक्षणार्थम् । ततश्च यदि सकृत्-परिदानं स्यात् तदा विध्यपराधात् सर्वप्रायश्चित्तं
होतव्यम् । असौशब्देषु च सर्वेषु सम्बुद्ध्या नामग्रहणम् ।

उत्तरेण यजुषा "देवस्य त्वा सवितुः" इत्यनेन उपनयते आत्मनस् समीपं नयति । नामग्रहणं च
सम्बुद्ध्यैव ।

केचित्- कुमारस् स्वाज्जलाव् आचार्येणानीतम् उदकं सव्ये हस्ते धारयन् दक्षिणेन हस्तेनात्मानं
त्रिः प्रोक्षति । आचार्यस् तु प्रोक्षयति । णिचश्च लोपो द्रष्टव्यः । हस्त-ग्रहणं च प्रति-मन्त्रमित्य्
अनेक-कल्पनासापेक्षां व्याचक्षते ॥१२॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने दशमः खण्डः ॥

▼

⑤

>

उत्तरेणाग्निं दर्भान् सँस्तीर्य तेष्व् एनम् उत्तरया ऽवस्थाप्योदकाज्जलिम् अस्मा अज्जलाव्
आनीयोत्तरया त्रिः प्रोक्ष्योत्तरैर् दक्षिणे हस्ते गृहीत्वोत्तरैर् देवताभ्यः परीदायोत्तरेण यजुषोपनीय
"सुप्रजा" इति दक्षिणे कर्णे जपति ॥

११०२ ब्रह्मचर्यमागामिति कुमार②

"ब्रह्मचर्यम् आगाम्" इति (सवित्रा प्रसूत इत्येवमन्तो मन्त्रः) कुमार आह १

(कुमारस्य मन्त्रः)

ब्रह्मचर्यम् आगाम्, उपु माऽऽनंयस्व, देवेन सवित्रा प्रसूतः (=अनुज्ञातः) ।

⑤

>

▼ Oldenberg

1. The boy says, 'I am come to be a student' (II, 3, 26).

▼ हरदत्तः

सवित्रा प्रसूत इत्येवमन्तो मन्त्रः आहेति वचनं उच्चैः प्रयोगार्थम् ॥१॥

▼ सुदर्शनः

व्यक्तम् ॥१॥

⑤

>

ब्रह्मचर्यमागामिति कुमार आह।

११०२ प्रष्टम् परस्य②

प्रष्टं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य २

(आचार्यः-) को नामांसि?

(ब्रह्मचारी-) अ॒सौ (←नामनिर्देशः प्रथमया) नामां॑स्मि।

(आचार्यः-) कस्ये ब्रह्मचार्यसि अ॒सौ (←नामनिर्देशसंबुद्ध्या)?

(ब्रह्मचारी-) "प्राणस्ये ब्रह्मचार्य् अंस्मि अ॒सौ" (←स्वनामनिर्देशः प्रथमया)।

⑤

>

▼ Oldenberg

2. The other (i.e. the teacher) has to ask; the boy has to answer (II, 3, 27-30).

▼ हरदत्तः

"को नामासी"त्येवमादयः चत्वारो मन्त्राः पृष्ठप्रतिवचनार्थः । तत्र यत्र पृष्ठं तत आरभ्य कर्मचार्यत्यर्थः । प्रष्टमिति संप्रसारणाभावश्छान्दसः, अपपाठो वा । यत् प्रतिवचनं तत् कुमारस्य । असौशब्देषु नाम निर्दिशति कुमारः प्रथमया । आचार्यः संबुध्या कुमारस्य नाम । तत्र को नामासीत्याचार्यः । (१) यज्ञशर्मनामासीति कुमारः । कस्य ब्रह्मचार्यसि (२) श्रीयज्ञशर्मन् इत्याचार्यः, प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि यज्ञशर्मेति कुमारः । (२) आहेत्यनुवृत्तेरुच्चैः प्रयोगः ॥२॥

▼ सुदर्शनः

प्रष्ठं प्रश्न इत्यर्थः । रूपं तु छान्दसम् । "को नामासी"त्यादिषु प्रश्नप्रतिवचनार्थेषु चतुर्षु मन्त्रेषु प्रष्ठं परस्याचार्यस्य, प्रतिवचनं तु कुमारस्य । ततश्चैवं प्रयोगः—"को नामासी?" इत्याचार्यः पृच्छति । विष्णुशर्मा नामास्मि"इति कुमारः प्रतिब्रूयात् । तथा "कस्य ब्रह्मचार्यसि विष्णुशर्मन्?" इत्याचार्यः । "प्राणस्य ब्रह्मचार्यस्मि" इति कुमारः ॥२॥

⑤

>

प्रष्ठं परस्य प्रतिवचनं कुमारस्य।

११०३ शेषम् परो②

शेषं ("एष ते देव सूर्यो") परो (आचार्यः) जपति ३

(आचार्य:-) एष तें देव सूर्य ब्रह्मचारी।
तं गोपाय, सु मा मृत।
एष तें सूर्य पुत्रस् स दीर्घ्ययुस् सु मा मृत।
याँ स्वस्तिम् अग्निर् वायुस् सूर्यश् चुन्दमा आपो ऽनु सञ्चरन्ति,
ताँ स्वस्तिम् अनु सञ्चारासौ (←नामनिर्देशसंबुद्ध्या) ।

⑤

>

▼ Oldenberg

3. The other murmurs the rest (of the Anuvāka),

▼ हरदत्तः

पृष्ठप्रतिवचनादूर्ध्वं अनुवाकस्य यश् शेषः तं "एष ते देव सूर्ये"त्यादिकं पर आचार्यो जपति ॥३॥

▼ सुदर्शनः

शेषम् अनुवाकशेषैकदेशं "विष्णुशर्मैष ते देव" इत्यादि "अनुसञ्चर विष्णुशर्मन्"
इत्येवमन्तमाचार्यो जपति । "अध्वनामध्वपते" इत्यस्य प्रत्यगाशिषो वाचनविधानात् ॥३॥

⑤

>

शेषं परो जपति।

११०४ प्रत्यगाशिषज् चैनम् ②

प्रत्यगाशिं (आत्मगाम्याशीःफलं यस्मिन्मन्त्रे, अध्वनामित्याभ्य आ उपनयनसमाप्तेवं प्रत्यगाशिषो
मन्त्रा: "योगे"इत्यादयः) चैनं वाचयति ४

(ब्रह्मचारी सूर्यम् प्रति-) अध्वनाम् अध्वपते (सूर्य) श्रेष्ठस्याऽध्वनः (ब्रह्मचर्यमार्गस्य) पारम् अंशीय ॥ (3)

⑤

>

▼ Oldenberg

4. And causes the boy to repeat (the Mantra) which contains wishes for himself (II, 3, 32).

▼ हरदत्तः:

तत्रैव शेषे या प्रत्यगाशीः "अध्वनामध्वपत" "इत्येवमाद्या" ताम् एनं कुमारं वाचयति ॥४॥

▼ सुदर्शनः:

आत्मगाम्याशीःफलं यस्मिन् मन्त्रे स प्रत्यगाशीः । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । अध्वनामित्यारभ्य आ उपनयनसमाप्तेर् ये प्रत्यगाशिषो मन्त्राः "योगे योगे" इत्यादयः, तान् सर्वान् कुमारं वाचयति ॥४॥

⑤

>

प्रत्यगाशिषं चैनं वाचयति।

११ ०५ उक्तमाज्यभागान्तम्②

उक्तम् आज्यभागान्तम् ("आयुर्दृदैव ... " इति समिदाधाने) ५

5

>

▼ Oldenberg

5. 6 (The rites) down to the Ājyabhāgas have been prescribed.

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिप्पनी - "सूत्रमेतद् अग्रिमे सूत्रे व्याख्यातम्")

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिप्पनी - "सुत्रमेतद अग्रिमे सुत्रे व्याख्यातम्")

1

5

>

उक्तमाज्यभागान्तम् ।

१२०६ अत्रैनमुत्तरा आहुतीर्हावयित्वा②

अत्रैनम् उत्तरा ("योगे योगे" इत्येकादर्शच्च) आहुतीर् हावयित्वा जयादि प्रतिपद्यते ६

(तत्र द्वितीयचतुर्थे "इममन आयुषे" "अग्निष्ट आयुः प्रतराम्" इति लिङ्गविरोधात् "आयुर्दा देव जरसम्" इतिवृत् स्वयमेव ब्रह्यात्, नैनं वाचयति । प्रधान-होमेष ह्रावित्येति वचनाद उपहोमेष्व आचार्य एव कर्ता ।)

(ते च सर्वे माणवकस्यैव । द्वितीयचतुर्थावि आचार्यस्येत्येके ॥)

०७ योगेयोगे तवस्तरं

(रथादि) यो "गेयोगे तव" स्_(=गति/वर्त) तरवँ

वा"जेवाजे हवामहे ।

(वयं स्तोत्रवेन) स"खाय(ः) इ"न्द्रम् ऊत"ये ।(५)

०२ इममग्न आयुषे

इमम् अंग्नु आयुषे वर्चसे कृधि
त्रिग्मम् ओजों वरुण सँशिशाधि ।
मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ
विश्वे देवा जरदहिर् यथा ऽसत् (जनः)॥

(अग्नि-वरुण-सोमादिति-विश्वेभ्यः देवेभ्यः इदन्न मम ।)

शत"म् इ"न् नु" शर"दो अ"न्ति(कं) देवा,
य"त्रा नश् चक्रा" (कृः) जर"सन् तनू"नाम् ।
पुत्रा"सो य"त्र पित"रो भ"वन्ति
(तादृशे काले) मा" नो मध्या" रीरिषता"ऽऽयुर् (आ स्वतो)ग"न्तोः: (=गमनात्) । (४)

(देवेभ्यः इदन्न मम ।)

अुग्निष् टु आयुः प्र(कृष्ट)सुरां दंधात्व्
अुग्निष् टे पुष्टि प्रतुरां कृणोतु ।
इन्द्रो मुरुद्धिर् ऋतु-धा (पुष्टि) कृणोत्व्
आदित्यैस् ते वसुभिर् आ दंधातु ।

(अग्नीन्द्र-मरुद्-आदित्य-वसुभ्य इदन्न मम ।)

मेर्धां मह्यम् अङ्गिरसो
मेर्धां संपत्त्रूषयो ददुः ।
मेर्धां मह्यं प्रुजापतिर्
मेर्धाम् अुग्निर् दंदातु मे ।

(अङ्गिरस्-सप्तर्षि-प्रजापति+अग्निभ्यः इदन्न मम ।)

अुप्सुरासु या मेर्धा
गं-न्धुर्वेषु चु यद् यशः ।
दैवी या मानुषी मेर्धा
सा मामा विशतादिह ।

(मेर्धायशोऽयाम् इदन्न मम ।)

इमं मे वरुण श्रुधी (=श्रुणु)
ह"वम् (=आह्वानम्) अद्या" च मृळय (=सुखय)।

त्वा"म् अवस्यु"र् आ" चके (=अवदन्)॥

त"त् त्वा यामि ब्रह्मणा व"न्दमानस्
त"द् आ" शास्ते य"जमानो हवि"र्भिः ।
अ"हेळमानो (=अकृथ्यन्) वरुणेह" बोध्य उ"रुशंस
मा" न आ"युः प्र" मोषीः ॥

त्व"न् नो अग्ने व"रुणस्य विद्वा"न्
देव"स्य हे"डो" (=क्रोधो) ऽव यासिसीषाः (=यक्षीषाः) ।
य"जिष्ठो" (हविर्) व"हितमश् शो"शुचानो (=देदीप्यमानः)
वि�"श्वा द्वे"षांसि प्र" मुमुध्य अस्म"त् ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम)

स" त्व"न् नो अग्ने ऽवमो" (=मूलभूतो) भव+ऊती" (त्या)
(="अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमः" इति ब्राह्मणम्)
ने"दिष्ठो" (=अन्तिकतमो) अस्या" उष"सो व्युष्टौ (=व्युष्टायाम्) ।
अ"व यक्षव नो व"रुणँ, र"राणो
वीहि" (=खाद) मृडीकँ" (=सुखयितारं [हविः]) सुह"वो न एधि ।

(अग्नीवरुणाभ्याम् इदं न मम)

१६ त्वमग्ने अयाऽस्यया⑥

त्वम् अग्ने अुया (=एतव्यः/ प्रत्येता) ऽस्य
अुया सन् मनसा हितः ।
अुया सन् हृव्यम् ऊहिषे
ऽया नो धेहि भेषुजम् ॥ (4)

⑤

>

▼ Oldenberg

6. Having then caused him to sacrifice the oblations (indicated in the) next (Mantras; M. II, 4, 1-11), he enters upon (the performance) of the Jaya and following oblations.

▼ हरदत्तः

आज्यभागान्तं तन्त्रं प्रागेवोक्तम् । अत्रेदानीम् एनं कुमारं उत्तरा एकादश प्रधानाहुतीर् हावयति "योगे योगे" इत्येवमाद्याः ।

उत्तरैर्मन्त्रैः कुमारो जुहोति । तम् आचार्यः प्रयुड्कते मन्त्रवाचनेन ।

द्वितीय-चतुर्थयोरपि मन्त्रयोः कुमार एव वक्ता, देवताभिधानार्थत्वात् ।

अपर आह- लिङ्गविरोधाद् आचार्यो वक्ता कुमारस् तु (१)होतेति । प्रधानहोमेषु हावयित्वेति वचनात्(२) उपहोमेष्वाचार्य एव कर्ता ॥६॥

▼ सुदर्शनः

इदम् अनुवाद-मात्रं मा भूद् इति साध्याहारं व्याख्यायते । न केवलम् अध्वनाम् इत्यारभ्य प्रत्यगाशिषो मन्त्रान् वाचयति । आज्यभागान्तम् उक्त्वा ये पश्चात् प्रत्यग्-आशिषो मन्त्राः मेखला-परिव्ययणादिषूक्ताः: "इयं दुरुक्ताद्"-इत्याद्यास् तानपि(३) स्वयम् उक्त्वा वाचयति । उक्तम् इति जात्यभिप्रायम् ।

इदं त्वं इह वक्तव्यं - यासु मेखला-परिव्ययणादिषु कुमार-प्रधानासु संस्कार-क्रियासु ये प्रत्यग्-आशिषो मन्त्राः, तच्-चोदकैर् आख्यातैः करणत्वेन चोदिताः क्रियाः तैर् मन्त्रैः कृत्वा पश्चाद् वाचयति - स्वतः करण-मन्त्राणां क्रिया-गुण-भूतैः कर्तृभिर् एवोच्चार्यत्वात् कुमारस्य चात्र संस्कार्यत्वेन प्राधान्यात् ।

यत्र पुनर् होमादिषु कुमारस्य गुणभाव एव, न संस्कार्यत्वं, तत्र तान् प्रत्यगाशिषो वाचयत्य् एव । केचित्— परिव्ययणादिष्व् अपि कुमारस्यैव मन्त्रः, परस् तु वाचयत्य् एवेति ॥५॥

अत्र अस्मिन् क्रमे, न तु "यथोपदेशं प्रधानाहुतीः" इति सामान्य-वचनाद् आज्यभागानन्तरम् एव ।

एनं कुमारम् । उत्तरा: "योगे योगे" इत्येकादर्शाचः प्रत्यगाशिषो वाचयन् हस्ते गृहीत्वा प्रतिमन्त्रं हावयति । तत्र द्वितीयचतुर्थी "इममग्न आयुषे" "अग्निष्ट आयुः प्रतराम्" इति लिङ्गविरोधात्" आयुर्दा देव जरसम्" इतिवत् स्वयमेव ब्रूयात्, नैनं वाचयति । केचित्—एतयोरपि देवताभिधानार्थत्वात् कुमारस्यैवोच्चारणमिति । ततो "जयाभ्यातानान् राष्ट्रभृत" इति

सामान्यविधिप्रसिद्धमेवाचार्यो जयादि प्रतिपद्यते । ततश्च अग्निर्भूतानामधिपतिस्समावतु" इत्यादीनां प्रत्यगाशिषामपि वाचनं न भवति । नैव च हावनम् ॥६॥

⑤

>

अत्रैनमुत्तरा आहृतीर्हावयित्वा जयादि प्रतिपद्यते ।

११ ०७ परिषेचनान्तङ्ग् ②

परिषेचनान्तं कृत्वा

इपरेणाग्निम् उदग्-अग्रं कूर्चं निधाय

तस्मिन्न् उत्तरेण ("राष्ट्रभृदसि"इत्यनेन) यजुषोपनेता (आचार्यः) +उपविशति ७

(हे कूर्च!) राष्ट्रभृद् अस्य आचार्याऽऽसुन्दी, मा त्वद्(तः) योषम्(←यौति: पृथग्भावे) ।

⑤

>

▼ Oldenberg

7. Having performed (the rites) down to the sprinkling (of water) round (the fire), he puts down, to the west of the fire, a bunch of northward-pointed grass; on that (the teacher) who performs the initiation, sits down with the next Yajus (M. II, 4, 12).

▼ हरदत्तः:

उत्तरेण यजुषा राष्ट्रभृदसीत्येतेन । परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यार्थम् । केचित् सावित्रं नाम व्रतमस्मिन् काल उपाकुर्वन्ति । केचित् त्रिरात्रान्ते सावित्रीमनुब्रुवते । तदुभयमष्यनिष्ठमाचार्यस्य । निधायेति वचनादाचार्य एव निधाने कर्ता, न माणवकः । अधिकारादेव सिद्धे उपनेतेति

वचनमुत्तरार्थम् । पुरस्तात् प्रत्यङ्गडासीन इत्यत्र उपनेतुः पुरस्तात् यथा स्यात् अग्ने: पुरस्तात् मा

भूत् इति । तथा दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमित्यत्रोपनेतुः पादो न माणवकस्य ॥७॥

▼ सुदर्शनः

कूर्चं दर्थमयमासनम् । उत्तरेण यजुषा "राष्ट्रभृदसि" इत्यनेन । उपनेता आचार्यः । शेषं व्यक्तम्
॥७॥

▼

⑤

>

परिषेचनान्तं कृत्वापरेणाग्निमुदगग्रं कूर्चं निधाय तस्मिन्नुत्तरेण यजुषोपनेतोपविशति ।

११०८ पुरस्तात्प्रत्यङ्गडासीनः कुमारो②

पुरस्तात् प्रत्यङ्गड़ आसीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादम् अन्वारभ्य (=उपसंगृह्य) आह
"सावित्री भो अनुबूहि" इति ८

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. The boy, sitting to the east (of him), facing the west, seizes with his right hand (the teacher's) right foot and says, 'Recite the Sāvitrī, Sir!'

▼ हरदत्तः

दर्भेष्वासीन इति गृह्यान्तरे । दक्षिणेनेति वचनमुभाभ्यामेवोभावित्ययं पक्षोऽत्र मा भूदिति । तेन सकुषिकमुपसङ्घलीयादित्ययं विशेषः प्रवर्तते ॥८॥

▼ सुदर्शनः

उपनेतुः पुरस्तात् प्रायद्वृखः आसीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना उपनेतुर् दक्षिणं पादं
अन्वारभ्य उपसंगृह्य "सावित्रीं भो । अनुबूहि" इति प्रार्थयते ॥८॥

▼

⑤

>

पुरस्तात्प्रत्यङ्गासीनः कुमारो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पादमन्वारभ्याह"सावित्रीं भो अनुबूहि"
इति ॥

११०९ तस्मा अन्वाह②

तस्मा अन्वाह - "तत् सवितुर्" इति ९

त"त् सवितु"र् व"रेण्य" (गिय)म्

भ"र्गो" (=भर्जनम्) देव"स्य धीमहि (←धा धारणे/ ध्यै ध्याने / धी आराधने) ।

धि"यो यो" नः प्रचोद"यात् ॥

(परो"-रजसे ऽसा"वद् ओ"३म् ॥)

▼ प्र"चो"द"या"त्-स्व"रः"

प्र" + चु"द + णि"च् उ"दा"त्तः" + श"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त् + [ले"ट → आ"ट + ति"प्
अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त्] ।

प्रा"नु"दा"त्त"त्वं ति"ड"न्त"स्यो"दा"त्त"व"त्त्वा"त्। त"च्च" य"त्का"र"स"द्वा"वा"त्।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

9. He recites (the Sāvitrī) to him, 'That (glorious splendour) of
Savitr' (Taitt. Saṃh. I, 5, 6, 4; M. 4, 13);

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी - "सूत्रमेतद् अग्रिमे सूत्रे व्याख्यातम्")

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी - "सूत्रमेतद् अग्रिमे सूत्रे व्याख्यातम्")

▼

⑤

>

तस्मा अन्वाह तत्सवितुरिति।

११ १० पच्छोऽर्धचशस्ततस्सर्वाम् ②

पच्छोऽर्धचशस् ततस् सर्वाम् १०

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

10. Pāda by Pāda, hemistich by hemistich, and the whole (verse).

▼ हरदत्तः

तस्मा इति वचनात् कुमारस्य ग्रहणार्थमनुवचनम् । तेन त्रिष्वपि वचनेषु कुमारस्यानुग्रहणं भवति । अनुशब्दोऽनुग्रह द्योतनार्थः । अनुग्रहेणाह अन्वाहेति । तेन यद्यसमर्थः कुमारः तावत् वक्तुं ततो यथाशक्ति वाचयति । स्वयं विधिवत् पूर्वमुक्त्वा प्रथमं पच्छः पादेपादेऽवसानम् । द्वितीयमर्धर्धशः, ततस्सर्वामन्वाहेति । उत्तरमिति वक्तव्ये तत्सवितुरिति निर्देशः सावित्रीप्रदेशेषु सावित्र्या समित्सहस्रमादध्याद् (आप.ध.१-२७-१) इत्यादिषु अस्या एव ग्रहणं यथा स्यात् । यस्या:

कस्याक्षित् सवितृदेवत्याया मा भूदित्येवमर्थम् । तत इति वचनादेतावदेवास्मिन्नहन्यनुवचनम् ।
एतैवंचनैरग्रहणे कालान्तरेऽध्यापनम् ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

तस्मै कुमाराय ग्रहणार्थं "तत्सवितुवरेण्यम्" इत्येतामृचमाचार्योऽन्वाह । तत्र च
सवितृदेवत्यामृचमनुब्रूहीत्यविशेषेण प्रार्थनायां कृतायामपि योयं "तत्सवितुरित्यन्वाह" इति
नियमः स ज्ञापयति- धेनुपङ्कजादिशब्दवत् सावित्रीशब्दस्य यौगिकस्यापि "तत्सवितुवरेण्यम्"
इत्यस्यामेव प्रयोगो नियतः, न तु "आसत्येन रजसा" इत्यादिष्वपीति । ततश्च धर्मशास्त्रे "सावित्री
प्राणायामशः" (आप.ध.१-२६-१५.) सावित्र्या समित्सहस्रमादध्यात्" (आप.ध.१-२७-१.)
इत्यादिष्वस्या एवर्चस्सम्प्रत्ययो नान्यस्या अपीति ॥१॥

कथमन्वाह? इत्यत्राह— **पच्छः**: पादे पादे अवसाय । **अर्धर्चशः**: अर्धचे अवसाय । **ततः सर्वा**
समस्तां अनवसानामित्यर्थः । अत्र च सर्वानुवचनस्यादृष्टार्थत्वात्, ग्रहीतुमसमर्थस्यापि कुमारस्य
सर्वा निगद्यते ॥१०॥

▼

⑤

>

पच्छोऽर्धर्चशस्ततस्सर्वाम्।

११ ११ व्याहृतीर्विहृताः②

व्याहृतीर् विहृताः - पादादिष्व् अन्तेषु वा, तथार्धर्चयोर्, उत्तमां कृत्स्नायाम् ११

(आद्युच्चारणपक्षे)

पादशः⑥

ओं भूस् तत् सवितुर् वरेण्य (ग्निय)म्।

ओं भुवर् (पापादि)भर्गों (=भर्जनम्) देवस्यं धीमहि (← ध्यै ध्याने / धी आराधने) ।

ओं सुवर् धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

अर्धशः पूर्णश्श्र॑⑥

ओं भूस् तत् सवितुर् वरेण्य^{(गीय)म्} (पापादि)भर्गो^(=भर्जनम्) देवस्य धीमहि ($\leftarrow$ धै ध्याने / धी आराधने)

।

ओं भुवर् धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

ओं सुवृस्

त "त् सवितु"र् व "रेण्य"^{(गीय)म्}

भ "र्गो^(=भर्जनम्) देव"स्य धीमहि ($\leftarrow$ धा धारणे/ धै ध्याने / धी आराधने) ।

धि"यो यो" नः प्रचोद"यात् ॥

(परो"-रजसे इसा"वद् ओ"३म् ॥)

▼ प्र"चो"द"या"त्-स्व"रः"

प्र" + चु"द + णि"च् उ"दा"त्तः" + श"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त् + [ले"ट → आ"ट + ति"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त्] ।

प्रा"नु"दा"त्त"त्वं ति"ड"न्त"स्यो"दा"त्त"व"त्त्वा"त्। त"च्च" य"त्का"र"स"द्वा"वा"त्।

पुनः पूर्णाच्यते कैश्चित्⑥

ॐ भूर-भुवस्-सुवृस्

त "त् सवितु"र् व "रेण्य"^{(गीय)म्}

भ "र्गो^(=भर्जनम्) देव"स्य धीमहि ($\leftarrow$ धा धारणे/ धै ध्याने / धी आराधने) ।

धि"यो यो" नः प्रचोद"यात् ॥

(परो"-रजसे इसा"वद् ओ"३म् ॥)

▼ प्र"चो"द"या"त्-स्व"रः"

प्र" + चु"द + णि"च् उ"दा"त्तः" + श"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त् + [ले"ट → आ"ट + ति"प् अ"नु"दा"त्तः" पि"त्त्वा"त्] ।

प्रा"नु"दा"त्त"त्वं ति"ड"न्त"स्यो"दा"त्त"व"त्त्वा"त्। त"च्च" य"त्का"र"स"द्वा"वा"त्।

⑤

>

▼ Oldenberg

11. (When repeating the Sāvitrī Pāda by Pāda, he pronounces) the Vyāhṛtis singly at the beginning or at the end of the Pādas;
12. In the same way (the first and the second Vyāhṛti at the beginning or at the end) of the hemistichs; the last (Vyāhṛti, when he repeats) the whole verse.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथ तस्मिन्नेवानुवचने विशेषमाह—

▼ हरदत्तः

तत्रैवानुवचने विशेषः - प्रथमे वचने पादानां त्रयाणां आदिष्वन्नेषु वा तिस्रो व्याहृतयः क्रमेण वक्ततव्याः ॥१॥ द्वितीय वचने अर्धचयोरादितः अन्ततो वा द्वे व्याहृती क्रमेण वक्ततव्ये । तत उत्तमा शिष्यते सुवरिति । ताम् उत्तमां कृत्सनायां वचनेऽनुब्रह्मादिति । तत्र प्रयोगः-प्रणवोऽग्रे वक्ततव्यः । "ओंकारः स्वर्गद्वारम्, तस्मात् ब्रह्माध्येष्यमाणः" (आप.ध.१-१३-६.) इति वचनात् । ओं भूः तत्सवितुर्वरिण्यम् । ओं भुवः भर्गो देवस्य धीमहि । ओं सुवः धियो यो नः प्रचोदयात् । ओं भूः तत्सवितुर्वरिण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् । ओं सुवः तत्सवितुर्वरिण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥११॥

▼ सुदर्शनः

विहृता: व्याहृतीः त्रिष्पुषि पादादिष्वैकैकामन्वाह । अथवा पादानामन्तेषु । तथार्धर्चेऽवसाय प्रयोगोऽपि प्रत्यर्थर्चमादावन्ते वैकैकामन्वाह । अविशिष्टां तृतीमां व्याहृतिं कृत्सनायाम् इति षष्ठ्यार्थपाठः । प्रयोगस्तु- प्रथमं प्रणवमन्वाह; ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह (तै.उ.१-८.) इति श्रुतेः, "ओंकारस्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्येत" (१-१३-६.) इति धर्मशास्त्रवचनाच्च । "ओं भूः तत्सवितुर्वरिण्यम् । ओं भुवः भर्गो देवस्य धीमहि । ओं सुवः धियो यो नः प्रचोदयात् । ओं भूः तत्सवितुर्वरिण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । ओं भुवः धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ अन्तेषु वेति पक्षे प्रयोगः - "ओं तत्सवितुर्वरिण्यं भूः । ओं भर्गो देवस्य धीमहि भुवः । ओं धियो यो नः

प्रचोदयात् सुवः ॥ अौं तत्सवितुवरिण्यं भर्गो देवस्य धीमहि भूः । अौं धियो यो नः प्रचोदयात् भुवः ॥ अौं तत्सवितुवरिण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् सुवः" इति ॥११॥

▼

⑤

>

व्याहृतीर्विहृताः पादादिष्वन्तेषु वा तथार्धच्योरुत्तमां कृत्स्नायाम्।

११ १२ कुमार उत्तरण②

कुमार उत्तरण ("वृधमसौ सोभ्ये"त्यनेन, असावित्यनेन प्राणोऽभिधीयते) मन्त्रेणोत्तरमोष्ठम् उपस्पृशते १२

(सावित्रीग्रहणात्) अवृंधम् अुसौ(←प्राण-सम्बोधने) सौम्य प्राण, स्वं मैं गोपाय । (५)

(सम्बोधने स्वरः कथम्??)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

13. With the next Mantra (M. II, 4, 14) the boy touches his upper lip;

▼ हरदत्तः

अथ तत्रैवासीनः कुमारः उत्तरेण मन्त्रेणा"वृधमसौ सोभ्ये"त्यनेन स्वयम् उत्तरमोष्ठमुपस्पृशते । अप उपस्पृशति । ओष्ठयो द्वित्वात् उत्तरमिति विशेषणम् । मन्त्रग्रहणमुत्तरशब्दस्य दिग्वाचिताशङ्का मा भूदित्येवमर्थम् । मन्त्रे असावित्यनेन प्राणोऽभिधीयते नाचार्यो नापि (१)माणवकः । तेन नामनिर्देशो न कर्तव्यः ॥११॥

▼ सुदर्शनः

आचार्यवाचितेन "अवृधमसौ सोम्य" इत्यनेन मन्त्रेण कुमारः स्वमुक्तरमोष्म् उपस्पृशति ।
छान्दसमात्मनेपदम् । असावित्यत्र च नास्ति नामग्रहणम्, प्राणाभिधानत्वात् ।
"श्यावान्तपर्यन्तावोष्टावुपस्पृश्याचामेत्" (आप.ध.१-१६-१०.) इति वचनात् आचमनं तु
कर्तव्यम् ॥१२॥

⑤

>

कुमार उत्तरेण मन्त्रेणोत्तरमोष्मुपस्पृशते ।

११ १३ कर्णावित्तरेण②

कर्णावित्तरेण ("ब्रह्मण आणी स्थ" इत्यनेन) १३

(सावित्री) ब्रह्मण (=मन्त्रस्य) आणी (=कीले) स्थः ॥(५)

⑤

>

▼ Oldenberg

14. With the next (II, 4, 15) both his ears;

▼ हरदत्तः

उत्तरेण मन्त्रेण "ब्रह्मण आणी स्थ" इत्यनेन । सकृन्मन्त्रः । कर्णाविति द्विवचनयोगात्
क्रमेणोपस्पर्शनम् ॥१३॥

▼ सुदर्शनः

स एव युगपद्मस्तद्येन स्वीयौ कर्णौ स्पृशति । उत्तरेण "ब्रह्मण आणी स्थः" इति द्विवचनलिङ्गेन
॥१३॥

▼
⑤

>

कर्णावित्तरेण ।

११ १४ दण्डमुत्तरेणाऽऽदत्ते②

(पलाश-)दण्डमुत्तरेणाऽऽदत्ते ("सुश्रवस्सुश्रवस"मित्यनेन)१४

सुश्रवंस् (पलाश!) सुश्रवंसं मा कुरु। (५)

यथा त्वं सुश्रवंस् सुश्रवां अस्य्

एवम् अहं सुश्रवंस् सुश्रवां भूयासम्॥

यथा त्वं सुश्रवंस्! सुश्रवो! देवानां निधिग्रोपोऽस्य्

एवमुहं ब्राह्मणानां ब्रह्मणो निधि-ग्रोपो भूयासम्। (५)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

15. With the next (II, 5, 1) he takes up the staff.

▼ हरदत्तः

उत्तरेण मन्त्रेण "सुश्रवस्सुश्रवसम्" इत्यनेन ॥१४॥

▼ सुदर्शनः

उत्तरेण "सुश्रवः" इत्यनेन ॥१४॥

▼

⑤

>

दण्डमुत्तरेणाऽऽदत्ते।

११ १५ पालाशो दण्डो②

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य
 नैयग्रोधस् स्कन्धजो उवाङ्ग्रो (=अवाजग्रः) राजन्यस्य
 बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य १५

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

16. ७ The staff of a Brāhmaṇa is made of Palāśa wood, that of a Rājanya of a branch of the Nyagrodha tree, so that the downward-turned end (of the branch) forms the tip (of the staff), that of a Vaiśya of Bādara or Udumbara wood.

▼ हरदत्तः:

राजन्यवैश्ययोः विशेषविधानादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं अयमपि विधिर्वणसंयुक्तो यथा स्यादिति । तेन "वाक्षो दण्ड" इत्ययं विकल्पो ब्राह्मणस्यापि भवति । इतरथा राजन्यवैश्ययोरेव स्यात् तयोरेव वर्णसंयुक्त विधानमिति कृत्वा ॥१४॥ न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधः । स्कन्धे जातः स्कन्धजः । अवाचीनाग्रः अबाङ्ग्रः । डकारपाठश्छान्दसः ॥१५॥ बदर्या विकारो बादरः । वृक्षप्रकरमात् उदुम्बरो वृक्षः, न ताम्रम् ॥१६॥

▼ सुदर्शनः:

पालाशः पलाशवृक्षस्य विकारः । एवमुत्तरेष्वपि विग्रहः । स्कन्धे जातः स्कन्धजः । अवाङ्ग्रः अवाचीनमग्रं यस्य दण्डस्य ॥१५॥

▼
⑤

>

पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य नैव्यग्रोधस्स्कन्धजोऽवाङ्गो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य।

११ १६ वाक्षो दण्ड②

वाक्षो दण्ड इत्य् अवर्ण-संयोगेनैक उपदिशन्ति १६(५)

▼
⑤

>

▼ Oldenberg

17. Some state (only), without any reference to caste, that the staff should be made of the wood of a tree:

▼ हरदत्तः

वृक्षस्य विकारो वाक्षः । यज्ञियस्य वृक्षस्य इति कल्पान्तरे । पूर्वो विधिर्वणसंयुक्तः, अयं तु सर्वसाधारणो न केनचित् वर्णविशेषेण संयुज्यते । अत्र च सामयाचारिक एव दण्डविधिस्सर्वचरणार्थः सन्निहानूद्यते नैव्यग्रोधादिषु मन्त्रप्रापणार्थम् । अन्यथा पालाशस्यैव मन्त्रेणादानं स्यात् तृष्णीमन्येषाम् । "सुश्रवः" इत्यस्य पालाशाभिधानत्वात् । "देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाश्रृणोत् सुश्रवा वै नामेति" (तै.सं.३-५-७.) वाक्षो दण्ड इत्वेतावतैव सिद्धे अवर्णसंयोगेनेति वचने कल्पान्तरयोरसंभेददर्शनार्थम्-यदि वर्णसंयुक्तः कल्पः प्रक्रान्तः स एवासमावर्तनात् कर्तव्य इति ॥१६॥

▼ सुदर्शनः

वाक्षः वृक्षस्य यज्ञियस्य विकारः, न तु वेणुवेत्रादेः । अवर्णसंयोगेन सर्ववर्णानामविशेषेण इत्येवा उपदिशन्ति । अत्र यद्यपि "तत् पर्ण उपाश्रृणोत् सुश्रवा वै नाम" (तै.सं.३-५-७) इत्यर्थवादेन

मन्त्रस्थसुश्रवशब्दस्य पालाशाभिधानलिङ्गत्वात् अनेन मन्त्रेण नैयग्रोधादिदण्डानामप्युपादाने
लिङ्गविरोधः तथापि "दण्डमुत्तरेणादते" इति श्रुतिप्राबल्यात् लिङ्गं बाधित्वाऽनेनैव
सर्वदण्डानामुपादानम् । धर्मशास्त्रे "पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्य" (आप.ध.१.२.३८)इत्यादि
पुनर्विधानं च "त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत्" (आप.ध.१.१.२८)
इत्युपनयनकालातिपत्तिप्रायश्चित्तानुष्ठानेऽपि तत्तद्वर्णन तत्तद्वर्णन तत्तद्वर्णन तत्तद्वर्णन तत्तद्वर्णन । केचित्-तत्रैव
सर्वचरणार्थं विहितानां दण्डानां गृह्णेऽनुवादः सर्वेषामुपादानेऽपि श्रुत्यैतन्मन्त्रविधानार्थं इति ॥
१६॥

▼

⑤

>

वाक्षर्ता दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति ।

११ १७ स्मृतज् च②

"स्मृतं च म" इत्य् एतद्वाचायित्वा

स्मृतज् चु मे, ऽस्मृतज्ज्व मे - तन् मं उभयैं व्रतं,
मिन्दा चु मे ऽमिन्दा च मे - तन् मं उभयैं व्रतं,
श्रद्धा चु मे ऽश्रद्धा च मे - तन् मं उभयैं व्रतं,
विद्या चु मे ऽविद्या च मे - तन् मं उभयैं व्रतं,
श्रुतज् चु मे ऽश्रुतज्ज्व मे - तन् मं उभयैं व्रतं,
सत्यज् चु मे ऽनृतज्ज्व मे - तन् मं उभयैं व्रतं,
तपश् चु मे ऽतंपश्च मे - तन् मं उभयैं व्रतं,
व्रतज् चु मे ऽव्रतज्ज्व मे - तन् मं उभयैं व्रतं,

यद् ब्राह्मणानां ब्रह्मणि (=वेदविषये) व्रतम्

यद् आग्नेस् (=यातृत्वं) सेन्द्रस्य (=प्राधान्यम्) सप्रंजापतिकस्य (=स्तृत्वं) सदैवस्य (=दातृत्वादि)
सदैवराजस्य समनुष्टस्य (=प्रियवचनादि) समनुष्टराजस्य (=प्रजारक्षणम्) सपिंतृकस्य (=पुत्रोत्यति)
सपिंतृराजस्य (यमस्य → सर्वसमत्वं) सगांन्धर्वाप्सरुस्कस्यं (=परिचरणकौशलम्, उदातद्वयम्??),
यन् मं आत्मनं आत्मनि व्रतन्,
तेनाहूँ सर्वव्रतो भूयासम् ।

वरदानम्⑤

उत्थापनमन्त्रः⑥

+उदायुषेत्य् उत्थाप्य

(कुमारो वदति -)

उद् आयुषा स्वायुषा,
+उद् ओषधीनाँ रसेनु+,
+उत् पुर्जन्यस्यु शुष्मेण (=बलेन)+
+उद् अंस्थाम्,
अमृताँ (=देवान्) अनुं ।

आदित्योपस्थानम्⑤

उत्तरैर् ("तच्चक्षुद्देव हितम्") आदित्यम् उपतिष्ठते १७

(सूर्यस) तच्च क्षक्षुर् देव (न) हितं पुरस्तांच् छुक्र (द्व) म् उच्चरंत् -
पश्येम शुरदंश् शुतं
जीवेम शुरदंश् शुतं
नन्दाम शुरदंश् शुतं
मोदाम शुरदंश् शुतं
भवाम शुरदंश् शुतं
शुणवाम शुरदंश् शुतं
प्रब्रावाम शुरदंश् शुतम्
अजीताः स्याम शुरदंश् शुतं
ज्योक् (=दीर्घकालं) चू सूर्यन् दृशे ।

⑤

>

▼ Oldenberg

18. After (the teacher) has made him repeat (the formula), 'My memory' (M. II, 5, 2), and he has bestowed an optional gift on his teacher, and (the teacher) has made him arise with (the formula, M. II, 5, 3), 'Up, with life!' (the student) worships the sun with the next (Mantras; II, 5, 4).

▼ हरदत्तः

अथ दण्डमादाय तत्रैवासीनः कुमारः स्मृतज्ज्व म इत्येतत् व्रतसंकीर्तनमाह । ततो गुरवे वरं ददाति । तत उदायुषेति मन्त्रेणोत्तिष्ठेत् उत्तरैर्भूत्रैरादित्यमुपतिष्ठते "तच्छक्षुर्" इत्यादिभिः "सूर्य दृशे" इत्यवमन्तैः । व्रतसंकीर्तनादि पदार्थचतुष्टयस्य कुमार एव कर्ता । हेत्वभिधानं तूभयत्राविवक्षितं-वाचयित्वोत्थाप्येति च । विवक्षिते तु तस्मिन् वरदाने उपस्थाने चाऽऽचार्य एव कर्ता स्यात् । तस्मादर्थप्राप्तस्य हेतुव्यापारस्यानुवादः ॥१७॥

▼ सुदर्शनः

अथाचार्यः "स्मतं च मे" इत्येतन्मन्त्रजातं कुमारं वाचयति । तत्राष्टौ मन्त्रास्समानोदर्काश्शेषो नवमः । तेषां प्रत्यगाशिष्टवादेव वाचने प्राप्ते वाचयित्वेति पुनर्वचनं वाचनवरदानयोः नैरन्तर्यार्थम् । अथ गुरवे आचार्याय कुमारो वरं गां "गुरो! वरं ते ददामि" इति ददाति । अग्न्याधाने "गौर्वे वरः" (आप.श्रौ.५-११-४) इत्युक्तत्वात् । आचार्यस्तु सप्तदशकृत्वोऽपान्य होतृणां दशमानुवाकस्य "देवस्य त्वा" इत्यादित आरभ्य "देवि दक्षिणे" इत्येवमन्तमुक्त्वा "रुद्राय गां तेनामृतत्वमश्याम्" इत्यादि सन्धाय "उत्तानस्त्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु" (तै.आ.३-१०.) इत्येवमन्तेन श्रौतवत् प्रतिगृह्णाति; "उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितसंस्कारः" (आप.ध.३-१-९.) इति धर्मशास्त्रवचनात् । ततः कुमारं "उदायुषा" इत्युत्थाप्य इदं च वाचयति । अथ कुमारः "तच्छक्षुर्देव हितम्" इत्यादिभिराचार्यवाचितैर्दशभिर्भूत्रैरादित्यमुपतिष्ठते । अत्र वाचयित्वेत्यादेः क्त्वाप्रत्ययस्य, क्रियाविधानमात्रे तात्पर्य, न तु समानकर्तृकत्वेऽपि । ज्ञापितं चैतत् "योक्त्रं विमुच्य तां ततः प्र वा वाहयेत्" (आप.गृ.५-१३.) इत्यत्र । अथवा व्यवधानेन सम्बन्धः; आचार्यस्मृतादि वाचयित्वा "उदायुषा" इत्युत्थाप्य "यं कामयेत" इत्यादि कुर्यात् । कुमारस्तु गुरवे वरं दत्त्वोत्तरैरादित्यमुपतिष्ठते । केचित्-स्मृतसङ्कीर्तनादि पदार्थचतुष्टयमपि कुमारकर्तृकम् । वाचयित्वोत्थाप्येति तु णिजर्थो हेतुरविवक्षितः, अन्यथा त्वसमानकर्तृकत्वात् वरदानमुपस्थानं चाचार्यकर्तृकं स्यात् तथा गुरुग्रहणं चौलादौ ब्रह्मणे वरदानार्थमिति ॥१७॥

▼

>

स्मृतं च म इत्येतद्वाचयित्वा गुरवे वरं दत्त्वोदायुषेत्युत्थाष्पोत्तरैरादित्यमुपतिष्ठते।

११ १८ यद्य कामयेत②

यं कामयेत् (मत्) नायमाच्छिद्येतेति, तम् उत्तरया ("यस्मिन् भूतमि"त्येतया) दक्षिणे हस्ते गृहीयात् १८

यस्मिन् भूतज् चु भव्यंज् चु
सर्वे लोकास् सुमाहिताः ।
तेनं गृह्णामि त्वाम् अहं,
मह्यं गृह्णामि त्वाम् अहं
प्रजापतिना त्वा मह्यं गृह्णाम्य् असौ (→नामनिर्देशः) ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

19. If (the teacher) wishes, 'May this (student) not be estranged from me,' let him take (the student) by the right hand with the next (verse; II, 5, 6).

▼ हरदत्तः

यं कुमारं उपनेता कामयेत् गुरुः, किमिति? अयं मत्तो न छिद्येत् न वियुज्येत् मदधीन एव स्यादासमावर्तनादिति तमेतस्मिन् काले दक्षिणे हस्ते गृहीयात् उत्तरया ऋचा "यस्मिन् भूतम्" इत्येतया । नामनिर्देशः सम्बुध्या । काम्योऽयं विधिः न नित्यः । एतदेव ज्ञापकमासमावर्तनात् नोपनेतुरेव समीपे वर्तितव्यमिति ॥१८॥

▼ सुदर्शनः

यं कुमारं अयम् आसमावर्तनान्मत्तो न छिद्येत् न वियुज्येतेति कामयेत्, तमुत्तरया "यस्मिन् भूतम्" इत्यनयर्चा सम्बुद्ध्या च नाम गृहीत्वा दक्षिणे हस्ते गृहीयात् यद्यमाचार्यश्वतुर्वेदी

सर्वशास्त्रवित् अध्यापयितुं व्याख्यातुं च शक्नोति ॥१८॥

⑤

>

यं कामयेत नायमाच्छिद्येतेति तमुत्तरया दक्षिणे हस्ते गृह्णीयात्।

११ १९ ऋहमेतमग्निं धारयन्ति②

(पित्रादयः) ऋहम् एतम् अग्निं धारयन्ति १९

⑤

>

▼ Oldenberg

20. They keep that fire (used at the Upanayana) three days,

▼ हरदत्तः:

एतमुपनयनाग्निं ऋहं धारयन्ति - अविनाशिनं कुर्वन्ति पित्रादयः ॥१९॥

▼ सुदर्शनः:

स्पष्टमेतत् ॥१९॥

⑤

>

ऋहमेतमग्नि धारयन्ति।

११ २० क्षारलवणवर्जनञ् च②

(ऋहम्) क्षार-लवण-वर्जनं च २०

⑤

>

▼ Oldenberg

21. And (during that time) salted and pungent food should be avoided.

▼ हरदत्तः

क्षार-लवणयोर् वर्जनं भवति भोजने ऋहम् । अस्य ब्रह्मचारिणः सामयाचारिकः प्रतिषेधः सार्वकालिकः ।

अयं तु ऋहसम्बन्धः । तयोर् विकल्पः । मध्वादि-प्रतिषेधस् तु सामयाचारिको नित्यम् एव भवति ॥२०॥

▼ सुदर्शनः

ऋहं क्षारलवणयोर् वर्जनं च भवति । अत्र च ऋहम् इति नियमाद् धर्मशास्त्रे "यथा क्षार-लवण-मधु-मांसानि" (आप. १-४-६.) "इत्यनेन क्षार-लवणयोर् द्वयोर् निषेधः । ऋहाद् ऊर्ध्वं पाक्षिकः । मध्वादेस् तु नित्य एव ॥२०॥

⑤

>

क्षारलवणवर्जनं च।

२२ २३ 'परित्वे' ति②

परि त्वेति परिमृज्य

प"रि त्वाऽग्ने प"रिमृजाम्य् आ"युषा च ध"नेन च ।
 सुप्रजाः प्रज"या भूयासैं,
 सुवी"रो वीरै"स्, सुव"र्चा व"र्चसा, सुपो"षः पो"षैस्, सुगृ"हो गृहै"स्, सुप"तिः प"त्या ($\rightarrow$ आचार्येण),
 सुमेधा" मेध"या, सुब्रा"हा (स)ब्रह्मचारि"भिः ।

समिदाधानम्⑤

तस्मिन् उत्तरैर् मन्त्रैस् ("अग्नये समिध"मित्यादिभिः द्वादशाभिः प्रतिमन्त्र) समिध आदध्यात् २१

अग्न"ये समि"धम् आ"हार्ष
 बृहते" जात"-वेदसे ।
 य"था त्व"म् अग्ने समि"धा समिद्ध्य"स,
 एवं" मा"म् आ"युषा व"र्चसा सन्या" (=लाभेन) मेध"या प्रज"या पशु"भिर्
 ब्रह्मवर्चसे"नान्ना"द्येन ($\rightarrow$ अन्नादनेन)
 स"मेधय स्वा"हा ।

(हे समित्, अन्नेर) ए"धो ($\leftarrow$ इन्धी दीप्तौ) ५स्य,
 एधिषीम"हि स्वा"हा ।

समि"द् असि,
 समेधिषीम"हि ($\rightarrow$ अन्ने) स्वा"हा ।

ते"जोसि,
 ते"जो म"यि धेहि स्वा"हा । (५)

अ"पो (=कर्म) अद्य" +अ"न्वचारिष्ठ
 (श्रद्धा) र"सेन स"मसृक्षमहि (=संसृष्टे भवेयम्/ समग्न्महीति शाकले) ।
 प"यस्वाँ ($\rightarrow$ हविष्यान) अग्न आ"गमन्
 तं" मा सं"सुज व"र्चसा स्वा"हा ।

सं" माऽग्ने व"र्चसा सृज
 प्रज"या च ध"नेन च स्वा"हा ।

विद्यु"न्_(रु) मे अस्य देवा"
इ"न्द्रो विद्या"त् सह"र्षिभिः स्वा"हा ।_(५)

अग्न"ये बृहते" ना"काय स्वा"हा ।

(दिविनाको नामान्तिः इति ब्रह्मणम् ।)

द्या"वापृथिवी"भ्याँ स्वा"हा ।

एषा" ते अग्ने समि"त्
त"या व"द्वूस्व चा"प्यायस्व च,
त"याऽहं" व"धर्मानो भूयासम्, आप्या"यमानश्च स्वा"हा ।

यो" माऽग्ने भागि"नँ सन्त्त"म्
अ"थाभाग"ज् चि"कीर्षति ।
अभाग"म् ("नञ्जुभ्याम्") अग्ने तं" कुरु
मा"म् अग्ने भागि"नं कुरु स्वा"हा ।_(५)

समि"धम् आधा"याग्ने
स"र्वत्रतो भूयासँ स्वा"हा ।

⑤

>

▼ Oldenberg

22. Having wiped (with his hand wet) around (the fire) with (the formula), 'Around thee' (M. II, 6, 1), he should put (twelve) pieces of wood on that (fire) with the next Mantras (II, 6, 2-13).

▼ हरदत्तः:

तमुपनयनान्तिः "परि त्वे"त्यनेन मन्त्रेण परिमुज्य सर्वतो मार्जनमुदकेन कृत्वा उत्तरैर्मन्त्रैः
"अग्नये समिधम्" इत्यादिभिः द्वादशभिः प्रतिमन्त्रं समिधो नित्यमादध्यात् ब्रह्मचारी । "सायं
प्रातर्" (आप.ध.१४-१६) इति विशेषः सामयाचारिकः प्रत्येतव्यः । "सायमेवाग्निपूजेत्येके"
(आप.ध.३-४-१७.) इति च । अयं तूपदेशोऽस्मिन् काले प्रारम्भार्थः । तेन प्रातरुपक्रमं
समिदाधानं सायमपवर्गम् (१)पक्षान्तरे सायमेवोपक्रमः, नान्यस्मिन् काले । तत्र यथाकामी प्रक्रमे

। अधिकारादेव सिद्धे तस्मिन्निति वचनं त्र्यहातूर्धर्मपि तस्मिनुपनयनाग्नावेव समिदाधानं यथा स्यादिति । तेन नित्यधारणमप्यस्य विकल्पेन साधितं भवति । व्याहृतिभिरप्यन्ते चतस्रस्समिध आदधाति । तत्प्रायश्चित्तत्वेन द्रष्टव्यम्, (२)कल्पान्तरदर्शनाच्च । "यत्ते अग्ने तेजः" इत्यादिभिरुपस्थानं समाचाराद्वसितधारणम् ॥२१॥

▼ सुदर्शनः

"परित्वाग्ने" इत्यग्निं परिमृज्य परिसमूह्या, तस्मिन् उपनयनाग्नौ यावद्वारणम् उत्तरैर्मन्त्रैर् द्वादशभिः: "अग्नये समिधमाहार्ष" इत्यादिभिः प्रतिमन्त्रमेकैकां समिधमादध्यात् । (३)पुनश्चान्ते तूष्णीं परिसमूहनम् । (४)अनन्तरमुभयस्तूष्णीं समन्तं परिषेचनं, स्मृत्यन्तराद् आचाराच्च । एतच्च समिदाधानं पूर्वं काष्ठरग्निमिदध्वा कार्यम्; धर्मशास्त्रे "अग्निमिदध्वा परिसमूह्या समिध आदध्यात्" (आप.ध.१-४-१६.) इति वचनात् । परिसमूहनस्य "परित्वेति परिमृज्य" इति विधिः । तथा धर्मशास्त्रे तु "समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेत्र समूहन्या" (आप.ध.१-४-१८) इति गुणार्थोऽनुवादः ॥२१॥

▼

⑤

>

'परित्वे' ति परिमृज्य तस्मिन्नुत्तरैर्मन्त्रैस्समिध आदध्यात् ॥

११ २२ एवमन्यस्मिन्नपि②

एवम् अन्यस्मिन् अपि (अग्नौ, तस्मिन् एव वा धार्यमाणे -) सदा उरण्याद् (न ग्राम्यात् फलवतः) एधान् आहृत्य (समिदाधानं कुर्यात्) २२ (नात्र पलाशनियमः!)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

23. In the same way also on another (fire, when the Upanayana fire is kept no longer),

24. Fetching fuel regularly from the forest.

▼ हरदत्तः

यथा इस्योपनयनाग्ने: नित्य-धारण-पक्षे समिदाधानं नित्यत्वेन चोदितं,
एवं त्र्यहं धारणपक्षे त्र्यहाद् ऊर्ध्वं अन्यस्मिन्नप्य् अग्नाव् इदं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः ॥२३॥

अरण्य-ग्रहणात् ग्राम्याणां फलवतां वृक्षाणां प्रतिषेधः । **आहृत्येति** वचनात् अन्यैर् आहृतानां
प्रतिषेधः ।

एधा: काष्ठानि । एध-ग्रहणम् अग्नेर् आहरण-शङ्का-निवृत्य-अर्थम् । सामयाचारिकेषु विधिः -
गुर्वर्थं ब्रह्मचारिणस् समिद्-आहरणं विधत्ते । इदं त्व आत्मार्थम् ॥२२॥

▼ सुदर्शनः

एवम् उक्तेन विधिना सदा उपनयन-प्रभृत्यासमावर्तनात् अहर् अहस् सायं प्रातः, सायमेव वा
समिदाधानं कर्तव्यम् ।

एतच्च त्र्यहाद् ऊर्ध्वम् अन्यस्मिन् अपि लौकिकेऽग्नौ भवति । न तूपनयनाग्निर् नष्ट इति
नित्यस्य समिदाधानस्य लोपः ।

समिधश् चारण्याद् एवाहृत्यादेयाः ।

यच्च च धर्मशास्त्रे "सायं प्रातर् यथोपदेशम्" इति "सायम् एवाग्नि-पूजेत्येके"
(आप.ध.१-४-१६, १७.) इति स विकल्पविधर्थोऽनुवादः । (5)

केचित्-नित्यस्य समस् समिदाधानस्य अत्रोपदेशोऽस्मिन् काले प्रारम्भार्थः । ततश्चेदं प्रातर्
उपक्रमं सायम् अपवर्गम् ।

सायम् एवेति पक्षे तु सायम् एवोपक्रमो नान्यत्र । तत्र यथा-कामी प्रक्रमेत । तथा तस्मिन्
"अन्यस्मिन् अपी"त्यारम्भात् उपनयनाग्नेऽस् त्र्यहाद् ऊर्ध्वम् अपि विकल्पेन धारणं, तत्रैव
समिदाधानं चेति ॥२२॥ (5)

▼

⑤

>

एवमन्यस्मिन्नपि सदारण्यादेधानाहृत्य ।

११ २३ उत्तरया सँशास्ति②

उत्तरया ("ब्रह्मचार्यसी"त्येतया) सँशास्ति २३ (बाढमिति प्रतिवचनम् ।)

ब्रह्मचार्य् अ॒सि ।
(वटुः - बाढ'म् ।)

अ"पोऽशान (नानिवेदितम् अन्नम्) ।
(वटुः - बाढ'म् ।)

क"र्म कुरु ।
(वटुः - बाढ'म् ।)

मा" सु"षुप्त्वा ।
(अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति एवंविधो वा स्वापाभावः ।)
(वटुः - बाढ'म् ।)

भिक्षाचर्यौज् चर । (वटुः - बाढ'म् ।)

आचार्याधीनो" भव ।
(वटुः - बाढ'म् ।)

⑤

>

▼ Oldenberg

25. With the next (formula - M. II, 6, 14 - the teacher) instructs
(the student in his duties).

▼ हरदत्तः

अथं तं उत्तरयर्चा "ब्रह्मचार्यसी"त्येतया संशास्ति गुरुः संशिक्षयतीत्यर्थः यथापाठामृचा संशासनं अर्थं च कथयति । ब्रह्मचार्यसि ब्रह्मचर्याश्रमं प्राप्तोऽसि । तस्मात् कामचारवादभक्षो मा भूः । "बाढम्" इति प्रतिवचनम् । अपोऽशान, मयाननुज्ञातः अप एवाशान, नान्यत् । पूर्ववत् प्रतिवचनं सर्वत्र । कर्म कुरु गुरुशुश्रूषणादि । मा सुषुप्त्वा: दिवा स्वापप्रतिषेधः । "दिवा मा

स्वाप्सीर् (आश्व.गृ.१-२२-२,) इत्येवाश्वलायनः । अपर आह- अथ यः पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी तमाहुर्न स्वपितीति । एवं विधोऽत्र स्वापाभाव इति । भक्षाचर्यं चरेति नियमेन भैक्षविधिः । आचार्याधीनो भव मातापित्रोपि वशं त्यक्त्वा आचार्यवशे वर्तस्वेत्यर्थः । संशासनानन्तरं भिक्षाचरणम् । अत्र बोधायनः- "अथास्मा अरिकं पात्रं प्रयच्छन्नाह मातरमेवाग्रे भिक्षस्वेति" । (भौ.गृ.२-७.) आश्वलायनस्तु "अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वा" (आश्व.गृ.१-२२-७) इति ॥२३॥

▼ सुदर्शनः

"ब्रह्मचार्यसि" इत्यनया कुमारं संशास्ति शिक्षयति । (१) अथ संशासनार्थज्ञापनाय मन्त्रार्थ उत्पते । ब्रह्मचार्यसि (२) कामचारवादभक्षो मा भूः । अपोऽशान मयानुज्ञातोऽप (३) एव पिब, बुभुक्षां तु धारय । **कर्म कुरु, **अस्मदर्थं कर्म मयानुक्तोऽपि कुरु, मा सुषुष्ठा: पूर्वोत्थायी जघन्यसंवेशी भूयाः, "तामाहुर्न स्वपिति" (आप.१-४-२८) इत्युक्तत्वात्, मा दिवा स्वाप्सीरिति वा । भिक्षाचर्यं चर, निमन्त्रणादिना भुज्जानोऽप्यस्मदर्थं भैक्षमाचर । आचार्याधीनो भव, मयाननुज्ञातो याजनादिकर्म मा कार्षीरिति । अत्र चासीतिछान्दसो लकारः, सुषुष्ठा इति रूपं च । संशासनेषु च सर्वेषु कुमारो 'बाढम्' "एवं करोमि" इति प्रतिवचनं (४) दाष्टः । संशासनान्ते च भिक्षाचरणम् । अथास्मा अरिकं पात्रं प्रयच्छन्नाह — मातरमेवाग्रे भिक्षस्वेति (बौ.गृ.२-५-४०.) इति बौद्धायनगृह्यात् ।

▼

⑤

>

उत्तरया सँशास्ति ।

११ २४ वासश्वतुर्थीमुत्तरयादत्तेऽन्यत्परिधाप्य②

(अयं मन्त्रवत्-परिहितमेव) वासश्च चतुर्थीम् (चतुर्थाहोरात्रे अहन्येव) उत्तरया ("यस्य ते प्रथमवास्य" मित्येतया) ऽदत्ते (=स्वीकरोति)

य "स्य ते प्रथमवास्यै" (=प्रथमाच्छादितं) ह "रामस्
तं" त्वा विश्वे अवन्तु देवाः" ।
त "न् त्वा भ्रा" तरस् सुवृधो व धर्मानम्
अ "नु जायन्तां बहू" वस् सुजातम् ॥

अन्यत् परिधाप्य २४

▼
⑤

>

▼ Oldenberg

26. ४ On the fourth day (after the Upanayana the teacher) takes the garment (of the student) for himself with the next (verse; M. II, 6, 15), having made him put on another (garment).

▼ हरदत्तः

अथ त्रिरात्रे(५) निवृत्ते चतुर्थी रात्रि सप्तम्यर्थे द्वितीया । चतुर्थीमित्यर्थः । तत्र किम्? यद्वासः कुमारस्य धार्यं सद्यःकृत्तोतं परिधापितं तदाचार्य आदत्ते उत्तरया ऋचा "यस्य ते प्रथमवास्य"मित्येतया । अन्यद्वासः परिधाय । ऋहे तु तस्मिन्नियमेन सद्यःकृत्तोतमेव । चतुर्थीमित्यत्र न रात्रिर्विवक्षिता । किं तर्हि? अहोरात्रसमुदायः । तत्राहन्यवादानं वाससः "उदगयनपूर्वपक्षाहः" इति नियमात् । मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् । अप्सु प्रास्य विनष्टानि (१)धार्याण्यन्यानि मन्त्रवत् ॥२४॥

▼ सुदर्शनः

चतुर्थीम् इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । चतुर्था रात्रौ चतुर्थाहोरात्रे अहन्येव "उदगयनपूर्वपक्षाहः" (आप.गृ.१-२.) इति नियमात् । वासः उपनयनकाले यत्परिधापितं तदाचार्यः सप्तशकृत्वोऽपान्य "यस्य ते प्रथमवास्यम्" इत्यन्यैव स्वीकरोति, न तु सावित्रेण; अत्र विशेषविधेर्बलीयस्त्वात् । उपदेशमतं तु "देवा वै वरुणमयाजयन्, (तै.ब्रा.२-२-५.) इति लिङ्गादयज्ञेषु न प्रतिग्रहविधिरिति । एतच्चान्यद्वासः कुमारं परिधाप्यैव कर्तव्यम् । स तु "गुरो वासस्ते ददामि, इति दद्यात् । एतच्च ऋहे मन्त्रवत्परिहितमेव वासः परिधेयम् । आपस्तम्भमत्या एतदन्तमुपनयनम् ॥२४॥

अथ पालाशकर्मभाष्यं लिख्यते— केचित्- स्मृत्यन्तरोपसंहारेण पलाशवृक्षसमीपे पालाशं कर्म कुर्वते समानम् । अच्येषां च श्रद्धधानानां हितार्थं (२)पालाशकर्मणो विधिरुच्यते-त्रीण्यहानि प्रत्यहमामभैक्षमाचरेत् । चतुर्थेऽहन्यन्नसंस्कारेण संस्कृत्याचार्येण सह प्राचीमूर्दीर्चीं वा दिशमुपनिषक्षम्य पूर्वेणोन्नरेण वा पलाशवृक्षं त्रीण्युदगपवर्गाणि स्थण्डिलानि कल्पयित्वा तेषु यथाक्रमं प्रत्यङ्गुखः प्रणवश्रद्धमेधाभ्योऽर्घ्यपाद्याचमनस्मानवस्त्रगन्धमाल्यधूपदीपबलींश्च दत्त्वाऽथोपतिष्ठते । "यश्चन्ददसाम्" इत्यनेन "श्रुतं मे गोपाय" (तै.उ.१-४.) इत्यन्तेन प्रणवम् । "श्रद्धयाग्निः समिध्यते" (तै.ब्रा.२-८-८.) इति सूक्तेन श्रद्धाम् । (३)"मेधा देवी" (तै.उ.४-४९.) इत्यनुवाकेन मेधाम् । ततः पलाशमूले दण्डं विसृज्य अन्यदण्डमादाय सहाचार्यो गृहमागच्छतीति ॥ चतुर्थं पटलेपीत्यं यथाभाष्यं यथामति । कृतं सुदर्शनार्येण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥ सुबद्धं दुर्लभं

भाष्यं भाष्यार्थश्च सुदुर्ग्रहः । अतोऽनुकम्प्या विद्वद्विः मन्दबुद्धिशृता वयम् ॥ इति
श्रीसुदर्शनाचार्यकृतौ गृह्यसूत्रतात्पर्यदर्शने एकादशः खण्डः ॥ समाप्तश्वतुर्थः पटलः ॥

▼
(5)

>

वासश्वतुर्थमुत्तरयादत्तेऽन्यत्परिधाप्य ।

---

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.←
2. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←
3. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña.←
4. Comp. Śrauta-sūtra I, 11, 6 seqq.←
5. This is the Praṇītā water.←
6. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.←
7. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←
8. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña.←

०८ उपाकरणोत्सर्जनप्रकरणम्①

११उ ०१②

अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः १

⑤

>

▼ हरदत्तः

अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः ॥१॥ अथ शब्दः आदौ मङ्गलार्थः प्रकरणान्तरत्वात् । अतश्शब्दो हेतौ । यस्मादेतयोव्याख्यानमन्तरेण प्रयोगो न शक्यते कर्तुं अत एते व्याख्यास्यामः इति ॥१॥

⑤

>

अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः।

११उ ०२②

(आर्तव)श्रवणा(पूर्व)पक्ष
ओषधीषु जातासु
हस्तेन पौर्णमास्यां वा उध्यायोपाकर्म २

▼ विश्वास-टिप्पनी

वर्षऋताव् एव प्ररोहन्ति धन्याः।

▼
⑤

>

▼ हरदत्तः

*श्रवणापक्षे**श्रवणस्य मासस्य पूर्वपक्ष इत्यर्थः । **ओषधीषु जातासु प्रवर्षणाद् रूढासु हस्तेन नक्षत्रेण पौर्णमास्यां वा श्रावणस्य कर्तव्यमित्यर्थः ।** अध्यायस्योपाकरणं अध्यायोपाकर्मप्रारम्भ इत्यर्थः । ओषधीषु जातास्विति वचनादाजातास्वोषधीषु प्रोष्ठपद्यां भवति । तथा च कल्पान्तरं-श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यामाषाढ्यां वेति ॥२॥

▼

⑤

>

श्रवणापक्ष ओषधीषु जातासु हस्तेन पौर्णमास्यां वाध्यायोपाकर्म ॥२॥

११उ ०३②

(शिष्टाचारानुसारेण मध्याह्नात् परं)

अग्नेर् उपसमाधानाद्य्-आज्यभागान्ते

अन्वारब्धेषु (शिष्टेषु) काण्ड-ऋषिभ्यो जुहोति,

सदसस्पतये, सावित्र्या,

ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायाथर्वणवेदायेति हुत्वा

उपहोमो (= सांहितीभ्यो, याज्ञिकीभ्यो, वारुणीभ्यो, ब्रह्मणे स्वयंभुवे इति सुदर्शनसूरिः । हरदत्तस्तु जयादय इति ।)

वेदाहुतीनाम् उपरिषात् सदसस्पतिम् इत्येके ३

०८ सदसस्पतिमद्भूतम् प्रियमिन्द्रस्य

स"दसस्य"तिम् अ"द्भूतं

प्रिय"म् इ"न्द्रस्य का"म्यम् ।

सनिं" (=दानरूपम्) मेधा"म् अयासिषम् ६

▼ विश्वास-टिप्पनी

होम-स्थाने तर्पणम् बहुधा क्रियते।
होमाङ्गत्वेनाध्ययनम् इच्छन्ति केचित्।

⑤

>

▼ हरदत्तः

एवमुपाकरणस्य काल उक्तः ।

अथ प्रयोग:- अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । अग्निश्च श्रोत्रियागाराद्वाहार्यः, मन्थ्यो वा, न त्वौपासनो ब्रह्मान्मत्र सहत्वाभावात् । भार्यायाश्च सहत्वाभावात् वचनमत्र प्रयोग? ।

विद्यासंस्कारार्थमिदं कर्म वेदसंयुक्तम् । तत्राज्यभागान्ते ऽन्वारब्धेषु शिष्येषु प्रधानाहुतीजुहोति । काण्डऋषिभ्यः प्रजापतिस्सोमोऽग्निर्विश्वदेवा ब्रह्मा स्वयंभूः इति पञ्च काण्डऋषयः । तत्र प्रजापतये स्वाहेति होमः । प्रजापतये काण्डऋषये स्वाहेत्यन्ये । "सदसस्पतिमद्भुतम्" इत्यनेन सदसस्पतये जुहोति । "तत्सवितुर्" इत्येतया सावित्रै, कल्पान्तरे तथा दर्शनात् । ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय साम्वेदायार्थर्वणवेदायेति चतस्रो वेदाहुतयः । तत उपहोमाः । जयादि प्रतिपद्यते इत्यर्थः । एक आचार्या वेदाहुतीनामुपरिष्ठात् सदसस्पतिं होतव्यं मन्यन्ते ॥३॥

⑤

>

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ऽन्वारब्धेषु काण्डऋषिभ्यो जुहोति सदसस्पतये सावित्रा ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय साम्वेदायार्थर्वणवेदायेति हुत्वा उपहोमो वेदाहुतीनामुपरिष्ठात्सदसस्पतिमित्येके ॥३॥

११७ ०४②

परिषेचनान्तं कृत्वा

⑤

>

▼ हरदत्तः

तन्त्रशेषं समाप्य वेदस्य आदितः त्रीननुवाकानधीयीरन् (१) "इषे त्वोर्जेत्वा" (२) "आप उन्दन्तु" (३) "उद्भूत्यमानं" (४) "अनुमत्यै पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपति धेनुर्दक्षिणा" । एते प्राजापत्यसौम्यानेयवैश्वदेवानामादितश्चत्वारोऽनुवाकाः । (५) "सह वै देवानां चासुराणां च" इति स्वयंभुवः । एतेषां वा पञ्चानां अनुवाकानां अध्ययनम् ॥४॥

⑤

>

परिषेचनान्तं कृत्वा त्रीननुवकानादितोऽधीयीरन् ॥४॥

११उ ०५②

प्रथमोत्तमाव् अनुवाकौ वा ५

⑤

>

▼ हरदत्तः

यदि वा वेदस्य प्रथमोत्तमौ अनुवाकावधीयीरन् "इषे त्वा" (६) "भृगुर्वैवारुणिर्" इति ॥५॥

(५)

>

प्रथमोत्तमावनुवाकौ वा ॥५॥

११उ ०६②

ऋहम् एकाहं वा क्षम्याधीयीरन् ६

(५)

>

▼ हरदत्तः

यस्मिन् अहन्यु उपाकरणं कृतं
 तत आरथ्य ऋहमेकाहं वा क्षम्य विरम्याधीयीरन् ।
 उपाकृते ऋहम् एकाहं वानध्याय इत्यर्थः ।
 तत्र काण्डोपकरणे एकाहः
 पारायणोपाकरणे ऋहः ।
 अधीयीरन् इति वचनं
 उपाकृत्य ऋहाद् ऊर्ध्वं नियमेनाध्ययनं यथा स्याद् इति ॥६॥

(५)

>

ऋहमेकाहं वा क्षम्याधीयीरन् ॥६॥

११उ ०७②

यथोपाकरणमध्यायः (नाम त्रीनध्यायान् अधीयीरन् प्रथमोत्तमौ वा) ७

(५)

>

▼ हरदत्तः

येन प्रकारेणोपाकरणं कृतं तथाऽध्ययनं कर्तव्यम् । यदि सर्वेभ्यः काण्डऋषिभ्यो हुत्वा वेदादौ त्रयाणामनुवाकानामारभ्यः कृतः प्रथमोत्तमयोर्वा तथा सति यथाध्यायमध्ययनं कर्तव्यम् । यदि तु काण्डादीनां सर्वेषामारभ्यः तथा सति यथाकाण्डमध्येतव्यम् । यस्तु कृत्स्नं वेदमरण्येऽनुवाक्यानि परिहाय्य प्रागुत्सर्जनादध्येतुं न शवनोति तस्य पृथक्काण्डोपाकरणम् । तत्र तस्यैव काण्डस्यैक ऋषिः सदस्स्पतिः सावित्री वेदाहुतय उपहोमाः परिष्वनान्ते तस्यैव काण्डस्यानुवाकं एकाहमनध्यायः तस्यैव काण्डस्याध्ययनम् ॥

(५)

>

यथोपाकरणमध्यायः ॥७॥

११उ ०८②

तैषी (=पौष्टि) पक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वोत्सर्गः ८

(५)

>

▼ हरदत्तः

एवम् उपाकृत्य, अनध्याय-वर्ज
 वेदं काण्डं वा उरण्ये उनुवाक्यानि परिहाष्य
 अधीयानस्य रोहिण्याम् उत्सर्गः कर्तव्यः,
 पौर्णमास्यां वा तैषी-पक्षस्यैव ।

तत्रास्मिन् कर्मणि होमोऽपि भवति ।
 कथं भवति ? उपाकरणवत् समान-विधानाद्
 उपाकरणवद् गृहे हुत्वैव
 क्षम्यमाणं कर्म प्रतिपद्यते ।
 हिरण्य-केशिनां तु तर्पणाद् ऊर्ध्वं उदकान्ते होमः ॥८॥

▼

⑤

>

तैषीपक्षस्य रोहिण्यां पौर्णमास्यां वोत्सर्गः ॥८॥

११उ ०९②

प्राचीमुदीर्चीं वा सगणो दिशम् उपनिष्कम्य

यत्रापः पुरस्तात् सुखाः सुखावगाहा अवकिन्यः (=तीरतृणवत्यः) शङ्खिन्यः, तासाम् अन्तं गत्वा
 उभिषेकान् कृत्वा

सुरभिमत्या उब्लिङ्गाभिर् वारुणीभिर् (= "अवते हेड, उदुत्तमम्, इमं मे वरुण, तत्वा यामी"त्य एताभिः)

हिरण्यवणाभिः (= "हिरण्यवणाश् शुचयः पावका" इति चतस्रभिः) पावमनीभिर् (= "पवमानः सुवर्जनं"
 इत्येतेनानुवाकेन) इति मार्जयित्वा

अन्तर्-जल-गतो उघ-मर्षणेन (=तुचेन "ऋतं च सत्यं च" इत्य अघमर्षण-दृष्टेन) त्रीन् प्राणायामान्
 धारयित्वा

उत्तीर्याचम्योपेत्थाय

दर्भान् अन्योन्यस्मै सम्प्रदाय

शुचौ देशे प्राक्-कूलैर् दर्भेर् आसनानि कल्पयन्ति ९

मन्त्राः०५

#####०६ दधिक्राट्णो अकारिषं

(pegasus-प्रोष्ठपदासु) दधि-का"ट्णो अकारिषं

जिष्णो"र् अ"श्वस्य वाजि"नः ।

सुरभि" नो मु"खा करत्

प्र" ण आ"यौषि तारिषत् ।

#####आपो हि ष्ठा

आ"पो हि" ष्ठा" मयो-भु"वस्

ता" न ऊर्जे" (जा:) दधातन ।

महे" र"णाय (=रमणीयाय) च"क्षसे (=दशनाय) ॥

यो" वः शिव'तमो र"सस्

त"स्य भाजयतेह" नः ।

उशती"र (=कामयमाना) इव मात"रः ॥

(रसाय) त"स्मा अ"रं (=शीघ्रम्) गमाम वो

यस्य (प्रभावेण) क्ष"याय (=निवासाय) जि"च्चथ (=प्रीणयथ) ।

आ"पो (प्रजा) जन"यथा च नः ॥

(चादिषु च इति न स्वर-निघातः ।)

वारुण्यः

अ"व ते हे"क्लो" (←हेङ्ग अवज्ञाया) वरुण न"मोभिर्

अ"व यज्ञे"भिर् ईमहे" (→नयामः) हवि"र्भिः ।

क्ष"यन्" (निवसन्) अस्म"भ्यम् असुर प्रचेता

रा"जन् ए"नांसि शिश्रथः (=शिथिलीकुरु) कृता"नि ॥

उ"द् उत्तमं" वरुण पा"शम् अस्म"द्

अ"वाधमं" वि" मध्यमं" श्रथाय

अ"था वय"म् आदितिय व्रते" त"व

अ"नागसो अ"दितये सियाम

इम्" मे वरुण श्रुधी (=श्रुणु)
ह"वम् (=आह्वानम्) अद्या" च मृळय (=सुखय)।
त्वा"म् अवस्यु"र् आ" चके (=अवदन्)॥

त"त् त्वा यामि ब्र"ह्यणा व"न्दमानस्
त"द् आ" शास्ते य"जमानो हवि"र्भिः ।
अ"हेळमानो (=अकृथ्यन्) वरुणेह" बोध्य् उ"रुशंस
मा" न आ"युः प्र" मोषीः ॥

हिरण्यवर्णश् शुचयः

हिरण्यवर्णश् शुचय~ पावुका,
यासुं जातश् कृशयपो, यास्व इन्द्रः ।
अुग्नियैः या गर्भिन् दधिरे, विरूपास् -
ता नु आपुश् शँ स्युना भवन्तु ।

यासुँ राजा वरुणो याति मध्ये,
सत्यानुते अंवपश्युज् जनानाम् ।
मुधुश्-चुतश् शुचयो याऽ पावुकास् -
ता नु आपुश् शँ स्युना भवन्तु ।

यासान् देवा दिवि कृष्णन्ति भुक्षयैः -
या अन्तरिक्षे बहुधा भवन्ति ।
याऽ पृथिवीम् पर्यसुन्दन्ति शुक्रास् -
ता नु आपुश् शँ स्युना भवन्तु ।

शिवेनं मा चक्षुषा पश्यतापश् -
शिवयां तुनुवोप स्पृशत् त्वचम् मे ।
सर्वां अुर्नैर् अप्सु-षदों हुवे वो,
मयि वर्चो बलम् ओजो नि धन्त ।

पवंमानुस् सुवर्-जनः ।
पुवित्रैण् (नाना-विषयेषु) विचर्षणिः ।
य~ पोता स पुनातु मा ।

पुनन्तु मा देवजुनाः ।
पुनन्तु मनवो धिया ।
पुनन्तु विश्वं आयवः (=मनुष्याः) ।

जातंवेद~ पुवित्रंवत् ।
 पुवित्रेण पुनाहि_(=पुनीहि) मा ।
 शुक्रेण देवृ दीद्यंत् ।
 अग्ने क्रत्वा_(=प्रज्ञया) क्रतूर् अनुं ॥46॥

यत् तें पुवित्रंम् अुचिष्मि ।
 अग्ने वितंतम् अन्तुरा ।
 ब्रह्म तेन पुनीमहे ।

उभाभ्यान् देव सवितः ।
 पुवित्रेण सुवेन च ।
 इदम् ब्रह्मं पुनीमहे ।₍₅₎

वैश्वदेवी पुनती देव्य् आगांत्_(=आगच्छतु) ।
 यस्यै ब्रह्मीस् तनुवो वीत-पृष्ठाः_(=कान्त-स्तुतयः) ।
 तया मदन्त्स् सधु-माद्येषु_(=सह माद्यान्ति येषु सवनेषु) ।
 वृयं स्याम् पतंयो रथीणाम् ॥47॥

वैश्वानुरो रुश्मिभिर् मा पुनातु ।
 वातं~ प्राणेनेष्विरो_(←इष गतौ) मंयोभूः ।
 द्यावांपृथिवी पर्यस्या पर्योभिः_(इति क्रमशः) ।
 ऋतावर्ती_(=ऋतवत्यौ) युजियें मा पुनीताम् ।

बृहद्विस् सवितुस् तृभिः_(=त्रिभिः [लोकगणनया]/ तृप्तते: करणे क्विपु) ।
 वर्षिष्ठैर्_(=प्रवृद्ध-धर्मैः) देवृ मन्त्वभिः_(=मननीयैः) ।
 अग्ने दक्षै~ पुनाहि मा ।

येनं द्वेवा अपुनत ।
 येनापो द्विव्यङ् कशः_(←कशेर् गतिकर्मणोऽसुन्) ।
 तेनं द्विव्येनु ब्रह्माणा ॥48॥
 इदम् ब्रह्मं पुनीमहे ।

य~ पांवमानीर् अध्येति ।
 ऋषिभिस् सम्भृतैः रसम् ।
 सर्वुं स पूतम् अंशजाति ।
 स्वदितम्_(=स्वादुकृतं) मांतरिश्वंना_(=वायुना) ।

पावमानीर् यो अृध्येति ।
ऋषिभिस् सम्भृतुं रसंम् ।
तस्मै सररस्वती दुहे ।
क्षीरं सुर्पिर् मधूदुकम् ।

पावमानीस् स्वस्त्य-अयनीः ॥49॥
सु-दुघा हि पयंस्वतीः ।
ऋषिभिस् सम्भृतो रसः ।
ब्राह्मणेष्व अमृतं हितम् ।

पावमानीर् दिशन्तु नः ।
इमल् लोकम् अथो अमुम् ।
कामान्त् समर्धयन्तु नः ।
देवीर् देवैस् समाख्यताः ।

पावमानीस् स्वस्त्य-अयनीः ।
सु-दुघा हि घृतश-चुतः (क्षारयित्र्यः) ।
ऋषिभिस् सम्भृतो रसः ॥50॥
ब्राह्मणेष्व अमृतं हितम् ।

येन देवाऽपुवित्रेण ।
आत्मानं पुनर्ते सदा ।
तेन सुहसं-धारेण ।
पावमान्योऽपुनन्तु मा ।

प्राज्ञापुत्यम् पुवित्रं ।
शुतोद्यामँ हिरण्मयं ।
तेन ब्रह्म-विदो वृयम् ।
पूतम् (यथा तथा स्वीयम्) ब्रह्मं पुनीमहे ।

इन्द्रंस् सुनीती (त्या) सुह मां पुनातु ।
सोमंस् स्वस्त्या वरुणस् समीच्या (=सम्यगञ्चनया) ।
युमो राजा प्रमुणाभिं (प्रमारिकाभिः) पुनातु मा ।
जातवेदा मा+ञ्जर्यन्त्या पुनातु ॥51॥

▼ विस्तारः (द्रष्टुं नोद्यम्)

जले निमज्जने विनियोग आपस्तम्बगृह्यसूत्र उक्तः ।

ऋतं च सत्यं चाभीद्वात्
 त "पसो" उद्धजायत ।
 त "तो रा" त्रिर् (रात्र्य् इति शाकले) अजायत
 त "तः समुद्रो" अर्णवः" ($\leftarrow$ अर्णः = जलम्) ॥

समुद्रा "द् अर्णवा" द् ($\leftarrow$ अर्णः = जलम्) अ "धि
 संवत्सरो" अजायत ।
 अहो-रात्रा "णि विद्" धद्
 विं "श्वस्य (नेत्राभ्यां) मिष्ठो" (प्राणिजातस्य) वशी" (प्रजापतिर् *demiurge*) ॥

सूर्या-चन्द्रम् "सौ धाता"
 यथा-पूर्वं "म् अकल्पयत् ।
 दि "वं च पृथिवीं" चान्तं "रिक्षम् अ" थो स्वः_(=लोक-विशेषम्) ॥

⑤

>

▼ हरदत्तः

सगण सशिष्यः यत्रापः पुरस्तादिति यत्र देशे पूर्वस्यां दिशि अपः पश्यतीत्यर्थः । सुखाः
 सुखस्पर्शाः । सुखावगाहाः सुतीर्थाः यास्व् अवका भवन्ति ताः अवकिन्यः, तथा शंखिन्यः,
 तासाम् अनन्तं समीपं गत्वा
 अभिषेकान् कुंभैः कृत्वा

ततः सुरभिमत्या = दधिक्राट्णण इत्येतया
 इब्लिङ्गाभिः: "आपोहि ष्ठा मयो भुव" इति तिसृभिः
 वारुणीभिः: "अवते हेड, उदुत्तमम् इमं मे वरुण, तत्वा यामी" त्य् एताभिः: हिरण्यवर्णीयाभिः:
 "हिरण्यवर्णश्शुचयः पावका" इति चतसृभिः
 पावमानीभिः: "पवमानः सुवर्जन" इत्येतेनानुवाकेन
 मार्जित्वा अभ्युक्ष्य, प्रतिमन्त्रं क्रियाभ्यावृत्तिः - प्रतिपादम् इत्य् अन्ये ।

ततो उन्तर्जल-गतः जलस्यान्तर् निमग्नो
 उघमर्षणेन तुचेन "ऋतं च सत्यं च" इत्य् अघमर्षण-दृष्टेन
 त्रीन् प्राणायामान् धारयति ।

सर्वत्र सगण इत्येव ।

अप्सु निमज्ज्यैतम् अनुवाकं सकृज् जपति - स एकः प्राणायामः ।
एवं त्रिर् धारयित्वोत्तीर्ण
गृह्यान्तर-दर्शनात् प्रक्षालितोपदातान्य् आक्लिष्टानि वासांसि परिधाय +
आचम्प्योत्थाय
द्वौ संभूय दर्भानन्योन्यस्मै संप्रदाय

ततः शुचौ देशे उदकान्त एव स्थण्डिलानि पृथक्कृत्वा
दर्भैः प्राग्नैः आसनानि कल्पयन्ति ॥९॥

केभ्यः? देवेभ्यः पितृभ्यः ऋषिभ्यश्च ।

⑤

>

प्राचीमुदीर्चीं वा सगणो दिशमुपनिष्क्रम्य यत्रापः पुरस्तात् सुखाः सुखावगाहा अवकिन्यः
शङ्खिन्यः तासामन्तं गत्वाभिषेकान् कृत्वा सुरभिमत्याब्लिङ्गाभिर्वरुणीभिर्हरण्यवर्णाभिः
पावमानीभिरिति मार्जयित्वाऽन्तर्जलगतोऽधर्मर्षणेन त्रीन् प्राणायामान्
धारायित्वोत्तीर्ण्याचम्प्योपोत्थाय दर्भानन्योन्यस्मै सम्प्रदाय शुचौ देशे प्राक्कूलैर्दर्भैरासनानि
कल्पयन्ति ॥९॥

११उ १०②

ब्रह्मणे, प्रजा-पतये, बृहस्-पतये,
ऽग्नये, वायवे, सूर्याय,
चन्द्रमसे, नक्षत्रेभ्यः,
ऋतुभ्यस्, संवत्सराय,
इन्द्राय राजे, सोमाय राजे, यमाय राजे, वरुणाय राजे, वैश्रवणाय राजे,
वसुभ्यो, रुद्रेभ्य, आदित्येभ्यो,
विश्वेभ्यो देवेभ्यस्, साध्येभ्यो,
मरुदृभ्य, ऋभुभ्यो,
भृगुभ्यो, ऽङ्गिरोभ्य, (कल्पयामि) इति (२४) देवगणानाम् (स्थापन-क्रमेण +उदग-अपवर्गाण्य् आसनानि
दर्भैः प्राग्नैः कल्पयति) १०

⑤

>

▼ हरदत्तः

देवगण इति देवानां च तद्गणानां चेत्यर्थः । अत्र ब्रह्मादि दश देवताः । इन्द्रादयः पञ्च राजानः । वस्वादयः दश देवगणाः । सर्वान्ते कल्पयन्तीति वचनात् सर्वत्र कल्पयामीत्यस्य सम्बन्धः । ब्रह्मणे कल्पयामि प्रजापतये कल्पयामीति । एतानि पञ्चविंशतिरासनान्युदगपवर्गाणि । तर्पणं चैषां दैवेन तीर्थेन भवति ॥१०॥

▼

⑤

>

ब्रह्मणे प्रजापतये बृहस्पतयेऽनये वायवे सूर्याय चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यः ऋतुभ्यस्संवत्सराय इन्द्राय राजे सोमाय राजे यमाय राजे वैश्रवणाय राजे वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्साध्येभ्यो मरुद्भ्य ऋभुभ्यो भृगुभ्योऽङ्गिरोभ्य इति देवगणानाम् ॥१०॥

११उ ११②

अथर्षयः -

विश्वामित्रो जमदग्निर् भरद्वाजो गौतमो ऽत्रिर् वसिष्ठः (अरुन्थत्या: कल्पान्तर-दर्शनात्) कश्यप इत्य् एते सप्तर्षयः।

सप्तर्षिभ्यः (देवानाम् उत्तरत आसनानि दर्शः) कल्पयित्वा, दक्षिणतो (प्राचीन-प्रवणे) ऽगस्त्याय कल्पयन्ति ११

▼

⑤

>

▼ हरदत्तः

देवानाम् उत्तरतः सप्तर्षीणामासनानि, दक्षिणतोऽगस्त्याय, कश्यपाद् ऊर्ध्वम् अरुन्धत्याः (५),

(१) गृह्यान्तरदर्शनात् ॥११॥

▼
⑤

>

अथर्वयः — विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो गौतमोऽत्रिर्विसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्तर्षयः सप्तर्षिभ्यः कल्पयित्वा दक्षिणतोऽगस्त्याय कल्पयन्ति ॥११॥

११उ १२२②

(निवीतिन उत्तरत उदीचीनप्रवण उदगग्रैदर्भः प्राग्-अपवगण्य आसनानि)
ततो यावद् (सप्तर्षिभः) एक-वैद्य-अन्तैः कल्पयन्ति १२

▼ विश्वास-टिप्पनी

हिरन्यकेश्यनुसारेण -

- कृष्ण-द्वैपायनाय जीतू-कण्याय तरुक्षाय तृणी-बिन्दवे
- वर्मिणे वरूथिने वाजिने
- वाजश्रवसे सत्यश्रवसे सुत्रवसे सुतश्रवसे
- सोमशुष्मायणाय सत्ववते
- बृहदुक्थाय वामदेवाय वाजिरत्नाय हर्यज्वायनायोदमयाय
- गौतमाय ऋणज्जयाय ऋतञ्जयाय कृतञ्जयाय धनञ्जयाय
- बभ्रवे त्र्यरुणाय त्रिवर्षाय त्रिधातवे शिबिन्ताय पराशराय
- विष्णवे रुद्राय स्कन्दाय काशीश्वराय श्वराय
- धर्मायार्थाय कामाय क्रोधाय
- वसिष्ठयेन्द्राय तव्षे कर्त्रे धर्त्रे धात्रे मृत्यवे
- सवित्रे सावित्रै
- वेदेभ्यश्च पृथक्
- पृथग् ऋग्वेदाय यजुर्वेदाय सामवेदायार्थवेदायेति हासपुराणायेति ६

▼

⑤

>

▼ हरदत्तः

**ततः अनन्तरं, यावन्तः एकवेद्यन्ताः समान-वेद्य-अन्ताः
कैः? सप्तर्षिभिः,
तेभ्यः कल्पयन्ति ।**

के पुनस्ते? कृष्णद्वैपायनादय ऋषयः । एतदुक्तं भवति - कृष्ण-द्वैपायनाय जातूकण्याय तरुक्षाय तृणबिन्दवे सोम-शुष्मिणे सोम-शुष्काय वर्मिणे सनद्-वाजाय बृहद्-उक्थाय वामदेवाय वाच (ज?)रत्नाय हरित-यज्वन उद-मयाय गौतमाय ऋणज्-जयाय कृतज्-जयाय बध्रवे ऋ-अरुणाय त्रिधातवे त्रिवर्षाय शिबिन्ताय पराशराय कृतज्-जयायन्द्राय मृत्यवे कर्त्रे त्वष्ट्रे धात्रे सवित्रे भृत-श्रवसे सावित्रै वेदेभ्यश् चेति पृथक् ।

एते कृष्णद्वैपायनादयश् चतुस्त्रिंशद् ऋषयः । वेदाश् चत्वार इत्य् अष्टात्रिंशद् एकवेद्यन्ताः सप्तर्षिभिः ।

केचिद् अथर्वाङ्गिरस इतिहास-पुराणानि सर्प-देवजनान् सर्व-भूतानीत्य् एतेषामपि वेदग्रहणेन ग्रहणमिच्छन्ति; कल्पान्तरे तथा दर्शनात् ॥१२॥

▼

⑤

>

ततो यावदेकवैद्यन्तैः कल्पयन्ति ॥१२॥

११७ १३②

प्राचीनावीतानि कृत्वा

(देवानाम् अगस्त्यस्य च दक्षिणा-प्रवणदेशे दक्षिणाग्रैः प्रत्यग्-अपवर्गम्) दक्षिणतो वैशम्पायनाय, पैङ्गये, तित्तिरये, उखाय, आत्रेयाय पदकाराय, कौण्डिन्याय वृत्तिकाराय, बौधायनाय प्रवचनकाराय, आपस्तम्बाय सूत्रकाराय, भरद्वाजाय सूत्रकाराय, सत्याषाढाय हिरण्यकेशाय,

आचार्येभ्य ऊर्ध्व-रेतोभ्य, एकपत्नीभ्यो वानप्रस्थेभ्यः
कल्पयामीति (दर्भेर् आसनानि कल्पयति) ॥ १३

⑤

>

▼ हरदत्तः

ततः सर्वे प्राचीनावीतानि कृत्वा वैशम्पायनादिभ्यो द्वादशभ्य आसानानि कल्पयन्ति दक्षिणतो
देवानाम् अगस्त्यस्य च । तत्र दक्षिणा-प्रवणदेशे दक्षिणाग्रैः प्रत्यगपर्वग्म्(स.गृ.२.१९-७.) इति
कल्पान्तरम् ॥१३॥

⑤

>

प्राचीनावीतानि कृत्वा दक्षिणतो वैशम्पायनाय पैङ्गये तित्तिरये उखायात्रेयाय पदकाराय,
कौण्डिन्याय वृत्तिकाराय, बौधायनाय प्रवचनकाराय, आपस्तम्बाय सूत्रकाराय, भरद्वाजाय
सूत्रकाराय, सत्याषाढाय हिरण्यकेशाय, आचार्येभ्य ऊर्ध्वरेतोभ्य, एकपत्नीभ्यो वानप्रस्थेभ्यः
कल्पयामीति ॥१३॥

११उ १४②

अथ यथास्वं (=जीवपितृकत्वं परिगणय) पितृभ्यः कल्पयन्ति
मातामहेभ्यश्च पृथक् १४

⑤

>

▼ हरदत्तः

यथास्वं यस्य ये पितरः पितामहाः प्रपितामहा मातामहाश्च मातुर्ये पितृपितामहप्रपितामहाः
सर्वेभ्य उभयेभ्यः कल्पयन्तीत्यर्थः । प्राचीनावीतानि कृत्वा दक्षिणत इति चानुवर्तते । तत्र यथास्वं
पित्रादीनां नामभिः कल्पनं-रुद्रशर्मणे विष्णुशर्मण इति । अन्ये पितृभ्य इत्येव कल्पयन्ति ।
किमर्थं तर्हि यथास्वमिति? जीवपितृकाणामिहापि पिण्डदानवद्वपायविशेषप्रतीत्यर्थः ॥१४॥

▼

⑤

>

अथ यथास्वं पितृभ्यः कल्पयन्ति मातामहेभ्यश्च पृथक् ॥१४॥

११उ १५②

यज्ञोपवीतानि कृत्वा
तेष्व् एव देशेषु, तथैवानुपूर्व्या, तैर् एव नामभिर्,
देवान् ऋषींश्च तर्पयन्ति ।
वैशम्पायन-प्रभृतीस् तु मातुः प्रपितामह-पर्यन्तान् प्राचीनावीतिनस् तर्पयन्ति ।
"अमुं तर्पयाम्य्, अमुं तर्पयाम्य्, अमुं तर्पयामी"ति १५

▼

⑤

>

▼ हरदत्तः

अथ कल्पान्तरे दृष्टे विशेषः-अमुष्मै नमोऽमुष्मै नम इति गन्धपुष्पधूपदीपैः, अमुष्मै स्वाहामुष्मै
स्वाहेत्यन्नेन, अमुं तर्पयाम्यमुं तर्पयामीति फलोदकेनेति(भा.गृ.३-११) (स.गृ.२-२०-५,६,७) ॥
१५॥

▼

⑤

>

यज्ञोपवीतानि कृत्वा तेष्वेव देशेषु तयैवानुपूर्व्या तैरेव नामाभिर्देवानृषींश्च तर्पयन्ति
वैशम्पायनप्रभृतींस्तु मातुः प्रपितामहपर्यन्तान् प्राचीनावीतिनस्तर्पयन्ति - अमुं तर्पयाम्यमुं
तर्पयाम्यमुं तर्पयामीति ॥१५॥

११उ १६②

▼

⑤

>

अभिष्यन्ते (=प्रार्थयन्ते [स्नानादिकं सहैव कर्तु]) वान्योन्यम् १६

▼

⑥

>

▼ हरदत्तः

आप्नोतेरेतद्रूपम् । अभिष्या प्रार्थना । इहोत्सर्जने कर्मणि शिष्याणामुपाध्यायस्य च स्नानादिषु
कर्मसु सह प्रवृत्तिश्चोदिता । सर्वत्र वहुचननिर्देशात् अभिषेकान् कृत्वाऽसनानि कल्पयन्तीति ।
तत्रायं विशेषो वैकल्पिक उपदिश्यते । अन्योन्यमभिष्यन्ते वा द्वौ द्वौ सम्भूयान्योऽन्यं प्रार्थयन्ते
वासःप्रवृत्यर्थं न सर्वे सहेति । अधीत्सन्त इति पाठे ऋध्यतेरेतद्रूपम् । उपसर्गवशाच्च स एवार्थः ।
ये त्वधिशब्दात् परं तकारमेवाधीयते न ररेफमपि तेषां धातुर्मग्नार्थं एव ॥१६॥

▼

⑥

>

अभिष्पन्ते वान्योन्यम् ॥१६॥

११उ १७②

▼

⑤

>

यज्ञोपवीतानि कृत्वा त्रीनादितोऽनुवाकानधीयीरन् १७

▼

⑥

>

▼ हरदत्तः

अध्ययनप्रकार उपाकरणे व्याख्यातः ॥१७॥

▼

⑥

>

यज्ञोपर्वतानि कृत्वा त्रीनादितोऽनुवाकानधीयीरन् ॥१७॥

११उ १८②

⑤

>

काण्डादीन्प्रथमोत्तमौ वा १८

⑥

>

▼ हरदत्तः

अयमपि विकल्प उपाकरणे व्याख्यातः ॥१८॥

⑥

>

काण्डादीन् प्रथमोत्तमौ वा ॥१८॥

११उ १९②

⑤

>

"काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती" ति द्वाभ्यामुपोदके दूर्वा रोपयन्ति ॥१९॥

काण्डात्-काण्डात् प्ररोहन्ती

परुष~परुषु~ (=पर्वणः पर्वणः) परिं ।

एवा नौं दूर्वे प्र तंनु

सुहसेण शुतेने च ।

▼

⑥

>

▼ हरदत्तः

अथ समूलं दूर्वास्तम्बमाहत्य तमुदकस्य समीपे रोपयति । यथा दूर्वा प्ररोहति तथा निखनन्ति "काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती" ति द्वाभ्यामृभ्याम् । तत्र दूर्वा इत्येकवचनश्रवणात् एक एव मुख्यो निखनति तमितरेऽन्वारभैरन् । अन्ये प्रतिपूरुषमिच्छन्ति ॥ १९ ॥

▼

⑥

>

"काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती" ति द्वाभ्यामुपोदके दूर्वा रोपयन्ति ॥१९॥

११उ २०②

▼

⑤

>

अपः प्रगाह्योदधिं कुर्वन्ति (^{=क्षोभयन्ति}) २०

▼

⑥

>

▼ हरदत्तः

अथापः प्रविश्य तत्रोदधिं कुर्वन्ति । उदधिः समुद्रः तमिव क्षोभयन्तीत्यर्थः ॥२०॥ कथं तदित्याह-

▼

⑥

>

अपः प्रगाह्योदधिं कुर्वन्ति ॥२०॥

११उ २१②

▼

⑤

>

सर्वतः परिवार्योर्मिमन्तः कुर्वन्ति २१

⑥

>

▼ हरदत्तः

बहुभिः परिवार्य सर्वतस् सन्निरुद्ध यथोर्मयस्तत्रोत्पद्यन्ते तथा कुर्वन्तीत्यर्थः । एवं त्रिः कुर्वन्ति ॥ २१ ॥

⑥

>

सर्वतः परिवार्योर्मिमन्तः कुर्वन्ति ॥२१॥

११उ २२②

⑤

>

उद्ग्राह्य +आतमितोर् (=श्रमं यावत्) आजिं (प्राचीमुदीचीं वा) धावन्ति २२

⑥

>

▼ हरदत्तः

उद्ग्राह्य उत्तीर्य आत्मितोः आश्रमजननात् आजिं धावन्ति । प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमभिधावन्ति ।
तथापवर्गः ॥२२॥

▼

⑥

>

उद्ग्राह्याऽत्मितोराजिं धावन्ति ॥२२॥

११उ २३②

▼

⑤

>

प्रत्येत्य

+अभिदानानि (=??) सक्तुभिर् ओदनेनेति
ब्राह्मणान् भोजयित्वा वाचयति २३

▼

⑥

>

▼ हरदत्तः

प्रत्येत्य गृहान् प्रविश्येत्यर्थः । आशिषः पुण्याहाद्याः पुण्याहं स्वस्त्यृध्यतामिति वाचयित्वेति ॥
२३॥

▼

⑥

>

प्रत्येत्याभिदानादि सक्तुभिरोदनेनेति ब्राह्मणान् भोजयित्वा वाचयति ॥२३॥

११उ २४②

▼

⑤

>

एवं पारायण (-यथारुच्यध्ययनमिति केचित्) समाप्तौ च -
काण्डादि (-अध्ययन-) दूर्वारोपणोदधि-धावनवर्जम् २४

▼

⑥

>

▼ हरदत्तः

यथास्मिन् वार्षिके ५४ अध्याये समाप्ते
उत्सर्गश् चोदितः
एवम् एव पारायण-समाप्नाव् अपि कर्तव्यम् । तत्र वज्याणि-
काण्डादीनामध्ययनं, दूर्वारोपणमुधिकरणमाजिधावनं चेति ॥२४॥

काण्डादि-ग्रहणात् पारायणाध्ययने यथाकाण्डम् एवाध्ययनम्
न तु सम्भिन्नस्य पाठस्येति केचित् । अन्ये तु काण्डादि-ग्रहणस्योपलक्षणत्वात्
सर्व-प्रकारस्यानुवाकाध्ययनस्य प्रतिषेधः । पारायणे च यथारुच्याध्ययनामित्याहुः ॥२५॥

⑥

>

एवं पारायणसमाप्तौ च काण्डादि दूर्वारोपणोदधिधावनवर्जम् ॥२४॥

११उ २५②

(पारायण-समाप्तौ) प्रत्येत्य ब्राह्मण-भोजनादि कर्म प्रतिपद्यते २५

⑤

>

▼ हरदत्तः

MISSING??

⑤

>

प्रत्येत्य ब्राह्मणभोजनादि कर्म प्रतिपद्यते ॥२५॥

११उ २६②

एवम् एवाद्विर् (एवासनादिवर्जम्) अहरहर् देवान् ऋषीन् पितृंश् च तर्पयेत् ॥२६॥

▼

⑤

>

▼ हरदत्तः

अद्विर् इति वचनात्

अहरहस् तर्पणम् अद्विर् एव । तेनोत्सर्गकर्मणि पूर्वोक्तानां गन्धादीनामपि प्रवृत्तिः ।

अहरहस् तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरम्
कल्पान्तरे दर्शनात् ॥२६॥

इति गृह्यसूत्रावृत्तावनाकुलायां उपाकर्मोत्सर्जनपटलः ॥

▼

⑤

>

एवम् एवाद्विर् अहर्-अहर् देवान् ऋषीन् पितृंश्च तर्पयेत् ॥२६॥

०९ समावर्तनम्①

१२ ०१ वेदमधीत्य स्नास्यन्②

वेदमधीत्य स्नास्यन् प्राग् उदयाद् व्रजं प्रविश्यान्तलोम्ना चर्मणा द्वारम् अपिधायास्ते १

⑤

>

▼ Oldenberg

1. Having studied the Veda, when going to take the bath (which signifies the end of his studentship), he enters a cow-shed before sunrise, hangs over its door a skin with the hair inside, and sits there.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

पूर्वोपनयनं व्याख्यातम् । उपनीतस्य च धर्मशास्त्रे "अथ ब्रह्मचर्यविधिः" (आप.ध.१-२-१८.) इत्यारभ्य धर्मा उपदिष्टाः । अध्यायकाण्डव्रतानामुपाकरणसमापनयोर्विधिश्च "उपाकरणे समापने च ऋषिः प्रज्ञायते" (आप.गृ. ८-१०.) इत्यत्र सम्पूर्णमेव व्याख्यातः । अथेदानीं, वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥ (याज्ञ.स्मृ. १-५१.) इत्यादिवचनार्थानुष्ठानेन कृतकृत्यस्य गुरुकुलात् समावृत्तस्यानुष्ठेयं समावर्तनापरपर्यायं स्नानाख्यं कर्म व्याख्यायते । केचित् "उपाकरणे समापने च" (आप.गृ. ८-१) इत्यत्रैतयोः कल्पस्याप्रसिद्धत्वात्, अवश्यमन्यत्र प्रसिद्ध आश्रयितव्य इति वदन्तः "अथात उपाकरणोत्सर्जने व्याख्यास्यामः, इत्यादिकं व्रतपटलं नाम उपनयनानन्तरं व्याचक्षते । नैतत्; "उपाकरणे समापने च" (आप.गृ. ८-१.) इत्यत्रैवानयोर्विध्योर्भाष्यकारेण सम्पूर्णमेव व्याख्यातत्वात्, व्रतपटलाध्ययनस्य च विप्रतिपन्नत्वात्, भाष्ये प्रसङ्गभावाच्च ॥

▼ हरदत्तः

एवमुपनीतश्वरितब्रह्मचर्योऽधीतवेदषडङ्गो यद्याचार्यकुलादन्यमाश्रमं प्रेषुर्भवति तस्य स्नानं नाम कर्मोपदिश्यते । यस्मिन् कर्मणि नियमेन विशिष्टं स्नानं विधिवत् भवति तदेतत् स्नानमित्युच्यते । स्नानं समावर्तनं तत् करिष्यन्नित्यर्थः । प्रागुदयाद् इत्यादित्पोदयो गृह्णते । नैनमेतदहरादित्य इति दर्शनात् । **व्रजं गोष्ठम् । अन्तः अभ्यन्तरं लोमानि यस्य तेन चर्मणा यस्य कस्यचित्

मृगस्य । आसनवचनं निष्कमणप्रतिषेधार्थम् । वेदम् इत्यविवक्षितमेकवचनम् । वेदं वेदौ वेदान् वा अधीत्य पाठतश्चार्थतश्चाधिगम्येत्यर्थः । स्नास्यन्निति वचनं नैषिकस्य उत्तरं कर्म मा भूदिति ॥ ३ ॥

▼ सुदर्शनः

वेदं मन्त्रब्राह्मणलक्षणम् । एकवचनं जात्यभिप्रायम् ; "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम्" ॥ (म.स्मृ.३-२) इति मनुवचनात् । अधीत्य पाठतश्चार्थतश्चाधिगम्य, सषडङ्गं समीमांसं वेदमधीत्येत्यर्थः । अधीत्येति च विधिः । "वेदं ब्रतनि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा । इत्यस्य प्रदर्शनार्थः । स्नास्यन् स्नानाख्यं कर्म करिष्यमाणः प्रागुदयात् प्रागादित्योदयात् । ब्रजं गोशालां परिश्रितां **प्रविश्ये**त्यादि व्यक्तार्थम् ॥९॥

⑤

>

वेदमधीत्य स्नास्यन् प्रगुदयादब्रजं प्रविश्यान्तर्लोम्ना चर्मणा द्वारमपरिधायास्ते ॥

१२ ०२ नैनमेतदहरादित्योऽभितपेत् ②

नैनमेतदहरादित्योऽभितपेत् २

⑤

>

▼ Oldenberg

2. On that day the sun should not shine upon him.

▼ हरदत्तः

एनं एतत्कर्म कुर्वाणम् । **एतदहः**एतस्मिन्नहनि कदाचिदपि नाभितपेदादित्यः । तेन मूत्रपुरीषादिकमपि तत्रैव ब्रजे छायायामपि कर्तव्यम् । आदित्यग्रहणादग्नितापस्य न प्रतिषेधः ॥ २ ॥

▼ सुदर्शनः

अस्मिन्नहनि यावदस्तमयं मूत्रपुरीषोत्सर्जनार्थमध्यसौ मण्डपाद्धर्हिन् निर्गच्छेतित्यर्थः ॥२॥

▼

⑤

>

नैनमेतदहरादित्योऽभितपेत्।

१२ ०३ मध्यन्दिने उन्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते ②

मध्यन्दिने उन्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते (शम्या: परिधि:, सकृत्पात्राणि मानुषाणि, स्नातक एव कर्ता)

पालाशीं समिधमुत्तरया ("इम स्तोम"मित्येतया) ५५धाय

अपरेणान्मि कट एरकायां (कटप्रकृतिभूते तृणे) वोपविश्य

उत्तरया ("त्र्यायुष"मित्येतया) क्षुरमभिमन्त्र्योत्तरेण यजुषा ("शिवो नामासी"त्यनेन) वज्रे प्रदायापां
संसर्जनाद्याकेशनिधानात् समानम् ३

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

3. 1 At noon, after (the ceremonies) from the putting (of wood) on the fire down to the Ājyabhāga oblations (have been performed), he puts a piece of Palāśa wood on (the fire) with the next (verse; M. II, 7, 1), sits down to the west of the fire on a mat or on erakā grass, recites the next (verse, II, 7, 2) over a razor, and hands it over to the barber with the next Yajus (II, 7, 3). (The rites) beginning with the pouring together of

(warm and cold) water down to the burying of the hair are the same as above (comp. M. II, 7, 4).

▼ हरदत्तः

अथ तस्मिन्नहनि मध्यन्दिने कर्म प्रतिपद्यते । अग्नेरुपसमाधानादि । शम्या: । सकृत्पात्राणि क्षुरादिभिस्सह । स्वयमेव कर्ता नाचार्यः । आज्यभागान्तवचनं समिदाधानादेरुत्तरस्य कर्मणः कालोपदेशार्थम् । अनेनैव तन्त्रप्राप्तावपि सिद्धायां अग्नेरुपसमाधानादिवचनं तन्त्रारभ्यस्यैव मध्यन्दिननियमः, न कृत्स्नस्य कर्मणः । उत्तरया ऋचा "इमं स्तोमम्" इत्येतया । न स्वाहाकारः, जुहोतिचोदनाभावात् । कटः प्रसिद्धः एरका तत्प्रकृतिभूतं तृणम् । कशिष्वित्यन्ये । उत्तरया ऋचा "त्रायुषम्" इत्येतया । क्षुरमभिमन्त्र्य । उत्तरेण यजुषा "शिवो नामासि" इत्यनेन । वप्ता नापितः नाचार्यः । तस्मै क्षुरं प्रदाय ततः "उष्णाः शीतास्वानीये" त्यादि यदपां संसर्जनादि कर्म केशनिधानान्तं तदुपनयनेन समानम् । किं? कारयतीत्यध्याहारः । केन कारयति? आचार्येण । यद्यप्याचार्यकुलादयं निवृत्तः, तथापि स्नान काले विवाहकाले च समवैत्याचार्यः । समानवचनसामर्थ्यात् । योऽस्यापचित्स्तमितरया (आप.गृ.३-९.) इति च दर्शनात् । स्पष्टं चाश्वलायनके- अथेतान्युपकल्पयति समावर्तमानःः (र्त्यमाने) (आश्व.गृ.३-७-१.) इत्यादि । अन्ये त्वाचार्यकुल एव समावर्तनमिच्छन्ति । तत्राचार्यसंसर्जनोन्दने कृत्वा क्षुरं नापितादपादाय प्रतिदिशं प्रवाप्य पुनस्तस्मै प्रदाय तं च वपन्तमुत्तरयानुमन्त्रयते । एवमन्तमाचार्यकर्म ॥३॥

▼ सुदर्शनः

यथा मध्यन्दिने प्रधानहोमा भवन्ति तथा कर्म कुर्यात् । अत्र तु तन्त्रोपदेशोऽस्याज्यप्रधान हविष्वात् । "आज्यभागान्ते" इति च क्रमार्थम् । आज्यभागान्ते कृते समिदाधानमेव, न पुनरर्थकृत्यमपीति । अत्र च पात्रप्रयोगे दव्यादीनि द्वन्द्वम्, क्षुरकटादीनि सकृदेव, शम्याश्च परिधर्थ । केचित् दव्यादीन्यपि सकृदेवेति । पालाशीं पलाशवृक्षावयवभूताम् उत्तरया "इमं स्तोमम्" इत्येतया । कटः प्रसिद्धस्तृणमयः । एरका कटप्रकृतिभूतं पङ्कितिकटाख्यं तृणम् । केचित् कशिष्विति । उत्तरया त्रियायुषम्** इत्येतया उत्तरेण यजुषा "शिवो नामासि" इत्यनेन । वष्टे वपनकर्त्रं कस्मैचिन् मन्त्रविदे ब्राह्मणाय तत् क्षुरं प्रयच्छति । केचित्- इहाप्याचार्यो वपनं प्रारभते, नापितस्तु वप्ता अस्मै प्रयच्छतीति । तदयुक्तम्- इहाचार्यस्यैवाभावात्, नापितस्यामन्त्रज्ञत्वाच्च । "अथानुवाकस्य प्रथमेन यजुषा" इत्यारभ्य "तस्मिन् केशानुपयम्योत्तरयोदुम्बरमूले दर्भस्तम्बे वा निदधाति" (आप.गृ.१०-८) इत्येवमन्तमुपनयनेन समानं, भवतीति शेषः ॥३॥

⑤

>

मध्यन्दिनेऽनेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते पालाशीं समिधमुत्तरयाऽऽधायापरेणाग्निं कट एरकायां
वोपविश्योत्तरया क्षुरमाभिमन्त्रोत्तरेण यजुषा वज्रे प्रदायापाँ सँसर्जनाद्या केशनिधानात् समानम्
॥

१२०४ जघनार्थं व्रजस्योपविश्य②

जघनार्थं (=पश्चाध्य) व्रजस्योपविश्य विस्त्रस्य मेखलां ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति ४

⑤

>

▼ Oldenberg

4. He sits down behind the cow-shed, takes the girdle off, and hands it over to a Brahmacārin.

▼ हरदत्तः

अथोप्तकेशश्मशुनखो व्रजस्य जघनार्थं पश्चार्थं उपविश्य मेखलां विस्त्रस्य विमुच्य, कस्मैचित्
ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति ॥४॥

▼ सुदर्शनः

अथोप्तकेशादिको व्रजस्य जघनार्थं पश्चार्थं उपविश्येत्यादि करोति ॥४॥

⑤

>

जघनार्थं व्रजस्योपविश्य विस्त्रस्य मेखलां ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति ॥

१२०५ तां स②

तां स उत्तरेण ("इदमहममुष्यामुष्ये"त्यादिना) यजुषोदौम्बरमूले दर्भस्तम्बे वोपगृहति ५

⑤

▼ Oldenberg

5. The (Brahmacārin) hides it with the next Yajus (II, 7, 5) at the root of an Udumbara tree or in a tuft of Darbha grass.

▼ हरदत्तः:

प्रच्छादयति । उत्तरेण यजुषा "इदमहममुष्यामुष्ये"त्यादिना तत्रादशब्देषु नामग्रहणम्- इदमहं यज्ञशर्मणो गार्यस्य पाप्मानमपगृहाम्युत्तरो यज्ञशर्मा द्विषद्भ्य इति । अथ यदि वा स्यात् यज्ञशर्मणो गार्यायणेति । दण्डाजिनयोरप्यस्मिन् काले त्यागः ।

▼ सुदर्शनः:

स तु ब्रह्मचारी तां मेखलां सूत्रोक्तदेशे उपगृहति अप्रकाशां करोति "इदमहं विष्णुशर्मणो गौतमस्य पाप्मानमुपगृहाम्युत्तरो विष्णुशर्मा द्विषद्भ्यः" इत्यनेन यजुषा । अत्र च स्नातुर्नामगोत्रे ग्राह्ये ॥५॥

⑤

तां स उत्तरेण यजुषोदौम्बरमूले दर्भस्तम्बे वोपगृहति।

१२०६ एवं②

एवं विहिताभिर् (पूर्वत्संसृष्टाभिः शीतोष्णाभिः) एवाद्विरुत्तराभिष् षड्भिस् (आपोहिष्ठीयाभिः
हिरण्यवर्णीयाभिश्च) स्नात्वा

उत्तरया ("अन्नाद्याय व्यूहध्वम्" इत्यनया) उदुम्बरेण दतो (दन्तान्) धावते ६

⑤

>

▼ Oldenberg

6. २ With water of the description stated above he bathes with the six next (verses; II, 7, 6-11), and with the next (II, 7, 12) he cleanses his teeth with a stick of Udumbara wood.

▼ हरदत्तः:

एवविहिताभिः पूर्ववत्संसृष्टभिः शीतोष्णाभिरित्यर्थः । तत्र संसर्जने मन्त्रस्य लोपः वपनलिङ्गविरोधात् । एवकारः पौनर्वाचनिकः । उत्तराभिष्वङ्गभिः ऋग्भिः आपोहिष्ठीयाभिः हिरण्यवर्णीयाभिश्च । तत्र "यासु जात" इत्यासां ग्रहणम् । प्रतिमन्त्रं चाभिषेकः । दतो धावते दन्तेभ्यो मलमपनयति । उत्तरया ऋचा "अन्नाद्याय व्यूहध्वम्" इत्येतया ॥६॥

▼ सुदर्शनः:

एवंविहिताभिस् तूष्णीं मिश्रिताभिशीतोष्णाभिर् अद्धिः । "केशान् वपतु" इति मन्त्रलिङ्गविरोधात् एवकाराच्च न मिश्रणमन्त्रः । उत्तराभिष्वङ्गभिः "आपो हि ष्ठा" इति तिसृभिः, "हिरण्यवर्णः" इति तिसृभिश्च । स्नाति अभिषिञ्चति । एतच्च षण्णामन्ते सकृदेव । केचित्- प्रत्यृचमिति । तत्र ; गुणार्थं प्रधानाभ्यासकल्पनमयुक्तमित्युक्त्वात् । अथोदुम्बरेण काष्ठेन दन्तेभ्यो मलं "अन्नाद्याय व्यूहध्वम्" इत्यनया अपनयति ॥६॥

⑤

>

एवं विहिताभिरेवाद्विरुद्धत्तराभिष्वङ्गभिस्मात्वोत्तरयोदुम्बरेण दतो धावते ।

१२ ०७ स्नानीयोच्छादितस्स्नातः②

स्नानीयोच्छादितस् स्नातः ७

⑤

>

▼ Oldenberg

7. Having bathed and shampooed his body with such ingredients as are used in bathing, (aromatic powder, &c.),

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम्)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम्)

⑤

>

स्नानीयोच्छादितस्स्नातः।

१२ ०८ उत्तरेण यजुषाऽहतमन्तरम्②

उत्तरेण यजुषाऽहतमन्तरं वासः परिधाय
सावसुरभिणा चन्दनेनोत्तरैर् देशतात्यः प्रदायोत्तरयानुलिष्य
मणिं सौवर्णं सोपधानं सूत्रोतम् उत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परिप्लाव्य

+उत्तरया ग्रीवास्व आबध्यैवम् एव बादरं मणिं मन्त्रवर्ज सव्ये पाणाव् आबध्य
+अहतम् उत्तरं वासो रेवतीस्त्वेति समानम् ८

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. He puts on with the next Yajus (M. II, 7, 13) a fresh under garment, and anoints himself, after having given the salve in charge of the deities with the next (Mantras, II, 7, 14), with the next (verse, II, 7, 15) with sandal salve which is scented with all kinds of perfumes. With the next (verse, II, 7, 16) he moves about a gold pellet with its setting, which is strung on a string, three times from left to right in a water-pot; with the next (verse, II, 7, 17) he ties the (pellet) to his neck; in the same way, without Mantras, he ties a pellet of Bādara wood to his left hand, and repeats the rites stated above with a fresh upper garment, with the (verses), 'May the rich' (comp. above, IV, 10, 10; M. II, 7, 18).

▼ हरदत्तः

ततः स्नानीयैः स्नानार्हैः क्लीतकादिभिः उच्छादितः उद्धर्तितः अपकृष्टमलः पुनरपि
ताभिरेवाद्धिः स्नातः उत्तरेण यजुषा "सोमस्य तनूरसि" इत्यनेन अहतमन्तरं वासः येन कटिः
प्रच्छाद्यते तदन्तरमित्युच्यते । येन बहिर्नीवि प्रच्छादनं उपवीतं वा क्रियते तदुत्तरमिति । तयोरन्तरं
वासः परिधाय चतुर्थानुलेपनं करोति । केन? चन्दनेन । कीदृशेन? । सर्वसुरभिणा सर्वाणि
सुरभिः द्रव्याणि यत्र भवन्ति तत् सर्वसुरभिः । सर्वसुरभिणा इति पाठे रूपसिद्धिर्मृग्या । तत्र
पूर्वमुत्तरैर्मन्त्रैस्त्रिभिर्देवताभ्यः प्रयच्छति "नमो ग्रहाय" चेत्येवमादिभिः । तत उत्तरया "अप्सरस्सु
यो गन्धः" इत्येतया आत्मनोऽनुलेपनम् । "मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेत् बाहू राजन्य, उदरं वैश्यः,
(आश्व.गृ.३-७-१०-१२.) इत्याश्वलायनः । अथ मणिमाबधाति ग्रीवासु प्रतिमुज्ज्यति । स च
मणिः सौवर्णो भवति । उपदानेन च वैदूर्यादिनोपहितः । सूत्रोतः सूत्रेणोतः । सपाश इत्यर्थः । तं
मणिं उत्तरयर्चा "इयमोषधे"त्येतया उदपात्रे त्रिः परिष्लावयति । सकृदेव मन्त्रः । अथ तं
उत्तरयर्चा "अपाशोऽस्युर" इत्येतया ग्रीवास्वाबधाति । ग्रीवाशब्दोऽयं धमनिवचनः बहुवचान्तः

तद्योगात् कण्ठे प्रयुज्यते । अस्यामृचि पृथिवी स्तूयते । तस्मादियमोषधिस् त्रायमाणेति भवितव्यम् । सकारलोपच्छान्दसः । अथ बादरं बदुरीबीजेन कल्पितम् एवमेव सूत्रोतमुदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परिप्लाव्य सव्ये पाणाव् आबध्नाति । तूष्णीमेव परिप्लावने च बन्धने च मन्त्रप्रतिषेधः । पुनर्मणिग्रहणादुपधानमस्य न भवति । सूत्रोतस्तु भवति । आबध्य मणिं तत उत्तरं वासः करोति अहतम् एव । तत्र रेवतीस्त्वेत्येवमादि कर्म समानमुपनयनेनैव प्रत्येतव्यम् । रेवतीस्त्वेत्येवाभिरिति वा उत्तराभिरित्येव वा सिद्धे समानवचनमुपनयनवत् प्रयोगार्थम् । तेन उत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत्यादि परिहितानुमन्त्रणान्तं गुरोः कर्म ॥७॥

▼ सुदर्शनः

स्नानोपकरणैः क्लीतकमधूकचूर्णादिभिः उद्धर्तितदेहः आमल कपिष्टादिभिः स्नानीयस्नातश्च भवति ॥७॥ "सोमस्य तनूरसि" इत्यनेन यजुषा अहतमन्तरं वासः अन्तर्वासोऽन्तरीयमित्यर्थः । तत् परिदधाति । अनेन सूत्रेणात ऊर्ध्वं स्नातकस्य नित्यमन्तर्वासो विधीयते । यजुः पुनः कर्मर्थमेव, प्रकरणाम्नानात् । ततस् सार्वसुरभिणा सर्वैः कस्तूरिकादिभिर्गन्धद्रव्यैर्वासितेन चन्दनेन अनुलिम्पतीति व्यवहितेन सम्बन्धः । कथमनुलिम्पति ? इत्यत्राहौत्तररित्यादि । "नमो ग्रहाय च" इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः देवताभ्यश् चन्दनं पूर्वं प्रदाय, पश्चात् "अप्सरस्सु यो गन्धः" इत्यनया आत्मानमनुलिम्पति । मुखस्य चाग्रेऽनुलेपः, "मुखमग्रे ब्राह्मणो लिम्पेत्" (आश्व.गृ.३-७-१०.) इत्याश्वलायनगृह्यात् । देवताभ्यः प्रदानं च नमशशब्देन, न तु मन्त्रान्तेन; नमस्कारस्यापि प्रदानार्थत्वात् । मणिं कीदृशं? सौवर्णं सुवर्णविकारम् । सोपथानं वज्रवैद्युर्यादिना उभयतः परिगृहीतम् । सूत्रोतं सूत्रप्रोतम् "इयमोषधे त्रायमाणा" इत्येतया सकृदुच्चरितया उदपात्रे प्रदक्षिणम् अविरतं त्रिः परिप्लाव्य, उत्तरया "अपाशोऽस्युरो मे" इत्यादिक्या "पुण्याय" इत्यन्तया त्र्यवसानया तं मणिं ग्रीवासु कण्ठे आबध्य, बदरीबीजमयं बादरं सूत्रोतमेव मणिम् एवमेवो**दपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं तूष्णीं परिप्लाव्य, तूष्णीमेव सव्ये पाणावावधनाति । अहतमुत्तरं वासः परिधानीयमेव, न तु उत्तरीयम् । तदुपनयनेन समानम् । स्वयं परिदधाति, इहाचार्यभावात् । ततश्च "रेवतीस्त्वा" इति द्वाभ्यां परिधानीयं वासोऽभिमन्त्र्य "या अकृन्तन्" इति तिसृभिः परिधाय "परीदं वासः" इत्यनुमन्त्रयते । "रेवतीस्त्वेति समानम्" इति वचनबलाच्च मन्त्रस्थयुष्मदर्थलिङ्गबाध एव । यद्वा अन्यो विद्वान् ब्राह्मणः रेवतीस्त्वेति समानं करोति । कुतः पुनः "अहतमुत्तरं वासः" इत्यनेनापि परिधानमेवोच्यते नोत्तरीयम्? उच्यते- रेवतीस्त्वेति समानमुपनयनेनेति वचनात् उपनयने च "तिसृभिः परिधाप्य परिहतमुत्तरया, (आप.गृ.१०-१०.) इति परिधानार्थवासोऽवगमात् । पूर्वस्य "अहतमन्तरं वासः" इति चोदितत्वाच्च । उत्तरीयं तु "नित्यमुत्तरं कार्यम् (आप.ध.२-४-२२.) इत्यादिधर्मशास्त्रवचनादत्रापि सिद्धमेव । केचित्- इहोत्तरीयं विधीयते नैव परिधानीयम्; उत्तरमिति वचनात् । तथा आचार्य एव "रेवतीस्त्वा" इत्याद्युपनयनेन समानं करोतीति । तत्र; परिधाप्य, परिहितम् इत्यनुपपत्तेरेव । तथा आचार्यकुलान्निवृत्तेनेदं स्नानं क्रियते । तत्राचार्यकर्तृकत्वाप्रसक्तिरेव ॥८॥

▼

>

उत्तरेन यजुषाऽहतमन्तरं वासः परिधाय सार्वसुरभिणा चन्दनेनोत्तरैर्देशताभ्यः प्रदायोत्तरयानुलिप्य मणिं सौवर्णं सोपथानं सूत्रोतमुत्तरयोदपात्रे त्रिः प्रदक्षिणं परिप्लाव्योत्तरया ग्रीवास्वाबधैवमेव बादरं मणिं मन्त्रवर्जं सव्ये पाणावाबध्याहतमन्तरं वासो रेवतीस्त्वेति समानम्।

१२ ०९ तस्य दशायाम्②

तस्य दशायां प्रवर्तौ (कर्णालिङ्कारौ सौवर्णौ) प्रबध्य

दर्व्याम् आधायाज्येनाभ्यानायन् उत्तरा आहुतीर्हत्वा जयादि प्रतिपद्यते ९

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

9. To the skirt (of that garment) he ties two earrings, puts them into the (sacrificial spoon called) Darvi, offers the oblations (indicated by the) next (Mantras; M. II, 8, 1-8), pouring the Ājya over (the ear-rings), and enters upon (the performance of) the Jaya and following oblations.

▼ हरदत्तः

* *तस्यो**त्तरस्य वाससो दशायां प्रवर्तौ कर्णालिङ्कारौ सौवर्णौ प्रबध्य दर्व्यामाधायाज्येन उत्तरा अष्टौ प्रधानाहुतीर् जुहोति । अभ्यानायन् प्रवर्तयोरुपर्यज्येनानयनं कारयन्नित्यर्थः । अभ्यानयन् इति वा पाठः । अस्मिन् पक्षे सव्येन पाणिनाऽभ्यानयनम् । अभ्यानायमिति षमुलन्तस्य युक्तः । अभ्यानीयाभ्यानीयेत्यर्थः । सर्वथा प्रवर्तयोरुपर्यासिक्तेनाज्येन प्रधानहोमः । जयादिवचनं प्रवर्ताविपनीय यथासिद्धं प्रतिपद्येतेत्येवमर्थम् ॥९॥

▼ सुदर्शनः

* *तस्य अनन्तरप्रकृतस्य वाससो **दशायां प्रवर्तौ **कुण्डले सौवर्णौ प्रबध्य तावुपायेन दर्व्य अग्रे स्थापयित्वा । आज्येन इति परिभाषाप्राप्तानुवादोभ्यानयनाविधानार्थः । अभ्यानायमिति षमुलन्तोऽर्थपाठः । ततश्च स्वयमेव सव्येन हस्तेन स्थापितयोः प्रवर्तयोरुपरि आज्यमानीय

तेनैवाज्येन **उत्तरा: ** "आयुष्यं वर्चस्यम्" इत्याद्या अष्टौ प्राधानाहुतीर्हुत्वा, ततो दर्व्या
अग्रात्तावपनीय यथाप्राप्तिष्ठां जयादि प्रतिपद्यते । सूचनात् सूत्रामिति निर्वचनाच्च सूत्रे
सर्वत्रानेकार्थविधिनिबन्धनो । वाक्यभेदोऽपि नैव दोष इत्युक्तम् "अग्निमिधा" (आप.गृ.१-१२.)
इत्यत्र । केचित् - सव्येन हस्तेन अभ्यानायन्नन्येन वाभ्यानायन्निति पाठेन भवितव्यमित्याचक्षते ॥
१॥

▼

⑤

>

तस्य दशायां प्रवर्तौ प्रबध्य दर्व्यामाधायाज्येनाभ्यानायन्नुत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ।

१२ १० परिषेचनान्तङ्कृत्वताभिरेव②

परिषेचनान्तं कृत्वा +एताभिर्_(→ "आयुष्यं वर्चस्यम्") एव दक्षिणे कर्ण आबधीतैताभिस् सव्ये १०

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

10. Having performed (the ceremonies) down to the sprinkling (of water) round (the fire), he should tie (one of the ear-rings) with the same (verses) to his right ear, and with the same (verses one) to his left ear.

▼ हरदत्तः

परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यार्थम् । तेनास्याहनि भोजनं न भवति । एताभिरेवाहुतिभिः
आहुत्यर्थेमन्त्रैरित्यर्थः । वचनादेकं कर्म बहुमन्त्रं स्वाहाकारवांश्च मन्त्रः प्रयोज्यः । सव्ये चेत्युच्चाने
मन्त्राणां विभज्य विनियोगः स्यात् । तस्मात् पुनरेताभिरित्युक्तम् ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

परिषेचनान्तरमेव एताभिरेव "आयुष्यं वर्चस्यम्" इत्यष्टाभिरेव दक्षिणे कर्णे प्रवर्तयोरेकं आबधीत प्रतिमुज्जेत् । तथान्यम् एताभिरेव सव्ये कर्णे । अत्र च होममन्त्राणामेव आबन्धनकरणत्वेन सूत्रवाक्यसादृश्यानुमितया श्रुत्यैव चोदितत्वात्तैराबन्धनमपि गौण्या वृत्त्या प्रकाश्यम् ऐन्द्रीवत् । तथैताभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो बहुत्वादृचां ब्राह्मणग्रामवत् । न चात्र होमार्थानामेव आबन्धतार्थत्वेनापि विनियोगे देवदत्तीयेयं गौर्यज्ञदत्तीयेतिवद्विरोधं । "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति" इत्यादिवदधिष्ठानलक्षणया विनियुक्ताकारमतिरोधायापि विनियोगेपपत्तेः, ऋद्धन्त्रविषये त्वनेकार्थत्वमपि नायुक्तमित्याग्नेयधिकरणे उक्तत्वाच्च । केचित् - एताभिरित्यनेन प्रकृताहुतिपरामशर्दाहुत्यर्था मन्त्रा लक्ष्यन्ते "पितृणां याज्यानुवाक्याभिरुपतिष्ठते" इतिवदिति । मैवम्- यतः पूर्वत्रोत्तराहुतीरिति लक्षणया प्रकृतानां मन्त्राणामपि परामर्शो वरम्; नत्विहापि वाक्ये लक्षणा ॥१०॥

▼

⑤

>

परिषेचनान्तं कृत्वताभिरेव दक्षिणे कर्ण आबधीतैताभिस्सव्ये ।

१२ १३ एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं ②

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं - सजश् शिरस्य्

आञ्जनम्

आदर्शविक्षणम्

उपानहो

छत्रं

दण्डमिति ११

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

11. In the same way he should with the following (formulas, M. II, 8, 9-9, 5), according to the characteristics (contained in them), (put) a wreath on his head, anoint (his eyes), look into a mirror, (put on) shoes, (and should take) a parasol and a staff.

▼ हरदत्तः

एवमुत्तरैरपि मन्त्रैर्यथालिङ्गं सगादीनि षट्द्रव्याण्युपयुज्जीत यथार्हम् । तत्र "शुभिके शिर" इति द्वाभ्यां सजश्चरसि बन्धनम् । यथालिङ्गवचनात् (द्वाभ्याम् "इमां तामपिनह्ये" इति) । सज इति षष्ठ्येकवचनम्, न प्रथमाया द्वितीयाया वा बहुवचनम् । इमां तामित्यकेवचनात् । शिरसीति वचनात् अंसयोर्न भवति । "न मालोक्ताम् । माले चेत् ब्रूयुः, सगित्यभिधापयीत" (आश्व.गृ.३८.१२.) इत्याश्वलायनः । अथ "यदाज्जनं त्रैककुदम्" इति द्वाभ्यामज्जनम् । अक्षणोरुपयुज्जीत । तत्र द्वाभ्यामपि मन्त्राभ्यां पूर्व दक्षिणस्याज्जनम् । अथ ताभ्यामेव सव्यस्य । यद्यपि "तेन वामाज्जे" इति मन्त्रे द्विवचनं भवति । तथापि एवमित्यतिदेशसामर्थ्यात् प्रवर्तयोराबन्धनवत् क्रियाभ्यावृत्तिर् मन्त्राभ्यावृत्तिश्च भवति । तत्र सान्नाय्यकुमभीवत् द्विवचनं, यथा "अप्रस्नसंसाय यज्ञस्योखे उपदधाम्यह" मिति । अथादर्शस्यावेक्षणं "यन्मे वर्च" इत्येतया । अवेक्षणमित्यनुच्यमाने आदानमेव स्यादस्मिन् काले; "इदं तत्पुनरादद" इतिलिङ्गात् तस्मादवेक्षणग्रहणम् । ततः उपानहावुपमुज्जते "प्रतिष्ठे स्थ" इति यजुषा । आज्जनवत् क्रियावृत्तिर् मन्त्रस्यावृत्तिश्च भवति । ततश्छत्रमादायात्मानमाच्छादयति "प्रजापतेशशरणमसी" ति यजुषा । देवस्य त्वेति यजुषा दण्डमादत्ते । वैणवमित्याश्वलायनः ॥ (आश्व.गृ.३-८-१५.) ॥११॥

▼ सुदर्शनः

यथा कर्मस्थे समन्त्रकं प्रवर्त्तो हि बद्धौ, एवमुत्तरैर्मन्त्रैर्यथालिङ्गं मन्त्रलिङ्गानुसारेण सगादिष्टकं आबधीत कर्तव्यमित्यादि यथार्ह वाक्यशेषः । तत्र "शुभिके शिरः" इत्यनयैकयैव शिरसि सजमाबधीत । "यामाहरत्" इत्येषा विकल्पार्थः; "एकमन्त्रणि कर्माणि" । "अवशिष्ट विकल्पार्थः" (आप.प. १-४१; ४-१२) इति परिभाषावचनात् । सज इति द्वितीयैकवचनार्थः; "शुभिके शिर आरोह" "यामाहरत्" इत्याद्येकवचनलिङ्गात् । षष्ठ्येकवचनं वा । तथा सति, सज आबन्धनं कर्तव्यमिति शेषः । तथा "यदाज्जनं त्रैककुदम्" इत्येकयैव सकृदुच्चरितया त्रिककुत्पवर्तजाताज्जनेन युगपदक्षणोरज्जनं कर्तव्यम् । अत्रापि "मयि पर्वत" इत्यादीनि चत्वारि यजूंषि विकल्पार्थान्येव । न चाक्षणोः पर्यायेणाज्जनम्; "तेन वाम्" इति द्विवचनलिङ्गविरोधात् । तथैव "यन्मे वर्चः परागतम्" इत्येतया आदर्शविक्षणं कर्तव्यम् । तथैव "प्रतिष्ठे स्थः" इत्यनेन यजुषोपानहौ युगपदुपमुज्जते- "प्रतिष्ठे स्थः" इति द्विवचनलिङ्गात् । तथैव तूष्णीं छत्रमादाय "प्रजापतेशशरणमसि" इति यजुषा आत्मानमभिच्छादयति । तथैव दण्डं वैणवं "देवस्य त्वा" इत्यादियजुषा आदत्ते । इति एतानि षट्द्रव्याणीत्यर्थः । केचित्— "शुभिके शिर आरोह" "यामाहरत्" इति द्वाभ्यामपि सज आबन्धनम् । तथा "यदाज्जनं" "मयि पर्वत पूरुषम्" इति द्वाभ्यामप्यावृत्ताभ्यां दक्षिणसव्ययोरक्षणोः क्रमेणाज्जनम्; "एवमुत्तरैर्यथालिङ्गम्" इति वचनबलात् । ततश्च "तेन वाम्" इति लिङ्गमपि विधिबलाद्वाध्यमेव । यथैकस्यां सान्नाय्यकुम्भ्यां "उखे उपधाम्यहम्" इति द्विवचनलिङ्गम् । उपानहोरुपमोचनेऽप्यज्जनवदेव व्याख्येति । तदसत्;

"एकमन्त्राणि" (आप.प.१-४१) इत्यादिपरिभाषाविरुद्धत्वात् । "एवमुत्तरैर्यथालिङ्गम्" इत्यस्य च पूर्वव्याख्यानेऽप्युपपत्तेः । "मयि पर्वतं पूरुषम्" इत्यत्र पाठे प्रश्लिष्टेऽपि विभागे निराकाङ्क्षत्वात् वाक्यभेदावगतेश्च ॥११॥

⑤

>

एवमुत्तरैर्यथालिङ्गं सजश्शिरस्याऽजनमादशविक्षणमुपानहौ छत्रं दण्डमिति ॥

३२ ३२ वाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः②

वाचं यच्छत्य आनक्षत्रेभ्यः १२

⑤

>

▼ Oldenberg

12. He keeps silence until the stars appear.

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिप्पनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिप्पनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

⑤

>

वाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः।

१२ १३ उदितेषु नक्षत्रेषु②

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीम् उदीर्चीं वा दिशम् उपनिष्क्रम्योत्तरेणार्धर्चेन दिश उपस्थाय
+उत्तरेण नक्षत्राणि चन्द्रमसम् इति १३

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

13. When the stars have appeared, he goes away towards the east or north, worships the quarters (of the horizon) with the next hemistich, and the stars and the moon with the next (M. II, 9, 6).

▼ हरदत्तः

ततः उत्तरेणार्धर्चेन "देवीष्टुर्वीर्" इत्यनेन प्राङ्मुखः प्राज्जलिः सर्वा दिशो मनसि कृत्वा
मन्त्रान्तेन प्रदक्षिणमावृत्य समनुवीक्षते । षडेव दिशः । षट्वीरिति लिङ्गात् । प्राच्याद्याश्वतसः:
ऊर्ध्वा अधरा चेति । तत **डत्तरेणा**र्धर्चेन "मा हास्मही" त्यनेन **नक्षत्राणि चन्द्रमसं** च
सहोपतिष्ठते ॥१३॥

▼ सुदर्शनः

इदं च व्याख्यातम् ॥१२॥ उत्तरेणार्धर्चेन "देवाष्टुर्वीरः" इत्यनेन **दिशः** अवाचीष्टा उपस्थाय,
उत्तरेण "मा हास्महि" इत्यर्धर्चेन नक्षत्राणि चन्द्रमसं चोपतिष्ठते । श्रुतिबलाच्च "मा हास्महि"
इत्यत्र नक्षत्राणीत्यध्याहत्य तानि प्रकाशयान्येव ॥१३॥

▼

⑤

>

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमुपनिष्कम्योत्तरेणार्धर्चेन दिश उपस्थायोत्तरेण नक्षत्राणि
चन्द्रमसमिति।

१२ १४ रातिना सम्भाष्य②

रातिना सम्भाष्य यथार्थ गच्छति १४

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

14. Having spoken with a friend he may go where he likes.

▼ हरदत्तः

रातिना बन्धुना संभाष्य किं मया कर्तव्यम्? क आश्रमः प्रतिपत्तव्यः? इति संभाषणं कृत्वा तेन
रातिना सह गच्छति अवधृतमाश्रम प्रतिपद्यत इत्यर्थ । "बुद्ध्वा कर्माणि यत् कामयेत
तदारभेत" (आप.ध.२-२१-५.) इत्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनं प्रव्रजतोऽपि संभाषणान्तं स्नानकर्म
यथा स्यादिति ॥१४॥

▼ सुदर्शनः

रातिः मित्रः; रमयतीति व्युत्पत्या । तेन सह विस्वधस्सम्भाष्य आत्मशक्त्याद्यनुरूपं धर्मादिकं
विचार्य निश्चित्य । यथार्थ गच्छति तेन रातिना सह योऽर्थो धर्मो मोक्षो वा साध्यत्वेनावधृत,
तदनुरूपमाश्रमं गाहस्थ्यं मौनं वा प्रतिपद्यते । एवं च ब्रह्मचर्यदिव प्रव्रजतोऽपि सम्भाषणान्तं
स्नानं कृत्वैव प्रव्रज्यात् ॥१४॥ इति श्रीसुदर्शनाचार्याविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने द्वादशः खण्डः
समाप्तः ॥

▼

⑤

>

रातिना सम्भाष्य यथार्थं गच्छति।

---

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.←
2. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←

१० मधुपर्कः①

१३ ०१ अथैतदपरन् तूष्णीमेव②

अथैतदपरं तूष्णीमेव तीर्थं स्नात्वा तूष्णीं समिधमादधाति ।

⑤

▼ Oldenberg

1. Now this (is) another (way for performing the Samāvartana).
He bathes silently at a bathing-place and puts silently a piece
of wood on (the fire).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

एवं स्नानस्य मुख्यकल्पं विधायानुकल्पं विदधाति-

▼ हरदत्तः

व्याख्यातं स्नानकर्म गरीयश्च मुख्यं च । अथेदानीमेतदपरं स्नानविधानं लघीयश्च गौणं च
व्याख्यायते । किं तत्? तूष्णीमेव तीर्थं भूमिष्ठे जले स्नाति । नोदृताभिश्शीताभिः । तूष्णीं च
समिधमादधाति । न मन्त्रेण । पालाशी समित् । एतावदेव अस्मिन् विधौ कार्यम् । नान्यत्
किञ्चित् "प्रागुदयात् व्रजम्" इत्यादिकम् । वपनादि तु लौकिकमर्थकं भवति । तत्र प्रयोगः-
केशश्मशुनखलोमानि वापयित्वा मेखलादण्डमजिनमित्यपनीय तूष्णीमेव तीर्थं स्नात्वा
दन्तधावनमौदुम्बरेण काष्ठेन कृत्वा स्नानीयाच्छादितः पुनः स्नात्वा अहते वाससी
परिधायाचम्याग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य पालाशीं समिधमाग्निं मनसा ध्यायन्नाधाय
मणिप्रभृतीन्यलङ्करणानि यथोपपादमुपादते तूष्णीमेव सर्वम् ॥१॥

▼ सुदर्शनः

अथापरमेतद् विधानम् । उच्यते इति शेषः । तीर्थं पुण्यनद्यादौ । समिधं पालाशीं, अविरोधात् ।
एवकाराच्चास्मिन् विधौ नान्यत्किञ्चिदनुष्ठेयम् । ननु-पूर्वस्मिन्नेव विधौ स्नानसमिदाधानयोरन्यः

प्रकारो वै कल्पिक इति किमिति नास्थीयते ? उच्यते— एवकारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् स्नानसमिदाधानयोरिह व्युत्कमेणाभिधानात्, अस्य सूत्रस्य बह्वक्षरत्वाच्य । यदि ह्यायं पूर्वस्मिन्नेव वैधौ वैकल्पिकोऽभिप्रेतोऽभविष्यत्, तदा तत्रैव "पालाशीं" समिधमुत्तरयाधाय तूष्णीं वा" "एवंविहिताभिरेवाद्विरुत्तराभिः षडभिः स्नात्वा तीर्थे वा तूष्णीम्" इत्यल्पैरेवाक्षरैरसूत्रयिष्यत् । किञ्च सूत्रकाराणां नैवेयं शैली दृष्टचरी-यदुत साङ्गं प्रधानमुक्त्वा पश्चादथादिना सूत्रेण वैकल्पिकानां प्रकारभेदानामभिधानमिति । एवमेव "अथैतदपरं दध्न एवाज्जलिना जुहोति (आप. गृ. २२-१०.) इत्यस्यापि व्याख्यानम् । प्रयोगस्तु—ब्रह्मचारिलिङ्गानि मेखलादीनि त्यक्त्वा तीर्थे तूष्णीं स्नात्वा, वासोऽन्तरपरिधानादि कृत्वा, श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य "यत्र क्व चाग्नेम्" इति विधिनोपसमाधाय, तत्र प्रजापतिं मनसा ध्यायन् तूष्णीमेव समिधमादधाति । केचित्-केशशमश्रु वपनादिकमन्यदप्यविरोधि तूष्णीमेव करोतीति ॥१॥

▼

⑤

>

अथैतदपरं तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा तूष्णीं समिधमादधाति ।

२३०२ यत्रास्मा अपचितिम्②

यत्रास्मा अपचितिं कुर्वन्ति तत्कूर्च उपविशति यथापुरस्तात्

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

2. 1 He sits down on a bunch of grass, as stated above (comp. M. II, 9, 7), at a place where they are going to honour him (with the Argha reception).

▼ हरदत्तः

उक्तयोरन्यतरेण स्नातको भवति । तस्यास्मिन् काले बन्धुभिरपचितिः कार्या; गोमधुपकार्हों वेदाध्याय इति वचनात् । आवेद्यार्थं दद्याद् (बौ.गृ.१-२-१) इति कल्पान्तरम् । साधु व्रतस्नातमर्घयिष्यामो भवन्तमिति निगदेनावेदनं कौषीतकिनस्समामनन्ति । "विष्टरं पाद्यमर्घमाचमनीयं मधुपकर्हों गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्ते" (आश्व. गृ. १-२१-६.) इत्याश्वलायनः । तत्र यत्र देशेऽस्मै अपचितिं कुर्वन्ति बाध्यवाः, तत्र तैर्दते **कूर्चं उपविशति यथापुरस्ताद् **उपनयने आचार्यः । कूर्चं प्रत्तमुपादायोदगग्रं निधाय तस्मिन् "राष्ट्रभृदसी" इति यजुषा उपविशति तथा उपविशेदित्यर्थः ॥२॥

▼ सुदर्शनः

यत्र यस्मिन् स्वधर्मयुक्तस्य कुटुम्बिनो गृहे आतिथ्यार्थमागताय अस्मै स्नातकाय अपचितिं पूजां मधुपकर्खां कुर्वते कुटुम्बिनः । बहुवचनं चानुपादेयगतत्वादविवक्षितम् । अत एवोत्तरत्र प्राहेत्येकवचनम् । तत् तत्र गृहे तैर्दते कूर्चं उपविशति । यथापुरस्तात् उपनयने आचार्यः "राष्ट्रभृदसी" इति यजुषा उपविशति तथा उपविशेदित्यर्थः ॥२॥

▼

⑤

>

यत्रास्मा अपचितिं कुर्वन्ति तत्कूर्चं उपविशति यथापुरस्तात्।

१३०३ एवमुत्तराभ्यां यथालिङ्गम् ②

एवमुत्तराभ्यां यथालिङ्गं राजा स्थपतिश्च ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

3. A king and a chieftain (sit down) in the same way (as a Brāhmaṇa), with the next two (formulas, M. II, 9, 8. 9), according to the characteristics (contained in them).

▼ हरदत्तः

एवं राजा स्थपतिश् च यथा ब्राह्मणः स्नातकः कूर्चे उपविशति । यथालिङ्गमाचार्यासन्दीति । एवं राजा स्थपतिश्च पूज्यमानौ उत्तराभ्यां यजुर्भ्या यथालिङ्गमुपविशतः । तत्र क्षत्रियो राष्ट्राधिपतिरभिषिक्तो राज्याय साम्राज्यं तस्य लिङ्गम् । स एव जनाधिपतिः । स्थापत्यायाभिषिक्तः स्थपतिः । आधिपत्यं तस्य लिङ्गम् । उत्तराभ्यां राजा स्थपतिश्चेत्येव सिद्धे "एवं" "यथालिङ्गम्" इत्युच्यते- यथा प्रथमस्य मन्त्रस्य लिङ्गात् विनियोगः एवमुत्तरयोरपि प्रज्ञापनार्थम् । तेन प्रथमो मन्त्रो ब्राह्मणस्यैव भवति । आचार्यासन्दीति लिङ्गात् । ब्राह्मण आचार्यः स्मर्यत इति चोक्तत्वात् । तेन क्षत्रियवैश्ययोः तूष्णीमुपवेशनम् । तत्र "आचार्यायर्त्विंजे श्वशुराय राजा"इति राजोऽपचितिः । अधिपतेस्तु श्वशुरत्वेनापचितिः ॥३॥

▼ सुदर्शनः

यथा ब्राह्मणः पूज्यो मन्त्रेणोपविष्टः, एवं राजा स्थपतिश्चोत्तराभ्यां यथालिङ्गं "राष्ट्रभृदसि सम्राडासन्दी" इति राजा, "राष्ट्रभृदस्याधिपत्न्यासन्दी" इति स्थपतिश्चोपविशेदित्यर्थः । राजा च क्षत्रिय एव, न तु प्रजापालनकर्ता ऽन्यवर्णोऽपि । ननु क्षत्रिये राजशब्दप्रयोग आन्ध्राणां, आर्याणां तु प्रजापालनादिकर्तर्येव, तत्कथं बलवदार्यप्रयोगबाधेन राजा क्षत्रिय एवेति? मैवम् । आर्यवरस्य भगवतः पाणिनेः गणपाठे "राजासे" इति विशेषस्मरणस्यान्ध्रप्रयोगमूलत्वमेव युक्तमिति अवेष्ट्यधिकरणे साधितत्वात् । स्थपतिश्च महदाधिपत्यं प्राप्तोऽन्यवर्णोऽपि । अन्ये-वैश्यः स्थपतिरिति । केचिच्चु-क्षत्रिय एव राज्याभिषिक्त इति ॥३॥

▼

⑤

>

एवमुत्तराभ्यां यथालिङ्गं राजा स्थपतिश्च ।

१३०४ आपः पाद्या②

आपः पाद्या इति प्राह ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

4. (The host) announces (to the guest), 'The water for washing the feet!'

▼ हरदत्तः:

अथ मधुपर्कप्रदाता पादप्रक्षालनार्थं अप उपसंगृह्य "आपः पाद्या" इति प्राह ॥४॥

▼ सुदर्शनः:

अथ अपचेता पादप्रक्षालनार्थं अप उपसङ्गृह्य "आपः पाद्या:" इति प्राह । एतच्च सम्वादवचनं अनन्तरं यत्कर्तव्यं तत्कुर्वित्येवमर्थम् । एवमेव प्रयोजनं "अर्हणीया आपः" इत्यादिष्पि ॥४॥

▼

⑤

>

आपः पाद्या इति प्राह ।

१३ ०५ उत्तरयाऽभिमन्त्र्य दक्षिणम् ②

उत्तरयाऽभिमन्त्र्य दक्षिणं पादं पूर्वं ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्सव्यं शूद्राय।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

5. २ (The guest) should recite the next (verse, II, 9, 10) over (that water) and should stretch out the right foot first to a Brāhmaṇa, the left to a Śūdra.

▼ हरदत्तः

अथ पूज्यमानस्ता अपः उत्तरयर्चा "आपः पादावनेजनी" रित्येतयाऽभिमन्त्र्य प्रक्षालयित्रे "ब्राह्मणाय" दक्षिणं पादं पूर्वं प्रयच्छेत् प्रसारयेत् । सव्यं शूद्राय क्षत्रियवैश्याभ्यामनियमः । पुलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । स्त्रीष्वप्येवम् । "स्त्री प्रक्षालयति पुमानभिषिञ्चति । विपरीतमेके" (बौ. गृ. १-२.) इति कल्पान्तरम् । पत्नीयजमानौ जड्घे धावत इति यज्ञे विशेषः । आपः पाद्या इति प्रकरणादेव सिद्धे पादग्रहणमुत्तरत्र पादप्रत्ययो माभूदित्येवमर्थम् । तेन प्रक्षालयित्रुपस्पर्शनं पादे न भवति ॥५॥

▼ सुदर्शनः

अथ पूज्यस्ता अपः "आपः पादावनेजनी:" इत्येतयाऽभिमन्त्र्य प्रथमं **दक्षिणं पादं ब्राह्मणाय** प्रक्षालयित्रे **प्रयच्छेत्** । शूद्राय तु पूर्वं सव्यम् । अत्र ब्राह्मणशूद्रावेव प्रक्षालयितारौ, न तु राजन्यवैश्यौ; तयोरनभिधानात् । अन्ये तु- क्षत्रियवैश्याभ्यां अनियमेन पूर्वं पादं प्रयच्छेदिति ॥५॥

▼

⑤

>

उत्तरयाऽभिमन्त्र्य दक्षिणं पादं पूर्वं ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्सव्यं शूद्राय।

१३०६ प्रक्षालयितारमुपस्पृश्योत्तरेण②

प्रक्षालयितारमुपस्पृश्योत्तरेण यजुषाऽऽत्मानं प्रत्यभिमृशेत् ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

6. Having touched the person who washes him, he should touch himself (i.e. his own heart) with the next (formula, M. II, 9, II).

▼ हरदत्तः

तथा स्वेन हस्तेनावनेक्तुः पाणी संस्पृशेद् (बौ.ग्.१-२.) इति कल्पान्तरम् । उत्तरेण यजुषा "मयि महः" इत्यनेन प्रतीचीनमभिमर्शनम् । तच्च हृदयदेशे भवति । आत्मनः स्थानं हि तत् ॥६॥

▼ सुदर्शनः

ततः प्रक्षालितपादस्तं प्रक्षालयितारं पाणावुपस्पृश्य "मयि महः" इति यजुषा आत्मानं हृदयदेशे प्रत्यभिमृशेत् प्रतिलोमेन पाणिना स्पृशेत् । ततोऽपामुपस्पर्शनम् ॥६॥

▼

⑤

>

प्रक्षालयितारमुपस्पृश्योत्तरेण यजुषाऽऽत्मानं प्रत्यभिमृशेत् ।

१३ ०७ कूर्चाभ्याम् परिगृह्य ②

कूर्चाभ्यां परिगृह्य मृण्मयेनाहर्णीया आप इति प्राह ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

7. (The host, taking the Argha water) in an earthen vessel which he holds with two bunches of grass, announces (to the guest), 'The Argha water!'

▼ हरदत्तः

ततः प्रदाता मृण्मये पात्रे उपनीता अपः कूर्चाभ्याम् अधस्तादुपरिष्टाच्च परिगृह्य "अर्हणीया आप" इति प्राह निवेदयति । पुष्पाक्षतैस्संयुक्ता इति कल्पान्तरम् ॥७॥

▼ सुदर्शनः

अर्थार्हयिता मृन्मये पात्र अर्हणार्थः पुष्पाक्षतसंयुक्ताः अप आनीय, कूर्चाभ्यामधस्तादुपरिष्टाच्च
परिगृह्य "अर्हणीया आपः" इति प्राह ॥७॥

▼

⑤

>

कूर्चाभ्यां परिगृह्य मृन्मयेनार्हणीया आप इति प्राह ।

२३०८ उत्तरयाऽभिमन्त्र्याज्जलावेकदेश②

उत्तरयाऽभिमन्त्र्याज्जलावेकदेश आनीयमान उत्तरं यजुर्जपेत् ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. (The guest) should recite the next (formula, II, 9, 12) over (that water) and should murmur the next Yajus (II, 9, 13), while a part (of the water) is poured over his joined hands.

▼ हरदत्तः

अर्हणीया अपः निवेदिता उत्तरया "आमाग"नित्येतया अभिमन्त्रयते । पूज्यमानस्तोऽज्जलिं
कृत्वा हस्तेन तत्स्त तस्याज्जलौ एतासामेकदेशमानयति प्रदाता । तस्मिन् आनीयमाने उत्तरं
यजुः "विराजो दोहोऽसी"त्येतत् जपेत् पूज्यमानः ॥८॥

▼ सुदर्शनः

अथ पूज्यस्ता अपः "आमागन्" इत्येतयाऽभिमन्त्र्य तासामेकदेशे स्तोके स्वाज्जलौ दात्रा
आनीयमाने "विराजो दोहोऽसि" इति यजुर्जपेत् ॥८॥

▼

⑤

>

उत्तरयाऽभिमन्त्र्याज्जलावेकदेश आनीयमान उत्तरं यजुर्जपेत् ।

१३ ०९ शेषम् ②

शेषं पुरस्तान्निनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

9. Over the rest (of the water) which is poured out towards the east, he recites the next (verse, M. II, 9, 14).

▼ हरदत्तः

अथ तासामपां शेषं पूर्वस्यां दिशि नयति प्रदाता । तत् निनीयमानं उत्तरयर्चा "समुद्रं व"
इत्येतयाऽभिमन्त्रयते पूज्यमानः । एतस्मिन् काले वस्त्रयुगलं कुण्डलयुगं गां सजं
यच्चान्यदलङ्करणार्थं तत्सर्वं दद्यात् । भोजनान्त इत्यन्ये । तत्सर्वमपवितिशब्देन चोदितं
द्रष्टव्यम् ॥९॥

▼ सुदर्शनः

अथ तासां शेषं दात्रा नीयमानं पूज्यः "समुद्रं व:" इत्येतया अनुमन्त्रयते । केचित्— अस्मिन्
काले भोजनान्ते वा पूज्याय वस्त्रकुण्डलयुगाद्यलङ्करणं दातव्यम् ; अन्यथाऽयं पूजित एव न
भवति । एतच्चापचितिशब्देनास्माकमपि चोदितमेवेति ॥९॥

▼
⑤

>

शेषं पुरस्तान्निनीयमानमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते ।

१३ १० दधि मध्विति②

दधि मध्विति संसृज्य कांस्येन वर्षीयसा पिधाय कूर्चाभ्यां परिगृह्य "मधुपर्क" इति प्राह ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

10. (The host) pours together curds and honey in a brass vessel, covers it with a larger (brass cover), takes hold of it with two bunches of grass, and announces (to the guest), 'The honey-mixture!'

▼ हरदत्तः:

वर्षीयसा बृहता कांस्येन पात्रेण मधुपर्क प्राह । कांस्येन वर्षीयसा पिधायेत्येवमपि सम्बन्धः । तेनोभयोः पात्रयोः कांस्यनियमः सिद्धो भवति । इतिशब्दः प्रकारे-दधि मध्विति वा पयो मध्विति वेति ॥१०॥

▼ सुदर्शनः:

दधि मध्वित्येतद् द्वयं नियमविधानात् कस्मिंश्चित्पात्रे संसृज्य, ततो वर्षीयसा बृहता कांस्येन पात्रेण पिधाय । शेषं व्यक्तम् । अन्ये तु अपिधानं कांस्यं प्रदर्शनार्थम्, तेनेतरदपि कांस्यमेवेति ॥ १० ॥

▼

⑤

>

दधि मध्विति संसृज्य कांस्येन वर्षीयसा पिधाय कूर्चाभ्यां परिगृह्य "मधुपर्क" इति प्राह ।

१३ ११ त्रिवृतमेके घृतम् ②

त्रिवृतमेके घृतं च ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

11. Some take three substances, (those stated before) and ghee.

▼ हरदत्तः:

त्रयाणां द्रव्याणां समुदायः त्रिवृत् । पूर्वोक्ते द्वे दधि मध्विति वा पयो मध्विति वा, घृतञ्च तृतीयम् ॥११॥

▼ सुदर्शनः:

त्रयाणां द्रव्याणां समाहारस्त्रिवृच्छब्देनोच्यते । तस्मिन् पक्षे पूर्वोक्ते दधिमधुनी घृतं च संसर्जनीयानि ॥११॥

▼

⑤

>

त्रिवृतमेके घृतं च ।

१३ १२ पाङ्क्तमेके धानास्सकतूंश्च②

पाङ्क्तमेके धानास्सकतूंश्च।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

12. Some take five, (the three stated before), and grains, and flour.

▼ हरदत्तः

पञ्चानां द्रव्याणां समुदायः पाङ्क्तम् । दधि मधु घृतं धानास्सकतवः इति ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

इहापि पञ्चानां समुदायः पाङ्क्तः । शोषं पूर्ववत् ॥१२॥

▼

⑤

>

पाङ्क्तमेके धानास्सकतूंश्च।

१३ १३ उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य②

उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य यजुर्भ्यामप आचामति पुरस्तादुपरिष्टाच्चोत्तरया त्रिः प्राश्यानुकम्प्याय प्रयच्छेत् ।

⑤

>

▼ Oldenberg

13. The guest recites the next two (formulas, M. II, 10, 1. 2) over (the honey-mixture) and sips water with the two Yajus (II, 10, 3. 4) before (eating) and afterwards; with the next (verse, II, 10, 5) he should partake three times (of the food) and should give the remainder to a person towards whom he is kindly disposed.

▼ हरदत्तः

अथ तं मधुपर्कम् उत्तराभ्याम् क्रह्याणं "त्रयै विद्यायै, "आमागन्" इत्येताभ्यामभिमन्त्र्य पूज्यमानः प्रतिगृह्णाति । पाद्यादीनामभिमन्त्र्य प्रतिग्रहदर्शनात् मधुपर्कस्याभिमन्त्र्य प्रतिग्रहः, न प्रतिगृह्याभिमन्त्रणम् । ततस्तं "यन्मधुन्" इत्येतत्या त्रिः प्राश्नाति । सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । ततः प्राशनस्य पुरस्तादुपरिष्टाच्च यजुर्भ्याम् अनन्तरपठिताभ्याम् "अमृतोपस्तरणमस्यमृतोपिधानमसी" त्येताभ्याणं यथाक्रमं अप आचामति । तत्र प्रयोगः- अमृतोपस्तरणसीत्युपस्तरणीया अप आचम्य मधुपर्कं मन्त्रेण प्राश्याचम्य एवं द्विस्तूष्णीं प्राश्यापिधानीया अप आचामति । पश्नात् शौचार्थमाचमनम् । शेषं मधुपर्कप्राशनशेषं अनुकम्प्याय अनुग्रहाय पुत्राय भ्रात्रे वा समावृत्तायैव प्रयच्छेत् । सोऽपि तं प्राश्नाति । सोमभक्षणे मधुपर्कप्राशने भोजने च मध्ये नोच्छिष्टतेर्ति शिष्टाः स्मरन्ति ॥१३॥

▼ सुदर्शनः

अथ पूज्यस्तं मधुपर्क प्रतिगृह्यापिधानपात्रमपनीय "त्रयै विद्यायै" "आमागन् यशसा" इति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य । "अमृतोपस्तरणमसी" इति यजुषा पुरस्तात् प्राशनादपः पिबति । तत आचम्य "यन्मधुनो मधव्यम्" इत्यनया त्रिः प्राश्नाति । द्विस्तूष्णीम् । ततः "अमृतापिधानमसी" इति यजुषा उपरिष्टाद् अप्यपः पिबेत् । अथाचम्य शेषम् अनुकम्प्याय अनुग्रहाय पुत्रशिष्यादये समावृत्तायैव प्राशितुं प्रयच्छेत्; न तु ब्रह्मचारिणे, "न चास्मै श्रुतिविप्रतिषद्भुमुच्छिष्टं दद्युः" (आप.ध.१-४-५.) इति निषेधात् । नन्विह मध्ये शुद्ध्यर्थमुपस्तरणानन्तरमाचमनं न कर्तव्यम्;

अस्माकं वचनाभावात् । न्यायतोऽपि नैव ; भोजनवदपिधानान्तमेककर्मत्वात् । अपरथा भोजनेऽपि प्रतिग्रासमाचमनं प्रसज्येत । अथ सर्वदेशकालकर्तृव्याप्ताचारबलाज्ञत्कर्तव्यमिति चेत् न ; अयमाचार उक्तलक्षणो न वेत्यर्वाचीनानां दुर्निश्चेयत्वात् । अत्रोच्यते- नायमाक्षेपः, बौधायनादिगृह्येषुपस्तरणानन्तरमाचमनविधिदर्शनेनास्माकमप्याचारः सर्वदेशादिव्यापीति निश्चेतुं सुशक्त्वात् । उक्तं चैतत् "अथ कर्माण्याचाराद्यानि" (आप. गृ. १-१.) इत्यत्र गाहृणीति स्वशब्दं विहाय, आचारादित्युपलक्षणतो व्याख्येयगाहृकर्मनिर्देशात्
 गृह्यान्तराद्युपदिष्टविषयोऽप्यस्मदीयानामाचारो वेदमूल एवेति । भोजने तु न प्रतिग्रासमाचमनप्रसक्तिः ; क्वचिदपि वचनाभावात्, आचाराभावाच्च । सोमपाने पुनः "न सोमेनोच्छिष्ठा भवन्ति" इति वचनादन्तेऽपि नैवाचमनम् । अपि चैतदाचमनम् शिखाबन्धनादिवत् कर्तुः संस्कारकम् सन्निपाति च अनुक्तमप्यपेक्षितमन्यतो ग्राह्यमिति न्यायविदः । तस्मादिहोपस्तरणानन्तरमाचमनं कार्यमेव । केचित्- बौधायनादिभिरुपस्तरणापिधानयोस्तदर्थनां चापां निवेदनस्य पृथगुपदेशात् उपस्तरणादूर्ध्वमाचमनविधानाच्च उपस्तरणादेः बहिरङ्गत्वेन कर्मान्तरत्वावगतेर्युक्तं तेषां प्राशनान्त्प्रागप्याचमनम् । अस्माकं तु तथाविधोपदेशाभावात्, अन्तरङ्गत्वेन उपस्तरणाद्यपिधानान्तं भोजनवदेकं कर्मेति मध्ये शुद्ध्यर्थमाचमनं न युक्तमिति । मैवम् ; यतोऽस्माकमपि "यजुर्भास्मप आचामति" इति शब्दान्तरेणाचमनयोः पृथगेवोपदेशः । अस्मादेव पृथगुपदेशात्तदर्थानामपामावेदनं चाक्षेप्यम् । अतोऽस्माकं तेषां चोपदेशे वैषम्याभावात्तुल्ययोगक्षेममेवाचमनम् ॥१३॥

▼

⑤

>

उत्तराभ्यामभिमन्त्र्य यजुर्भास्मप आचामति पुरस्तादुपरिष्ठाच्चोत्तरया त्रिः प्राश्यानुकम्प्याय प्रयच्छेत् ।

२३ २४ प्रतिगृह्यैव राजा②

प्रतिगृह्यैव राजा स्थपतिर्वा पुरोहिताय ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

14. A king or a chieftain should only accept it and (give it) to his Purohita.

▼ हरदत्तः:

एवकारात् प्राशनमकृत्वा पुरोहिताय प्रदानम् । स विधिवत् प्राश्नाति ॥१४॥

▼ सुदर्शनः:

राजा स्थपतिश्च मधुपर्कं प्रतिगृह्यैव पुरोहिताय प्रयच्छेत् । एवकारादभिमन्त्रणमकृत्वा ।
अभिमन्त्रणादि तु प्रशनान्तं पुरोहितस्यैव । पुनश्चोत्तरं कर्म राजादेरेव ॥१४॥

▼

⑤

>

प्रतिगृह्यैव राजा स्थपतिर्वा पुरोहिताय ।

१३ १५ गौरिति गाम् ②

गौरिति गां प्राह ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

15. (The host) announces the cow with (the word), 'The cow!'

▼ हरदत्तः:

अथाचाम्योपविष्टाय गां निवेदयते गौरिति । स्त्री च गौर्भवति, गौर्धनुभव्येति दर्शनात् । यद्वा पुमानपि भवति । श्रूयते हि— "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन् वार्हति उक्षाणं वेहतं वा क्षदन्ते" इति । (ऐ. ब्रा. १-३-४.) एवमर्थमेवात्र गामित्युक्तं गोजातिमात्रस्य निवेदनं यथा स्यात् । अन्यथा गौरिति प्राहेत्येतावता सिद्धं यथा पाद्यदिषु ॥१५॥

▼ सुदर्शनः

प्राशने कृते दाता "गौः" इति गां प्राह कथयति । गौश्व स्त्री, "गौर्धनुभव्या" इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । एतच्च कथनं, किमियं गौसंजप्यतामुत्सृज्यतां वा? इति पूज्याभिप्रायनिश्वयार्थम् । स च स्वाभिप्रायं दातुर्बूयात् ॥१५॥

⑤

>

गौरिति गां प्राह ।

१३ १६ उत्तरयाभिमन्त्र्य तस्यै②

उत्तरयाभिमन्त्र्य तस्यै वपाँ श्रपयित्वोपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णोनोत्तरया जुहोति ।

⑤

>

▼ Oldenberg

16. After the guest has recited the next (formula, M. II, 10, 6) over (the cow, the host) cools its omentum, and having performed the 'spreading under' and the sprinkling over (of Ājya), he sacrifices it with the next (verse, M. II, 10, 7) with a Palāśa leaf from the middle or the end (of the stalk).

▼ हरदत्तः

अनुजानीयादित्यध्याहारः । कल्पान्तरे तथा दर्शनात् । ओं कुरुतेति कारयिष्यन् अनुजानीयादिति । प्रोक्तायां गवि तां उत्तरया "गौरस्यपहतपाप्मे" त्येतया पूज्यमानोऽभिमन्त्र्य । यद्यस्या आलाभनमिच्छन् अनुजानीयात् । यद्यप्येक एवार्धर्चस्समाम्नायते तथापि स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्वैषा गायत्री । तत्रामुष्टेत्यस्य स्थाने प्रदातुर्नामनिर्देशः- मम च यज्ञशर्मणश्वेति ॥१६॥ ततः प्रदाता तेनालभनेऽनुजाते लौकिक्याऽऽवृता तस्या गोरालभ्यं कृत्वा वपामुखिद्य वपाश्रपणीभ्यां परिगृह्ण औपासने पचने वा श्रपयित्वा तामुपस्तीणाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णोऽत्तरयर्चा" अग्निः प्राश्नात्वित्येतया तस्मिन्नेवाग्नौ जुहोति । उपस्तीर्याभिघारितामिति उपस्तरणाभिघारणे कृत्वेत्यर्थः । हुत्वा ततो मांसं संस्कृत्यान्नेन सह तस्मा उपहरन्ति । "अविकृतमातिथ्यम्" इति वचनात् उपस्तरणाभिघारणयोरप्रसङ्गे वचनम् । पलाशपर्णनेत्येव सिद्धे मध्यमेनान्तमेनेति वचनं द्विपर्णस्य पलाशवृत्तस्य पर्णेन होमो मा भूदिति । अभावविकल्पार्थं वापूर्वं मध्यमेन तदभावे अन्तमेनेति ॥१७॥

▼ सुदर्शनः

यदि प्रतिगृहीता संज्ञपनमिच्छेत्, तदा "गौरस्यपहतपाप्मा" इत्येतयाऽनवसानया गामभिमन्त्रयते । अमुष्टेत्यस्य स्थाने चार्हयितुर्नाम विष्णुशर्मण इति गृह्णाति । ततस्सुखमासीत् । दातुरेव वपाहोमान्तं कर्म । अभिमन्त्र्यति च कृत्वाप्रत्ययः क्रियाविधानमात्रार्थं एव, न तु समानकर्तृकृत्वार्थः । तस्यै तस्या: संज्ञपनं कृत्वा, वपाम् उत्खिद्य, श्रपयित्वा, मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णन लौकिकेनाज्येनोपस्तीर्य कृत्स्नां वपां सकृदेवावदायाभिघार्य "अग्निः प्राशनातु" इत्येतया तेन पर्णेन स्वाग्नौ जुहोति । तत्र च मध्यमेनान्तमेन वेति वचनं द्विपर्णप्रतिषेधार्थमभावविकल्पार्थं वा । शिष्ठैश्वावदानैसंस्कृतैस्सहान्नं भोजयेत् । अयं च संज्ञपनपक्षः कलियुगानाचारेषु पठितत्वादिदार्नीं त्याज्य एव ॥१६॥

▼

⑤

>

उत्तरयाभिमन्त्र्य तस्यै वपाँ श्रपयित्वोपस्तीणाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णोऽत्तरया जुहोति ।

२३ २७ यद्युत्सृजेदुपांशूत्तराज् ②

यद्युत्सृजेदुपांशूत्तरां जपित्वोमुत्सृजतेत्युच्चैः ।

▼
⑤

>

▼ Oldenberg

17. If the guest chooses to let (the cow) loose, he murmurs the next (formulas, II, 10, 8-11) in a low voice (and says) loudly, 'Om! Let it loose!' (II, 10, 12).

▼ हरदत्तः:

अथ यदि गामुत्सृजत्ययं पूज्यमानः स गौरिति प्रोक्ते मन्त्रानुत्तरांश्चतुरो "यज्ञो वर्धताम्" इत्युपांशु जपति । जपित्वा "ओमुत्सृजते" त्युच्चैः प्रसौति । प्रदाता च तामुत्सृज्यान्यत् मांसं कल्पयति, "नामांसो मधुपर्को भवति" (आश्व. गृ. १९-२८.) इति कल्पान्तरात् । तत्र पुङ्गवालम्बे गौर्धेनुभव्यामातारुद्राणामेतयोर्लोपः लिङ्गविरोधात्, नेत्यन्ये । जपत्वादेव सिद्धे उपांशुवचनं नियमार्थम्-उत्तरे चत्वार एव मन्त्राः उपांशु वक्ततव्याः । न प्रणव इति । शास्त्रान्तरदर्शनात् प्रसङ्गः । प्रणवाद्युच्चैः, ऊर्ध्वं वा प्रणवात् इति । तेन ब्रह्मणः एवैष विकल्पः सिद्धो भवति । इह प्रसवविधेरभावेऽपि उच्चैरिति वचनादेव प्रसौतिर्दृष्टव्यः ॥१८॥

▼ सुदर्शनः:

यदि पूज्यो गामुत्सृज्यमानामिच्छेत् । अयं च कामप्रवेदने लिङ् । तदोत्तरान् त्रीन् मन्त्रान् "यज्ञो वर्धताम्" इत्यादिकान् "उपांशु जपित्वा ओमुत्सृजत" इत्युच्चैः, प्रबूयादिति शेषः । केचित्-यज्ञ इत्यादिकाश्वत्वारो मन्त्रा इति । इयं च गौरुत्सर्जनपक्षेऽपि भोक्तुरेव ॥१७॥

▼

⑤

>

यद्युत्सृजेदुपांशूत्तरां जपित्वोमुत्सृजतेत्युच्चैः ।

२३ १८ अन्नम्②

अन्नं प्रोक्तमुपांशूत्तरैरभिमन्त्र्यों कल्पयतेत्युच्चैः ।

⑤

>

▼ Oldenberg

18. (In this case) he recites the next (formulas, M. II, 10, 13-17) in a low voice over the food which is announced to him (instead of the cow), (and says) loudly, 'Om! Make it ready!' (II, 10, 18).

▼ हरदत्तः:

अथान्नं सामिषं समाहृत्य तस्मे प्राह- भूतमिति । सिद्धेऽन्ने भूतमिति प्राह (बौ.गृ. १-२-५५.) इति कल्पान्तरम् । अस्माकं च वैश्वदेवे । तस्मात् भूतमित्येव निवेदनम् । तदन्नं प्रोक्तमुत्तरैः पञ्चभिर्मन्त्रैर्भूतमित्यादिभिः भोक्तोपांश्वभिमन्त्र्य औंकल्पयतेत्युच्चैः प्रसीति । प्रसूताः परिवेष्टारः परिवेष्टन्ति चतुरो नानागोत्रान् ब्राह्मणान् भोजयतेति ब्रूयात्तेषु भुक्तवत्स्वन्नमस्मा उपाहरन्तीति (बौ. गृ. १-२.) कल्पान्तरम् ॥१९॥

▼ सुदर्शनः

अथ दाता सिद्धमन्नं "भूतं" इति मन्त्रेण पूज्याय प्रब्रूयान्निवेदयेत् । कुत एतत्? "सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति स्वामिने प्रब्रूयात्" (आप. ध. २-३-१०.) इति वैश्वदेवे दर्शनात् । मधुपर्कप्रकरण एव "सिद्धेऽन्ने तिष्ठन् भूतमिति प्राह" इति कल्पान्तराच्च । एवं प्रोक्तमन्नं भोक्ता उत्तरैर्मन्त्रैः "सुभूतम्" इत्यादिभिः पञ्चभिरभिमन्त्र्य, ॐ कल्पयतेत्युच्चैः । अत्राप्यनुजानीयादिति शेषः । ततो भोजनं ; अन्ननिवेदनस्य दृष्टार्थत्वात्, आचाराच्च ॥१८॥

⑤

>

अन्नं प्रोक्तमुपांशूत्तरैरभिमन्त्र्यों कल्पयतेत्युच्चैः ।

१३ १९ आचार्यायत्तिंजे श्वशुराय②

आचार्यायत्तिंजे श्वशुराय राजा इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठदभ्य एतत्कार्यम् ।

⑤

>

▼ Oldenberg

19. For his teacher, for a Rtvij, for his father-in-law, for a king he ought to perform this (Arghya ceremony) as often as they visit his house, if at least one year has elapsed (since they came last).

▼ हरदत्तः

आचार्यादयः प्रसिद्धाः । तेभ्यश्वतुभ्यः परिसंवत्सरं विप्रोष्योपतिष्ठदभ्यः गृहमातिथ्येनागतेभ्यः एतदपचितिकर्म कूर्चादि भोजनान्तं कर्तव्यम् । केन? गृहस्थेन । निवेशे हि वृत्ते नैयमिकानि(?) श्रूयन्ते अग्निहोत्रमतिथयः इति वचनात् । अत्र केचिदाहुः- आचार्यायत्तिंजे श्वशुराय राजा इत्येतत्कार्यम् । इत्येको योगः । अथ परिसंवत्सरादुपतिष्ठदभ्यश्वायं कार्यः इति । तेन विवाहादनन्तरं आचार्यश्वशुराभ्यां निमन्त्र्यापचितिः कर्तव्या । ऋत्तिंजे च कर्मणि, राजे चाभिषेकानन्तरम् । अथ तेभ्य एव संवत्सरं विप्रोष्योपगतेभ्यश्च कर्तव्यमिति ॥२०॥

▼ सुदर्शनः

यदेतदर्हणं कूर्चादि भोजनान्तं गृहस्थेन स्नातकाय स्नानदिवस एवागताय कर्तव्यमिति विहितं, तदाचार्यादिभ्यः परिसंवत्सरात् संवत्सरादूर्ध्वं गृहमुपतिष्ठदभ्यः उपागतेभ्यः पुनः पुनः कार्यः न तु स्नातकवत्सरकृत् । न चाप्यवर्कसंवत्सरात् । अत्र चेतिशन्दश्वार्थः । ननु धर्मशास्त्रेऽग्नोमधुपकरहो वेदाध्यायः । आचार्य ऋत्तिक्स्नातको राजा वा धर्मयुक्तः । आचार्यायत्तिंजे श्वशुराय राजे इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठदभ्यो गौर्मधुपाश्च । दधिमधुसंसृष्टं मधुपर्कः पयो वा मधुसंसृष्टम् । अभाव उदकम्, (आप.ध.२-८-५...९.) इति स्नातकायाचार्यायत्तिंजे उपाध्यायाय श्वशुराय राजे च दक्षिणार्थगवा सह मधुपर्को विहितः । किमर्थमिह पुनर्विधीयते? उत्यते इह विकल्पेन विहितस्य त्रिवृतः पाङ्कतस्य च तस्मिन् गोमधुपर्के अवेदाध्यायाय श्वशुराय च दीयमाने च प्राप्त्यर्थम् । यत्तु तत्रैव "गौर्मधुपर्कश्च" इति पुनर्वचनं, तदाचार्यत्तिंदाध्यायश्वशुरराजभ्य एव

परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यः पुनः पुनः कार्यम् स्नातकवेदाध्यायतिथिभ्यस्तु सकृदेवेत्येवमर्थम् ॥
१९॥

▼

⑤

>

आचार्यायर्तिंजे श्वशुराय राजा इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्य एतत्कार्यम् ।

१३ २० सकृतप्रवक्त्रे चित्राय②

सकृतप्रवक्त्रे चित्राय।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

20. For a renowned teacher (of the Veda the ceremony should be performed) once.

▼ हरदत्तः

सकृत्न प्रतिवत्सरं कलौ गोरालम्भस्य न्येधाद्वैरित्युत्का यज्ञो वर्धतामित्यादि
जपेत्मध्यमन्त्रलोपः)प्रवक्त्रे वेदस्य वेदार्थस्य च चित्राय प्रसिद्धाय भिन्नसंशयायेत्यर्थः । एवं
भूतायोपस्थिताय सकृदेतदपवित्रिकर्म कर्तव्यं, न प्रतिसंवत्सरमिति ॥२१॥

▼ सुदर्शनः

प्रवक्ता यः पदवाक्यप्रमाणाभ्यां प्रकर्षेण वक्ति साधुशब्दानामुच्चारयिता, प्रमाणोपपन्नं
व्याख्याता चेत्यर्थः । चित्रः प्रकाशः लोके प्रसिद्ध इत्यर्थः । इदं प्रवक्तुरेव विशेषणम् । तस्मै
सकृदेवैतत् गाहृगीरहितं कार्यम् । अयं च प्रवक्ता न वेदाध्यायः । स हि गोमधुपर्करहः ।
यस्सषडङ्गं वेदमधीते, अर्थाश्च जानाति स वेदाध्यायः । ननु सामयाचारिके गोमधुपर्के धर्मा

नोपदिष्टाः स कथं कर्तव्यः? उच्यते- नामधेयं धर्मग्राहकम् इति मीमांसकाः । तेन गृह्ये
 याज्ञिकप्रसिद्ध्या मधुपर्कसंशिके कर्मणि उपदिष्टा एव धर्माः "गोमधुपर्करहः" इत्यत्र
 मधुपर्कनाम्ना अतिदिश्यन्ते, "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इतिवत् । "दधिमन्थो मधुमन्थः"
 (मधुपर्कः)(आप. श्रौ.६-३-२५.) इत्यत्र तु दक्षिणाद्रव्यस्य कर्मवद्भर्माकाङ्क्षा भावान्नातिदेशः ।
 अत्र च वेदाध्यायातिथिपूजायामय विशेषः, "दधिमधुसंसृष्टं मधुपर्कः" इति । अयमत्र
 निश्चितोऽर्थः आचार्यायतिर्विजे वेदाध्यायाय श्वशुराय राजे च दक्षिणार्थाधिकगवा विना गार्ह्यः
 सामयाचारिको वा मधिपर्कः कार्यः । परिसंवत्सरादिपागतेभ्यः पुनः पुनः कार्यः । अवेदाध्यायाय
 श्वशुरायाधिकगवा विना गार्ह्यः अतिथिवरापचितेभ्यो वेदाध्यायेभ्यः सह गवा धर्मोक्तः ।
 अवेदाध्यायाभ्यां तु वरापचिताभ्यां स्नातकाय च स्नानदिन एवागताय गवा विना गृह्योक्तो
 धर्मोक्तो वा । प्रकाशाय च प्रवक्त्रे विना गवा गार्ह्यः । आचार्यादिभ्यश्वतुभ्योऽन्येषां सकृदेवेति ।
 केचित् अत्र योगविभागमाहुः । आचार्यादिभ्य; चतुर्भ्य एतत्कार्यमित्येको योगः । तेन
 विवाहानन्तरमाचार्यश्वशुराभ्यां निमन्त्यापि पूजा कार्या । अन्यथा संवत्सरमपि प्रोषिताभ्यां
 सकृदपि न सिद्धेत् । ऋत्विजे च कर्मणि कर्मणि पूजा कार्या । राजे चाभिषिकताय नियमेनैव ।
 तथा "परिसंवत्सरादुपतिष्ठदभ्यः पुनः पुनः" इत्यन्पो योगः । स्पष्टश्वायं सामयाचारिकेषु विभागः;
 "गोमधुपर्करहः" इति पूर्व विधाय, पश्चात् "आचार्याय" इत्यादिना पुनर्विधानात् । पूर्वयोगे च
 श्वशुरशब्दो निपातयितव्यः । न चात्रान्यतरविध्यारभ्यो व्यर्थः । सामयाचारिकेषु सर्वाचरणार्थेन
 विहितायां पूजायां, गार्हस्यास्मदीयानां धर्मातिदेशार्थत्वात् । न च नाम्ना धर्मातिदेशः,
 गोमधुपर्कशब्दयोः "मधुमन्थो मधुपर्कः" इतिवत् द्रव्याभिधायकत्वात् । अतोऽर्थभेदात् गृह्ये धर्मे
 च विध्यारभ्योर्थवान् । तथा वेदस्य वेदार्थस्य च प्रवक्त्रे च एतत्सकृत्कार्यमिति । तच्चिन्त्यम् ॥
 २० ॥ इति श्रीसुदर्शनाचार्यकृते गृह्यतात्पर्यदर्शने त्रयोदशः खण्डः ॥ पञ्चमश्व पटलस्समाप्तः ॥

▼

⑤

>

सकृत्प्रवक्त्रे चित्राय ।

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas. ↴

2. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6. ↴

११ सीमन्तोन्नयनम्①

१४ ०३ सीमन्तोन्नयनम् प्रथमे②

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि ॥ आपस्तम्बगृह्यसूत्र १४.१ ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

1. The Simantonnayana (or parting of the pregnant wife's hair, is performed) in her first pregnancy, in the fourth month.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

मन्त्राम्नानक्रमेण विवाहादयस् संस्कारा व्याख्याताः । अनन्तरं तत्-क्रमेणैव सीमन्तादयो व्याख्यायन्ते—

▼ हरदत्तः

सीमन्तो नाम केश-मध्ये रेखाविशेषः । स उच्चीयते यस्मिन् कर्मणि तत् सामन्तोन्नयनन्नाम कर्म गर्भसंस्कारः ।

तच् चतुर्थे मासि कर्तव्यम् । प्रथम-नियमाद् आधार-संस्कारो इयम् ।

आधारे च संस्कृते तत्राहिताः सर्व एव गर्भाः संस्कृता भवन्ति ॥१॥

▼ सुदर्शनः

सीमन्तोन्नयनम् इति कर्म-नाम-धेयम्।

यस्मिन् कर्मणि गर्भिण्यास् सीमन्त उच्चीयते तत् व्याख्यास्याम इति शेषः ।

तच् च प्रथमे गर्भे; न तु गर्भे गर्भे । गर्भार्थम् एवाधार-स्त्री-संस्कारः । स्त्रीसंस्कारत्वात् सकृद् एव कृतस् सीमन्तस् सर्वान् एव गर्भान् संस्करोति ।

चतुर्थं मासि चतुर्थं मासे । अल्लोपश्छान्दसः, "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति" इति स्मृतेः ॥१॥

▼

⑤

>

सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थं मासि ।

१४ ०२ ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽशिषो②

ब्राह्मणान् भोजयित्वा ऽशिषो वाचयित्वा,

अग्नेर् उपसमाधानाद्य-आज्यभागान्ते

अन्वारब्धायाम् (चौले - अन्वारब्धे)

उत्तरा आहुतीर् हुत्वा (= "धाता ददातु नो रयिम्" इति चतस्रो, "यस्त्वा हृदा कीरिणे" ति चतस्रः)

जयादि प्रतिपद्यते ॥

परिषेचनान्तं कृत्वा

धृता दंदातु नो रुयिम्

ईशांनो जगंतुस् (१) पतिः ।

स नः पूर्णं वावनत् ।

धृता पृजायां उत राय ईशो (=ईष्टे)

धृतेदं विश्वम् भुवनं जजान ।

धृता पुत्रं यजमानायु दाता

तस्मां उ हृव्यं घृतवंद् विधेम ।

धृता दंदातु नो रुयिम्

प्राचीं जीवातुम् अक्षिंताम् ।

वृयं द्वेवस्य धीमहि

सुमुतिं सुत्य-रांधसः (=धनस्य) ।

धृता दंदातु दाशुषे वसूनि

प्रुजाकामाय मीढुषे (=सेक्ते) दुरोणे (=दारेषु) ।

तस्मै द्वेवा अमृताः सं व्ययन्तां (=ददतु)

विश्वे द्वेवास्तु अदिंतिः सुजोषाः ।

य "सूत्वा हृदा" कीरि"णा (=स्तोत्रिणा) म "न्यमानो"

ॐर्त्यु म "त्यो जो"हवीभि ।

जा"तवेदो य"शो अस्मा"सु धेहि

प्रजा"भिर् अग्ने अमृतत्व"म् अश्याम् ॥

य "स्मै त्वं सुकृ"ते जातवेद उ"

लोक"म् अग्ने कृण"वः (=कुर्यात्) स्योन"म् (सुखमयम्)।

अथि"नँ स" पुत्रिं यं वीरं वन्तं

गो"मन्तं रयिं" नशते (=प्राप्नोति) स्वस्ति" ॥

त्वे" सु" पुत्र (आमन्त्रिताङ्गत्वाद् अनुदात्तः) शवसो"

ॐवृत्रन् (=अवर्तन्त) का"म-कातयः (=काम-कामना: [सुतयः]) ।

न" त्वा"म् इन्द्रा"ति रिच्यते ॥

उकथ"उकथे सो"म इ"न्द्रं ममाद

नीथे"नीथे (समाप्ते समाप्ते) मघ"वान् सुता"सः ।

य"द् ईं" सबा"धः पित"रं न" पुत्रा:"

समान"-दक्षा (=समानबलाः) अ"वसे ह"वन्ते ।

⑤

>

▼ Oldenberg

2. (The husband) serves food to Brāhmaṇas and causes them to pronounce auspicious wishes; then, after (the ceremonies) from the putting (of wood) on the fire down to the Ājyabhāga oblations (have been performed), he offers the oblations (indicated in the) next (Mantras, M. II, 11, 1-8), while (the wife) takes hold of him, and enters upon the (performance) of the Jaya and following oblations.

▼ हरदत्तः

तत्र पूर्वद्युर् नान्दीशाद्धम् । अथ तस्मिन् अहनि ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैर् भुक्तवद्धिर् आशिषो वाचयित्वा अग्नेर् उपसमाधानादि प्रतिपद्यते सकृत्-पात्राणि शलल्य्-आदयश् च, सह शम्याः ॥२॥ अष्टौ प्रधानाहुतयो "धाता ददातु नो रयिम्" इति चतसो "यस्त्वाहृदा कीरिणे" ति चतसः ॥३॥

▼ सुदर्शनः

इह ब्राह्मण-भोजनाशीर्वचनयोर् विधानं उपनयनवत् क्रमार्थम् । पात्रासादन-काले तु यथार्थ शलल्यादीनि सकृद् एवासाद्यानि । शम्याश् च परिध्यर्थे । उत्तराः "धाता ददातु नो रयिम्" इति चतसो "यस्त्वा हृदा कीरिणे" इति चतस इत्यष्टौ । शेषं सुगमम् ॥२॥

⑤

>

ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽशिषो वाचयित्वाऽग्नेर् उपसमाधानाद्य्-आज्य-भागान्ते ऽन्वारब्धायाम् उत्तरा आहुतीर् हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ।

१४ ०३ परिषेचनान्तङ्कृत्वा②

परिषेचनान्तं कृत्वा ऽपरेणाग्निं प्राचीम् उपवेश्य त्रेण्या शलल्या त्रिभिर् दर्भ-पुञ्जीलैश् शलालु-गलप्सेनेत्य् (→उद्ग्म्बर-फल-सङ्घातेन) ऊर्ध्वं सीमन्तम् उत्त्रयति व्याहृतीभिर् उत्तराभ्यां च ।

⑤

>

▼ Oldenberg

3. Having performed (the rites) down to the sprinkling (of water) round (the fire), he makes her sit down to the west of the fire, facing the east, and parts her hair upwards (i.e. beginning from the front) with a porcupine's quill that has three white spots, with three Darbha blades, and with a bunch of unripe

Udumbara fruits, with the Vyāhṛtis or with the two next
(verses, II, 11, 9. 10).

▼ हरदत्तः

प्राचीं प्राङ्-मुखीं स्वयं प्रत्यङ्-मुखः ।

त्रिषु प्रदेशेषु एनी श्वेता त्रेणी । इकार-लोपश् छान्दसः । णत्वं च । **शलली** शल्यकस्य रोम-सूची ।

सविशाखा नाडी पुञ्जीलम् इत्युच्यते । दर्भस्य पुञ्जीलानि त्रीणि भवन्ति ।

उदुम्बरस्य फल-सङ्घात-विशेषस् तरुणः **शलालु-ग्लप्स** इत्युच्यते । पिशाचोदुम्बरस्येत्यन्ये ।

एतानि द्रव्याणि युगपद्महीत्वा **तैस्सीमन्तमुन्नयति** ऊर्ध्वमुदूहति भूर्भुवस्सुवरित्येताभिः उत्तराभ्यां च "राकामहं, "यास्ते राक" इत्येताभ्याम् ।

त्रयाणाम् अन्ते सकृद् उत्त्रयनम् । इह मन्त्रसमाप्नाये व्याहृतीनां पाठो न कर्तव्यः ।

व्याहृतिभिरित्येतेनैव सिद्धस्सम्प्रत्ययः । यथा व्याहृतीश्च जपित्वा, व्याहृतीर्विहृताः, इत्यादौ । एवं सिद्धे व्याहृतीनां पाठः समाप्नायार्थम् । किञ्चासति पाठे व्याहृतिभिरुत्तराभ्याज्वेत्युच्यमाने याजमानसमाप्नायात् ग्रहणं प्राप्नोति-व्याहृतिभिरुत्तराभ्याज्ज्य मन्त्राभ्यां "उच्छुष्मो अग्नं" इत्येताभ्यामिति । तत्र पाठस्य प्रसिद्धत्वात् । "राकामहं" "यास्ते राके" इत्येतयोश्च प्रधानाहुतित्वं विज्ञायेत, विशेषाभावात् । तस्मादस्मादेव समाप्नायादग्रहणं यथा स्यादिति व्याहृतीनामिह पाठः ॥३॥

▼ सुदर्शनः

प्राचीं प्राङ्गुखीम् । स्वयं तु प्रत्यङ्गुखः । त्रेणी त्रीण्येतानि शुक्लानि यस्यास्सा । यद्वा त्रिषु प्रदेशेषु एनी श्वेता । त्रेणीति च रूपं छान्दसम् । **शलली** सूच्याकारं शल्यलोम । त्रेणीति शलल्या विशेषणम् । **दर्भ-पुञ्जीलं** सविशाखा नाडी । **शलालुर् गोष्ठोदुम्बरः**, खरपत्रोदुम्बरः, पिशाचोदुम्बर इत्यनर्थान्तरम् । **ग्लप्सः** स्तबकः; पिशाचोदुम्बरस्य तरुणफलसङ्घातविशेष इत्यर्थः । इत्येतद्रव्यैर्युगपद्महीतैरूर्ध्वं **सीमन्तमुन्नयति** शिरसि मध्ये रेखामुदूहति । कैर्मन्त्रैः? "भूर्भुवस्सुवः" "राकामहं सुहवाम्" "यास्ते राके सुमतयः" इत्येतैर्मन्त्रैः । चकारो बहुमन्त्रज्ञापनार्थः ॥३॥

⑤

>

परिषेचनान्तं कृत्वा उपरेणाग्निं प्राचीम् उपवेश्य त्रेण्या शलत्या त्रिभिर् दर्भ-पुञ्जीलैश् शलालु-
गलप्सेनेत्य् ऊर्ध्वं सीमन्तम् उच्चयति व्याहृतीभिर् उत्तराभ्यां च ।

१४ ०४ 'गायतम्' इति②

गायतम् इति वीणा-गाथिनौ संशास्ति ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

4. He says to two lute-players, 'Sing!'

▼ हरदत्तः

वीणाया यो गाथां गायति स वीणगाथी । तावुभौ प्रागेवानीतौ भवतः । तौ संशास्ति संप्रेष्येति-
गायतमिति । तौ गायतः । तत्र ऋड्नियमः ॥४॥

▼ सुदर्शनः

वीणाया गाथां गायत इति वीणागाथिनौ । तौ गायतमिति संशास्ति संप्रेष्यति ॥४॥

⑤

>

'गायतम्' इति वीणागाथिनौ सँशास्ति ॥

१४ ०५ उत्तरयोः पूर्वा②

उत्तरयोः पूर्वा साल्वानां ब्राह्मणानामितरा ।

यौगन्धरिर् एव नो राजेति साल्वीर् अवादिषुः ।
विवृत्तचक्राः आसीनास् तीरेण यमुने तवं ।

⑤

>

▼ Oldenberg

5. Of the next two (verses, II, 11, 11. 12) the first (is to be sung on this occasion) among the (people of the) Sālvās.

▼ हरदत्तः

उत्तरयोः: ऋचोः या पूर्वा "यौगन्धरिर्" इत्येषा । सा साल्वानां सीमन्तकर्मणि गाथा साल्वदेशनिवासिनां अस्यामृचि गानं कर्तव्यमित्यर्थः । स देशो यमुनातीरे भवति । वैश्याश्व तत्र भूयिष्ठं भवन्ति । तेषामेव राजा यौगन्धरिः ॥६॥ इतरा "सोम एव नो राजा" इत्येषा । न सर्वेषां ब्राह्मणानामपि तु साल्वानाम् ॥५॥

▼ सुदर्शनः

उत्तरयोः: ऋचोः वीणागाथिनौ गायेताम् । केषां कतरा गाथा? इत्यत आह पूर्वेति । पूर्वा "यौगन्धरिः" इत्येषा । साल्वदेशीयानां त्रयाणां वर्णानामपि गाथा ; "साल्वीः" इत्यविशेषलिङ्गात् । अन्यदेशवासिनां ब्राह्मणानामितरा "सोम एव नो राजा" इत्येषा । क्षत्रियवैश्यानां तु "सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजाः" (आश्व. गृ. १-१२-७.) इत्याश्वलायनीये दृष्टायां सार्ववर्णक्यामृचि गानं कर्तव्यम् । न तु गानाभावः । गायतमित्यविशेषेण संशासनविधानात् । केचित्— साल्वानामपि ब्राह्मणानामितरेति ॥५॥

⑤

>

उत्तरयोः पूर्वा साल्वानां ब्राह्मणानामितरा ।

१४ ०६ नदीनिर्देशश्च यस्याम्②

(अन्वेषाम् - "सोम एव नो राजा" इत्येषा।) नदी-निर्देशश्च यस्यां वसन्ति ॥

सोमं एव नो राजेत्य्
आंहुर्ब्राह्मणीः प्रजाः ।
विवृत्त-चक्रां आसीनास्
तीरेणासौ (→उपजीव्यनदीनाम) तवं ।

⑤

>

▼ Oldenberg

6. १ The second (is to be used) for Brāhmaṇas; and the river
near which they dwell is to be named.

▼ हरदत्तः:

द्वितीये मन्त्रे असौ शब्दस्य स्थाने नद्या नाम संबुध्या निर्देष्टव्यम् । यस्यां वसन्ति
यामुपजीवन्तीत्यर्थः । यथा-तीरेण कावेरि तवेति । क्षत्रियाणां तु सर्वेषां कल्पान्तरदृष्टायां
सार्ववर्णिक्यामृचि गानं भवति । "सोम एव नो राजेत्याहुर्मनुषीः प्रजाः । विवृत्तचक्रा आसीना"
इति । अत्रापि नदीनिर्देशस्सम्बुध्या ॥६॥

▼ सुदर्शनः:

"सोम एव नो राजा" इत्यस्वां असावित्यस्य स्थाने "कावेरि" "वेगवति" इति सम्बुध्या
नदीनिर्देशश्च भवति । कस्या नद्याः? इति चेत् यस्यां वसन्ति" समीपसप्तमी चेयम् ।
यस्यास्समीपे वसन्ति तस्या निर्देश इत्यर्थः ॥६॥

⑤

>

नदीनिर्देशश्च यस्यां वसन्ति ।

१४ ०७ यवान् विरुद्धानाबध्य②

(पूर्वमेरैतदर्थम् उपतान) यवान् विरुद्धान् (शिरसि वध्वा;) आबध्य,
 (रवूर) वाचं यच्छत्य् आनक्षत्रेभ्यः ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

7. २ He ties barley-grains with young shoots (to the head of the wife); then she keeps silence until the stars appear.

▼ हरदत्तः

विरुद्धान् अङ्कुरितान् सूत्र-बद्धान् आबधाति शिरसि वध्वा: । सैव वाचं यच्छति । एवम् उपदेशो भोजनञ्ज चास्यास्मिन् अहनि नेच्छन्ति । यवाश् च प्रागेव वप्तव्यः यथास्मिन् काले विरुद्धा भवन्ति ॥७॥

▼ सुदर्शनः

अङ्कुरितान् सूत्र-ग्रथितान् यवान् वध्वाश् शिरस्याबधाति । शिरसीति कुतः? आचारात् ॥७॥

▼

⑤

>

यवान् विरुद्धानाबध्य वाचं यच्छत्यानक्षत्रेभ्यः ।

१४ ०८ उदितेषु नक्षत्रेषु②

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीम् उदीचीं वा दिशम् उपनिष्कम्य
वत्सम् अन्वारभ्य
व्याहृतीश् च जपित्वा
वाचं विसृजेत् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

8. When the stars have appeared, he goes (with his wife)
towards the east or north, touches a calf, and murmurs the
Vyāhṛtis; then she breaks her silence.

▼ हरदत्तः:

वत्सः पुमान् गौश्च भवति । व्याहृतयस्समस्ताः याजमानसमान्नायात् प्रत्येतव्याः ॥८॥

▼ सुदर्शनः:

विस्पष्टार्थम् । इह केचिद् अध्येतारो "यच्छतो" "विसृजत" इति द्विवचने पठन्ति । तस्मिन् पक्षे
वाग्-यमनादि-पदार्थ-पञ्चकम् उभौ जायापती कुरुतः । केचित्- यवाबन्धनादि सर्वं वधूर् एव ;
न पतिर् इति ॥८॥

⑤

>

उदितेषु नक्षत्रेषु प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्कम्य वत्समन्वारभ्य व्याहृतीश्च जपित्वा वाचं
विसृजेत् ।

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.←

2. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←

१२ पुंसुवनम्①

३४ ०९ पुँसवनं व्यक्ते②

पुँसवनं व्यक्ते गर्भे तिष्येण ।

पुँ सुवनंम् असि ।

⑤

>

▼ Oldenberg

9. The Pumsavana (i.e. the ceremony to secure the birth of a male child) is performed when the pregnancy has become visible, under the constellation Tiṣya.

▼ हरदत्तः

पुमान् येन सूयते तत्पुंसुवनं नाम कर्म । उवडादेशश्छान्दसः । मन्त्रदर्शनात् पुंसुवनमसीति । आश्वलायनस्तु गुणमेव प्रायुङ्कत । तत् व्यक्ते गर्भे कर्तव्यम् । गर्भव्यक्तिश्च तृतीये चतुर्थे वा मासि । यदापि चतुर्थे तदा सीमन्तात् पूर्वमेव पुंसवनम् । निमित्तस्य पूर्वत्वात् । पश्चादुपदेशस्य तु प्रयोजनं वक्ष्यामः । तिष्येण तच्च तिष्ये कर्तव्यम् । "नक्षत्रे च लुपी" ति अधिकरणे तृतीया ॥९॥

▼ सुदर्शनः

पुंसुवनम् इत्यपि कर्मनामधेयम् । येन कर्मणा निमित्तेन गर्भिणी पुमांसम् एव सूते तत् पुंसवनम् ।

व्याख्यायत इति शेषः ।

अत्र चोवडादेशश्छान्दसः ।

आश्वलायनस् तु "पुँसवनम्" इति सगुणमेव प्रायुङ्कत ।

व्यक्ते गर्भ - अस्ति गर्भ इति निश्चिते । व्यक्तिश् च तृतीये चतुर्थे वा मासे ; बह्वर्चादिषु स्मृत्य्-
अन्तरेष्टभयथा दर्शनात् ।

यदि पुंसवनं चतुर्थे स्यात् - तदा पूर्वं सीमन्तं कृत्वैव ।

कुत एतत्? पुंसवने पश्चात् क्रियमाणे ऽपि चौदित-कालानतिक्रमात्, पश्चान् मन्त्राम्नान-
सूत्रोपदेशयोर् एवं-क्रमार्थत्वाच् च ।

केचित्— तृतीयवच् चतुर्थऽपि सीमन्तवत् प्रथम-गर्भ एव, न तु प्रतिगर्भम् ; पिष्ट-पेषण-न्यायाद्
एव । एतच् च पुमांसं जनयतीत्य् अत्र विवेचयिष्यते ।

तिष्ठेण - तिष्ठ-नक्षत्रे पुंसवनं कर्तव्ययम् इति व्यवहितेन सम्बन्धः ; "प्रकरणात् प्रधानस्य" इति
न्यायात् । शुङ्गाहरणे त्वनियमः ॥

⑤

>

पुँसवनं व्यक्ते गर्भे तिष्ठेण ।

१४ १० न्यग्रोधस्य या②

न्यग्रोधस्य या प्राच्युदीर्चीं वा शाखा ततस्सवृषणां शुङ्गामाहत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

10. From a branch of a Nyagrodha tree, which points eastward or northward, he takes a shoot with two (fruits that look like) testicles. The putting (of wood) on the fire, &c., is performed as at the Simantonnayana (Sūtra 2).

▼ हरदत्तः

न्यग्रोधस्य वृक्षस्य या प्राची शाखोदीची वा तस्याः शुङ्गाम् अग्राङ्कुरं सवृषणां फलं
वृषणमिति व्यपदिश्यते सादृश्यादेव । तद्वत्तीं शुङ्गामाहृत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि
परिषेचनानन्तं कर्म प्रतिपद्यते । अग्नेरुपसमाधानादिवचनात्ततः पूर्वं ब्राह्मणभोजनमाशीर्वचनं च न
भवति । अन्ते तु भवति "शुचीन्मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजये"दिति । तथा यत् परिषेचनादूर्ध्वं
संशासनादि तदपि न भवति । अपरेणाग्निं प्राचीमिति पुनरिहोपदेशात् । तत्रप्रयोगः-
पूर्वेद्युनन्दीश्राद्घम् । अपरेद्युरग्नेरुपसमाधानादि सकृत्यात्रप्रयोगः । शुङ्गया सह परिधय एव, न
शम्या । आज्यभागान्ते इन्वारब्ध्यायां "धाता ददातु नो रयिम्" इति चतस्रो यस्त्वा हृदा कीरिणेति
चतसः । जयादि प्रतिपद्यते । परिषेचनान्ते ततो वक्ष्यमाणं कर्म ॥१०॥

▼ सुर्दर्शनः

सवृषणां वृषणाकृतिकेन फलद्वयेन संयुक्तां, शुङ्गां अग्राङ्कुरम् । व्यक्तमन्यत् । अत्र च
सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादीत्यतिदेशात् ब्राह्मणभोजमाशीर्वचनं च तन्त्रात् पुरस्तान्निवर्तते ।
कर्मान्ते तु भवत एव । शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्, (आप. ध. २-१५-११.) इति
सामान्यवचनात्, "लोके च भूतिकर्मस्वेतदादीन्येव वाक्यानि स्युर्थापुण्याहं स्वस्तिऋद्विमिति
वाचित्वा" (आप. ध. १-१३-९.) इति वचनाच्च । पात्रप्रयोगे च शुङ्गादीनां कर्मोपयुक्तानां
सकृदेव सादनम् । तथात्र परिधय एव, न तु शम्या; ; "शम्या: परिध्यर्थे" इति चौलगोदानग्रहणात्
। तथैव "सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि" इत्यादिना परिषेचनान्तकल्पातिदेशस्य
विवक्षितत्वादिहापि त एवाष्टै प्रधानहोमाः ॥१०॥

▼

⑤

>

न्यग्रोधस्य या प्राच्युदीची वा शाखा ततस्सवृषणां शुङ्गामाहृत्य सीमन्तवदग्नेरुपसमाधानादि ।

१४ ११ अनवस्नातया कुमार्य②

अनवस्नातया कुमार्या दृष्टपुत्रे दृष्टपुत्रेण पेषयित्वा परिप्लाव्यापेरणाग्निं प्राचीमुत्तानां
निपात्योत्तरेण यजुषाऽङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽपि नयति ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

11. He causes a girl who has not yet attained maturity to pound (the Nyagrodha shoot) on an upper mill-stone with another upper mill-stone, and to pour water on it; then he makes his wife lie down on her back to the west of the fire, facing the east, and inserts (the pounded substance) with his thumb into her right nostril, with the next Yajus (II, 11, 13).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथ समाप्ते तन्त्रशेषे कर्तव्यमाह—

▼ हरदत्तः

यस्या: प्रादुर्भूतं रजः सा अवस्नाता । तद्विपरीता अनवस्नाता । एवंभूता कन्या कर्त्री पेषणस्य । प्रयोजकः पतिः । उपलो दृष्टपुत्रः । दृष्टदर्थेऽपि दृष्टपुत्र एव । तत्र शुङ्गां पेषयित्वा वस्त्रेण परिप्लाव्य अपरेणाग्निं प्राचीं प्राङ्मुखीं उत्तानां ऊर्ध्वमूखीं, निपात्य शाययित्वा उत्तरेण यजुषा "पुंसुवनमसी" त्यनेन तं रसं अङ्गुष्ठेन तस्या नासिकाच्छिद्रे दक्षिणे अपिनयति अपिगमयति । प्राङ्मुख एव । (पिधाय नयनं स्वयं च प्राङ्मुखः) ॥११॥

▼ सुदर्शनः

स्नाननिमित्तस्य रजसोऽनुत्पन्नत्वात् या न स्नाता तथा अनवस्नातया कन्या दृष्टदर्थपन्ने दुष्टपुत्रे शुङ्गां निधाप्य दृष्टपुत्रान्तरेण पेषयित्वा तद्रसं वस्त्रेण प्लावयित्वा ततो जायामपरेणाग्निं प्राचीं प्राक्षिरसं उत्तानाम् ऊर्ध्वमूखीं, निपात्य शाययित्वा । "पुंसुवनमसि" इति यजुषा दक्षिण नासिकाच्छिद्रे अङ्गुष्ठेन करणभूतेन तद्रसम् अपिनयति गर्भं प्रापयति । सा रसं न निष्ठीवेदित्यर्थः ॥११॥

▼

⑤

>

अनवस्नातया कुमार्या दृष्टपुत्रे दृष्टपुत्रेण पेषयित्वा परिप्लाव्यापेरणाग्निं प्राचीमुत्तानां निपात्योत्तरेण यजुषाऽङ्गुष्ठेन दक्षिणे नासिकाच्छिद्रेऽपि नयति ।

१४ १२ पुमाँसज् जनयति②

पुमाँसं जनयति ।

⑤

>

▼ Oldenberg

12. Then she will give birth to a son.

▼ हरदत्तः

एवमनेन कर्मणा संस्कृता स्त्री पुमासं जनयति ।

केचिद् अर्थवादम् इदं मन्यन्ते । फलविधौ काम-संयोगेन क्रियाया अनित्यत्व-प्रसङ्गात् ।

यद्यु अर्थवादः प्रति-गर्भम् आवृत्ति-प्रसङ्गः ।

एवं तर्हि प्रथमे गर्भे इत्यु अनुवर्तते । एवम्-अर्थम् एव चास्य पश्चाद्-उपदेशः ।

व्यक्तं चैतच् छन्दोगानां- प्रथमे गर्भे तृतीये मासि पुंसवनम् इति ।

अन्ये फलविधिं मन्यन्ते । तत्र च "एष वा अनृणो यः पुत्री" ति (तै.सं-६-३-१४) वचनात् पुत्रस्य सकृद् उत्पादनं नित्यम् इति - यावद् एकः पुत्र उत्पद्येत, तावद् गर्भेषु भवति । ऊर्ध्वं तु पुत्रेच्छायां सत्यां भवति । दुहितुर् ईप्सायां न भवति ।

प्रथम-ग्रहणं च नानुवर्तते, पुनर्-गर्भ-ग्रहणात् । पुंसवनस्य तु पश्चाद् उपदेशो यथा चतुर्थं मासि तत्क्रियते तस्य पश्चात् प्रयोगार्थं इति ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

कर्मणानेन संस्कृता अन्तर्वल्नी पुमांसं जनयति इत्यु अर्थवादः - नित्यत्वात् पुंसवनस्य ।

अथवा फलम् - सूत्रकारेणोपदिष्टत्वात् ; यथा - "सहसं तेन काम-दुधो ऽवरुन्धे" इति ।

फलपक्षे ऽपि "एष वा अनृणो यः पुत्री" इत्यु-आदिवचनैस् सकृद् अपि पुत्रोत्पादनस्य अवश्य- कर्तव्यत्वात्, तद्-अङ्गं पुंसवनं प्रथमे गर्भे कर्तव्यम् एव ।

तत ऊर्ध्वं तु - यत्र यत्र गर्भे पुत्रेष्ठा तत्र तत्र कर्तव्यं नाऽन्यत्र ।

यस् त्व् अतिक्रान्त-चोदनः स्त्रीर् एव जनयेयम् इति कामयते तस्य सकृद् अपि न भवति ।

अन्ये तु- पुमांसं जनयतीत्य् एतद्-वचनं गर्भे गर्भेऽस्य कर्तव्यता-परम् इति ॥१२॥

▼

⑤

>

पुमाँसं जनयति ।

१४ १३ क्षिप्रँ सुवनम्②

क्षिप्रँ सुवनम् ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

13. Here follows the ceremony to secure a quick deliverance.

▼ हरदत्तः

येन कर्मणा क्षिप्रं सूयते तत् **क्षिप्रंसुवनं** नाम कर्मोच्यते ॥१३॥

▼ सुदर्शनः

येन **क्षिप्रं** शीघ्रं सूतेऽन्तर्वल्ली न चिरं कालं पीड्यते तत् **क्षिप्रंसुवनं** नाम इति कर्मोपदिश्यते ॥१३॥

▼

>

क्षिप्रं सुवनम् ।

१४ १४ अनाप्रीतेन②

अनाप्रीतेन शरावेणानुसोतसम् उदकम् आहृत्य, पत्तस् (=पादयोः) तूर्यन्तीं (=ओषधिविशेषं) निधाय,
मूर्धज् +शोष्यन्तीम् उत्तरेण यजुषा (आभिष्टवाहं दशभिरभिमृशामि) ७७भिमृश्य+, एताभिर्
अद्विरुत्तराभिर् (यथैव सोमः पवते) अवोक्षेत् ॥

(अङ्गुलीभिर्) आ॒भिष् ट्वा ७हं दुशभिर् आ॒भिमृशामि - दशुमास्यायु सूतंवे । (८४)

मन्त्रः⑥

- यथैव सोमः पवते यथा समुद्र एजंति ।
एवन्ते गर्भु एजंतु सुह जुरायुणा निष्क्रम्य प्रतिंतिष्ठतु ।
आयुषि ब्रह्मवर्चुसि युशसिं वीर्येऽन्नाद्यै ।

यथैव सोमः पवते, यथा समुद्र एजंति (=कम्पते),
एवन्ते गर्भु एजंतु ।
सुह जुरायुणा (=गर्भवेष्टनेन) निष्क्रम्य प्रतिंतिष्ठतु - आयुषि ब्रह्मवर्चुसि युशसिं ।

दश मासाज् छशंयानो
धात्रा हि तथा कृतम् ।
ऐतु गर्भौ अक्षितो
जीवो जीवन्त्याः ।

आ॒यमनीर् यमयत् गर्भुम्
आपौ देवीस् सरंस्वतीः ।
ऐतु गर्भौ अक्षितो
जीवो जीवन्त्याः ।

>

▼ Oldenberg

14. With a shallow cup that has not been used before, he draws water in the direction of the river's current; at his wife's feet he lays down a Tūryantī plant; he should then touch his wife, who is soon to be delivered, on the head, with the next Yajus (II, 11, 14), and should sprinkle her with the water, with the next (three) verses (II, 11, 15-17).

▼ हरदत्तः

अनाप्रीतेनास्पृष्टोदकेनानुसोतसं उदकस्य प्रस्वतो न प्रतीपम् । पत्तः पादयोरधस्तात् यस्या: श्वेतोपमानि पत्राणि पीतोपमानि पुष्पाणि या च मध्याह्ने पुष्पाणि सा तूर्यन्ती वनेषु जायते । वेणुपत्रोपमानि च यस्या: पत्राणि रक्तोपमानि च पुष्पाणि यां चाग्निशिखेत्याहुः । सा शोष्यन्ती तत् औषधिद्वयं समूलपत्रमादाय सुच्छिष्ठं निदधाति । मूर्धन् मूर्धनीत्यर्थः । अपरे पिष्टवा आलिम्पन्ति । अथ तामुत्तरेण यजुषा "आभिष्टवाहं दशभिरभिमृशामि" इत्यनेनाभिमृशति । दशभिरिति लिङ्गादुभाष्यां पाणिभ्यामभिमर्शनम् अनुलोमं मुखादारभ्य तत् एताभिराहताभिरेवाद्विस्तामवोक्षेत् । उत्तराभिस्तिसृभिः ऋग्भिः "यथैव सोमः पर्वत" इत्येताभिः प्रतिमन्त्रमवोक्षणम् ॥१४॥

▼ सुदर्शनः

अनाप्रीतेन अनुदकलिप्तेन अस्पृष्टोदकेनेत्यर्थः । तथाभूतेन शरावेण । अनुसोतसं सोतोऽनुलोमं न प्रतीपं गृहीतमुदकमाहत्य । **पत्तस्**तस्या: पादयोः तूर्यन्ती अधःपुष्पितार्थ्यामोषधिं निधाय । शोष्यन्तीं प्रसवपीडया शुष्पमाणां स्त्रियं "आभिष्टवाहं दशभिरभिमृशामि" इति यजुषोभाष्यां हस्ताभ्याम् । मूर्धन् मूर्धन्य्" अभिमृश्य । एताभिर् आहताभिर् अद्विः उत्तराभिः: "यथैव सोमः पवते" इत्यादिभिस्तिसृभिस्तां सकृदेवावोक्षेत् । केचित्—प्रतिमन्त्रम् ; दृष्टोपकारत्वादिति । तत्र प्रथमाया ऋचः: "प्रतितिष्ठतु" इत्यवसानम् । द्वितीयायाः "तथा कृतम्" इति । तृतीयायाः "सरस्वतीः" इति । अन्ये तु-शोष्यन्तीति चौषधिः । तां मूर्धिं निधाय स्त्रियं यत्र कवचाभिमृशेदिति । तत्र; शोष्यन्तीसंज्ञाया औषधेरप्रसिद्धत्वात् । केचित्—शोष्यन्तीनामौषधिः या वनेषु जायते, वेणुपत्रोपमानि च यस्या: पत्राणि, पुष्पाणि च रक्तोपमानि, यां चाग्निशिखेत्याहुरिति । तत्र; यतो वाच्यवाचकभावो नोपदेशगम्यः, यथाहुर्वार्तिककारपादाः— "वाच्यवाचकभावो हि नाचार्यैरुपदिश्यते । अन्यथानुपपत्त्या तु व्यवहारात्स गम्यते ॥ (तं.वा.१-३-९.) इति । इह तु व्यवहाराभावादेव विप्रतिपत्तिः । सा

भाष्यकारादप्याप्ततमप्रणीताभिधानकोशेषु शोष्यन्तीशब्दस्याग्निशिखापरपर्यायतया
पाठाच्छाम्यति । न च तथा दृश्यते । तस्माद्वरं पूर्वोक्तमेव व्याख्यानमिति ॥१४॥

⑤

>

अनाप्रीतेन शरावेणानुसोतसमुदकमाहृत्य पत्तस्तूर्यन्तीं निधाय मूर्धज्ञोष्यन्तीमुत्तरेण
यजुषाऽभिमृश्यैताभिरद्विरुत्तराभिरवोक्षेत् ।

३४ ३५ यदि जरायु②

यदि जरायु न पतेदेवंविहिताभिरेवाद्विरुत्तराभ्यामवोक्षेत् ।

तिलुदे (जरायो!) अवंपद्यस्व् (=अवपत्), न माँसम् अंसि, नोदलं (र)म् । (२४)

स्थुवित्य् अवंपद्यस्व्, न माँसेषु, न स्नावंसु (=tendon) न बुद्धमंसि मुज्जसु ।
निरैतु पृश्नि (=स्वल्परूप) शेवं (=सुख)लैं शुने ज्ञराय्य अुत्तरें ॥ (11)

⑤

>

▼ Oldenberg

15. Yadi jarāyu na pated evamvihitābhir evādbhir uttarābhyām (II,
11, 18. 19) avokṣet.

▼ हरदत्तः

जरायु गर्भावेष्टनं, ** तद् यदि न पतेत्, तत उत्तरो विधिः कर्तव्यः । कः पुनरसौ? क्षिप्रंसुवने यो
विधिश्वेदितः "अनाप्रीतेन शरावेण" त्यादि (एवं विहिताभिरद्विः उत्तराभ्यां मन्त्राभ्यां
"तिलदेव पद्यस्व, निरै तु पृश्नि शेवलम्" इत्येताभ्यां प्रतिमन्त्रम् अवोक्षेत् । एते च कर्मणी

स्वभार्याविषयौ) यक्षमगृहीतामन्यां वेति कर्मान्तरे यत्नकरणात् । अन्ये पुनरविशेषेणोच्छन्ति ॥

१५॥

▼ सुदर्शनः

यदि प्रसूतायास्तस्या **जरायु** गर्भप्रावरणं न पतेत् तदा "अनाप्रीतेन शरावेण"

इत्यादिविधिनाऽहृताभिर् **अद्धिः**: "ऐतु गर्भो अक्षितः" इत्येताभ्यामृश्यां ताम् **अवोक्षेत्** ।

केचित्-प्रतिमन्त्रम् । तथा पूर्वस्मिन्नवोक्षणे षडवसानास्तिस ऋचः । इह तु "तिलदेव पद्यदेव पद्यस्व" इत्येका ऋक्; "निरैतु पृश्नि" इत्यपरं यजुरिति ॥१५॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने चतुर्दशः खण्डः समाप्तः ॥

▼

⑤

>

यदि जरायु न पतेदेवंविहिताभिरेवाद्धिरुत्तराभ्यामवोक्षेत् ।

१३ जातकर्म①

१५०३ जातं वात्सप्रेणाभिमृश्योत्तरेण②

जातं (=जातमात्रम् "प्राङ्गनाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते") वात्सप्रेण (=दिवसस्परीत्येषः) + अभिमृश्य,

दिवं स् परि प्रथमं जज्ञे अग्निं र्
अस्मद् द्वितीयम् परि जातं वेदाः ।
तृतीयम् अस्तु नृमणा अजस्रम्
इन्धान एनं जरते (=स्तौति) स्वाधीः (=सुप्रज्ञाता) ।

(प्रतिज्ञा+ऋक्। अग्निमायाम् उत्तरम्।)
विद्वा ते अनेत्रेधा" (रूपाणि अग्निं-विद्युत्-सूर्यसि) त्रया"णि
विद्वा ते सद्या (नानाकृष्णेषु) विभृतम् पुरुत्रा" (=बहुधा)।
विद्वा ते नाम परमं गुहा यद्
विद्वा तम् उत्सं (=fount) यत आजगन्थ ।

(प्राक्तनाया विस्तारः!) समुद्रे त्वा नृमणा अस्तु अन्तर्
नृचक्षा (=नृद्रष्टा) ईर्धे (=दीपयते) दिवो अग्न ऊधन् (=उधस्थानीये मेघे) ।
तृतीये त्वा रजसि (=लोके) तस्थिवाँसम्
ऋतस्य यो नौ महिषा अहिन्चन् (=बुद्धवन्तः) ।

अक्रन्द अग्निः स्तनयन्निव द्यौः
क्षामा (=पृथिवी) रेहिद् (=आस्वादयन्) वीरुधः (=वृक्षगुल्मान्) समञ्जन् ।
सद्यो जज्ञानो" (दावानलः) विहीम् इद्धो
अख्यद आ रोदसी भानु ना भात्य अन्तः ।

उशीक् (=कामयिता) पावको अरतिः (=गन्ता) सुमेधा
मर्तेष्व अग्निर् अमृतो निधायि ।
इयर्ति (=गमयिता) धूमम् अरुषम् (=महत्) भरिभ्रद्
उच्छुक्रेण शोचिषा द्या मः इनक्षत् (=दीपयते) ।

विश्वस्य केतुर् भुवनस्य गर्भ
आ रोदसी अपृणाज् (=अपूरयत) जायमानः ।

वीडुं^८ (=दृढ़ं) चिद् अ"द्रिम् अभिनत् पराय"ज् (=परागच्छन्)
ज"ना य"द् अग्नि"म् अ"यजन्त प"ज्च ।

श्रीणा"म् उदारो" धरु"णो रयीणा"म्
मनीषा"णाम् प्रा"र्णः सो"म-गोपाः ।
व"सोः सूनुः स"हसो अप्सु" रा"जा (=दीप्यमानः)
वि" भात्य् अ"ग्र उष"साम् इधानः" ।

य"स् ते अद्य" कृण"वद् भद्रशोचे
ऽपूपं देव घृत"वन्तम् अग्ने।
प्र" तं" नय प्रतरां" (=नितरा) व"स्पो (=वसीयः)
अ"च्छाभि" ह्युम्नं" (=धनं) देव"भक्तं यविष्ट ।

आ" त"म् भज सौश्रवसे"ष्व् (स्वन्नेषु [यागेषु]) अग्न
उकथ"-उकथ आ" भज शस्य"माने ।
प्रियः" सूर्ये प्रियो" अग्ना" भवात्य्
उ"ज् जाते"न (युत्रादिना) भिन"दद् (=उद्दिद्य प्रकाशताम्) उ"ज्ज"नित्वैः (=जनिष्यमाणैः) ।

त्वा"म् अन्ने य"जमाना अ"नु ह्यू"न्
वि"श्वा व"सूनि दधिरे वा"र्णाणि (=वरणीयानि) ।
त्व"या सह" द्र"विणम् इच्छ"माना
व्रजं" गो"मन्तम् उशि"जो (=मेधाविनो) वि" वन्नः ।

दृशानो" रुक्म" (=रोचमानः) उव्या" (=महत्या) व्य"द्वौद्
दुर्म"र्षम् आ"युः श्रिये" रुचानः" ।
अग्नि"र् अमृ"तो अभवद् व"योभिर्
य"द् एनं द्वौ"र् अ"जनयत् सुरे"ताः ॥

उपस्थ आधानम्⑥

उत्तरेण यजुषोपस्थ आधाय (= "अस्मिन्नह" मित्यनेन),

अुस्मिन्नहँसुहस्रं पुष्याम्येधंमानुस् स्वे वशें ।

अभिमन्त्रणम्⑥

उत्तराभ्याम् ("अङ्गादङ्गाद्" इति) अभिमन्त्रणं ,

अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे ।
आत्मा वै पुन्नामाऽसि स जीव शुरदश्शुतम् ।

मूर्धन्यवग्राणम्⑥

("अश्मा भवे"ति) मूर्धन्यवग्राणं,

अश्मां भव परशुर्भवे हिरण्यमस्तुतं भव ।
पुश्नान्त्वा हिङ्कारेणाभि जिग्राम्य् असौ(→नामनिर्देशः)।

दक्षिणकर्णे-जपः⑥

("मेधां त" इति) दक्षिणे कर्णे जापः १

मेधान् तें द्वेवस् संविता
मेधान् द्वेवी सरस्वती ।
मेधान् तें आश्विनौ द्वेवाव्
आधंत्तुं पुष्करसजा ।

⑤

>

▼ Oldenberg

1. 1 After he has touched the new-born child with the Vātsapra hymn (Taitt. Saṃh. IV, 2, 2; M. II, 11, 20), and has taken him on his lap with the next Yajus (M. II, II, 21), with the next (three) (verses - II, 11, 22; 12, 1. 2 - one by one) he addresses the child, kisses him on his head, and murmurs (the third verse) into his right ear.

▼ हरदत्तः

जातमिति पुल्लिङ्गस्य विवक्षितत्वात् पुंस एवायं जातकर्मार्थ्यः संस्कारः । न स्त्रियाः । वत्सप्रीर्नाम ऋषिः । तेन दृष्टं वात्सप्रं दिवस्परीत्येषोऽनुवाकः । प्रत्यृचमभिमर्शनम् । सर्वान्त इत्यन्ये । उत्तरेण यजुषा "अस्मिन्नहम्" इत्यनेन । उत्तरत्र मातुरिति विशेषणादिह स्व उपस्थ आदधाति । उत्तराभिरिति पाठः । उत्तराभिः तिसृभिः ऋषिभिः अभिमन्त्रणादीनि त्रीणि कर्तव्यानि । "अङ्गादङ्गाद्" इत्यभिमन्त्रणम् । "अश्मा भवे" ति मूर्धन्यवग्राणम् । "मेधां त" इति दक्षिणे कर्णे जापः । जप इत्यर्थः । केचिच्चु उत्तराभ्यामिति द्विवचनान्तपाठमाश्रित्य द्वयोर्मन्त्रयोः त्रिष्वपि कर्मसु विनियोगं मन्यन्ते । तेषामवग्राणलिङ्गेनाभिमन्त्रणं कर्णयोर्जपश्च प्राप्नोति । आश्वलायनश्वाह- कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति मेधां ते देवस्सवितेति (आश्व.श्रौ.१-१३-२.) ॥१॥

▼ सुदर्शनः

जातं जातमात्रम्, प्राङ्गनाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥ (मनु.२-२९.) इति वचनात् । एतच्चोपरिशोध्यते । जातं कुमारं पिता वात्सप्रेण "दिवस्परि" (तै.सं.४-२-२.) इत्यनुवाकेन अन्ते सकृदभिमृश्य "अस्मिन्नहम्" इत्यनेन यजुषा स्वस्योपस्थे तम् आधाय, उत्तराभ्यां "अङ्गादङ्गात्" "अश्मा भव" इति द्वाभ्यां तस्याभिमन्त्रणं कर्तव्यम्, तथैव ताभ्यामेव मूर्धन्यवग्राणम्, एतयोरेवर्चोः दक्षिणे कर्णे जापो जप इत्यर्थः । वचनबलाच्य जपाभिमन्त्रणयोरवग्राणलिङ्गबाधः । अभिधानं तु जातसंस्कारक्रियासामान्यात् । एतच्च "तीर्थस्थाणुचतुष्पथव्यतिक्रमे" (आप.गृ.५-२६.) इत्यत्रोपपादितम् । केचित्— उत्तराभिरिति पाठो, नोत्तराभ्यामिति । तेन "अङ्गादङ्गात्" इत्यभिमन्त्रणम् । "अश्मा भव" इत्यवग्राणम् । "मेधां ते देवः" इति जपः । अत एवाश्वलायनः— "कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति "मेधां ते देवस्सविता" इति" । मधुघृतप्राशनं तु "त्वयि मेधाम्" इति यजुभिरिव त्रिभिरिति । तत्र; अनधीयमानपाठाङ्गीकारे अतिप्रसङ्गात् ॥१॥

▼

⑤

>

जातं वात्सप्रेणाभिमृश्योत्तरेण यजुषोपस्थ आधायोत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवद्ग्राणं दक्षिणे कर्णे
जापः ।

१५०२ नक्षत्रनाम च②

("अभिजिग्राम्यसौ") नक्षत्रनाम च निर्दिशति २

⑤

>

▼ Oldenberg

2. And he gives him a Nakṣatra name.

▼ हरदत्तः

अभिजिग्राम्यसौ इत्यत्रासौशब्दस्य स्थाने नक्षत्रनामनिर्देशः । तत्संबुध्या निर्दिशेत्-पशूनां त्वा
हिंकारेणाभिजिग्राम्याश्वयुजेत्यादि । तत्र नक्षत्रशब्देषु जातार्थे रूपनिर्णयार्थः श्लोकः—

▼ सुदर्शनः

कुमारस्व यन्नक्षत्रजननाद्यन्नाम तच्च रौहिण्येत्यादिसम्बुद्ध्या असौशब्दस्य स्थाने निर्दिशति । अत्र
चायमशीक्षितव्याकरणशास्त्राणां रूपज्ञानाय सूत्रस्य श्लोकः— रोरेममृज्येचिषु वृद्धिरादौ ष्ठातपे च
वान्त्यश्रवशाश्वयुक्षु । शेषेषु नाम्वोः कपरस्वरोऽन्त्यः स्वाप्वोरदीर्घस्सविसर्ग इष्टः ॥

अस्यार्थः—रोहिणी रेवती मघा मृगशीर्षा ज्येष्ठा चित्रा—इत्येतेषु आद्यक्षरानिर्दिष्टेषु आदौ
वृद्धिर्भवति, "नक्षत्रेभ्यो बहुलम्, (पा.सू.४-३-३७.) इति बहुलग्रहणाज्जातार्थप्रत्ययस्य च
लुगभावः । रूपं च रौहिणः रैवतः मार्गशीर्षः ज्येष्ठः चैत्रः इति । ष्ठातपे च, प्रोष्ठपदेत्यत्र षकारात्परे
च वृद्धिः । "जे प्रोष्ठपदानाम्" (पा.सू.७-३-१८.) इत्युत्तरपदवृद्धिरित्यर्थः । पूर्ववच्च लुगभावः
प्रोष्ठपादः । वान्त्यश्रवशाश्वयुक्षु । अन्त्यमानानतः अपभरणीरित्यर्थः । श्रवः श्रवणं शतभिषक्
अश्वयुक् इत्येतेषु चतुर्षु वा विकल्पेन वृद्धिः । अत्र च श्रवणापभरण्योः बहुलग्रहणादेव लुको
विकल्पः । अश्वयुक्षतभिषजास्तु "वत्सशालाभिजिदश्वयुक्षतभिषजो वा" (पा.सू.४-३-३६.)
इति सूत्रेण । अपभरणः आपभरणः । श्रवणः श्रावणः । शतभिषक् शातभिषजः । अश्वयुक्
आश्वयुजः । शेषेषु न, उक्तादन्येषु नक्षत्रेषु न वृद्धिः । यतोऽत्र
"श्रविष्ठाफल्गुन्यनूराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक" (पा.सू.४-३-३४.)
इत्यनेन, "नक्षत्रेभ्यो बहुलम्" इत्यनेन च लुगेव भवति । "लुक्तद्वितलुकि" (पा.सू.१-२-४९.)

इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । कृत्तिकः तिष्यः आश्रेषः फाल्गुनः हस्तः विशाखः अनूराधः आषाढः श्रविष्टः । आग्वोः कपरः स्वरोऽन्त्यः, आद्र्मूलयोरन्त्यः स्वरः कशब्दपरो भवति । पूर्वाङ्गापराङ्गाद्रमूला" इत्यादिना उज्प्रत्यय इत्यर्थः । आद्रकः मूलकः । स्वाप्वोरदीर्घस्सविसर्ग इष्टः, स्वाप्वोः स्वातीपुनर्वस्वोरन्त्यस्वरो दीर्घस्सविसर्गश्चेष्टः । "श्रविष्टाफल्गुनी" इत्यादिना लुक् । सविसर्गत्वं च पूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययस्यनिवृत्तौ हल्ड्यादिलोपाभावात् । उत्तरस्य तनुवदुकारान्तत्वात् । स्वातिः पुनर्वसुः । एवं सर्वेषां नक्षत्रनामानां प्रथमया निर्देशः सूक्तवाके । जातकर्मणि पुनस्सम्बुद्ध्या ॥२॥

⑤

>

नक्षत्रनाम च निर्दिशति ।

१५०३ तद्रहस्यम् भवति②

तद्रहस्यं भवति (सूक्तत्वाकाभिवादनादिष्वपि!)³

⑤

>

▼ Oldenberg

3. That is secret.

▼ हरदत्तः

नक्षत्रनाम रहस्यं भवति । यथा परे न जानन्ति तथा वक्तव्यमित्यर्थः । सूक्तत्वाकादिष्वप्येवमेव ॥३॥

▼ सुदर्शनः

नक्षत्रनाम च रहस्यं निर्देशोदिति सूत्रे प्रणेतव्ये सूत्रान्तरकरणात् यत् नामनक्षत्रनिबन्धनं, यच्च दशम्यां कृतं तदुभयं सूक्तवाकान्नप्राशनाभिवादनादिषु नित्यं रहस्यमेव निर्देश्यं भवति ॥३॥

▼

⑤

>

तद्रहस्यं भवति ।

१५०४ मधु घृतमिति②

मधु घृतम् इति संसृज्य

तस्मिन् दर्भेण हिरण्यं निष्ठकर्य (= शिखाबन्धनवत्सरन्ध्रेण ग्रन्थिना),

बधा

इवदाय

+उत्तरैर् मन्त्रैः ("त्वयि मेधाम्" इति) कुमारं प्राशयित्वा,

त्वयि मेधां त्वयि प्रजां

त्वय् अुग्निस् तेजों दधातु ।

त्वयि मेधां त्वयि प्रजां

त्वयीन्द्रं इन्द्रियं दंधातु ।

त्वयि मेधां त्वयि प्रजां

त्वयि सूर्यों भ्राजों दधातु ।

स्नापनम्⑥

प्रतिज्ञा⑥

उत्तराभिः पञ्चभिस् (= "ऽक्षेत्रियै त्वे" त्यादिभिः) स्नापयित्वा,

क्षेत्रियै (=अचिकित्सव्याधि:) त्वा निर्झर्तयै त्वा..
 दुहो मुञ्चामि वरुणस्यु पाशांत् ।
 अनुगासं ब्रह्मणे त्वा करोमि
 शिवे ते द्यावांपृथिवी उभे इमे ।

शान्तिवचनम्⑥

शन् ते अग्निस् सुहाद्भिर् अस्तु
 शं द्यावांपृथिवी सुहौषधीभिः ।
 शम् अन्तरिक्षं सुह वातेन ते
 शन् ते चतंसः प्रदिशो भवन्तु ।

या दैवीश् चतंसः प्रदिशो वातं-पत्नीर्
 अभि सूर्यो विचुष्टे (=विपश्यति) ।
 तासान् त्वा ९९जुरस् आ दंधामि ।
 प्रयक्षम् एतु निर्झर्ति पराचैः (=प्राङ्गुर्खः) ।

अवर्तिनिवारणम्⑥

अमोचि यक्षमांद् दुरिताद् अवर्त्ये (=आपत्तः) ।
 द्रुहः पाशान् निर्झर्त्यै च+उदमोचि ।
 अहा (=अहासीत्) अवर्तिम् (=दारिद्र्यम्), अविदत् स्योनम् (=सुखम्) ।
 अप्यांभूद् भुद्वे सुकृतस्यं लोके ।

सूर्यग्रहणमोक्षनिदर्शनम्⑥

सूर्यम् ऋतन् (=प्राप्तम्) तमसो ग्राहा
 यद् द्वेवा अमुञ्चन्नसृजुन् व्येनसः (=व्यसृजन् एनसः) ।

(प्रतिज्ञापूर्तिः:-)

एवम् अहम् इमं क्षेत्रियाज् (=आनुवंशिकाद् [रोगात्]) जामिशँसाद् (=बन्धूक्ताद्)
द्वृहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशांत् ।

दधि-घृत-प्राशनम्⑥

दधि घृतमिति संसृज्य कांस्येन पृष्ठदाज्यं व्याहृतीभिरोड्कारचतुर्थाभिः ("भूः स्वाहेत्यादिभिः
प्रतिमन्त्रम्") कुमारं प्राशयित्वा, अद्विश् शोषं संसृज्य गोषे निनयेत् ४

भूस्स्वाहा भुवस्स्वाहा सुवस्स्वाहा । ओँ स्वाहा ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

4. He pours together honey and ghee; into this (mixture) he dips a piece of gold which he has tied with a noose to a Darbha blade. With the next (three) formulas (II, 12, 3-5) he gives the boy (by means of the piece of gold, some of the mixture) to eat. With the next five (verses, II, 12, 6-10) he bathes him. Then he pours curds and ghee together and gives him this (mixture which is called) 'sprinkled butter' (pr̄ṣadājya) to eat out of a brass vessel, with the Vyāhṛtis to which the syllable 'Om' is added as the fourth (II, 12, 11-14). The remainder he should mix with water and pour out in a cow-stable.

▼ हरदत्तः:

मधुघृतमित्येतद्वयं विषमपरिमाणं कांस्यपात्रे संसृज्य तस्मिन् हिरण्यं दर्भेण, निष्टर्व्यं बध्वा डदधाति । निष्टर्व्यमिति बन्धनविशेषो लोकप्रसिद्धः । तथा बद्धेन हिरण्येन तद्रसद्वयमादाय तेनैव कुमारं प्राशयेत् । उत्तरैस्त्रिभिः: "त्वयि मेधाम्" इत्यादिभिः प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । तत्

उत्तराभिः पञ्चभिः ऋग्भिः: "क्षेत्रियै त्वे" त्यादिभिः प्रतिमन्त्रं स्नापयति । ततो इन्यस्मिन् कांस्यपत्रे दधि घृतज्ज्य संसृज्य तत्पृष्ठदाज्यं तेनैव कांस्येन प्राशयति । **व्याहृतीभिरोड्कारचतुर्थाभिः**: भूः स्वाहेत्यादिभिः प्रतिमन्त्रम् । ततश्शेषद्वयमद्विसंसृज्य गोष्ठे निनयेत् । कुमारग्रहणं असमर्थस्यापि कुमारस्यैव प्राशनमुपायेन यथा स्यादिति । तेन यत्नाभावे "धानाः कुमारान् प्राशयन्ति" "क्षेत्रपत्न्यं च प्राशयन्ति" इत्यादौ प्राशनमसमर्थानां न भवति ॥४॥

▼ सुदर्शनः

निष्टकर्यं शिखाबन्धनवत् सरन्ध्रेण ग्रथिना निष्टकर्यं बन्धाति; "प्रजानां प्रजननाय" इति लिङ्गात् । **उत्तरैर्मन्त्रैः**: "मेधां ते देवस्सविता" इत्यृचा, "त्वयि मेधान्" इति चतुर्भिर्यजुर्भिः । प्राशनं चतुर्णामन्ते सकृदेव हिरण्येन गृहीत्वा । "मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्" । (मनु. २-२९.) इति मनुवचनात् । **उत्तराभिः पञ्चभिः**: "क्षेत्रियै त्वा निष्ट्रत्वै त्वा" इत्यादिभिः । स्नापनमपि पञ्चानामन्ते सकृदेव । दधि घृतमिति संसृष्टे पृष्ठदाज्ये । तच्च यस्मिन् कांस्ये संसृज्यते तेनैव प्राशयेत्ते हस्तेन । **व्याहृतीभिरोड्कारचतुर्थाभिः**: "भूः स्वाहा" इत्यादिभिः । अत्राप्यन्ते सकृत्प्राशनम् । प्राशितशेषमद्विसंसृज्य गोष्ठे अधिकरणेऽन्यो निनयेत् । केचित्—मधुघृतसंसर्गोऽपि कांस्ये नियतः । प्राशनद्वयं स्नापनं च प्रतिमन्त्रमिति ॥४॥

▼

⑤

>

मधु घृतमिति सँसृज्य तस्मिन् दर्भेण हिरण्यं निष्टकर्यं बध्वावदायोत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयित्वोत्तराभिः पञ्चभिस्मापयित्वा दधि घृतमिति सँसृज्य काँस्येन पृष्ठदाज्यं व्याहृतीभिरोड्कारचतुर्थाभिः कुमारं प्राशयित्वाद्विः शेषं सँसृज्य गोष्ठे निनयेत् ।

१५०५ उत्तरया मातुरुपस्थ②

उत्तरया (= "मा ते कुमारम्") मातुरुपस्थ आधाय,

मा ते कुमारं रक्षोवधीन्
मा धेनुरंत्यासुरिणी ।
प्रिया धनस्य भूया
एधंमाना स्वे गृहे ।

दक्षिणे स्तने प्रतिधाप्य ⑥

उत्तरया (= "अयं कुमारः") दक्षिणं स्तनं प्रतिधाप्य,

अुयं कुमारो जुरां धंयतु दीर्घमायुः ।

यस्मै त्वरें स्तनु! प्रप्याय (=प्रक्षर)

+आयुर्वर्चो यशो बलंम् ।

पृथिव्या अभिमर्शः ⑥

उत्तराभ्यां (= "यद्गूमेर्हदयम्") पृथिवीमभिमृश्य,

- यद्गूमेर्हदयन्दिवि चुन्द्रमसि श्रितम् । तदुर्विं पश्यं (=पश्येयम्) माऽहं पौत्रमधौ रुदम् ।
- यत्तेऽसुसीमे हृदयं वेदाहं तत् प्रजापंतौ (=चन्द्रमसि [छायारूपेण]) । वेदांम् तस्य ते वृयं माऽहं पौत्रमधौ रुदम् ।

संविष्टस्याभिमर्शनम् ⑥

उत्तरेण यजुषा (= "नामयति न रुदति") संविष्टम् ॥

न +आमंयति, न रुदति, यत्र वृयं वंदामसि, यत्र चाभिमृशामसि ।

⑤

>

▼ Oldenberg

5. With the next (verse, M. II, 13, 1) he places (the child) in the mother's lap; with the next (II, 13, 2) he causes her to give him her right breast; with the next two (verses, II, 13, 3. 4) he touches the earth, and after (the child) has been laid down, (he touches him) with the next (formula, II, 13, 5).

▼ हरदत्तः

अथ तं कुमारं "मा ते कुमारम्" इत्येतया मातुरूपस्थ आदधाति । एतावन्तं कालं स्वोपस्थे । तस्मात् शेषनिनयनमप्यन्येन कारयितव्यम् । तत उत्तरयर्चा "अयं कुमार" इत्येतया दक्षिणं स्तनं प्रतिधाप्य तत उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां "यद्गूर्मेर्हदयम्" इत्येताभ्यां प्रतिमन्त्रं पृथिवीमभिमृशति । ततः तं कुमारं अभिमृष्टायां भूमौ संवेशयति माता । तं संविष्टम् उत्तरेण यजुषा "नामयति न रुदती" त्यनेनाभिमृशति ॥५॥

▼ सुदर्शनः

उत्तरया "मा ते कुमारम्" इत्येतया कुमारं मातुरूपस्थ आदधाति । इह च मातृग्रहणादितः पूर्वं स्वोपस्थ एव । अत एव च शेषनिनयनमन्यकर्तृकम् । उत्तरया "अयं कुमारः" इत्येतया दक्षिणं स्तनं प्रतिधापयति पाययति । इदं च मन्त्रनियमयोर्विधानं प्रथमस्तनपानविषयम्, प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । ततश्च जातेष्िः, "वैश्वानं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति" (तै.सं.२-२-५.) इत्यादिना यद्यपि पुत्रजन्माख्यनिमित्तसंयोगेन श्रुता, तथापि क्षामवत्यादिवन्न निमित्तादनन्तरं कर्तव्या । कुत एतत्? रात्रिसत्रन्यायेन आर्थवादिकपुत्रगतब्रह्मवर्चसादिकामनासंवलितस्यैव जन्मनोऽधिकारहेतुत्वाभ्युपगमात् जातेष्िप्रवृत्तेश्वोत्कटजीवत्पुत्रगतपूततादिफलरागाधीनत्वात् दीर्घकालसमाप्यायां चेष्टौ कृतायां पश्चाद्वैधस्तनपाने सति कुमारं एव शेषी शुष्ककण्ठतया न जीवेत् । ततश्चेष्ट्यां रागाधीनायां प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तस्मात् जननानन्तरमेव संशासनान्तं जातकर्मेव कर्तव्यम् । इष्टिस्तूक्तेन न्यायेन निमित्तस्वारस्यभङ्गस्य दुर्निवारत्वात् चोदकानुग्रहाच्चाशौचे ऽपगते पर्वण्येव कर्तव्या । उत्तराभ्यां "यद्गूर्मेर्हदयं" इत्येताभ्यां पृथिवीं सकृद् अभिमृशति, यत्र कुमारशतयिष्यते । ततस्तं कुमारं अभिमृष्टायां भूमौ माता संवेशयति । अथ तं संविष्टं "नामयति न रुदति" इति यजुषा अभिमृशति ॥५॥

▼

⑤

>

उत्तरया मातुरूपस्थ आधायोत्तरया दक्षिणं स्तनं प्रतिधाप्योत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृश्योत्तरेण यजुषा संविष्टम् ।

१५०६ उत्तरेण यजुषा②

उत्तरेण यजुषा शिरस्य उदकुम्भं निधाय,
आपंसुप्तेषु जाग्रत् रक्षांसि निहितो नुददध्वम् ।

सूतकहोमः⑤

सर्षपान् फलीकरणमिश्रानञ्जलिनोत्तरैस् त्रिस्त्रि प्रतिस्वाहाकारं हुत्वा
हरदत्तो ऽत्र ।

- (सर्षपान् फलीकरणमिश्रान् जुहोति ।)

अयं कुलिं पुतयन्तं (=प्रतिगच्छन्तम्) श्वानम् इवोद्वृद्धम् ।
अुजां वाशिंताम् इव मरुतः पर्यादध्वं (=पर्यास्यध्वम्) स्वाहां ।

शण्डेरथुश् (शण्डो रथे यस्य) शण्डिकर (शण्डिकम् बलम् ईरयति) उलूखुलः ।
च्यवंनो नश्यताद् इतः स्वाहां ।

अयुश् शण्डो मर्कं
उपुवीरं (यमवेक्ष्यान्ये वीरा न्यूनाः) उलूखुलः ।
च्यवंनो नश्यताद् इतः स्वाहां ।

केशिनीश् श्वलोमिनीः खजापो (=खज्जा =पङ्गवयो भूत्वामुवन्ति)
ऽजोपंकाशिनीः (=अजनिभाः) ।
अपैतु नश्यताद् इतस् स्वाहां ।

मिश्रवांससः कौबेरुका
रक्षोराजेनु प्रेषिताः ।
ग्राम्यं सजानयो गच्छन्ती-
च्छन्तोऽपरिदाकृताम्भ् (अनुपनीतान् - "अग्नये त्वा परिदामीति" तत्र मन्त्रः) स्वाहां ।

एतान् घंतैतान् गृळीते-
त्य् अयं ब्रह्मणस्पुत्रः ।
तान् अग्निः पर्यसरत्
तान् इन्द्रस् तान् बृहस्पतिः ।

तान् अृहं वैद ब्राह्मणः
प्रेमृशुतः कूटदुन्तान्
विंकेशान् लैबनस्तुनान्त् स्वाहा० ॥ (13)

नुक्तुज्यारिणं उरस्पेशाज् (=उरस्युज्ज्वलान्)
छूल-हुस्तान् कंपालुपान् ।
पूर्वं एषां पिता ("युतान् धर्तुतान् गृह्णीत")+इत्य्
उच्चैश् श्राव्य कुर्णकः ।
माता जंघुन्या सर्पति
ग्रामे विधुरम् इच्छन्ती स्वाहा० ।

निश्चीथुच्चारिणी स्वसां
सुन्धिना प्रेक्षते कुलंम् ।
या स्वपन्तं बोधयति
यस्यै विजातायां मनः ।
तासां त्वं कृष्णवर्त्मने
क्लोमान् (=श्वासकोश) हृदयं यकृत् (=liver) ।
अग्ने अक्षीणि निर्दहु स्वाहा० ।

(पिता) संशास्ति- "प्रविष्टे प्रविष्ट एव तूष्णीमग्नावावपते" ति ६

⑤

>

▼ Oldenberg

6. With the next Yajus (II, 13, 6) he places a water-pot at (the child's) head, sacrifices mustard seeds and rice-chaff with his joined hands three times with each of the next (formulas, II, 13, 7-14, 2), repeating each time the word Svāhā, and says (to the people who are accustomed to enter the room in which his wife lies), 'Whenever you enter, strew silently (mustard seeds with rice-chaff) on the fire.'

▼ हरदत्तः

ततस्तस्य शिरस्समीपे उत्तरेण यजुषा "आपस्सुप्तेष्वि" त्यनेन उदकुम्भं निधाति । ततस्
सर्षपान् फलीकरणमिश्रान् अज्जलिना जुहोति उत्तरैर्मन्त्रैः अष्टाभिः: "अयं कलिम्"
 इत्यादिभिः । तत्र च प्रतिस्वाहाकारं त्रिर्होमः । सकृन्मन्त्रेण द्विसूष्णीम् । द्रव्यं च पुनः पुनरादेयम्
 । केचित्तु सकृदुपातेनैव त्रिर्जुहृति । उत्तरयोश्च होमयोः स्वाहाकारामात्रमावर्तयन्ति ।
 होमश्चायमपूर्वः तन्त्रस्याविधानात् परिस्तरणं तु भवति । परिषेचनं समन्तमुभयतः । हुत्वा
 ततसंशास्ति । कान् ! ये सूतिकागारं प्रविशन्ति । तत्र संशासने एवकारः एवमित्यस्यार्थे ।
 एतदुक्तं भवति-अस्य सूतिकागारस्य यदा यदा प्रवेशो युष्माभिः क्रियते तदा तदा सर्षपान्
 फलीकरणमिश्रानस्मिन्नग्नावेवं तूष्णीमावपत यथा मयोप्ताः अज्जलिना त्रिस्त्रिश्वेति । तत्र
 तूष्णीमित्यतिदेशप्राप्तस्य मन्त्रस्य प्रतिषेधः । यथासंप्रैषं ते कुर्वन्ति । होमश्चायं कुमारस्य रक्षार्थः
 संस्कारः, न मातुः, प्रकरणात् । तेन यद्यपि "यस्यै विजातायां मन" इति मातुरपि रक्षा प्रतीयते
 तथापि तदर्थो होमो न भवति । ततश्च स्त्रीप्रसवे दशाहमध्ये पुत्रमृतौ च न भवति ॥६॥

▼ सुदर्शनः

उत्तरेण "आपस्सुप्तेषु" इत्यनेन यजुषा कुमारस्य शिरस्समीपे उदकस्य पूर्णकुम्भं निधाय अथ
 "यत्र कव ताग्निम्" (आप.ध.२-१-२३) इत्यादिविधिना श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य तमुपनिधाय
फलीकरणमिश्रान् सर्षपान् उत्तरैः: "अयं कलिम्" इत्यादिभिरष्टभिर्मन्त्रैः अज्जलिना प्रतिमन्त्रं
 त्रिस्त्रिर् जुहोति । तत्र तु द्विसूष्णीम् । तूष्णीकेष्वपि स्वाहाकारो भवति, प्रतिमन्त्रमिति सिद्धे
 प्रतिस्वाहाकारमित्यधिकाक्षरात् । अथ सूतिकागृहपालान् **संशास्ति-प्रविष्टे प्रविष्टे एव**
 तूष्णीमग्नावावपतेति । सम्प्रैषस्य चायं विवक्षितोऽर्थः- प्रतिप्रवेशं तदनन्तरमेव सर्षपान्
 फलीकरणमिश्रान् अज्जलिना अस्मिन्नेवाग्नौ तूष्णीं वाग्यता एव आवपतेति । एवकाराच्च
 प्रवेशावापयोर्मध्ये त्रुटिमात्रस्यापि कालस्य न क्षेपः । सर्षपाणमेवाज्जलिना आवापः; प्रकृतत्वात्
 । केचित् एवकार एवमित्यर्थे । तूष्णीमिति चातिदेशप्राप्तमन्त्रप्रतिषेधार्थमिति ॥६॥

▼

⑤

>

उत्तरेण यजुषा शिरस्त उदकुम्भं निधाय सर्षपान् फलीकरणमिश्रानज्जलिनोत्तरैस्त्रिस्त्रि
 प्रतिस्वाहाकारं हुत्वा संशास्ति-प्रविष्टे प्रविष्टे एव तूष्णीमग्नावावपतेति ।

१५ ०७ एवमहरहरानिर्दशतायाः②

एवमहरहरानिर्दशतायाः (= "निर्दशा" निर्गता दशभ्योऽहोरात्रेभ्यो या रात्रिस्सा)¹⁹

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

7. This is to be done until the ten days (after the child's birth) have elapsed.

▼ हरदत्तः:

विजननप्रभृति यावत् दशाहानि न निर्गच्छन्ति तावदेव होमः कर्तव्यः संशानज्वेत्यर्थः ।
सकृच्यहोमाः, न सायम् । यद्यपि संशासनमनन्तरं तथापि तावन्मात्रस्यायमतिदेशो न भवति ।
तस्य होमशेषत्वात् । नापि वात्सप्रादेः । कृत्स्नस्य कल्पान्तरेण सर्वेष्वप्रसिद्धत्वात् ॥७॥

▼ सुदर्शनः:

यथैतदनन्करोक्तं तूष्णीमापवनं एवमहरहः आनिर्दशतायास् सूतिकागृहपालैः कर्तव्यम् । आङ्
मर्यादायाम् । निर्दशा निर्गता दशभ्योऽहोरात्रेभ्यो या रात्रिस्सा । आदशम्या रात्रेरित्यर्थः ॥७॥

▼

⑤

>

एवमहरहानिर्दशतायाः ।

---

1. 1, 1-11. The Paribhāśās for the Pākayajñas...

१४ नामकरणम्①

३५०८ दशम्यामुत्थितायां स्नातायाम्②

दशम्यामुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधाति पिता मातेति ८

⑤

>

▼ Oldenberg

8. On the tenth day, after (the mother) has risen and taken a bath, he gives a name to the son. The father and the mother (should pronounce that name first).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

एवं जातकर्मोक्त्वा क्रमप्राप्तं नामकरणमाह—

▼ हरदत्तः

उत्थानं नाम सूतिकालिङ्गानामग्न्युदकुम्भादीनामपनयनम् । भर्तुश्च नापितकर्म । यच्चान्यत् स्त्रियो विदुः तच्च सर्ववर्णानां दशमेऽहनि भवति । दशमीशब्देन न रात्रिरुच्यते किं तर्हि ? अहोरात्रसमुदायः यथा "तस्मात् सदृशीनां रात्रीणाम्" इति । तत्र परिभाषावशादहन्येव कर्म स्नानं च सति सम्भवे तस्मिन्नेवाहनि नियमेन भवति । प्रकारणादेव सिद्धे पुत्रस्येति वचनं वक्ष्यमाणो "नाम्नो लक्षणविशेषः" तस्यैव यथा स्यात् । तेन कुमार्याः "अयुजाक्षरं कुमार्याः" (आप.गृ.१५-११.) इत्येतावदेव भवति । न "नामपूर्वमाख्यातोत्तरम्" इत्यादि । पिता मातेति वचनं तौ नामाग्रेऽभिव्याहरेतामित्येवमर्थम् । विज्ञायते च "पिता माता च दधतुर्यदग्रे" (तै. सं.१-५-१०.) इति । तत्र प्रयोगः- शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेद् (आप.ध.२-१४-९.) इति ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता माता च नामाग्रेऽभिव्याहृत्याशीर्वचनं ब्राह्मणैरभिव्याहारयेताम् । अमुष्मै स्वस्तीति कल्पान्तरे दर्शनात् । केचित् नाम करिष्याव सङ्कल्पमिच्छन्ति ॥८॥

▼ सुदर्शनः

दशम्यां रात्रौ दशमेऽहनि । उत्थितायां सूतिकागृहान्निष्कान्तायां प्रसूतिकायां स्नातायां च सत्याम् । एवं वदता दशमेऽहनि निष्क्रम्य स्नातव्यमित्युक्तं भवति । पुत्रस्य पिता नाम दधाति व्यवस्थापयति ; न तु करोति; शब्दार्थयोस्सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । माता च । इतिशब्दश्चार्थं, मातापितरौ सहितौ नाम धत्त इति । इममर्थं मन्त्रवर्णोऽप्याह "मम नाम प्रथमं जातवेदः पिता माता च दधतुर्यदग्रे" (तै.सं.१-५-१०) इति ॥८॥

▼

⑤

>

दशम्यामुत्थितायां स्नातायां पुत्रस्य नाम दधाति पिता मातेति ।

१५०९ द्व्यक्षरज् चतुरक्षरम् ②

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं (=क्विबन्तोत्तरम्) दीर्घाभिनिष्ठानान्तं (=दीर्घात्परोऽभिनिष्ठानो विसर्जनीयोऽन्ते यस्य तत्) घोषवदाद्यन्तरन्तस्थम् (यरलवा अन्तस्थाः) +++(हरदत्तोदाहरणानि - गा: श्रयते इति गोश्रिः । गां प्रीणतीति गोप्रीः । हिरण्यः ददातीति हिरण्यदा: भूरिदा: हरदत्त इत्यादीन्युदाहरणानि । सुदर्शनसूर्युदाहरणानि - द्व्यक्षरस्योदाहरणं - वा: उदकं ददातीति वार्दा:, गिरं ददातीति गीर्दा: इत्यादि । चतुरक्षरस्य तु भाष्योक्तं "द्रविणोदाः वरिवोदाः" इति । एतद्व्ययमपि छान्दसम् । अन्यदपि हिरण्यदा युवतिदाइत्यादि ॥)+++ ९

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

9. (It should be a name) of two syllables or of four syllables; the first part should be a noun; the second a verb; it should have a long vowel (or) the Visarga at the end, should begin with a sonant, and contain a semi-vowel.

▼ हरदत्तः

अथ नाम्नो लक्षणविशेषः । सव्यज्जनो निर्व्यज्जनो वा स्वरो ऋक्षरं नाम द्रव्यप्रधानं, तत्पूर्वपदं यत्र तत् नामपूर्वं क्रियानिमित्तमाख्यातं, तदुत्तरपदं यत्र तत् आख्यातोत्तरं दीर्घात्परोऽभिनिष्ठानो विसर्जनीयोऽन्ते यस्य तत् दीर्घाभिनिष्ठानान्तम् तथा घोषवद्यज्जनमादिभूतं यस्य तत् घोषवदादि अन्तर्मध्ये अन्तस्था यस्य तत् अन्तरन्तस्थम् वर्गाणां तृतीयचतुर्थीं हकारश्च घोषवन्तः । यरलवा अन्तस्थाः । दिवं नयतीति द्युतिः । गाः श्रयते इति गोश्रिः । गां प्रीणातीति गोप्रीः । हिरण्यं ददातीति हिरण्यदाः भूरिदाः हरदत्त इत्यादीन्युदाहरणानि । "ऋष्याणूकं देवाताणूकं वा यथा वैषां पूर्वपुरुषाणां नामानि स्यु" रिति (बौ.गृ. २.२.२८, २९.) बौधायनः । ऋष्याणूकं ऋष्यभिधायि-वसिष्ठो जमदनिरिति । देवताणूकं देवताभिधायि रुद्रो विष्णुरिति । पूर्वपुरुषाः पित्रादयः ॥९॥

▼ सुदर्शनः

अथ व्यवस्थापनीयस्य नाम्नो लक्षणमुच्यते- द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति समासेऽभिप्रेतः, न तु रूढिः "नामपूर्वमाख्यातोत्तरम्" इति पूर्वोत्तरखण्डव्यवस्थापनात् । नापि वाक्यम् ; तस्य द्रव्यवाचकत्वाभावात् । कुतः पुनर्वाक्यसमासयोरर्थवत्समुदायत्वाविशेषेऽपि समास एव द्रव्यवाचको न वाक्यम्? इति चेत्; "कृत्तद्वितसमासाश्च" (पा.सू.१-२-४६.) इति समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात् । नामपूर्वं, द्रव्यवाचकं सुबन्तं पदं नाम, तत्पूर्वं यस्य तत्त्वामपूर्वम् । तथा आख्यातमुत्तरं पदं यस्य नामस्तदाख्यातोत्तरम् ।

ननु- "सुप्सुपा" इति समासनियमात् आख्यातेन तिङ्गन्तेन नैव समासः? सत्यम् ; अत एवात्र आख्यातशब्देन आख्यातसदृशं क्विबन्तं सुबन्तमेव विवक्षितम् । सादृश्यं च क्रियाप्राधान्याभावेऽपि क्रियावाचित्वमात्रात्, "क्विबन्तो धातुत्वं न जहाति" इति धातुसंज्ञत्वाच्च । दीर्घाभिनिष्ठानान्तं दीर्घश्वाभिनिष्ठानश्वान्ते यस्य नामस्तत्तथोक्तम् । अभिनिष्ठान इति विसर्जनीयस्य पूर्वचार्याणां संज्ञा । घोषवान् वर्ण आदिर्यस्य नामस्तत् घोषवदादि । घोषवर्णाश्व प्रातिशाख्यसूत्रे प्रसिद्धाः, "ऊष्मविसर्जनीयप्रथमद्वितीया अघोषाः न हकारः । व्यञ्जनशेषो घोषवान्" इति । अन्तरन्तस्थं अन्तः मध्ये यस्य नामोऽन्तस्थाः यरलवास्तत्थोक्तम् । द्व्यक्षरस्योदाहरणं-वार्दाः, वा: उदकं ददातीति वार्दाः, गिरं ददातीति गीर्दाः इत्यादि । चतुरक्षरस्य तु भाष्योक्तं "द्रविणोदाः वरिवोदाः" इति । एतद्वयमपि छान्दसम् । अन्यदपि हिरण्यदा युवतिदा इत्यादि ॥९॥

▼

⑤

>

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामपूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं घोषवदाद्यन्तरन्तस्थम् ।

१५ १० अपि वा②

अपि वा यस्मिन्वित्युपसर्गस्यात् तद्धि प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणम् (सुभद्रस्सुमुख इत्याद्युदाहरणम् । सुजातः सुदर्शन इत्यादि ।) १०

⑤

>

▼ Oldenberg

10. Or it should contain the particle su, for such a name has a firm foundation; thus it is said in a Brāhmaṇa.

▼ हरदत्तः:

अपि वा अयमपि पक्षः— यस्मिन्नामि "सु" इत्ययमुपसर्गः स्यात् तदेव तत्र लक्षणम् । नान्यद्व्यक्षरत्वादि । तद्धि प्रतिष्ठितम् । हि शब्दोऽतिशये । पूर्वस्मादप्यतिशयेन प्रतिष्ठितं, तेन पूर्वमपि द्व्यक्षरादि प्रतिष्ठितम् । तथा च पूर्वस्मिन्नेव लक्षणे स्थित्वा भरद्वाज आह-द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घभिनिष्ठानान्तं तद्धि प्रसिद्धमिति विज्ञायते इति । प्रतिष्ठितमिति । ध्रुवमविनाशयायुष्यमित्यर्थः । सुभद्रस्सुमुख इत्याद्युदाहरणम् । उपसर्ग इति वचनात्सोमसुदित्यादि प्रतिष्ठितं न भवति ॥१०॥

▼ सुदर्शनः:

अपि वा यस्मिन्नामि "सु" इत्ययमुपसर्गस्यात् तत्राम प्रतिष्ठितं आयुष्मद्यज्ञादिक्रियावच्च भवति ; यथा— सुजातः सुदर्शन इत्यादि । इह ब्राह्मणग्रहणात् द्व्यक्षरादिविशेषणैः स्विति विशेषणं विकल्प्यते । हि शब्दोऽनर्थको निपातः, "अनर्थको मिताक्षरेषु" इति वचनात् । उपसर्गग्रहणमुपसर्गप्रतिरूपकाणां सुतसोमेत्यादीनां व्युदासार्थम् । अत्र बोधायनो विकल्पान्तराण्याह— "ऋष्यणूकं देवताणूकं वा यथा वैषां पूर्वपुरुषाणां नामानि स्युः" इति । अणूकमभिधायकं, प्रकरणात् । ऋष्यणूकं वसिष्ठः नारदः इत्यादि । देवताणूकं विष्णुः शिवः इति । पूर्वपुरुषाणां पितृपितामहादीनां वा नामानि यज्ञशर्मा, सोमशर्मा इत्यादिनि ॥१०॥

⑤

>

अपि वा यस्मिन् स्वित्युपसर्गस्यात् तद्धि प्रतिष्ठितमिति हि ब्राह्मणम् ।

१५ ११ अयुजाक्षरङ् कुमार्याः②

अयुजाक्षरं कुमार्याः ११

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

11. A girl's name should have an odd number of syllables.

▼ हरदत्तः

या संख्या अर्थविमितुं न शक्यते सा अयुक् संख्या । अयुज्जि अक्षराणि यत्र तत् अयुजाक्षरम्-एकाक्षरं त्र्यक्षरमित्यादि । एतावदेव कुमार्या नामलणम्-गौः, वाक्, पृथिवि, पार्वतीति ॥११॥

▼ सुदर्शनः

अयुगक्षरं विषमाक्षरं कुमार्या नाम भवति । अयुजाक्षरमिति छान्दसः । अयुगक्षरत्वमेकमेवात्र विशेषणम्, द्व्यक्षरादीनामनेन निवर्तितत्वात् । तद्यथा- श्रीः, गौः, भारती, कमला, पतिवल्लभा, कमलेक्षणा, इत्यादि । कुमार्या अपि जातकादयश्चौलान्ताः देहसंस्कारार्थाः क्रियासूष्णीं कर्तव्या एव । "अमन्त्रिका तु कार्येण स्त्रीणामावृदशेषतः ॥ संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्" ॥ (म.स्मृ.२-६६.) इति मनुवचनात् । इह च द्रव्यनिष्ठा भावार्थाः प्राशनवपनादय एव निष्कृष्ट्य कर्तव्याः, न तु होमाः ; एवमेव शिष्टाचारात्, स्मृत्यर्थसारे दृष्ट्वाच्च ॥११॥

▼

⑤

>

अयुजाक्षरं कुमार्यः ।

१५ १२ प्रवासादेत्य②

प्रवासादेत्य पुत्रस्योत्तराभ्यामभिमन्त्रणं (=अङ्गादङ्गात्)

अङ्गादङ्गात् संभंवसि हृदयादधिं जायसे । वेदो वै पुत्रनामाऽसि स जीवं शुरदंशशुतम् ।

मूर्धन्यवग्राणं (=अश्मा भव) दक्षिणे कर्ण

मूर्धन्यवग्राणम् -

अश्मां भव परशुर्भवृ हिरण्युमस्तुतं भव ।
पुश्यनान्त्वां हिङ्कारेणाभि जिंघ्राम्य् असौ (→नामनिर्देशः) ।

कर्णे जपः⑥

उत्तरान्मन्त्रान् (=अग्निरायुष्मान् स वनस्पतिभिः) जपेत् १२

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

(हे यजमान)

अग्निर् आयुष्मान्,
स वनुस्-पतिभिर् आयुष्मान्,
तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ् करोमि ।

सोम् आयुष्मान् स ओर्बधीभिर् [आयुष्मान् तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) यज्ञ [आयुष्मान्], स दक्षिणाभिर् आयुष्मान्, [तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) ब्रह्मायुष्मत्, तदब्राह्मूणैरायुष्मत्, [तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ् करोमि ।]

(हे यजमान) देवा आयुष्मन्तः ।
तेऽमृतेन [+आयुष्मन्तः] [तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ् करोमि ।]

पितरु आयुष्मन्तस् ते स्वधयाऽयुष्मन्तस्, तेनु त्वा ॐयुषा ॐयुष्मन्तङ् करोमि ।

▼ भट्टभास्कर-टीका

अग्निरायुष्मान् दीर्घयुः । स वनस्पतिभिरायुष्मान् तैर्हेतुभिस्तैर्वासह । तेनायुषा उभयेनायुषा त्वामायुष्मन्तं करोमि दीर्घयुषं करोमि । हे यजमान सोमादिषु 'आयुष्मान्तेन' इत्याद्यनुषज्ज्यते । सोम औषधीभिः, यज्ञो दक्षिणाभिः ब्रह्म ब्राह्मणैः, देवा अपूरेन, पितरस्त्वधया ॥

इति द्वितीये तृतीये दशमोनुवाकः ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

12. 1 When (the father) returns from a journey, he should address the child and kiss him on his head with the next two (verses, M. II, 14, 3. 4), and should murmur the next Mantras (II, 14, 5) into his right ear.

▼ हरदत्तः

प्रवासाद् आगत्य तु उत्तराभ्यामभिमन्त्रणमवग्राणं च क्रमेण कर्तव्यम् ।
अङ्गादङ्गादित्यभिमन्त्रणं, "अश्मा भव" इत्यवग्राणम् । नामनिर्देशश्च "अभिजिग्रामि यज्ञशर्म" निति । मन्त्रलिङ्गात् कुमार्या अभिमन्त्रणान्तरोपदेशाच्च सिद्धे पुत्रग्रहणं मूर्धन्यवग्राणं दक्षिणे कर्णे जापश्च कुमार्या मा भूत् । अन्यथा लिङ्गविरोधाभावात् उभयं कुमार्या अपि स्यात् । तस्या अपि प्रकृतत्वात् । कुमारीमुत्तरेणेत्ययं च अभिमन्त्रणस्यैव प्रत्यामायः स्यात्, नेतरयोः । उत्तरे मन्त्राः "अग्निरायुष्मानिति पञ्चे" त्यादिष्टाः । तान् पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे जपेत् । मन्त्रग्रहणं क्रियते "अग्निरायुष्मानिति पञ्चे" त्यस्य पञ्चशब्दस्य मन्त्रेषु वृत्तिरिति प्रज्ञापनार्थम् ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

प्रवासादागत्योत्तराभ्यां "अङ्गादङ्गात्" "अश्मा भव" इत्येताभ्यां पुत्रस्याभिमन्त्रणं कर्तव्यम् । तथैताभ्यामेव मूर्धन्यवग्राणम् । असावित्यस्य स्थाने दशम्यां कृतं नाम सम्बुद्ध्या गृह्णाति । केचित् "अङ्गादङ्गादित्यभिमन्त्रणम्" । "अश्मा भवे" त्यवग्राणमिति । तथा सति एवं विभज्यैव विनियुज्जीत, क्रमेणेति वा ब्रूयात् । ततः पुत्रस्य दक्षिणे कर्णे उत्तरान् "अग्निरायुष्मान् स वनस्पतिभिः" इत्यादिकान् सानुषङ्गान् पञ्च मन्त्रान् जपेत् । एतच्च त्रयं प्रतिपुत्रमावर्तते ॥१२॥

▼
⑤

>

प्रवासादेत्य पुत्रस्योत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्धन्यवद्वाणं दक्षिणे कर्ण उत्तरान् मन्त्रान् जपेत्।

१५ १३ कुमारीमुत्तरेण②

कुमारीमुत्तरेण यजुषा ("सर्वस्मादात्मनसंभूताऽसि सा जीव शुरदंशशुतम् ।") अभिमन्त्रयते १३

सर्वस्माद् आत्मनुस् संभूताऽसि, सा जीव शुरदंश् शुतम् ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

13. With the next Yajus (II, 14, 6) he addresses a daughter (when returning from a journey).

▼ हरदत्तः

प्रवासादेत्य कुमारीं स्त्रीप्रजां उत्तरेण यजुषा "सर्वस्मादात्मनः सम्भूतासी" त्यनेन अभिमन्त्रयते । दुहितरमिति कर्तव्ये कुमारीमिति वचनं प्रदानादूर्ध्वं माभूदिति । पुत्रस्य तु यावज्जीवं भवति पुत्रेऽपि प्रोषितागते अभिमन्त्रणादित्रयं भवति न्यायस्य तुल्यत्वात् ॥१३॥

▼ सुदर्शनः

प्रवासादेत्येत्यनुवर्तते । उत्तरेण "सर्वस्मादात्मनः" इत्यनेन यजुषा कुमारीं कन्यामप्रत्तामभिमन्त्रयते । कुमार्यास्त्वेतावदेव, न त्ववद्वाणजपौ; अवचनात्, तत्र पुत्रस्येति ग्रहणान्मन्त्रस्थपुलिङ्गविरोधाच्च ॥१३॥

इति श्रीसुदर्शनार्थविरचिते गृह्यतात्पर्यपदर्शने पञ्चदशः खण्डः ॥

▼

⑤

>

कुमारीमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते।

---

1. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←

१५ अन्नप्राशनम्①

३६ ०३ जन्मनोऽधि षष्ठे②

जन्मनोऽधि षष्ठे मासि ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽशिषो वाचयित्वा दधि मधु घृतमोदनमिति
सँसृज्योत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयेत् ।

भूर् अुपां त्वौषधीनाँ रसं प्राशयामि ।
शिवास्तु आपु ओषधयस् सन्त्व,
अनमीवास्तु आपु ओषधयस् सन्त्व् असौ (→नामनिर्देशः) ।

भुवोऽपाँ ... ।
सुवरुपां ... ।
भूभुवस्सुवरुपां ... ।

तैत्तिरेण माँसेनेत्य् एके २

⑤

>

▼ Oldenberg

1. In the sixth month after the child's birth he serves food to Brāhmaṇas and causes them to pronounce auspicious wishes; then he should pour together curds, honey, ghee, and boiled rice, and should give (the mixture) to the boy to eat, with the next (four) Mantras (II, 14, 7-10);

▼ हरदत्त-प्रस्तावः:

अथान्नप्राशनमुपदिश्यते—

▼ हरदत्तः:

[अथ कुमारस्यान्नप्राशनम् । तत् **जन्मनोऽधि** जननदिवसादारभ्य षष्ठे मासि कर्तव्यम् ।] मासाश्च सौरचान्द्रमासादयः । तत्करिष्णन् ब्राह्मणान् भोजयित्वा युग्मान् तैराशिषो वाचयति-पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति । नात्र पूर्वेद्युरभ्युदयशाद्द्वं, देवेज्याभावात् । यत्रापरेद्युः देवेज्या तत्र पूर्वेद्युः पितृभ्यः क्रियते । "तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेद्युः क्रियते । उत्तरमहर्देवान् यजते, इति वचनात् । वाचयित्वाऽशिषः दध्यादि चतुष्टयं संसृज्य तेन कुमारं प्राशयेत् । **उत्तरैर्मन्त्रैश् चतुर्भिः** "भूरपांत्वे"त्यादिभिः । त्वौषधीनामिति मध्यमयोरनुषजति । अपामित्यस्य तु पाठो मन्त्रचतुष्टयप्रज्ञापनार्थः । असावित्यत्र नामग्रहणं सम्बुद्ध्या— "ओषधयस्सन्तु यज्ञशर्मन्" इति । प्रतिमन्त्रं प्राशनम् । सर्वान्त इत्यन्ये । कुमारं इति वचनात् कुमार्या विधिवदन्नप्राशनं न भवति— आवृतैव कुमार्या (आश्व.गृ.१-१४-७.) इत्याश्वलायनवचनात् ॥१॥

▼ सुदर्शनः

जन्मनोऽधि जन्मन आरभ्य, दिवसगणनया **षष्ठे मासि** । तेन मार्गशीर्षशुक्ले द्वितीयायां जातस्य न मार्गशीर्षो मासः पूर्णो गण्यते । अत एव ज्योतिषे बृहस्पतिः— "पञ्चाशदिवसात् त्रिचात्पश्चात्प्रितिहतषट्कात् ॥ अवागीवोत्तमा भुक्तिः"..... इति । **ब्राह्मणान् भोजयित्वेत्य् उक्तार्थम्** । आशीर्वचनानन्तरं दध्यादिचतुष्टयं संसृज्य **उत्तरैर्मन्त्रैः** "भूरपां त्वौषधीनां" इत्यादिभिश्चतुर्भिः कुमारं सकृदेव प्राशयेत् । सम्बुद्ध्या च नामग्रहणम् । द्वितीयतृतीययोरपि "त्वौषधीनाम्" इत्यादेरनुषङ्गः ॥१॥

▼

⑤

>

जन्मनोऽधि षष्ठे मासि ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽशिषो वाचयित्वा दधि मधु घृतमोदनमिति सँसृज्योत्तरैर्मन्त्रैः कुमारं प्राशयेत् ।

१६०२ तैत्तिरेण माँसेनेत्येके②

तैत्तिरेण माँसेनेत्येके।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

2. (He should feed him) with partridge, according to some
(teachers).

▼ हरदत्तः

तित्तिरे: पक्षिणः मांसेन तदन्नप्राशनं कर्तव्यम् इत्येके आचार्या मन्यन्ते । मांसं व्यञ्जनमोदस्य ।
अन्ये तु मांसमेव मन्त्रवत् प्राशयं मन्यन्ते । मांसग्रहणं शोणितादेः प्रतिषेधार्थम् ॥२॥

▼ सुदर्शनः

व्यक्तार्थमेतत् ॥२॥

⑤

>

तैत्तिरेण माँसेनेत्येके।

१६ चौलम्①

१६ ०३ जन्मनोऽधि तृतीये②

जन्मनोऽधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोः ॥ १६.३ ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

3. In the third year after his birth the Caula (or tonsure is performed) under (the Nakṣatra of) the two Punarvasus.

▼ हरदत्तः

अथ चौलविधिः— यस्मिन् कर्मणि केशाः प्रथमं खण्ड्यते तत् चौलम् । चूडा प्रयोजनमस्येति । डलयोरविशेषः । तत् जन्मनः प्रभृति तृतीये वर्षे पुनर्वस्वोनक्षत्रे कर्तव्यम् । कुमारं प्राशयेदिति विहितत्वात् पुंस एवेदं विधिवच्चौलम् । कुमार्यास्त्वावृतैव । एवज् चेत् कृत्वा अपरेणान्मिं प्राज्ञमिति पुंलिङ्गमुपपद्यते । जन्मग्रहणं गर्भादारश्य तृतीये वर्षे मा भूदिति ॥३॥

▼ सुदर्शनः

* *जन्मनोऽधी* *ति पूर्ववत् । ततश्च "गर्भादिस्सङ्ख्या वर्षाणां" इति गर्भवर्षं न गण्यते । * *चौलम्* *इति कर्मनामधेयम् । यस्मिन् कर्मणि चूडासन्निधानं तच्छौळं; छडयोरभेदात् । पुनर्वस्वोः; कर्तव्यमिति शेषः ॥३॥

⑤

>

जन्मनोऽधि तृतीये वर्षे चौलं पुनर्वस्वोः।

१६ ०४ ब्राह्मणानाम् भोजनम्②

ब्राह्मणानां भोजनम् (इत्यादिकम्) उपायनवत्॥

+++ (ब्राह्मणान् भोजयित्वा

शिषो वाचयित्वा

कुमारं भोजयित्वेत्य् एतावद् इह द्रष्टव्यम् ।)+++

⑤

>

▼ Oldenberg

4. 1 Brāhmaṇas are entertained with food as at the initiation (Upanayana).

▼ हरदत्तः

उपनयने ब्राह्मण-भोजने विशेषाऽभावात् आदि-पद-लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । ब्राह्मण-भोजनादीति ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽशिषो वाचयित्वा कुमारं भोजयित्व् एत्य् एतावद् इह द्रष्टव्यम् । अनुवाकस्य प्रथमेनेत्य्-आदि-परस्ताद् अति-देश्यते ॥४॥

▼ सुदर्शनः

अत्र च "ब्राह्मणानां भोजनम्" इति ग्रहणम् आशीर्वचन-कुमार-भोजनयोर् अपि प्रदर्शनार्थम् । भोजनादीत्य् आदि-शब्दो वा द्रष्टव्यः; उपायनवद् इति वचनात् । उपनयनम् एवोपायनम् ॥४॥

⑤

>

ब्राह्मणानां भोजनम् उपायनवत्।

१६ ०५ सीमन्तवद् अग्नेर्②

सीमन्तवद् अग्नेर् उपसमाधानादि ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

5. २ The putting (of wood) on the fire, &c. (is performed) as at the Sīmantonnayana.

▼ हरदत्तः

अग्नेर् उपसमाधानादि-परिषेचनान्तं सीमन्त-वत् कर्तव्यम् । पूर्वेयुर् नान्दी-शाद्धं, सकृत्-पात्राणि, शलल्य्-आदिभिस् सह शम्या: ।

अन्वारब्धायां इत्य् अत्र च कुमारस्यान्वारभ्यः ।

परिषेचनान्तस्य चातिदेशः । यत्तु "गायतम् इति वीणाथिनौ" इत्यादि न तस्यात्रातिदेशः - अपरेणाग्निं प्राज्ञम् इति विधानात् पुनर् उपवेशस्य ॥५॥

▼ सुदर्शनः

अग्नेर् उपसमाधानादि तन्नं सप्रधान-होमं परिषेचनान्तम् इह सीमन्तवद् इति । ततश् चान्वारब्धे कुमारे प्रधान-होमाः । पात्र-प्रयोग-काले शललल्य्-आदीनां सकृदेव सादनम् ॥५॥

⑤

>

सीमन्तवद् अग्नेर् उपसमाधानादि।

१६ ०६ अपरेणाग्निम् प्राज्ञमुपवेश्य②

अपरेणान्नि प्राज्ञम् उपवेश्य

त्रेण्या शल्ल्या (=शल्यक-सूचयः), त्रिभिर् दर्भ-पुज्जीलैः (=सविशाखा नाडीभिः), शलालु (=अपक्वोदुम्बर)-
ग्लास्त्रेन (=गुच्छेन) +इति
तूष्णीं केशान् विनीय यथर्षि शिखा निदधाति।

⑤

>

▼ Oldenberg

6. ३ He makes (the boy) sit down to the west of the fire, facing the east, combs his hair silently with a porcupine's quill that has three white spots, with three Darbha blades, and with a bunch of unripe Udumbara fruits; and he arranges the locks in the fashion of his ancestral Ṛṣis,

▼ हरदत्तः

विनयनं पृथक्करणं वप्तव्यानां शिखार्थनाज्य । तूष्णीमिति वाग्यमनार्थं न मन्त्रप्रतिषेधार्थम्,
प्राप्त्यभावात् । यथर्षि यावन्त ऋषयो यस्य प्रवरे तावतीशिखाः करोति-त्र्यार्षेयस्य तिसः
पञ्चार्षेयस्य पञ्चेति ॥६॥

▼ सुदर्शनः

प्राज्ञं प्राङ्गुखम् । तूष्णीं वाग्यतः । केशान् विनीय विविधं नीत्वा; वप्तव्यान् शिखार्थश्च
पृथक्पृथक्कृत्वेत्यर्थः ॥ यथर्षि यावन्त ऋषयस् स्वप्रवरे तावतीशिखा निदधाति ।
एकार्षेयस्यैका शिखा द्व्यार्षेयस्य द्वे इत्यादि ॥६॥

⑤

>

अपरेणाग्निं प्राज्ञमुपवेश्य त्रेण्या शलल्या त्रिभिर्दर्भपुञ्जीलैः शलालुग्लप्सेनेति तूष्णीं केशान् विनीय यथर्षि शिखा निदधाति।

१६ ०७ यथा वैषाम्②

यथा वैषां कुल-धर्मः स्यात् ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

7. Or according to their family custom.

▼ हरदत्तः:

अथवा यथा येन प्रकारेण एषां कुमारस्य कुलजानां **कुलधर्मः** प्रवर्तते तथा शिखां करोति । एषाम् इति वचनं कर्तुः कुलधर्मो मा भूदिति । तेनास्मिन् कर्मणि पितैव कर्तोति नियमो नास्ति । अन्यत्र तु सति सम्भवे कुमारकर्मसु तस्यैव नियमः ॥७॥

▼ सुदशनः:

अथवा- यथा येन प्रकारेण एषां कुलजानां **कुलधर्मः** प्रवर्तते, तथा शिखा कर्तव्या । केचित्-एषामिति वचनात् पितुरन्योऽपि चौलकर्तोति ॥७॥

▼

⑤

>

यथा वैषां कुलधर्मः स्यात्।

१६०८ अपाँ②

उपनयनवद् दिग्-वपनाद्य् अपां संसर्जनाद्या-आ-केश-निधानात् समानम् ॥ १६.८ ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

8. ४ The ceremonies beginning with the pouring together of (warm and cold) water and ending with the putting down of the hair are the same (as above; comp. M. II, 14, 11).

▼ हरदत्तः

"उष्णाशशीतास्वानीये" त्यादि "दर्भस्तम्बे वा निदधाती" त्येवमन्तं उपनयनवत् कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

▼ सुदर्शनः

व्याख्यातमेवैतत्समावर्तने ॥८॥

⑤

>

अपाँ संसर्जनाद्याकेशनिधानात्समानम्।

१६०९ क्षुरँ प्रक्षाल्य②

क्षुरं प्रक्षाल्य निदधाति ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

9. He puts down the razor after having washed it off.

▼ हरदत्तः

क्षुरस्य प्रक्षालनं विधीयते । निधानमर्थप्राप्तम् । यदा निदधाति तदा प्रक्षाल्येति ॥९॥

▼ सुदर्शनः

अत्र प्रक्षालनमेव विधीयते; निधानं त्वर्थप्राप्तम् ॥९॥

⑤

>

क्षुरं प्रक्षाल्य निदधाति ।

१६ १० तेन ऋहम्②

तेन ऋ-अहं कर्म-निवृत्तिः ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

10. ५ The ceremony is (repeated) three days with the (same razor). (Then) the rite is finished.

▼ हरदत्तः

तेन क्षुरेण त्रिष्वाहोरात्रेषु नापितकर्म न कर्तव्यम् ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

तेन क्षुरेण त्र्यहं नापितकर्मनिवृत्तिस् स्यात् ॥१०॥

▼

⑤

>

तेन त्र्यहं कर्मनिवृत्तिः।

१६ ११ वरन् ददाति②

वरं ददाति ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

11. (The father) gives an optional gift (to the Brāhmaṇa who has assisted).

▼ हरदत्तः

अस्मिन् कर्मणि समाप्ते कुमारस्य पिता ब्रह्मणे वरं ददाति । "गौर् वै वर" इत्युक्तम् ॥११॥

▼ सुदर्शनः

वरं गां पिता ददाति दक्षिणत असीनाय ब्राह्मणाय । यद्यु अन्यश् चौलकर्ता - तदा तस्मै ॥११॥

▼

(५)

>

वरं ददाति।

१६ १२ एवङ् गोदानम्②

एवं (चौलवत्) गोदानम् अन्यस्मिन् अपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे ॥

▼

(५)

>

▼ Oldenberg

12. The Godāna (or the ceremony of shaving the beard, is performed) in the sixteenth year, in exactly the same way or optionally under another constellation.

▼ हरदत्तः:

यथा चौलं एवम् अस्य **गोदाना**ख्यम् अपि कर्म कर्तव्यम् । तत्र तृतीयस्य वर्षस्यापवादः षोडशे वर्षे इति । अन्यस्मिन्नपि नक्षत्रे पुण्याह एव । पुनर्वसु नियमस्यापवादः ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

गोदानम् इति कर्मनामधेयम् ; यस्मिन्कर्मण्यङ्गभूतं गोदानयोश् शिरःप्रदेशविशेषयोर्वपनम् । यत्रापि पक्षे शिखावर्जितसर्वकेशवपनं, यथर्षि च शिखाः; तत्रापि गोदानयोर्वपनं कर्मनामधेयप्रवृत्तिनिमित्तं विद्यत एव । तद्गोदानाख्यं कर्म । एवं यथा चौलं ब्राह्मणभोजनादि

वरदानान्तं कर्तव्यम् । तच्चान्यस्मिन्नपि नक्षत्रे रोहिण्यादौ, वर्षे च षोडशे भवति ॥१२॥ अत्र पक्षान्तरमाह—

⑤

>

एवं गोदानम् अन्यस्मिन् अपि नक्षत्रे षोडशे वर्षे।

१६ १३ अग्निगोदानो वा②

अग्नि-गोदानो (ब्रह्मचारी) वा स्यात् ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

13. ६ Or he may perform the Godāna sacred to Agni.

▼ हरदत्तः:

अग्निर्देवता यत्र गोदाने तदग्निगोदानं यस्य सोऽग्निगोदानः । (अग्निशब्देन तदैवत्यं गोदानं लक्ष्यते । अग्निर्गोदानमस्येति विग्रहः ।) एकस्य गोदानशब्दस्य लोपः, उष्ट्रमुखवत् । तत्र बौधायनः— षोडशे वर्षे गोदानम् । तस्य चौलवत् तृष्णीं प्रतिपत्तिरवसानं च । .....अग्नि-गोदानो वा भवति । तस्य काण्डोपाकरणकाण्डसमापनाभ्यां प्रतिपत्तिरवसानं च । (बौ. गृ. ३-२-५२-५८) इति । किमुक्तं भवति? आग्नेयानां काण्डानाम् उपाकरणसमापनयोर्यः कल्पः तत्र चौलधर्मः प्रवर्तन्त इति । षोडशे वर्षे भवति । सकृत् पात्राणि न शम्याः । अस्यास्मिन् गृह्योऽनुपदिष्टत्वात् यत् गोदानमुपरिदृष्टं तत्रैव शम्याविधिः ।

तत्र प्रयोगः—

ब्राह्मणान् भोजयित्वा
ऽशिषो वाचयित्वा

तूष्णीं केशशमश्रु वापयित्वा
ऽनेर् उपसमाधानादि-परिषेचनान्तानि आग्नेय-काण्डोपाकरणवत् कृत्वा
शुक्रियवद् देवतोपस्थानं
"अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि" इति ।
अन्ये संवत्सरे व्रतचर्या ।

अन्ते विसर्गः -

एवम् एवाचारिषम् इत्यादि विकारः, शुक्रियवत् दैवतम् । केशशमश्रुवपनम् । अन्ते
ब्राह्मणभोजनम् ।

उभयत्र नान्दी-मुख-श्राद्धं केचित् कुर्वन्ति ।

अपरे न ॥ १३ ॥

▼ सुदर्शनः

अग्नये गोदानं यस्य सोऽनिगोदानो ब्रह्मचारी । पुल्लिङ्गनिर्देशाच्चैवं विग्रहः । अस्मिन् पक्षे
आज्यभागान्ते कृते "अग्नये काण्डर्षये स्वाहा" इत्याज्येनैवैका प्रधानाहुतिः । ततो जयादि(१)
क्षुरप्रक्षालनान्तम् ॥१३॥

▼

⑤

>

अग्निगोदानो वा स्यात् ।

२६ १४ संवत्सरङ् गोदानव्रत(२)मेक②

संवत्सरं गोदानव्रतमे (मित्र)क उपदिशन्ति ॥ २६.१४ ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

14. 7 Some prescribe the keeping of a vow through one year in connection with the Godāna.

▼ हरदत्तः

कृतगोदानस्यापि तच्छेषतया संवत्सरं व्रतचरणमेक आचार्या उपदिशन्ति । चौलगोदानेऽयं विकल्पः । अग्निगोदाने तु काण्डोपाकरणातिदेशात् नित्यमेव यदा व्रतचर्या तदा वरदानादूर्ध्वं देवतोपस्थानं पूर्ववदन्ते, विसर्गश्च पूर्ववदेव ॥१४॥

▼ सुदर्शनः

अधीतेऽपि वेदे, अवश्यं संवत्सरं गोदानव्रतं ब्रह्मचर्यं चरितव्यमित्येक उपदिशन्ति; वैकल्पिकमित्यर्थः ॥१४॥

▼

⑤

>

संवत्सरं गोदानव्रत(२)मेक उपदिशन्ति।

३६ ३५ एतावन्नाना सर्वान्②

एतावन् नाना (=भेदः) - सर्वान् केशान् (शिखाम् अपीति केचित्) वापयते (आचार्येण, वरदानञ्ज चाचार्यैव इ) ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

15. The difference (between the Kaula and the Godāna) is that (at the Godāna) the whole hair is shaven (without leaving the locks).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

उभयोरपि गोदानयोश्वौलाद्विशेषमाह—

▼ हरदत्तः

अस्मिन् चौलगोदाने तु एतावन्नाना पृथग्भावश्वौलात् । अत्र सर्वान् केशान् वापयते सशिखान् । चौले तु यथर्षि शिखा निदधाति । अन्ये श्मश्वादीनां प्राप्त्यर्थं सर्वग्रहणं वर्णयन्ति । तेषां केशशब्द उपलक्षणार्थः । तथा चाश्वलायनः—केशश्मश्रुलोमनखान्युदक् संस्थानि संप्रेष्यति । (आश्व.ग्.१-१८-६) इति ॥१५॥

▼ सुदर्शनः

एतावन्नाना एतावान् भेदः । यदपिधानार्थयापि शिखया सह सर्वान् केशान् वापयत इति । ततश्चेह विनयनाभावाच्छलल्पादीनां निवृत्तिः । अत्र च वापयत इति णिजन्तनिर्देशादाचार्य एव गोदानकर्मणः कर्ता । वरदानज्याचार्ययैव । तथात्र शिखाया अपि वपनं "एतावन्नाना सर्वान् केशान्वापयते" इत्यस्मादेव वचनात्; (१)सत्रवत् । अन्य आहुः—रिक्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मुडस्तस्यैतदपिधानं यच्छिखेति । "सत्रेषु तु वचनात् वपनं शिखायाः"(आप.ध. १-१०-८,९) इति सत्रेभ्योऽन्यत्र शिखाया वपनप्रतिषेधात् इहापि नैव शिखाया वपनमिति ॥१५॥

⑤

>

एतावन्नाना सर्वान् केशान् वापयते ।

३६ ३६ उदकोपस्पर्शनमिति छन्दोगा:②

(अहरहर) उदकोपस्पर्शनम् इति छन्दोगा: ३६

⑤

>

▼ Oldenberg

16. ८ According to the followers of the Sāma-veda he should 'touch water.'

▼ हरदत्तः:

अस्मिन् गोदानव्रते अहरहस्तकोपस्पर्शनं (२) कर्तव्यमिति छन्दोगा उपदिशन्ति । त्रिष्वणमिति केचित् ॥ १६ ॥ इति श्रीहरदत्तविरचितायामनाकुलायां गृह्यसूत्रवृत्तौ षोडशः खण्डः ॥

▼ सुदर्शनः:

सांवत्सरिकगोदानव्रतपक्षे अहरहस्तकोपस्पर्शनं छन्दोगा उपदिशन्ति; विकल्प इत्यर्थः ॥ १६ ॥ इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने षोडशः खण्डः ॥ षष्ठः पटलस्समाप्तः ॥

▼

⑤

>

उदकोपस्पर्शनमिति छन्दोगाः ।

---

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.←
2. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←
3. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña.←
4. Comp. Śrauta-sūtra I, 11, 6 seqq.←
5. This is the Praṇītā water.←
6. The Brahman.←
7. Comp. Taitt. Brāhmaṇa II, 1, 4, 5; Śatapatha Brāhmaṇa II, 3, 1, 18. 21. - At the Agnihotra the sacrificer, having wiped off the Sruc with his hand, wipes off the hand on the Barhis or on the earth (Āpast.-Śraut. VI, 10, 11; 11, 4; Kātyāyana IV, 14, 20). As

to the following acts alluded to in this Sūtra, comp.

Āpastamba VI, 11, 4. 5; 12, 2.←

8. On the Nakṣatra Invakās, comp. Section 3, Sūtra 4. This Sūtra forms a Śloka-hemistich, on which Haradatta observes, 'This verse has not been made by the Sūtrakāra.'←

१७ गृहनिर्मणम्①

१७ ०३ दक्षिणाप्रत्यक्षप्रवणमगारावकाशमुद्घत्य②

दक्षिणा-प्रत्यक्_(=यश्चिम)-प्रवणम्_(=निम्नम्) अगरावकाशम्_(खनित्रेण) उद्घत्य, पालाशेन शमीमयेन
वोद्धृहेनैतामेव दिशम् उत्तरया_(="यद्धृमः कूर" मित्येतया) +उद्धृति ॥

यद् भूमे: कूरं तद् इतो हंरामि,
पराचीन् निर्कृतिं निर्वाहयामि ।
इदं श्रेयोऽवुसानुम्_(=स्थानम्) आग्नम्_(=आगतवन्तो) देवा,
गोमुद् अश्वांवद् इुदम् अंस्तु प्र भूमं ।

⑤

>

▼ Oldenberg

1. The ground for building a house should be inclined towards the south-west. He elevates the surface and sweeps (the earth) with a broom of Palāśa wood or of Sami wood, with the next (verse, M. II, 15, 1), in the same (south-west) direction;

▼ हरदत्त-प्रस्ताव:

यज्ञेष्वधिकरिष्यमाणस्य पुरुषस्य देहसंस्कारा व्याख्याताः । ते च "शालीनस्योदवसाय" इति
वचनाभावे गृह एव कर्तव्याः । विधिवच्च निर्मिते गृहे । विधिवत्
प्रवेशादपेक्षितायुर्ज्ञधनादिफलसिद्धिः । अतो मन्त्राम्नानक्रमप्राप्तो
गृहनिर्माणप्रवेशयोर्विधिव्याख्यायते

▼ हरदत्तः:

अथ गृहसम्मानविधिः । गृहसम्मानं च न सर्वयज्ञादिवन्नित्यम् ।
नाप्यद्धृतकर्मप्रायश्चित्तादिवन्नैमित्तिकम् । किं तर्हि? काम्यम् । अतोऽक्रियायां न दोषः । क्रियायां
चोदगयनादिनियमः । तत्र यस्मिन् प्रदेशेऽगारं चिकीर्षितं सोऽगारावकाशः स

दक्षिणाप्रत्यक्ग्रवणो भवति । दक्षिणा-प्रतीच्योरन्तराले निम्ना भवति । एवंविधे देशे अगारं कर्तव्यमित्यर्थः । **तमगारावकाशं उद्घन्ति** खनित्रेण खनति यथा पांसव उत्पद्यन्ते । उद्घत्य तान् पांसून् पालाशेन शमीयेन वोदूहेन एतामेव दिशं प्रति उत्तरयर्चा "यद्गूमेः कूरम्" इत्येतयोदूहति ॥१॥

▼ सुदर्शनः

योऽगारार्थत्वेनाभिप्रेतोऽवकाशो भूमिभागो **दक्षिणाप्रत्यक्ग्रवणः** दक्षिणाप्रतीच्यां नैरूत्यां दिशि निमस्तमुद्घत्य खनित्रादिना पांसू(१)नुत्खाद्य पालाशेन शमीमयेन वोदूहेन, उदूहन्ते देशान्तरं प्राप्यन्ते पांसवोऽनेनेत्युदूहः; वादुलूक इत्यर्थः। तेनैतामेव कोणदिशं **उत्तरया** "यद्गूमेः कूरम्" इत्येतयोदूहति ॥१॥

▼

⑤

>

दक्षिणाप्रत्यक्ग्रवणमगारावकाशमुद्घत्य पलाशेन शमीमयेन वोदूहेनैतामेव दिशमुत्तरयोदूहति ॥

१७ ०२ एवन् त्रिः②

एवं त्रिः ॥

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

2. In the same way three times.

▼ हरदत्तः

एवं त्रिरुद्घत्य उधूहति ॥२॥

▼ सुदर्शनः

उद्धृतीति सम्बन्धः । अत्र द्वितीयतृतीयोरप्युद्धृह्योः मन्त्रावृत्तिः, एवमिति वचनात् । अन्यथा उत्तरया त्रिरुद्धृतीत्येव ब्रूयात्, "एवं त्रिः" इति सूत्रान्तरं नारभेत ॥२॥

▼

⑤

>

एवं त्रिः।

१७ ०३ कूप्तमुत्तरयाभिमृश्य②

(समं यथा तथा) कूप्तम् उत्तरय ("स्योना पृथिवी") + अभिमृश्य

प्रदक्षिणं स्थूणागर्तान् खानयित्वा (नकारस्थान्दसः)

अभ्यन्तरं (=बहिराग्रभ्य मध्ये यथा समाप्ततः इति हरदत्तः, विपरीतम् इति सुदर्शनसूरि:) पाँसून् उदुप्य (=उद्घृत्य)

०२ स्योना पृथिवि⑥

स्योना" (=सुखरूपा) पृथिवि भव+

अनृक्षरा" (=कण्टकादिरहिता) निवे"शनी ।

य"च्छा नश् श"र्म सप्र"थाः (=सकीर्तः) ।

मन्त्रः - द्वारस्थूणामन्त्रणम्⑥

उत्तराभ्यां (=इहैव तिष्ठे) दक्षिणं द्वारस्थूणाम् अवदधाति ३

इहैव तिष्ठ निमित्ता (=निखाता)

(तक्षकृत-) तिल्वला (=तिलकवती) स्याद् इरा (=अन्न) वती ।

मध्ये ताल्पर्यस्य (=गृहस्य [द्वारस्य]) तिष्ठन् (त)
मा त्वा प्रापंत्र अघायवः ।

आ त्वा कुमारस् तरुण्
आ वृत्सो जगता सुह ।
आ त्वा परिसुतः (=सुराया: → धृतस्य) कृष्णा
आ दुधः कलंशीर् (मन्थनार्थम्) अयन् ।

⑤

>

▼ Oldenberg

3. He touches the ground, which has thus been prepared, with the next (verse, II, 15, 2). Then he has the pits for the posts dug from left to right, throws the earth (from the pits) towards the inside (of the building-ground), and erects the right doorpost with the next two (verses, M. II, 15, 3. 4)

▼ हरदत्तः:

एवमुदूहा ततस्तं भूमिभागं कल्पयन्ति यथा सर्वतस्समं सम्पद्यते । ततः तं कूपं उत्तरयर्चा "स्योना पृथिवी" त्येतयाभिमृशति । ततः प्रदक्षिणं स्थूणागर्तन् खानयति नकारश्छान्दसः । अभ्यन्तरं च बहिरारभ्य मध्ये यथा समाप्ते तथेत्यर्थः । तत्र मध्यस्थूणासु वंशधारणार्थासु प्रदक्षिणमिति चाभ्यन्तरमिति च विशेषणस्यासम्भवात् पर्यन्तास्वेव भवति । तत्र प्राग्द्वारेऽगारे दक्षिणद्वारस्थूणागर्तमारभ्य प्रदक्षिणमोत्तरस्मात् द्वारस्थूणागर्तात् खानयित्वा ततो यावत्यो मध्यमस्थूणाः तावतीनां दक्षिणादारभ्योदगपवर्णः । एवमन्यथाद्वारेऽप्यगारे यथासम्भवं प्रदक्षिणमभ्यन्तरत्वं च सम्पाद्यम् । एवं खानयित्वा गर्तेभ्यः पासूनुदूष्य उद्घृत्य तत उत्तराभ्यां ऋग्भ्यां "इहैव तिष्ठ" इत्येताभ्यां दक्षिणाद्वारस्थूणां गर्ते अवदधाति ॥३॥

▼ सुदर्शनः:

कूपमुदूहेन प्रागुदकप्रवणं कृतं उत्तरया "स्योना पृथिवी" इत्यनया** अभिमृश्य स्थूणागर्तन्** स्थूणानां (१)विभागार्थन् गर्तन् कर्मकरैः प्रदक्षिणं **खानयित्वा** भ्यन्तरमारभ्य, न बहिः, पांसूनुदूष्य उत्तराभ्यां "इहैव तिष्ठ" इत्येताभ्यां दक्षिणां निष्कामत एव, न प्रविशतः,

द्वारस्थूणामवटे अवदधाति । अत्र प्रादक्षिण्यस्य चाभ्यन्तरत्वस्य च विधानं पर्यन्तीयास्वेव स्थूणासु; न तु मध्यमासु ॥३॥

⑤

>

कूप्तमुत्तरयाभिमृश्य प्रदक्षिणं स्थूणागर्तान् खानयित्वाभ्यन्तरं पाँसूनुदूष्योत्तराभ्यां दक्षिणा द्वारस्थूणामवदधाति ॥

३७ ०४ एवमितराम् एताभ्यामेव②

एवमितराम् (सव्य-द्वारस्थूणाम्)४

⑤

>

▼ Oldenberg

4. In the same way the other (door-post).

▼ हरदत्तः

एताभ्यामेव द्वाभ्यामृभ्यां इतरां उत्तराज्च द्वारस्थूणां अवदधातीत्यर्थः। इह दक्षिणामितरामिति निष्क्रमतः सव्यदक्षिणे प्रत्येतव्ये; न प्रविशतः ॥४॥

▼ सुदर्शनः

इतरां सव्यां द्वारस्थूणां एवं "इहैव तिष्ठ" इत्येताभ्यामेवावदधाति ॥४॥

⑤

>

एवमितराम्।

१७ ०५ यथाखातमितरा अन्ववधाय②

यथाखातम् इतरा (*वंशस्तम्भान्*) अन्ववधाय
 वँशम् आधीयमानम् उत्तरेण यजुषा (= "ऋतेन स्थूणो") ऽभिमन्त्रयते ५

ऋतेन स्थूणांव् (=स्तम्भम्) अधिरोहं वँशो
 ऽग्नो विराजुन् अपसेध शत्रून् ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

5. Having erected after (the door-posts) the other (posts) in the same order in which (the pits) have been dug, he recites the next Yajus (II, 15, 5) over the ridge-pole when it is placed (on the posts),

▼ हरदत्तः:

द्वारस्थूणयोः यथाखातं अवधानं मन्त्रवच्च । इतरासां तु यथाखातं येन क्रमेण गर्ता: खाताः तेनावधानं तृष्णीम् । एवं सर्वास्ववहितासु मध्यमस्थूणासु वंश(१)मादधति कर्मकर्तारः । तैराधीयमानं वंशमुत्तरेण यजुषा "ऋतेन स्थूणा"वित्यनेनाभिमन्त्रयते । वंशग्रहणेन च पृष्ठवंशो गृह्यते, मुख्यत्वात् । व्यक्तञ्चैतत् भारद्वाजके "ऋतेन स्थूणे"ति पृष्ठवंशमधिरोपयती"ति । तत्र मन्त्रे स्थूणाविति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । द्विवचनञ्च यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥५॥

▼ सुदर्शनः:

यथाखातं खननक्रमेण इतरा: स्थूणाः तृष्णीमन्ववधाय वंशं स्तूपं स्थूणास्वाधीयमानं उत्तरेण यजुषा "ऋतेन स्थूणावधिरोह" इत्यनेनाभिमन्त्रयते ॥५॥

▼
⑤

>

यथाखातमितरा अन्ववधाय वैशमाधीयमानमुत्तरेण यजुषाऽभिमन्त्रयते।

१७ ०६ सम्मितमुत्तरैर्यथालिङ्गम् ②

(अगारम्) सम्मितम् (=संकूप्तं) उत्तरैर् (= "ब्रह्म च ते क्षत्रम्") यथालिङ्गम् (अभिमन्त्रयते)^६

ब्रह्मं च ते क्षत्रज् चु पूर्वे स्थूणैः अभिरक्षतु ।
युजश् च दक्षिणाश् चु दक्षिणे [स्थूणैः अभिरक्षतु] ।
इषश् चोर्जश् (शारदो मासो) चापरे [स्थूणैः अभिरक्षतु] ।
मित्रश् चु वरुणश् चोत्तरे [स्थूणैः अभिरक्षतु] ।
धूर्मस् ते स्थूणाराजः
श्रीस् ते स्तूपः (=युष्टवंशः) । (५)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

6. The next (six) (Yajus formulas, II, 15, 6-11) over the (house when it is) finished, according to the characteristics contained in the single formulas.

▼ हरदत्तः

ततस्तदगारं सम्मितं संकूप्तं उत्तरैर्मन्त्रैः: "ब्रह्म च ते क्षत्र"मित्यादिभिष्ठङ्गभिः । किम्?
अभिमन्त्रयते इत्येव । यथालिङ्गमिति यस्यागाराङ्गस्य लिङ्गं यस्मिन्मन्त्रे दृश्यते तेन तदभिमुखो
ऽगारमभिमन्त्रयत इत्यर्थः । यदापि पूर्वस्थूणा बद्धा तदापि द्वे एवाभिसन्धायाभिमन्त्रणम् ।

अगारस्य द्विवचनसंयोगात् । एवं सर्वत्र अगारमध्ये यः स्थूणाराजः स्तूपः । पृष्ठवंशः । अत्रैके स्थूणालिङ्गेषु चतुर्षु मन्त्रेषु "स्थूणे अभिरक्षतु" इत्येवमनुषङ्गमिच्छन्ति । यजश्श दक्षिणाश्श दक्षिणे स्थूणे अभिरक्षतु इति । अन्ये "ते" शब्दस्यापि-यजश्श ते दक्षिणाश्शैति ।

(२)साकांक्षत्वान्मन्त्राणाम्, नेति वयम् । दक्षिणा इषश्वोर्जश्वेतिबहुवचनान्तैः

अभिरक्षत्वित्येकवचनान्तस्य सम्बन्धानुपपत्तेः, ऊहस्य चाविधानात् अभ्यातानवत् पाठाभावाच्च सर्वानुषङ्गेषु दृष्टस्यान्ते पुनः पाठस्याभावाच्च । यत्तु साकांक्षत्वमुक्तं तदपि नानुषङ्गहेतुः सन्निधिमात्रेणाकाङ्क्षाया निवर्तनात् । यदि वा धर्मस्ते स्थूणाराज श्रीस्ते इत्यत्राभिरक्षत्वित्यस्य नापेक्षा, द्वयोरपि प्रथमान्तत्वात् । एवं दक्षिणा इत्यादिकं प्रथमान्तं द्रष्टव्यम् । तस्मादाकाङ्क्षेव नास्ति । सन्निधानाच्च स्थूणाप्रतिपत्तिः ॥६॥

▼ सुदर्शनः

सम्मितं निर्मितमगारं उत्तरैः: "ब्रह्म च ते क्षत्रं च" इत्यादिभिः पञ्चभिर्भूतैः यथालिङ्गं मन्त्रलिङ्गावगतदिङ्खुखोऽभिमन्त्रयते । तत्र पञ्चमेन मध्यमाभिमुखः, अनन्वितत्वात् । केचित्—षड्भिः । तत्र "धर्मस्ते स्थूणाराजः" इति मध्यमश्श "श्रीस्ते स्तूपः" इति पृष्ठवंशमिति । अत्र यद्यपि मन्त्रैरगारावयवासस्थूणाः स्तूयन्ते; तथाप्येभिः स्थूणावदगारमेव स्तूयते, यथा पादवन्दनेन पादवानेव वन्द्यते । अत्र केचित्-द्वितीयादिषु त्रिषु मन्त्रेषु वाक्यसमाप्त्यर्थं "स्थूणे अभिरक्षतु" इत्याद्यनुषङ्गं मन्यन्ते । अन्ये "ते" शब्दस्यापि । तथा "धर्मस्ते" इत्यादौ अभिरक्षत्वित्यस्य च । अपरे तु-नैवेह कस्यचिद् क्वचिदप्यनुषङ्गः; अनुषज्यमानस्य वैरूप्यात्, अन्तेऽपि च पाठाभावाच्च । वाक्यसमाप्तिस्तु प्रकृततया बुद्धिस्थपदार्थान्वयात्त्विद्यति, यथा(२)"इषे त्वा" (तै.सं.१-१-१.) इति मन्त्रस्य बुद्धिस्थच्छेदनान्वयात् छिनदीति वाक्यसमाप्तिरिति ॥६॥

▼

५

>

सम्मितमुत्तरैर्यथालिङ्गम्।

१८ गृहप्रवेशविधि:①

१७ ०७ पालाशं शमीमयम्②

पालाशं शमीमयं वेधम् (पाकाग्वाव) आदीप्योत्तरयर्चा ("उद्धियमाण" इत्प्रेतया पञ्चपादया) अग्निम्
उद्घृत्य

उद्धियमाणु उद्घृतं पुण्यनो मा
यद् अविद्युन् यच् च विद्युश्चुकारं ।
(रात्रौ प्रवेश) अह्ना यद् एनः कृतम् अस्ति पुर्णं
(अहनि प्रवेश) रात्र्या यद् एनः कृतम् अस्ति पुर्णं
सर्वस्मान् मोदधृतो (त्वम्) मुञ्च्य तस्मांत् ।

अगारप्रतिपादनम्⑥

उत्तरेण यजुषा ("इन्द्र स्य गृहा वसुमन्तो वर्सथिनः") अगारं प्रपाद्य

इन्द्रस्य (सम) गृहा वसुमन्तो वर्सथिनुस् (=गृह[+अवयव]) -
तान् अहूँ सुमनंसः प्रपंद्ये ।

प्रतिष्ठापनम्⑥

उत्तरपूर्वदेशे अगारस्योत्तरया ("अमृताहुति" मित्यनया) अग्निं प्रतिष्ठापयति ७

अमृताहुतिम् अमृतांयाज् जुहोम्य् ($\rightarrow$ स्थापयामि)
अुन्निं पृथिव्याम् अमृतंस्यु जित्यै ।
तयां अनुन्तं कामंस् अहज् जंयानि
प्रजापतिर् यं प्रेत्युमो जिगायं

+ अग्निम् अंगनौ (→पृथिव्या) स्वाहा॑ ।

(इयं वा अग्निर्वेश्वानरः इति श्रुते: ।)

⑤

>

▼ Oldenberg

7. He sets a piece of Palāśa wood or of Śamī wood on fire, takes the fire up (in a dish) with the next verse (II, 15, 12), carries it to the house with the next Yajus (II, 15, 13), and places the fire in the north-eastern part of the house with the next (II, 15, 14).

▼ हरदत्तः

अथ प्रवेशनविधिः । अन्यथा सम्मितस्याप्यगारस्य प्रवेशो विधिर् अयं भवति । उदग्-अयनाद् अपेक्षितम् इति केचित् । नेत्यन्ये ।

बीजवतो गृहान् प्रतिपद्यते (आश्व.गृ.२-१०-२) इत्याश्वलायनः । बीज-ग्रहणं सर्वेषाम् एव गृहोपकरणानाम् उपलक्षणम् ।

▼ सुदर्शनः

*पालाशं शमीमयं वेध्मः**काष्ठम् औपासने ऽग्नाव् आदीपयति । इधम् इति च "अग्निषु महत इधान् आदधाति" इतिवद् अनियतं संख्यादिकं विवक्षितम् ।

उत्तरया "उदध्रियमाणः" इत्येतया । ततस् तम् अग्निम् उद्धरति । अत्र च सानुषङ्गे चतुष्पदे त्रिष्टुभौ द्वे ऋचौ पञ्चभिः पादैर् आम्नाते । तयोर् एकैवोद्धरणार्था । अन्या तु विकल्पार्था । उत्तरया इत्य् एकवचनेन विनियोगात् ।

व्यवस्थितश् चायं विकल्पो ऽभिप्रेतः, अग्निहोत्रवत् । यद्य अहनि प्रवेशस् तदा रात्रिलिङ्गया, रात्रौ चेद् अहर् लिङ्गया ।

रात्रौ च प्रवेशश् शिष्टाचार-प्रसिद्ध इति पूर्वमेवोक्तः ।

इध्मादीपनम्⑥

तत्र प्रवेक्ष्यन् पालाशं शमीमयं वा इधम् अग्नाव् आदीपयति । इधमश् चात्रार्थलक्षणो न नियत-परिमाणः । आदीप्य तम् अग्निपात्रं उद्धरत्य् उत्तरयर्चा "उद्धियमाण" इत्येतया पञ्चपादया ।

यद्यु अहनि प्रवेशो रात्रिलिङ्गोऽविवादः प्रयोक्तव्यः । तथा रात्राव् अहर्लिङ्गो निर्विवादः प्रयोक्तव्यः । विभज्यविनियोगाभावात् ।

येषां तृदग्-अयनापेक्षा ते रात्रौ प्रवेशं नेच्छन्ति । अहःकृतस्य रात्रिकृतस्य च पाप्मनो विनियोगः प्रपाद्यत इत्यर्थः । विरोधोऽपि नास्ति । यथा "यद् आपो नक्तं दुरितं चरामे"ति ।

अग्नि-स्थापनम्⑥

तम् उद्धृतम् अग्निं उत्तरेण यजुषा "इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तो वरूथिनः" इत्यनेन अगारं प्रपादयति । प्रपाद्य अगारस्य उत्तरपूर्वे देशे तम् अग्निं प्रतिष्ठापयति उत्तरयर्चा "अमृताहुतिम्" इत्यनया ।

अग्निविवेकः⑥

"अत्रागारस्ये"ति न वक्तव्यं, "अग्निम्" इति च । कस्मात्? उभयोरप्यत्रैव वाक्ये श्रुतत्वात् । एवं तर्हि नायम् अगारशब्दो देशविशेषणार्थः । किं तर्हि? अग्निविशेषणार्थः - अगारस्याग्निं प्रतिष्ठापयतीति ।

कः पुनरगारस्याग्निः? यः पचनाग्निः । तस्माद् औपासनाद् उद्धरणम् अस्याग्नेर् न भवति । लौकिकादेव भवतीति केचित् ।

अपरे तु होम-संयोगाद् औपासन एवायम् अग्निर् इति स्थिताः । तेषाम् "अगारस्ये"त्य् "अग्निम्" इति च पदद्वयं व्यर्थम् । होमाश् च पचनेऽपि दृष्टा वैश्वदेवे । तस्मात् पचनाग्निरेवायम् ।

यद्यु अप्य् एवं - तथापि देश-संस्कारो भवत्य् एव । होम-संयोगात् ।

औपासनादि-प्रवेशः⑥

अथौपासनस्य वैहारिकाणां च तदैव प्रवेशनं प्रतिष्ठापनं च स्वे स्थाने । भार्यादीनां च तदैव प्रवेशः ॥७॥

प्रतिष्ठापनम्⑥

उत्तरेण "इन्द्रस्य गृहाः" इति यजुषा । उद्धृतम् अग्निम् अगारं प्रपाद्य, अनन्तरं विधिवत् संस्कृते उत्तर-पूर्वदेशे उगारस्य तम् अग्निम् उत्तरया अमृताहुतिम्" इत्य् एतया प्रतिष्ठापयति ।

तथा श्रौताग्नीन् अपि विधिवद् आनीतान् अस्मिन् एव काले अगारं प्रपाद्याग्न्य्-अगारे यथाविधि प्रतिष्ठापयति ।

अग्निविवेकः⑥

केचित् - इहाग्निम् उद्धृत्य अगारं प्रपाद्येति प्रकृतेऽपि पुनर् उक्तयोर् एतयोर् अर्थवत्त्वाय अगारस्याग्निम् इत्य् अन्वयाद् आदीपनादि-प्रतिष्ठापनान्तं पचनार्थस्य लौकिकान्नेर् एव, नौपासनस्येति ।

तेषाम् एतत् तुल्यसूत्रे विवाहाङ्के प्रविश्य होमे पचनान्नेर् एवोपसमाधानादि स्यात् । अथागारशब्दस्य शयनस्थानवाचित्वात् गृहशब्दस्य चातथात्वात् न तत्र तुल्यसूत्रेति चेत् - न; गृहागार-शब्दयोर् एकार्थत्वे विवादाभावात् । इह च "इन्द्रस्य गृहा वसुमन्तः" इति मन्त्रस्थ-गृह-शब्देनागाराभिधानात्, प्रत्युत धर्मशास्त्रे "मध्येऽगारस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । उत्तरपूर्वदेशोऽगारस्योत्तरैश्चतुर्भिः । शाय्यादेशो कामलिङ्गेन"(आप.ध. २-३-२२, २३; २-४-१.) इति शयनस्थानस्यागाराद् अन्यत्वाभिधानाच् च ।

पुनरुक्तिः स्फुटार्थतयापि निर्वाह्या । किञ्चागारस्याग्निम् इत्य् अन्वयेऽपि अगाराग्निः शालाग्निः, गृह्याग्निर् औपासनाग्निर् इत्येकार्थतया याज्ञिकानां प्रयोगाद् औपासन एव प्रतिष्ठाप्यः, न पचनाग्निः ॥७॥

⑤

>

पालाशं शमीमयं वेधममादीप्योत्तरयर्चाऽग्निम् उद्भृत्योत्तरेण यजुषाऽगारं प्रपाद्योत्तर-पूर्वदेशे
ऽगारस्योत्तरयाऽग्निं प्रतिष्ठापयति।

१७ ०८ तस्मादक्षिणमुदधानायतनम् भवति②

तस्माद् दक्षिणम् उदधानायतनं भवति ८

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. The place for the water-barrel is to the south of that spot.

▼ हरदत्तः

एवं प्रतिष्ठितस्याग्ने: **दक्षिणमुदधानायतनं** कर्तव्यम् । उदकं धीयते यत्र तत् उदधानं
मणिकाख्यम् ।

▼ सुदर्शनः

तस्मात् प्रतिष्ठिताग्नेर्दक्षिणमुदधानस्य मणिकस्यायतनं भवति ॥८॥

▼

⑤

>

तस्मादक्षिणमुदधानायतनं भवति।

१७ ०९ तस्मिन्विषूचीनाग्रान् दर्भान्②

तस्मिन् विषूचीन् आग्रान् (=सर्वतो-दिक्कान्) दर्भान् संस्तीर्य तेषूत्तरया ("अन्नपत" इत्येतया) ब्रीहियवान् न्युष्य तत्रोदधानं प्रतिष्ठापयति ९

अन्नपते ऽन्नस्य नो देहि।

अनुमीवस्य (=आरोग्यकरस्य) शुभ्मिणः (=बलिनः) ।

प्रप्रं दृतारंन् तारिषः।

ऊर्जन् (=अन्नं बलं वा) नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ।

⑤

>

▼ Oldenberg

9. He strews there Darbha grass, so that its points are turned in every direction, pours rice and barley-grains over the (grass) with the next (verse, II, 15, 15), and thereon he places the water-barrel.

▼ हरदत्तः:

तस्मिन् आयतने (१) विषूचीनाग्रान् सर्वतोदिक्कान् दर्भान् संस्तीर्य तेषु दर्भेषु ब्रीहीन् यवांश्च संयुक्तान् निवपति उत्तरयर्चा "अन्नपत" इत्येतया (२) ततस् तस्मिन्नायतने उदधानं प्रतिष्ठापयति यथा निश्चलं भवति तथा स्थापयति ॥९॥

▼ सुदर्शनः:

तस्मिन् उदधानस्थाने विषूचीनाग्रान् नानादिगग्रान् दर्भान् संस्तीर्य, तेषु दर्भेषु उत्तरया "अन्नपतेऽन्नस्य" इत्येतया ब्रीहियवांश्च संयुक्तान् न्युष्य तेषूदधानं प्रतिष्ठापयति ॥९॥

⑤

>

तस्मिन्विषूचीनाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य तेषूत्तरया व्रीहियवान् न्युष्य तत्रोदधानं प्रतिष्ठापयति।

१७ १० तस्मिन्नुत्तरेण यजुषा②

तस्मिन् उत्तरेण यजुषा ("अरिष्टा अस्माकं" "मित्यनेन) चतुर उद-कुम्भान् आनयति १०

अरिष्टा अस्माकं वीरास् संन्तु
मा परां सेचि मे धनंम् । (२४)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

10. With the next (Yajus, II, 15, 16) he pours four potfuls of water into it.

▼ हरदत्तः:

उत्तरेण यजुषा"अरिष्टा अस्माकम्" इत्यनेन । प्रतिकुम्भं मन्त्रावृत्तिः । तत्र चतुर्भिर्वा कुम्भैः पृथगानयनमेकेनैव वाऽथ पुनः पूरयित्वा, यथा—"तिसः सु च उत्सिच्ये"ति ॥१०॥

▼ सुदर्शनः:

तस्मिन् उदधाने उत्तरेण "अरिष्टा अस्माकं" इत्यनेन यजुषा चतुर उदकुम्भानानयति । प्रतिकुम्भं मन्त्रावृत्तिः, द्रव्यभेदेन प्रकाश्यक्रियाभेदात् । यत्र पुनर्मधुपर्कप्राशनादौ आवृत्तिविधिस्तस्या एव क्रियायाः, तत्र सकृदेव मन्त्रः ॥१०॥

▼

⑤

>

तस्मिन्नुत्तरेण यजुषा चतुर उदकुम्भानानयति।

१७ ११ दीर्घमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते अथ②

(यदि उदधानं दीर्घम्) दीर्घम् उत्तरया ("भूमिर्भूमिम् अगात्" इत्येतया) अनुमन्त्रयते ११

भूमिर् भूमिम् अगान्
 मृता मृतम् अप्य् अंगात् ।
 भूयास्म पुत्रैः पुशुभिर्
 यो नो द्वेष्टि स भिन्नताम् । (२५)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

11. If (the barrel) breaks, he recites the next (verse, II, 15, 17) over it.

▼ हरदत्तः

अथ यदि तदुदधानं भिन्नते तत् उत्तरयर्चा "भूमिर्भूमि" मित्येतया अनुमन्त्रयते । कालान्तरे दीर्घ एतद्वयति उदधानान्तरेऽपि तत्स्थानापन्ने ॥११॥

▼ सुदर्शनः

यदि दीर्घ मणिकं स्यान्तदा उत्तरया "भूमिर्भूमिमगात्" इत्येतयानुमन्त्रयते । एतच्च प्रकरणात्कर्माङ्गमेव ॥११॥

▼

⑤

>

दीर्घमुत्तरयाऽनुमन्त्रयते।

१७ १२ अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते②

अग्नेर् उपसमाधानाद्य्-आज्यभागान्ते उत्तरा आहुतीर् ("वास्तोष्पते प्रतिजानीहि, वास्तोष्पते शम्या, वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि, अमीवहा वास्तोष्पत") हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते १२

वा"स्तोष्पते प्र"ति जानीहृ अस्मा"न्
स्व-आवेशो" (=सुगमो) अनमीवो" (=आरोग्यकरः) भवा नः ।
य"त् त्वे"महे प्र"ति त"न् नो जुषस्व
शं" न एधि द्विप"दे शं" च"तुष्पदे ।

वा"स्तोष्पते शम्या"या (=सुखया) सँस"दा ते
सक्षीम"हि ($\leftarrow$ सच समवाये) रण्व"या (=रममाणया) गातुम"त्या (=गामिन्या) ।
आ"वः क्षे"म (यू=लब्धस्य रक्षणे) उत"यो"गे (=अलब्धस्य लाभे) व"र नो
(हे विश्वेदेवाः) यूय"म् पात स्वस्ति"भिः स"दा नः ।

वा"स्तोष्पते प्रत"रणो न एधि
गो"भिर् अ"श्वेभिर् इन्दो ($\leftarrow$ इन्दिर् ऐश्वर्यकर्मा/ उदिर्वा क्लेदकर्मा) ।
अज"रासस् ते सख्ये" स्याम
पिते"व पुत्रा"न् प्र"ति नो जुषस्व ।

२१ अमीवहा वास्तोष्पते⑥

अमीवहा" (=व्याधिहा) वास्तोष्पते
विं"श्वा रूपा"ण्य् आ विश"न् ।
स"खा सुशे"व (क) एधि नः ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

12. After the ceremonies from the putting of wood on the fire down to the Ājyabhāga oblations have been performed, he offers the (four) oblations (indicated by the) next (Mantras; II, 15, 18-21); then he enters upon the performance of the Jaya and following oblations.

▼ हरदत्तः

चतसः उत्तरा: प्रधानाहुतयः "वास्तोष्टते प्रतिजानीहि, वास्तोष्टते शगमया, वास्तोष्टते प्रतरणो न एधि, अमीवहा वास्तोष्टते" इति । तत्राज्यभागान्तवचनेनैव तन्त्रप्राप्तिसिद्धा, यथा "पार्वणवदाज्यभागान्ते" इत्यत्र । किमन्नेरुपसमाधानादिवचनेन? अग्निनियमार्थं तु-योऽगारे पचनार्थं प्रतिष्ठापितोऽग्निः तस्यैव होमार्थमुपसमाधानं यथा स्यादिति । अन्यथा सर्वपाकयज्ञार्थं औपासन एव होमः स्यात् । जयादिवचनं स्थालीपाकप्रतिषेधार्थम् । का पुनः प्राप्तिः स्थालीपाकस्य? कल्पान्तरे दर्शनात् । कथं पुनः जयादिवचनेन स्थालीपाकस्य प्रतिषेधः? उच्यते- स्विष्टकृतप्रतिषेधस्तावत् गम्यते-उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते न स्विष्टकृतमिति । स च स्थालीपाकेषु भवति । अतस् तत् प्रतिषेधद्वारेण स्थालीपाकप्रतिषेध एवायं सम्पद्यते ॥ १२ ॥

▼ सुदर्शनः

* *उत्तरा आहुती**श्वतसः प्रधानाहुतीः ताश्च "वास्तोष्टते प्रतिजानीहि" (तै.सं. ३-४-१०) इति द्वे, "वास्तोष्टते प्रतरणो नः" इति द्वे । आज्यहविष्टवाच्य तन्त्रविधानम् । आज्यभागान्त इति वचनं त्वाज्यभागानन्तरमेव प्रधानहोमाः, नान्यदर्थकृत्यमपीति क्रमार्थम् ।
केचित्— "पार्वणवदाज्यभागान्ते" (आप.गृ. १८-६) इतिवदाज्यभागान्त इत्यनेनैव तन्त्रप्राप्तौ सिद्धायां अग्नेरुपसमाधानादि" इति वचनं स्वमतेन प्रतिष्ठितः पचनाग्निरेवेह होमार्थं इत्येवमर्थमिति । तदयुक्तम्, "कर्मस्मार्त विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही" । (या.स्मृ. १-९७) इति सर्वस्मार्तहोमानामविशेषेण औपासनविधानात्, अस्य सूत्रस्योक्तविधयान्यार्थत्वात्, अस्मदीयानां गृह्यान्तरीयाणां चौपासन एव वास्तुहोमाचाराच् च ॥१२ ॥

▼

⑤

>

अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते उत्तरा आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते।

१७ १३ परिषेचनान्तङ् कृत्वोत्तरेण②

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण ("शिवं शिवं" मित्यनेन) यजुषोदकुम्भेन (न हस्तेन) त्रिः प्रदक्षिणम् अन्तरतो (=न बहिः) इगारं निवेशनं (=शयनदेशः) वा परिषिद्ध्य

श्रीवृँश्चिवम् ॥

अग्न्यन्तरानयनम्⑤

(ततो इग्न्यन्तराण्य् अप्य् औपासनादीन्य् आनयति।)

ब्राह्मणभोजनम्⑥

ब्राह्मणान् भोजयेद् अपूर्वैस् सकृतुभिर् ओदनेनेति १३

⑤

>

▼ Oldenberg

13. Having performed (the rites) down to the sprinkling (of water) round (the fire), he should sprinkle (water) with a water-pot around the house or the resting-place on the inside, with the next Yajus (II, 15, 22) three times from left to right; then he should serve cakes, flour, and boiled rice to the Brāhmaṇas.

▼ हरदत्तः

परिषेचनान्तवचनं आनन्तर्यार्थम् । तन्त्रशेषं समाप्यागारस्य परिषेचनमेव कर्तव्यम् । नान्यद् वैश्वदेवादिकमिति । उत्तरेण यजुषा "शिवं शिवम्" इत्यनेन । उदकुम्भेन हस्तेन । परिभाषयैव

सिद्धे प्रदक्षिणमिति वचनात् परिषेचनमिदमेकमेव प्रदक्षिणं त्रिगुणीभूतं सकृदुपात्तेनैवोदकुम्भेन संततमविच्छिन्नं कर्तव्यम् । मेखलया परिव्याणवत् त्रीणि परिषेचनानीति सिद्धं भवति । अन्तरंतंत्रिति वचनमगारात् बहिः परिषेचनं मा भूत् । अभ्यन्तरमेव यथा स्यादिति । अगारं गृहं, निवेशनं शयनदेशः । ब्राह्मणान् युग्मान् **भोजये**दपूपादिभिः । इतिशब्दः समुच्चयार्थः ॥ १३ ॥ इति हरदत्तविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां सप्तदशः खण्डः ॥

▼ सुदर्शनः

परिषेचनान्तमुत्तरेण "शिवं शिवम्" इत्यनेन यजुषा उदकुम्भेन सकृदुपात्तेन अगारं निवेशनं वान्तरतो न बहिः त्रिः प्रदक्षिणं परिषिद्ध्य ब्राह्मणान् भोजयेदपूपादिभिः । इतिशब्दस्समुच्चयार्थः । सकृत्वानां तु भोजनात् प्रागेव उपयोगः, न मध्ये लोक प्रसिद्ध्यभावात् । "शुचीन् मन्त्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत्" (आप. ध. २-१५-११.) इति सिद्धस्य भोजनस्य पुनर्वर्चनमपूपादिगुणविद्यर्थम् ॥१३॥ इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने सप्तदशः खण्डः ।

⑤

>

परिषेचनान्तं कृत्वोत्तरेण यजुषोदकुम्भेन त्रिः प्रदक्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिद्ध्य ब्राह्मणान् भोजयेदपूपैस्सकृतुभिरोदनेनेति ।

१९ बालग्रहगृहीतस्य कुमारस्य तन्निवर्तकं कर्म①

३८०३ श्वग्रहगृहीतङ् कुमारम्②

श्वग्रह (=श्वेव नदति, श्वद्वा चेष्टते) गृहीतं कुमारं

तपोयुक्तो (=यावन्मनस्तोषमनशनादियुक्तः) जालेन प्रच्छाद्य कंसं किङ्किणि (=लोहघण्ट) वा
हादयन् (=पुरुषान्तरेण ध्वानयन्)

अद्वारेण (=भित्यादिकमपसार्थ मार्ग कृत्वा) सभां प्रपाद्य

सभाया मध्ये उधिदेवनम् (=दीवनं यत्र कुर्वन्ति कितवः) उद्धत्य+अवोक्ष्य

+अक्षान् (=विभीतकफलानि, केचित्सारा इति) न्युप्प

अक्षेषूत्तानं (=शयानम्) निपात्य

दध्ना लवणमिश्रेणाज्जलिनोत्तरैर् ("कूर्कुरस्सुकूर्कुर" इत्यादिभिः: "श्वानमिच्छवादन्न पुरुषं छत्" इत्यन्तैः)

अवोक्षेत् प्रातर्मध्यन्दिने सायम् १

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

- 1 When a boy is attacked by the dog-demon (i.e. epilepsy), (the father or another performer of the ceremony), having devoted himself to austerities (such as fasting), covers him with a net. Then he causes a gong to be beaten or a bell to be rung, takes (the boy) by another way than the door into the gambling-hall, raises (the earth in the middle of the hall) at the place in which they gamble, sprinkles it (with water), casts the dice, lays (the boy) on his back on the dice, and besprinkles him with his joined hands with curds and salt, with the next (eleven) (formulas, II, 16, 1-11), in the morning, at noon, and at night.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथोत्तरेषां मन्त्राणां विनियोगमाह—

▼ हरदत्तः

बहवो बालग्रहाः दिवसमाससमादिकाः । तत्र येन गृहीतः श्ववच्चेष्टते स श्वग्रहः । तेन गृहीतं कुमारं, पुलिङ्गनिर्देशात् कुमार्या न भवतीत्येके । तपोयुक्तः कर्ता पितेत्येके । यः कश्चिदित्यन्ये । तपो ब्रह्मचर्यादि । यावता तपसा सिद्धिं मन्यते तावत् कृत्वेत्यर्थः । जालं मत्स्यग्रहणं तेन प्रच्छाद्य । कंसं प्रसिद्धम् । **किङ्किणिः** घण्टाविशेषः । तयोरन्यतरं हादयन् अन्यतरस्य ध्वनिं कारयन् केनचिदन्येन । स्वयं कुमारं गृहीत्वा समां प्रपादयति अद्वारेण छदीरपोह्य मार्गं कृत्वा तेनेत्यर्थः । किं तत् स्थानम्? सभा, तस्या मध्ये अधिदेवनं स्थानं यत्र कितवा दीव्यन्ति तं प्रदेशं उद्भवाद्विरवोक्ष्य तत्राक्षान्निवपति । अक्षाशशाराः । विभीतका इत्यन्ये । तान् पृथुं प्रथयित्वा यज्ञेनमुत्तानं निपातयति । शाययति । ततो दध्ना लवणमिश्रेणावोक्षेदञ्जलिना उत्तरैर् मन्त्रैः "कूर्कुरस्सुकूर्कुर" इत्यादिभिः "श्वानमिच्छवादन्नं पुरुषं छत्" इत्यन्तैः । प्रतिमन्त्रमवोक्षणम् । तत्रादितस्तिस ऋचः, ततो यजुषी द्वे "तत्सत्यं, विगृह्य बाहू" इति ततः पञ्चर्चो "विभ्रन्निष्कञ्चे" त्याद्याः, ततो यजुरेकं "श्वानम्" इति, एवमेकादशैते मन्त्राः । यावत् कर्म समाप्ते तावत् संसकिङ्कण्योरन्यतरस्य हादनम् । एवमेतत्कर्म जालप्रच्छादनादवोक्षणान्तं त्रिसन्ध्यं कर्तव्यम् ॥१॥

▼ सुदर्शनः

येन गृहीतः कुमारः श्वेव नदति, श्ववद्वा चेष्टते स श्वग्रहः । तेन गृहीतः श्वग्रहगृहीतः, पिशाचिशुना वा दृष्टः । तपोयुक्तः यावन्मनस्तोषमनशनादियुक्तः पित्रादिः कर्ता । जालं मत्स्यग्रहणसाधनम् । कंसं किङ्किणिम् । लोहघण्टां हादयन् पुरुषान्तरेण ध्वानयन् अद्वारेण कुड्याद्यपोह्य मार्गं कृत्वा । अधिदेवनं यत्र दीव्यन्ति कितवाः । अक्षान् विभीतकफलानि । केचित्—शारा इति । उत्तरैर्मन्त्रैः "कूर्कुरस्सुकूर्कुरः" इत्यादिभिर्यजुदर्शमैः । यद्वैकादशभिः । तस्मिन् पक्षे आदितस्तिस ऋचः ततः "तत्सत्यं यत्त्वेन्द्रः" विगृह्य बाहू इति द्वे ततो "बिभ्रन्निष्कम्" इति पञ्चर्चः । ततः "श्वानम्" इत्येकादशं यजुरेवेति विभागः । अवोक्षणं च सर्वेषां मन्त्राणामन्ते सकृदेव । केचित्—द्वष्टोपकारकत्वात् प्रतिमन्त्रमिति । एवमेतज्जालप्रच्छादनाद्यवोक्षणान्तं प्रातरादिषु त्रिषु पुण्याहविशेषेषु कर्तव्यम् । अवोक्षणपर्यन्तं च हादनम् ॥१॥

▼

⑤

>

श्वग्रहगृहीतं कुमारं तपोयुक्तो जालेन प्रच्छाद्य कँसं किङ्किणि वा ह्नादयन्नद्वारेण सभां प्रपाद्य
सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्भृत्यावोक्ष्याक्षान्युप्पाक्षेषूत्तानं निपात्य दध्ना
लवणमिश्रेणाज्जलिनोत्तरैरवोक्षेत्प्रातर्मध्यन्दिने सायम् ।

१८०२ अगदो भवति②

अगदो (=अरोग) भवति २

⑤

>

▼ Oldenberg

2. Then he will get well.

▼ हरदत्तः

अगदः अरोगः, रोगनिवृत्तिरस्य प्रयोजनमित्यर्थः । किं सिद्धं भवति? यदि भैषज्येन कुमारोऽगदः
स्यात् न तत्रेदं कर्तव्यमिति । अन्यथा कुमार स्यास्मिन् रोगे पितुर्नेमित्तिकमिदमवश्यं कर्तव्यं
विज्ञायेत गृहदाहेष्यादिवत् । एवं ब्रुवतां दोषः यक्षमगृहीतामन्यां वेत्येतत्प्रकारान्तरेण
रोगशान्तावपि कर्तव्यं स्यात् । तस्मादिदमन्यत् प्रयोजनम् । एवमेतस्मिन् कर्मणि त्रिषु कालेषु
कृते कुमारोऽगदो भवति । यदि न भवति पुनरपि तपोयुक्तेन कर्तव्यमिति ॥२॥

▼ सुदर्शनः

इह च "शङ्खिनम्" इत्यत्र फलवचनं, सर्वत्र श्रुतितोऽर्थतो वावगतस्य कामिनः कर्मोपदेशः
सामर्थ्यात् फलसिद्ध्यवगमपर्यन्त इति प्रदशश्चित्पुम् । तेन "यक्षमगृहीताम्" (आप.ग.९-१०.)
इत्यादौ फलवचनाभावेऽप्युपदेशः काम्यसिद्धिपर्यन्त एव । केचित्— एवमेतस्मिन् कर्मणि
त्रिसन्ध्यं कृते, अगदो भवति । यदि न भवति तदा पुनरप्येतत्कर्म कर्तव्यं, यावदगदो भवति ।
नैतत्, स्वाभिमताभ्यासबोधकशब्दाभावात् ॥२॥

⑤

>

अगदो भवति।

१८०३ शङ्खिनङ् कुमारम्②

शङ्खिनं (=शङ्खवन्नदत्तं) कुमारं तपोयुक्तं (=यावन्मनस्तोषमनशनादियुक्तः)

उत्तराभ्याम् ("एते ते प्रतिदृश्येते" इत्येताभ्या) अभिमन्त्र्य

("ऋषिबर्णोधः प्रबोधः" इत्येतया) उत्तरयोदकम्भेन शिरस्तोऽवनयेत्

प्रातर् मध्यनिदे सायम् ३

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

3. २ Over a boy who suffers from the 'Śaṅkha' disease, (the father, &c.) having devoted himself to austerities, should recite the next two (verses, II, 16, 12. 13), and should pour (water) on his head with a water-pot with the next (verse, II, 16, 14), in the morning, at noon, and at night.

▼ हरदत्तः

शङ्खो नाम ग्रहः कुमाराणां भयङ्करः, येन गृहीतः शङ्खवन्नदतीति । तेन गृहीतं शङ्खिनमुत्तराभ्यां एते ते प्रतिदृश्येते इत्येताभ्याम् । अभिमन्त्र्य तत उदकुम्भेन शिरस्तोऽवनयेत्, अभिषिञ्चेद् उत्तरयर्चा "ऋषिबर्णोधः प्रबोधः" इत्येतया एवमेतदभिमन्त्रणादि त्रिषु कालेषु कर्तव्यम् ॥३॥

▼ सुदर्शनः

शङ्खोऽपि ग्रहः; येन गृहीतः शङ्खवन्नदति तद्गृहीतश् शङ्खी । उत्तराभ्यां "एते ते प्रतिदृश्येते" इत्येताभ्यां उत्तरया "ऋषिबर्णोधः प्रबोधः" इत्येतया शिरस्तोऽवनयेत् शिरस्यभिषिञ्चेत्, उदकम्भेन त्रिसन्ध्यम् ॥३॥

▼

⑤

>

शङ्खिनं कुमारं तपोयुक्त उत्तराभ्यामभिमन्त्रोत्तरयोदकुष्मेन शिरस्तोऽवनयेत्प्रातर्मध्यन्दिने
सायम् ।

१८०४ अगदो भवति②

अगदो (=अरोगा) भवति ४

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

4. Then he will get well.

▼ हरदत्तः

पूर्ववदस्य प्रयोजनम् ॥४॥

▼ सुदर्शनः

उक्तार्थम् ॥४॥

▼

⑤

>

अगदे भवति।

---

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.[←](#)
2. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.[←](#)

२० सर्पबलिः①

१८०५ श्रावण्याम्②

श्रावण्यां पौर्णमास्याम् अस्तमिते स्थालीपाकः ५

⑤

>

▼ Oldenberg

5. १ On the day of the full moon of (the month) Śrāvaṇa after sunset a Sthālīpāka (is offered).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथ सर्पबलर्यस्मिन् काले येन विधिनोपक्रमस्तमाह—

▼ हरदत्तः

अथ सर्पबलिर् नाम कर्म नित्यं संवत्सरे संवत्सरे कर्तव्यम् उपदिश्यते। तस्य श्रावण्यां पौर्णमास्याम् आरभ्यः मार्गशीर्ष्याम् उत्सर्गः। तस्योपक्रमे - श्रावण्यां पौर्णमास्यां अस्तमिते आदित्ये स्थालीपाको भवति ।

असत्य अपि नक्षत्रयोगे श्रावणस्य मासस्य पौर्णमासी श्रावणीत्य उच्यते लक्षणया । तत्र श्लोकौ

मेषादिस्थे सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते ।
 चान्द्रमासास् तद् अन्ताश् च चैत्राद् या द्वादश स्मृताः ॥
 तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मृता ।
 कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥

इति ॥

तत्र सायम् आहुतिं हुत्वा स्थाली-पाक-कर्म प्रतिपद्यते - पार्वणेनातोऽन्यानीत्युक्तं, पौर्णमास्यां पौर्णमासीति च । श्रावण्यै पौर्णमास्यै सङ्कल्पितान् व्रीहिन् यवान् वा निरुप्य प्रतिष्ठिताभिधारणान्तं कृत्वाग्नेरुपसमाधानादि द्वन्द्वं न्यज्ज्वि पात्राणि किंशुक-पुष्पैर् आरग्वध-मय-समिद्धिश्च च सह ॥५॥

▼ सुदर्शनः

श्रवणेन नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी श्रावणी । (श्रवणेन नक्षत्रेण) अयुक्तापीह (पौर्णमासी) विवक्षिता, नित्यत्वात् सर्पबलेः । श्रावणमासस्य पौर्णमासीत्यर्थः । न तु श्रावणमासस्य श्रवणनक्षत्रम्, श्रवणस्य पौर्णमासी-विशेषणार्थत्वात्, "पौर्णमास्यां" (आप.प. २-२०.) इति वचनाच् च । अथ चान्द्रमसमासानां चैत्रादीनां, पौर्णमासीनां च चैत्र्यादीनां निर्णयार्थो श्लोकौ—

"मेषादिस्ये सवितरि ये ये दर्शः प्रवर्तते ।
चान्द्रा मासास्त्तच्छत्ताश्वैत्राद्या द्वादश स्मृताः ॥
तेषु या या पौर्णमासी सा सा चैत्र्यादिका स्मता ।
कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः" ॥

इति ।

तस्यां श्रावण्यां पौर्णमास्यां, अस्तमिते आदित्ये, सायं होमान्ते "पत्न्यवहन्ति" (आप.गृ.७-२.)
इति विधिना प्रतिष्ठिताभिधारणान्तस् स्थालीपाकः कर्तव्यः ॥५॥

▼

⑤

>

श्रावण्यां पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः ।

१८०६ पार्वणवदाज्यभागान्ते②

पार्वणवद् आज्यभागान्ते स्थालीपाकाद् +धृत्वा
ऽज्जलिनोत्तरैः प्रतिमन्त्रं (३) किंशुकानि जुहोति ६

जुग्धो मशंको, जुग्धा वितृष्टिरुद् जुग्धो व्यद्धव्यरः स्वाहां ।
जुग्धो व्यद्धव्यरो, जुग्धो मशंको, जुग्धा वितृष्टिस् स्वाहां ।
जुग्धा वितृष्टिरुद् जुग्धो व्यद्धव्यरो, जुग्धो मशंकस् स्वाहां ॥ (२५ विन्यासे उत्र सर्पकृतिः)

⑤

>

▼ Oldenberg

6. २ After the ceremonies down to the Ājyabhāga oblations have been performed in the same way as at the fortnightly sacrifices, he sacrifices of the Sthālīpāka, and with each of the next (formulas, II, 16, 15-17) he offers with his joined hands Kimsuka flowers.

▼ हरदत्तः

सर्वं पार्वणवदित्युच्यते- स्थालीपाकादेव पार्वणवज् जुहोति, न किंशुकानीति । तेन तेष्व् अवदानकल्पो न भवति । स्विष्टकृतश् चावदानं तेष्यो न भवति ।

किंशुकैः समिधो व्याख्याताः ।

आज्यभागान्तवचनं तन्त्रप्राप्त्यर्थम् ।

श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहेति स्थालीपाकाद्घोमः ।

उत्तरैमन्त्रैः "जग्धो मशक" इत्यादिभिस्त्रिभिः । किंशुकानि । पलाशपुष्पाणि । पलाशानां कण्टकिनां पुष्पाणीत्यन्ये ।

प्रतिमन्त्रम् इत्य् उच्यते प्रतिमन्त्रं किंशुकानां बहुत्वं यथा स्याद् इति । अन्यथा एकैकस्य किंशुकस्य होमः प्राप्नोति, यथा समिधाम् ॥६॥

▼ सुदर्शनः

ततः पार्वणवद् अग्नेर् उपसमाधानाद्य-आज्यभागान्ते अग्निमुखान्त इत्यर्थः ; सर्वेष्व् औषध-हविष्केषु तन्त्रवत्सु कर्मसु अनि-मुखस्य विहितत्वात् ।

स्थालीपाकाद् विधिवद् अवदाय "श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा" इति हुत्वा "जग्धो मशकः" इत्य् आदिभिस् त्रिभिः उत्तरैः प्रतिमन्त्रं किंशुकानि पलाशस्य पुष्पाणि जुहोति । केचित्—पलाशसदृशस्य कण्टकिनः पुष्पाणीति ॥ एतानि च वसन्त एव सङ्ग्रहीतव्यानि ।

अत्र चाज्जलेस् संस्कारः उपस्तरणादिर् अवदानधर्मः, किंशुक-शेषादपि स्विष्टकृते समवदानम् ।
अज्जलेरपि दर्व्या सह लेपाज्जनं च भवत्य् एव; मुख्येन धर्मप्रवृत्तेर् उक्तत्वात् । विप्रतिषिद्धं त्वं
अन्यः कुर्यात् ।

केचित्— अज्जलिहोमा लाजहोमवद् यावद्-उक्त-धर्मणि एवेति ॥६॥

⑤

>

पार्वणवदाज्यभागान्ते स्थालीपाकाद्भूत्वाज्जलिनोत्तरैः प्रतिमन्त्रं किंशुकानि जुहोति ।

१८ ०७ उत्तराभिस्तिसृभिरारग्वधमय्यस्समिधः②

उत्तराभिस् तिसृभिर् आरग्वध-मय्यस् समिधः ७

इन्द्रं जहि दन्दशूकं
पुष्किणं यस् संरीसृपः ।
दुंक्ष्यन्तंज् च दुशन्तंज् च
सवौंस् तान् इन्द्रं जंभय्_(=सत्यम्) स्वाहां ।

अुप्सु जांतु सरें वृद्धं
द्वेवानाम् अपि हस्त्य ।
त्वम् अंगन इन्द्र-प्रेषितुस्
स नो मा हिंसीः स्वाहां ।

त्राणम् असि ।
पृत्रित्राणम् असि ।
पुरिधिर् असि ।
अन्नैन मनुष्याँस् त्रायसे, तृणैः पुशून् गृत्वेन सुर्पान् युज्ञेन द्वेवान्त् स्वधयां प्रितृन् स्वाहां ।

⑤

>

▼ Oldenberg

7. With the next (three) verses (II, 17, 1-3) (he offers) pieces of
Āragvadha wood (Cathartocarpus fistula);

▼ हरदत्तः:

आरग्वधो राजवृक्षः । यस्य सुवर्णवर्णनि पुष्पाणि अरल्निमात्राणि फलानि । उत्तराभिस्तिसृभिः
ऋग्भिः "इन्द्र जहि दन्दशूकम्" इत्यादिभिः । समिध आदधाति जुहोति वा । सर्वथा
स्वाहाकारान्ता मन्त्राः ॥७॥

▼ सुदर्शनः:

अथोत्तराभिस्तिसृभिः "इन्द्र जहि दन्दशूकं" इत्यादिभिः प्रत्यृचम् । आरग्वधमय्यस्समिधः,
आरग्वधविकारास्समिधः । किम् ? जुहोतीति सम्बन्धः । तेनात्र समिधां मान्त्रवर्णिकदेवतोद्देशेन
त्यागः कर्तव्य एव ॥७॥

▼

⑤

>

उत्तराभिस्तिसृभिरारग्वधमय्यस्समिधः ।

१८०८ आज्याहुतीरुत्तराः②

आज्याहुतीरुत्तराः ८

(सप्तश्चिपते!) तत् सुत्यं यत् तेऽमावास्यायाज् च पौर्णमास्याज् चु विषबुलिं हरन्ति ।
सर्वं उदर-सुर्पिणः तत् (बलिं) ते प्रेरते (=प्राप्तुवन्ति), त्वयि सविशन्ति ।
त्वयिं नस् सुतस् (=आश्रितान्), त्वयिं सुदध्यो (सर्पेभ्यो), वर्षभ्यो नः परिदेहि ।
(वर्षकृतौ सर्पबाहुल्यम्!)

नमो अस्तु सुर्पेभ्यो
ये के चं पुणिवीम् अनुं।

ये अन्तरिक्षे द्विवि
तेभ्यंस् सुर्पेभ्यो नमः॥

ये ऽदो, रौचूने द्विवो,
ये वा सूर्यस्य रुश्मिषु ।
येषांम् अुप्सु सदः कृतं
तेभ्यः सुर्पेभ्यो नमः ॥

या इष्ववो यातुधानानां
ये वा वनुस्पतीर् अनु ।
ये वांडवुटेषु^(→बिलेषु) शेरंते
तेभ्यः सुर्पेभ्यो नमः ॥

⑤

>

▼ Oldenberg

8. Then the Ājya oblations (indicated by the) next (Mantras, II, 17, 4-7).

▼ हरदत्तः

उत्तराश् चतस्र आज्याहन्तीर् जुहोति तत्सत्यं यत्तेऽमावास्यायां, "नमो अस्तु सर्पेभ्य" इति तिसः ॥८॥

▼ सुदर्शनः

उत्तराश् चतस्र: "तत्सत्यं यत्तेऽमावास्यायाम्" इत्येका, "नमो अस्तु सर्पेभ्यः" इति तिसश्च ॥८॥

⑤

>

आज्याहुतीरुत्तरा: ।

१८०९ जयादि प्रतिपद्यते②

जयादि प्रतिपद्यते ९

⑤

>

▼ Oldenberg

9. Then he enters upon the performance of the Jaya and following oblations.

▼ हरदत्तः

एवमेता एकादश प्रधानाहुतीर्हुत्वा सौविष्टकृतं च स्थालीपाकादेव हुत्वा ततो जयादि प्रतिपद्यते किंशुकप्रभृतीनामप्याहुतीनां प्राधान्यज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अन्यथा पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाक इति विहितत्वात् पौर्मास्यां पौर्णमासीति च तस्य देवताभिधानादर्शकर्मकत्वाच्च किंशुकानां प्रधानत्वं न गम्येत । ततश्च पार्वणवदुपहोमान्तं कृत्वा ततः किंशुकादीनां हेमः प्राप्नोति ॥९॥

▼ सुदर्शनः

एतच्च वचनं जयादिप्राप्यर्थम्, स्थालीपाककिंशुकसमिदाज्याहुतीनामेकदशानां प्राधान्यज्ञापनार्थं च । जयाद्यनन्तरं स्विष्टकृदित्युक्तमेव ॥९॥

⑤

>

जयादि प्रतिपद्यते ।

१८ १० परिषेचनान्तङ् कृत्वा②

परिषेचनान्तं कृत्वा

बलिनिर्वापः⑤

बलिहरण-सङ्कल्पः⑥

वाग्यतस् संभारान् आदाय प्राचीम् उदीचीं वा दिशम् उपनिष्कम्य
 स्थापिलं कल्पयित्वा
 तत्र प्राचीर् उदीचीश् च तिसस् तिसो लेखा लिखित्वा
 (तासां समीपे) ऽद्विर् उपनिनीय (- सर्वदेवजनेभ्यो ददाति यथापितृभ्यः पिण्डदाने ।)
 तासूत्तरया सक्तून् (=भृष्टयवादिचूणानि) निवपति (ताः सर्वा लेखाः यथा बलिव्याप्तिः) १०

नमो अस्तु सुर्पेभ्यो
 ये पार्थिवाः य आन्तरिक्षाः ये दिव्याः ये द्विश्याः ।
 (उपक्रमे) तेभ्य इमं ब्रुलिं हरिष्यामि ।
 (मागशीर्ष्या तु) तेभ्य इमं ब्रुलिम् अंहार्षम् ।

⑤

>

▼ Oldenberg

10. Having performed (the rites) down to the sprinkling (of water) round (the fire), he silently takes the objects required (for the rites which he is going to perform), goes out in an easterly or northerly direction, prepares a raised surface, draws on it three lines directed towards the east and three towards the north, pours water on the (lines), and lays (an offering of)

flour (for the serpents) on them, with the next (formula, II, 17, 8).

▼ हरदत्तः

परिषेचनान्तवचनमानन्तर्यार्थम् । परिषेचनान्ते उपनिष्कमणमेव नान्यदिति किं सिद्धं भवति ? तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणं भोजयेत्" इत्यादेरुत्कर्षस्मिद्धो भवति । वाग्यतः शब्दमकुर्वन् धाना: लाजा: अज्जनाभ्यञ्जने स्थगरोशीरम् उदपात्रमिति संभाराः । उपलिप्तो भूमिभागः स्थण्डिलम् । कल्पयित्वेति वचनात् स्वयमेव कल्पनं नान्यैः कल्पितस्य परिग्रहः । तत्रेति वचनात् स्थण्डिलस्य मध्ये बलेरायतनं भवति । श्लोकक्षु भवति— प्राचीः पूर्वमुदकसंस्थं दक्षिणारभ्मालिखेत् । अथोदीचीः पुरस्संस्थं पश्चिमारंभमालिखेत् ॥ अपरे तु प्राचीनानां दक्षिणत आरभ्मामिछन्ति । (प्राचीः प्रागायतः एवमउदीचीः उदगायतः क्रमस्य विवक्षितत्वात् ।) प्रथमं प्राचीस्तत उदीचीः । एकं चेदं लेखाकरणं नाम कर्म "पुरस्तादुदग्वोपक्रमस्तथापवर्गः" इत्युक्तम् । तत्रेह प्रागुपक्रमस्यासंभवात् उदगुपक्रमः प्रागपवर्गः । एतेन "यत्र क्वचानिम्" इति एतल्लेखारणं व्याख्यातम् । एवं लेखा लिखित्वाऽद्विरूपनिनयति तासां समीपे अपो निनयति सर्वदेवजनेभ्यो ददाति यथा पितृभ्यः पिण्डदाने । ततस्तासु लेखासु उत्तरयर्चा "नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये पार्थिवा" इत्येतया सकृत्तृन्निवपति हस्तेन दर्या वा, आश्वलायनके दर्शनात् । तास्विति वचनं ताः सर्वा लेखाः यथा बलिव्याप्न्यादित्येवमर्थम् ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

अथ तन्त्रशेषं समाप्य, सम्भारान् उत्तरत्रोपयोक्ष्यमाणान् सकृत्वादीनादाय, वाग्यतः प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्कम्य, स्थण्डिलं पीठं कल्पयित्वा तत्र पीठे दक्षिणस्या आरभ्य प्राचीस्तिसः, प्रतीच्या आरभ्य उदीचीस्तिसश्च रेखा लिखित्वाऽद्विरूपनिनीय तासु षट्सु लेखासु लेखनक्रमेणोन्तरया "नमो अस्तु सर्पेभ्यो ये पार्थिवाः" इत्यादिक्या "बलिं हरिष्यामि" इत्यन्तया सकृत्तृन्निवपति । सकृदेव मन्त्रः । न च स्वाहाकारः ; अजुहोति चेदितत्वात्, नमस्कारस्यापि प्रदानार्थतत्वादित्युक्तत्वाच्च । केचित्— सर्वासु रेखासु यथा युगपत्राप्न्याद्विलिः तथा निवपति ॥ १० ॥

▼

⑤

>

परिषेचनान्तं कृत्वा वाग्यतस्सम्भारानादाय प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्कम्य स्थण्डिलं कल्पयित्वा तत्र प्राचीरुदीचीश्च तिसस्तिसो लेखा लिखित्वाऽद्विरूपनिनीय तासूत्तरया सकृत्तृन्निवपति ।

१८ ३३ तूष्णीं सम्पुष्का②

तूष्णीं सम्पुष्का (=अक्षता) धाना, लाजान्, आज्जनाभ्यज्जने, स्थगर (=गन्धविशेषः - betel?)
+उशीरम् (=Vettiver grass) इति (६ द्रव्याणि) ११

(५)

>

▼ Oldenberg

11. Silently (he lays down) unground (?) grain, roasted grain,
collyrium, ointment, (the fragrant substance called) Sthagara,
and Uśīra root.

▼ हरदत्तः

संपुष्का अक्षता अखण्डितैस् तण्डुलैः कृताः
स्थगरञ् चोशीरञ् च गन्धद्रव्ये
एतानि षड् द्रव्याणि तासु निवपति । इति शब्दः समुच्चयार्थः ।

तेन सर्वत्र पूर्वेण मन्त्रेणैव निवपने प्राप्ते तूष्णीमिति मन्त्रप्रतिषेधः ॥११॥

▼ सुदर्शनः

सम्पुष्का: सम्पुष्टा इति धानाविशेषणं अखण्डिततण्डुलैः कृता धाना इत्यर्थः । स्थगरम्
आपणस्थं गन्धगद्रव्यम् । अन्यानि प्रसिद्धानि । **इति**शब्दस् समुच्चयार्थः ।

एतानि षट् द्रव्याणि तूष्णीं रेखास्व एव निवपति ॥११॥

(५)

>

तूष्णीं सम्पुष्का धाना लाजानाज्जनाभ्यज्जने स्थगरोशीरमिति ।

१८ १२ उत्तरैरुपस्थायापः②

उत्तरैरुपस्थायापः परिषिच्याप्रतीक्षस् (→ पृष्ठतो इप्रतीक्षमाणस्) तूष्णीम् एत्य
"अपश्वेत पदेत्याभ्याम्" उद-कुम्भेन त्रिः प्रदक्षिणम् अन्तरतोडगारं निवेशनं वा परिषिच्य

प्रत्येत्य गृहपरिषेचनमन्त्रौ⑥

उपस्थानमन्त्राः⑥

तक्षंकु, वैशालीय- धूतरांगैरावतस् ते जीवास्,
त्वयिं नस् सुतस्, त्वयिं सुदभ्यो (सर्वभ्यो), वृषभ्यो नः परिदेहि ।
धूतरांगैरावतु तक्षंकस् ते वैशालीयो जीवास्...।

(स्वरः शोथितःः।)

अहिंसातिबलस्ते जीवास्...।
अतिबलाहिंसस्ते जीवास्...।
(व्यस्तप्रयोगे सम्बोधन इह स्वरव्यत्ययः।)

ये दन्दशूकाः पार्थिवास्- ताँस् त्वम् इतः पुरो गव्यूतिं निवैशय ।
सन्ति वै नंश् शुफिनुस्, सन्ति दुण्डिनुस्, ते वो नेद् +धिनसान्, न्येद् यूयम् अुस्मान् हिनसांत ।

(प्रतिदिशम् मन्त्राः।)

सुमीच्री नामासि प्राची दिक्। तस्यांस् ते इनिर् अधिंपतिर्, असितो रक्षिता।

यश् चाधिंपतिर्, यश् चं गोप्ता - ताभ्यां नमस्, तौ नों मृडयताम्।
ते यं द्विष्मो, यश् चं नो द्वेष्टि - तं वां जंभें दधामि ।

मन्त्रः⑥

ओ॒जुस्विनी नामांसि दक्षिणा दिक्।
तस्यांस् तु इन्द्रोऽधिंपतिः, पृदंकू रंक्षिता

यश् चाधिंपतिर् यश् चं गोप्ता - ताभ्यां नमुस्, तौ नो मृडयताम्।
ते यं द्विष्मो, यश् चं नो द्वेष्टि - तं वां जंभें दधामि ।

प्राची नामांसि प्रृतीची दिक्।
तस्यांस् ते सोमोऽधिंपतिः स्वुजो रंक्षिता

यश् चाधिंपतिर् यश् चं गोप्ता - ताभ्यां नमुस्, तौ नो मृडयताम्।
ते यं द्विष्मो, यश् चं नो द्वेष्टि - तं वां जंभें दधामि ।

अुवस्थावा नामास्युदीची दिक्।
तस्यांस् ते वरुणोऽधिंपतिस् तिरश्वराजी रंक्षिता

यश् चाधिंपतिर् यश् चं गोप्ता - ताभ्यां नमुस्, तौ नो मृडयताम्।
ते यं द्विष्मो, यश् चं नो द्वेष्टि - तं वां जंभें दधामि ।

अधिंपत्नी नामांसि बृहती दिक्।
तस्यांस् ते बृहस्पतिर् अधिंपतिः श्वित्रो रंक्षिता

यश् चाधिंपतिर् यश् चं गोप्ता - ताभ्यां नमुस्, तौ नो मृडयताम्।
ते यं द्विष्मो, यश् चं नो द्वेष्टि - तं वां जंभें दधामि ।

वृशिनी नामांसीयं दिक्।
तस्यांस् ते युमोऽधिंपतिः कुल्माषं-ग्रीवो रंक्षिता

यश् चाधिंपतिर् यश् चं गोप्ता - ताभ्यां नमुस्, तौ नो मृडयताम्।
ते यं द्विष्मो, यश् चं नो द्वेष्टि - तं वां जंभें दधामि ।

हेतयो नामं स्यु, तेषां वः पुरो गृहा, अुग्निर् वु इषवः, सलिलो वांत-नामम्।
(वाताशिनो हि सर्पः। तस्य वातस्य नमयिता = उपस्थापयिता। नपुंसकलिङ्गं सामान्यविवक्षायाः।)

तेभ्यौ वो नमुस्, ते नो मृडयत।

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

ते यन् द्विष्मो
यश्चं नो द्वेष्टि
तवैँ वो जम्भें दधामि ॥

▼ Keith

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ सायण-टीका

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी
नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्मे विदारितास्ये
दधामि स्थापयामि।

निलिम्पा नामं स्थु, तेषां वो दक्षिणा गृहा, पितरों वु इषंवः, सगरो वात-नामम्।

तेभ्यों वो नमुस्, ते नों मृडयत।

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

ते यन् द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि
तवैँ वो जम्भे दधामि ॥

▼ Keith

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ सायण-टीका

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी
नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्मे विदारितास्ये
दधामि स्थापयामि।

वृजिणो नामं स्थु, तेषां वः पुश्चाद् गृहा, स्वप्नों वु इषंवो, गह्वरो वात-नामम्।

तेभ्यों वो नमुस्, ते नों मृडयत।

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

ते यन् द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि
तवैँ वो जम्भे दधामि ॥

▼ Keith

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ सायण-टीका

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी
नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्मे विदारितास्ये
दधामि स्थापयामि।

अबुस्थावान् नो नामं स्यु, तेषां व उत्तरद् गृहा, आपो व इष्वंवः, समुद्रो वांतनामम्।

तेभ्यो वो नमुस्, ते नो मृडयत।

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

ते यन् द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि
तवैः वो जम्मैः दधामि ॥

▼ Keith

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ सायण-टीका

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी
नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्मे विदारितास्ये
दधामि स्थापयामि।

अधिष्ठपतयो नामं स्यु, तेषां व उपरिं गृहा, वृष्ट व इषुवो, ऽवंस्वान् वात-नामम्।

तेभ्यो वो नमुस्, ते नो मृडयत।

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

ते यन् द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि
तवैः वो जम्मैः दधामि ॥

▼ Keith

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ सायण-टीका

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी
नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्मे विदारितास्ये
दधामि स्थापयामि।

क्रुव्या नामं स्यु पार्थिवास्, तेषां व इह गृहा, अच्च व इष्वंवो, निमिषो वांतनामम्।

तेभ्यों वो नमुस्, ते नों मृडयत।

▼ विश्वास-प्रस्तुतिः

ते यन् द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि
तवैँ वो जम्में दधामि ॥

▼ Keith

him whom we hate and him who hateth us, I place him within your jaws.

▼ सायण-टीका

ते च वयं नगस्कृतरुद्राः सन्तो यं वैरिणं तूष्णीमवस्थितमपि द्विष्मः, यश्च वैरी
नोऽस्मांस्तुष्णीमवस्थितानपि द्वेष्टि तमुभयविधं वैरिणं हे रुद्रा वो युष्माकं जम्मे विदारितास्ये
दधामि स्थापयामि।

अपं श्वेत (सप्ताधिपते) पृदा (विः) जंहि (→हन)

पूर्वेण चापरेण च ।

सुप्त च मानुषीर् इमास् (सर्पजातीः- ब्राह्मणानां तिसः वैश्यानां द्वे, शूद्राणां च द्वे)
त्रिसश्चं राजबन्धवीः ।

न वै श्वेतस्याऽध्याचारे (=आधिपत्ये)

अहिंर् जघान् कञ्चन ।

श्वेतायं वैदुर्वर्ण्य (=विदर्बपुत्राय) नमो

नमः श्वेतायं वैदुर्वर्ण्ये ॥ (17)

(युग्मान्) ब्राह्मणान् भोजयेत् (स्थालीपाक-शेषादिभिः सर्पिष्मद्विः। उपनयनवद् भुक्तवद्विर् आशीर्-वचनम्।)

१२

⑤

>

▼ Oldenberg

With the next (formulas, II, 17, 9-26) he should worship (the serpents), should sprinkle water round (the oblations), should return (to his house) silently without looking back, should sprinkle (water) with a water-pot from left to right, thrice around the house or the resting-place on the inside, with the two verses, 'Beat away O white one, with thy foot' (II, 17, 27. 28), and should offer food to the Brāhmaṇas.

▼ हरदत्तः:

एवमेवैतं बलिं सप्तभिर्द्वैर्दत्ता ततस्तां बलिदेवतामुपतिष्ठते । **उत्तरैर्**मन्त्रैः "तक्षक वेशालेये" त्यादिभिः अष्टादशभिः । तेभ्य इमं बलिमहार्षमिति पूर्वस्या एवोत्तरस्य पादस्य सन्नामः न मन्त्रान्तरम् । वक्ष्यति च "बलिमन्त्रस्य सन्नामः" इति । एवमुपस्थाय अपः परिषिज्ज्यति सर्वतस्सिञ्चति । च्युप्तस्य बले: प्रकृतत्वात् । ततो **उप्रतीक्षः**: पृष्ठतः अप्रतीक्षमाणस्तूष्णी वाग्यतः प्रत्येति । प्रत्येत्य "अपश्वेत पदा" इत्येताभ्यां ऋग्यां उदकुंभेन अन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्रह्मणान् युग्मान् भोजयेत् स्थालीपाकशेषादिभिः ॥१२॥

इति श्रीहरदत्तविरचितायां गृह्यावृत्तावनाकुलायामष्टादशः खण्डः ॥१७॥

▼ सुदर्शनः:

अथ उत्तरैर् मन्त्रैः "तक्षक वेशालेय" इत्यादिभिरष्टादशभिः मान्त्रवर्णिकीं बलिदेवतामुपतिष्ठते । तत्र च "ओजस्विनी नामासि" इत्यादिषु चतुर्षु पर्यायेषु दशभ्यः पदेभ्य ऊर्ध्वं "रक्षिता यश्चाधिपतिः" इत्यादेरनुषङ्गः । तथा "हेतयो नाम स्थ" इत्यादिष्वपि पञ्चस्वेकादशभ्य ऊर्ध्वं वातनामं तेभ्यो वो नमः" इति तत्पूर्वस्या एव बलिहरणार्थाया ऋचः उत्तरभागस्योत्सर्जनार्थः

सन्नामः । वक्ष्यति हि तत्र "अहार्षमिति बलिमन्त्रस्य सन्नामः" (आप.गृ.१८-४.) इति । अथ न्युपं बलिमद्दिः परिषिच्य तमप्रतीक्षमाणः तूष्णीं वाग्यतो गृहान्प्रत्येत्य "अप श्वेत पदा" इत्येताभ्यामित्यादि यथासूत्रं करोति । तत्रापि ब्राह्मणभोजनवचनं क्रमार्थम् ।
उपनयनवद्वुक्तवद्विराशीर्वचनम् ॥१२॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने अष्टादशः खण्डः ॥

⑤

>

उत्तरैरुपस्थायापः परिषिच्याप्रतीक्षस्तूष्णीमेत्या "पश्वेत पदे"त्येताभ्यामुदकुम्भेन त्रिःप्रदक्षिणमन्तरतोऽगारं निवेशनं वा परिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

१९ ०३ धानाः कुमारान् ②

धानाः कुमारान् प्राशयन्ति १

⑤

>

▼ Oldenberg

1. The unground grain (which is left over, see above, VII, 18, 11) they give to the boys to eat.

▼ हरदत्तः

बलिहरणशिष्टाः धानाः कुमारान् प्राशयन्ति ये प्राशने समर्थाः । कुमारीणाम् अपि प्राशनमेकशेषनिर्देशात् ॥ १ ॥

▼ सुदर्शनः

धानाः या बलिहरणशिष्टाः कुमारान् प्राशयन्ति । के? शिष्टास् सामर्थ्यात् ॥१॥

▼
⑤

>

धाना: कुमारान् प्राशयन्ति।

३९ ०२ एवम् अत②

एवम् अत ऊर्ध्वं यद् अशनीयस्य सकूनां वैतं बलिं हरेद् आमार्गशीष्याः २

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

2. Let him repeat in the same way this Bali-offering of whatever food he has got or of flour, from that day to full moon of (the month) Mārgaśīrṣa.

▼ हरदत्तः:

यद् इदं बलिहरणं वाग्यतस् संभारान् आदायेत्याद् अप्रतीक्षमाणस् तूष्णीम् इत्येतदन्तं (आप.गृ.१८-१०-१२.) तद् अस्मात् कर्मण **ऊर्ध्वम् आमार्गशीष्याः पर्वणश् चतुर्षु मासेषु यद् अशनीयस्या** न्न-विशेषस्य सकूनां वा ऽहरहः कर्तव्यम् । यद् यद् अन्नम् अशनार्थं गृहे क्रियते तदशनीयम् ।

अगार-परिष्टनादिस्तु स्थालीपाकस्यैव शेषः, न बलेः ।

तेनैतदिह विधीयते । यद्यप्याज्जनादीन्यलङ्करणार्थनि नाभ्यवहार्याणि तथापि "तासूत्तरया सकून् निवपति । तूष्णीं संपुष्काः धाना" इत्यादि सर्वेषां तुल्या चोदना । मन्त्रे च तुल्यवदभिधानं तेभ्य इमं बलिं हरिष्यामि इति । तस्मात् सप्तापि बलिद्रव्याणि । तेषां सर्वेषामयं प्रत्यामायो नादितस्त्रयाणामेव । अपां तु न भवति, चोदनाभेदात् । उपनिनीय परिषिच्येति । एवंशब्दः

कालविधानार्थः । यथात्रास्तमिते बलिहरणं, एवमत ऊर्ध्वमप्यस्तमिते कर्तव्यमिति । एतंशब्दस्तु धर्मविधानार्थः । एतं बलिम् * * एवं * * धर्मकमिति । नचान्यतरेणौभयसिद्धिः । यदि ह्येवंशब्द उभयार्थस्यात् रात्रौ पार्वणः प्राप्नोति । कथम्? रात्रावान्नेयस्थालीपाक उत्पन्नः एवमत ऊर्ध्वमिति पार्वणः । तथा यद्येतच्छब्द उभयार्थस्यात् "परिसंवत्सरादुपतिष्ठदभ्यः एतत्कार्यम्" इति रात्रावपचितिः प्राप्नोति; समावर्तने रात्रावुत्पन्नत्वादपचितेः । तस्मादुभयार्थमुभयं वक्तव्यम् । एवं तावत् रात्रौ सकृद्भलिहरणमिति । अपर आह- उभयोः कालयोः बलिहरणमिति । कथम्? यदशनीयस्येति वचनात् यद्यादशनार्थं यदा क्रियते तस्य तस्य तदा कर्तव्यमिति हि तस्यार्थः । द्वयोश्च कालयोरशनम्; कालयोर्भोजनमिति वचनात् । ततश्च यदा गृहमेधिनो यदशनीयस्य होमा बलयश्चेत्युत्पन्नस्य वैश्वदेवस्य द्वयोः कालयोः प्रवृत्तिः एवमस्यापि । स्पष्टञ्चैतदाश्वलायनके- "सपदिवजेनभ्यस्वाहेति सायं प्रातर्बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणात् (आश्व.२-१-१४.) इति । अस्मिन् पक्ष एवंशब्द उत्तरार्थः । ** अत ऊर्ध्वमिति** वचनमस्मिन् प्रथमे बलिहरणे द्रव्यविकल्पो मा विज्ञायीति । आमार्गशीर्ष्या इति बलिहरणस्यावसानकालोपदेशः । यद्येवं नार्थं एतेन । अत्रैनमुत्सृजतीति (आप.गृ.१९-५.) वक्ष्यति । प्रयोजनमस्य तत्रैव वक्ष्यामः ॥२॥

▼ सुदर्शनः

अत ऊर्ध्व अस्माच् छावण्यां कृतात् कर्मण ऊर्ध्वम् । आमार्गशीर्ष्यः यावन् मार्गशीर्ष्य यावद् उत्सर्जनं तावद् इत्यर्थः । एतम् अनन्तर-चोदितं सकृत्वानां सम्बन्धिनं बलिम् । एवं "सम्भारानादाय वाग्यतः प्राचीमुदीर्चीं वा" इत्यादि "अप्रतीक्षस्तूष्णीमेत्य" (आप.गृ.१८-१०...१२) इत्येवमन्तेतिकर्तव्यताकम् अहर् अहः सायड्काले बलिं हरेत् । **यदशनीयस्य वा सम्बन्धिनमिति वाशब्दस्य व्यवहितेन सम्बन्धः**, यदशनीयस्येत्यस्य पदस्य धानादीनां निवृत्यर्थत्वात् । अगारपरिषेचनादिकं तु स्थालीपाकस्यैव शेषो न बलिहरणस्य, भिन्नदेशत्वात् ।

केचित्— उभयोः कालयोर्भोजनम्, यदशनीयस्येति वचनात्, वैश्वदेववत् अशनस्य च "कालयोर्भोजनम्" (आप.ध.२-१-२) इति वचनेनोभयकालिकत्वात्, "सायं प्रातर्बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणात्" (आश्व.२-१-१४.) इत्याश्वलायनवचनाच्च । तथा एतमितिशब्दस्यैव अपेक्षितकृत्स्नधर्मप्रापकत्वात् एवमिति शब्द उत्तरसूत्रार्थं इति । तत्र; समभिव्याहृतसकलपदानां सम्भूयैकार्थप्रत्ययविरोधात् ॥२॥

⑤

>

एवम् अत ऊर्ध्व यदशनीयस्य सकृत्वानां वैतं बलिं हरेदामार्गशीर्ष्यः ।

१९०३ मार्गशीर्ष्यम्②

⑤

>

▼ Oldenberg

3. On the day of the full moon of Mārgaśīrṣa after sunset a Sthālīpāka (is offered as above, VII, 18, 5).

▼ हरदत्तः:

श्रावण्यां पौर्णमास्याम् इत्यनेनैतत् व्याख्यातम् । एवं शब्दश् चात्रानुवर्तते । यथेदं श्रावण्यां कर्म कृतम् एवं मार्गशीर्षाम् अपीति । तेन "पार्वणवद् आज्यभागान्त" इत्यादेः धानाः कुमारान् प्राशयन्ती" त्यन्तस्य कृत्स्नस्य कल्पस्यात्र प्रवृत्तिः । एतावन्नाना "मार्गशीर्षे पौर्णमास्यै स्वाहेति स्थालीपाकस्य होमः" ।

श्रावण्यां पौर्णमास्याम् इति प्रकृते पुनः पौर्णमास्याम् इत्युच्यते ज्ञापनार्थम् तत् पौर्णमासीग्रहणम् अस्मिन् प्रकरणे नानुवर्तते इति । तेन पूर्वसूत्रे आमार्गशीर्षा इति कर्मावधित्वेन न गृह्यते । यत् तत्र चोदितम् अनेन सूत्रेण न कालः । तेन मार्गशीर्षा पौर्णमास्याम् अहनि यद् अशनीयस्य बलिहरणं भवति ।

कालवाचित्वे तु न प्राप्नोति यदि च मर्यादायाम् आकारः । अथ त्वभिविधौ, अस्तमिते ऽपि यद् अशनीयं तस्यैव प्राप्नोति । इष्यते चास्तमिते स्थालीपाककर्मणि सप्तभिर् द्रव्यैर् बलिहरणम् अहनि च यदशनीयस्य । तस्मात् पूर्वत्र कर्मव्यपदेशो यथा स्यात्, कालस्य व्यपदेशो मा भूदिति पौर्णमास्यामिति विशेषणम् । एवज्य यदशनीयवचनेनोभयोः कालपोर्बलिहरणमिति यदुक्तं तदेव स्थितं भवति । अस्तमित इत्युच्यते- अहनि मा भूदिति । एवमित्यस्य धर्मप्रापणे कालविधौ चोभयत्र शक्तिर्नास्तीत्युक्तम् ॥३॥

▼ सुदर्शनः:

साकाङ्क्षत्वाद् एवं-शब्दोऽनुवर्तते । यथा श्रावण्यां स्थालीपाकः कृतः, एवं मार्गशीर्षाम् अप्य् अस्तमिते कर्तव्यः । "पत्न्य् अवहन्तीत्य्" आदि धाना-प्रशनान्तं कृत्स्नं कर्मानुष्ठेयम् इत्य् अर्थः । स्थालीपाकहोमे तु "मार्गशीर्षे पौर्णमास्यै स्वाहे" ति विशेषः ॥३॥

⑤

>

मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकः।

१९ ०४ अहार्षमिति बलिमन्त्रस्य②

"अहार्षम्" इति बलिमन्त्रस्य सन्नामः (किंशुकहोमादिकम् अपि कृवा)।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

4. In the Mantra for the Bali-offering he changes (the word 'I shall offer' into) 'I have offered.'

▼ हरदत्तः:

सन्नामः ऊहः—हरिष्यामीत्यस्य स्थाने अहार्षमिति । यद्यप्य यं सन्नामस्तस्मिन्नेव मन्त्रे पठितः तथाप्यसत्यस्मिन् वचने बलिहरणमन्त्रे चतुर्थपादस्य पृथग्विनियोगाभावात् चतुष्पादा सा विज्ञायेत । तस्मात् सन्नामविधिरारभ्यते । त्रिपदैव सा तस्या एव तृतीयस्य पादस्य सन्नामोऽयमुत्तमः पठितः तस्यैव विनियोगकालो न प्रागिति । किञ्च्य कृत्स्नमेवैतत् कर्म धानाप्राशनान्तं स्थालीपाकशब्देन गृह्यते एतच्च दर्शितं भवति । बलिहरणस्योत्तरसूत्रे प्रयोजनम् ॥४॥

▼ सुदर्शनः:

उक्तार्थमेतत् ॥४॥

▼

⑤

>

अहार्षमिति बलिमन्त्रस्य सन्नामः ।

१९ ०५ अत्रैनमुत्सृजति②

अत्रैनमुत्सृजति ५

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

5. Then he does not offer (the Bali) any longer.

▼ हरदत्तः

अत्र मार्गशीर्ष-संजके कर्मण्य एनं बलिम् उत्सृजति । ("एवम् अत" इति सूत्रय) एवम् इत्य् अनेन वचनेन श्रावणी-विधानस्य कृत्स्नस्यातिदिष्टत्वाद् अस्यापि स्थालीपाकस्य शेषत्वेन बलि-हरण-प्राप्तिः । तत्र श्रावण्याम्-इत्य्-अवधिः कल्पेत । तस्मात् मार्गशीर्ष-शेषस्य अहार्षम् इत्येव विधिः । शिष्टस्य बलेः प्रतिषेधार्थम् इदम् । आमार्गशीर्षा इत्य् एतत्तु श्रावण-शेषस्य बलेऽ अवसान-विधानार्थम् ॥५॥

▼ सुदर्शनः

अत्र अस्मिन् उत्सर्जने कृते, एनम् अहर् अहः क्रियमाणं बलिम् उत्सृजति । न चायम् आत्यन्तिक उत्सर्गः - नित्यत्वेन सर्प-बलेस् संवत्सरे सम्वत्सरे कर्तव्यत्वात् ॥५॥

▼

⑤

>

अत्रैनमुत्सृजति ।

---

1. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña.←

2. Comp. Śrauta-sūtra I, 11, 6 seqq.←

२१ आग्रयणस्थालीपाकः①

३९ ०६ अनाहिताग्नेराग्रयणम्②

अनाहिताग्नेर् (← कर्मधारयोऽस्तु, सशेषाहिताग्नेश् चापि विवक्षया) आग्रयणम् (यथार्तु पर्वणि)।

⑤

>

▼ Oldenberg

6. (Now follows) the Āgrayaṇa sacrifice (or partaking of the first-fruits) of one who has not set up the (Śrauta) fires.

▼ हरदत्तः:

(आग्रयण-शब्द्यु) एतिर् अत्र प्राशनार्थः । अग्रे प्रथमं अयनं यत्र तद् आग्रयणम् । अग्रायणम् इति प्राप्ते छान्दसो दीर्घ-व्यत्ययः ।

तत्-कर्म वक्ष्यते—

तत्र अनाहिताग्नि-ग्रहणम् (अर्थाधान-क्रमेण) आहिताग्नेर् औपासनवतः श्रौतेनाऽग्रयणेन सह समुच्चय-प्रतिषेधार्थम् । (5)

तेन पार्वणादिषु समुच्चयो भवति । (5) तत्र स्मार्तस्य करणे ऽभ्युदयः । अकरणे न प्रत्यवायः ।

आग्रयणम् इति नाम्ना श्रौताग्रयणस्य धर्माः प्राप्यन्ते । (5)

नानिष्टवाग्रयणेनाऽहिताग्निर् नवस्याश्रीयाद् इति । (आप.श्रौ.६-२९-२.)

वर्षासु श्यामाकैर् यजेत्, शरदि व्रीहिभिः, वसन्ते यवैः, यथुर्तु वेणु-यवैर् इति च ॥६॥

▼ सुदर्शनः:

उपदिश्यत इति शेषः ।

अत्राऽनाहिताग्नेर् ग्रहणं "सशेषाधानिनोऽप्याऽहिताग्नेर् नेदं स्मार्तम् आग्रयणं श्रौतेन समुच्चेतव्यम्" इत्य-अर्थम् । औपासन-होमादेस् तु अग्नि-होत्र-होमादिना समुच्चय एव । पिण्डपितृयज्ञो मासिश्राद्धं च आहिताग्न्य-अनाहिताग्न्योर् उभयोर् अपि समुच्चेतव्ये - "सोऽयम् एवं-विहित एवानाहिताग्नेर् औपासने" (आप.श्रौ.६-२८.) इति वचनात्,

पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य
विप्रश् चन्द्र-क्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं
कुर्यान् मासानु-मासिकम् ॥ (म.स्म.३-१२२)

इति मनुवचनाच् च ।
सर्वाधानिनोऽपि मासि-श्राद्धं होम-वर्ज कर्तव्यम् एव ।

उपदेश-मतं तु—
सशेषाधानिनश् चाहिताग्नेः । पार्वणयोर् औपासन-होमस्य च निवृत्तिः ; दर्श-पूर्ण-मासाभ्याम् अग्निहोत्रेण च कृतार्थत्वात्, कालैक्येन विरोधाच् चेति ।

आग्रयणम् इति कर्मनामधेयम्, येन कर्मणा अग्ने नवद्रव्यं देवान् प्रापयतीति । यत्-कर्म कृत्वै वाग्रयणं प्रथमायनं नवान्न-प्राशन-प्राप्तिर् भवतीति ॥६॥

⑤

>

अनाहिताग्नेराग्रयणम् ।

१९ ०७ नवानाँ स्थालीपाकँ②

नवानां (धान्यानां) स्थालीपाकं श्रपयित्वाग्रयणदेवताभ्यः (→ इन्द्रानिभ्यां, विश्वेभ्यो देवेभ्यः, द्यावापृथिवीभ्याम्) स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यो हुत्वा (साधारणस्थालीपाकतन्त्रं वर्तते ।) तण्डुलानां (→ पुलाकानां) मुखं पूरयित्वा गीर्त्वा (जलम् पीत्वा) ५५चम्प्य +ओदन-पिण्डं संवृत्य (यथा+उत्क्षेपे न विशीर्णत) +उत्तरेण यजुषा (पुरुमुच्य असि पुरुमां मृँ श्रियं गमय ।) ५५गार-स्तूप उद्धिष्ठेत् (=उद्द-विध्येत्) ७

(अगारस्तूपे स्थितः) पुरमेष्य असि ।
परमां मौं श्रियं गमय ।

⑤

>

▼ Oldenberg

7. He prepares a Sthālipāka of the fresh fruits, sacrifices to the deities of the (Śrauta) Āgrayaṇa sacrifice with (Agni) Sviṣṭakṛt as the fourth, fills his mouth with grains, swallows them, sips water, forms a lump of the boiled (sacrificial) food, and throws it up with the next Yajus (II, 18, 1) to the summit of the house.

▼ हरदत्तः

- नवानां व्रीहीणां यवानां वा औपासने श्रपयित्वा
- प्रतिष्ठितम् अभिघार्याग्निम् उपसमाधाय
- संपरिस्तीय
- तूष्णीं समन्तं परिषिष्य
- दर्वीं संमृज्य
- स्थालीपाकाद् उपधातं चतस्र आहुतीर् जुहोत्य् आग्रयणदेवताभ्यः
स्विष्टकृच्यतुर्थाभ्यः —
  - इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । अग्नीन्द्राभ्यामिति वा ।
  - ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यः; ततो द्यावापृथिवीभ्यां, अग्नये स्विष्टकृत इति ।
- पूर्वत् परिषेचनम् ।

एतावद् एव कर्म नान्यत् किञ्चित्, प्रापकाभावात् ।
केचित् सर्वं कुर्वन्ति ।(5)

ततः तण्डुलानां मुखं पूरयति ।
अत्र तण्डुलशब्दः ओदनावयवेषु पुलाकेषु वर्तते ।(5)
यथा "मेक्षणे तण्डुला" इत्यत्र ।
तेन हविषश् शेषाद् अवदाय पूरणम् ।
अन्ये शुद्धान् एव तण्डुलानिछन्ति ।

तान् गीत्वा भक्षयित्वाऽचम्य तत ओदनपिण्डं संवर्तयति प्रयत्नेन सम्पादयति । यथा स्तूपे उद्धिधमानो न संशीर्यति तथा संवर्त्य तमगारस्तूपे उद्धिधेत् — उत्तरेण यजुषा "परमेष्ठ्य असी" त्यनेन ऊर्ध्वं विद्येत् यथा स्तूपे निपततति । स्तूपः पृष्ठवंशः । **विद्धेद्** इत्यपपाठः, छान्दसो वा ।

आग्रयण-वचनाद् एव सिद्धे नवानाम् इति वचनम् अनाहिताग्नेर् नवानां स्थालीपाक एव यथा स्यात् - अन्ये कल्प्य श्रौतदृष्टा मा भूवन्निति ।
स्विष्टकृच्-चतुर्थ-वचनं सोम-निवृत्य-अर्थम् ।

तेन ($\leftarrow$ केन??) श्यामाकानां वेणुयवानां चाग्रयणं अनाहिताग्नेर् भवति ॥७॥

▼ सुदर्शनः

नवानां व्रीहीणां यवानां वा सम्बन्धिनां पत्न्य् अवहन्तीत्यादि-विधिना **स्थालीपाकम्** एव
श्रपयित्वा

अनेर् उपसमाधानाद्य-अग्नि-मुखान्ते कृते

आग्रयणप्रधान देवताभ्यः श्रौते चोदिताभ्यः **स्विष्टकृच्-चतुर्थाभ्यः** = स्विष्टकृच्चतुर्थो यासां,
ताभ्यो जुहोति ।

तत्र प्रथमम् इन्द्राग्निभ्यां अग्नीन्द्राभ्यां वा स्वाहेति जुहोति ।

ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यस् स्वाहेति ।

ततश् च द्यावा-पृथिवीभ्यां स्वाहेति ।

सर्वत्र च स्वेनैवावदानधर्मेण ।

अथ लेपयोर् इत्यादि-तन्त्र-शेष-समाप्तिः ।

ननु— श्रौते "आग्नेयम् अष्टाकपालं निर्वपति पुराणानां व्रीहीणां" इत्य् अग्निः प्रथम- देवता ।
तत् कथम् इन्द्राग्निभ्याम् अग्नीन्द्राभ्यां वा प्रथमाहुतिः ?

सत्यं; स तु तत्राग्निर् अङ्ग-देवता, न प्रधान-देवता; आग्रयण-देवताभ्य इति च प्रधान-देवतानाम्
एव सम्प्रत्ययः ; अन्यथा अतिप्रसङ्गात् ।

अप्रधान्यं चाग्ने: "आग्रयणं भवति हुताद्याय" इत्य् अत्रेन्द्राग्न्य-आदीनाम् एवोपदेशात्,
ऐन्द्राग्नस्य मुख्य-प्रधानत्वे चामावास्या-तन्त्रम् इति तन्त्र-नियमस्योपपत्तेः, "दश हविषां द्वे
स्विष्टकृतः" इत्यत्राग्नेययोर् याज्यानुवाक्ययोर् अभावाच्च ।

अत्र च **स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्य** इति वचनं श्रौतवद् इह व्रीह्याग्रयणेन श्यामाकाग्रयणस्य पाक्षिकी
समानतन्त्रता मा भूद् इत्य्-एवम्-अर्थम् । तेनानाहिताग्नीनां नाना-तन्त्रम् एव ।(4)

वर्षासु पर्वणि सोमाय श्यामाकाग्रयणं कर्तव्यम्,

द्रव्य-देवता-कालानाम् अनुकृतानाम् अप्याग्रयण-नाम-धेयाद् अवगतानां आकाङ्क्षितानां स्वीकारे
विरोधाभावात् ।(4)

अत एव न्यायाच् छरदि व्रीहीणाम् आग्रयणं, वसन्ते च यवानां पर्वण्य् एव ।

केचित्— स्विष्टकृच्-चतुर्थ-वचनाद् आहिताग्ने: श्यामाकादीनां वेणुयवानां चाग्रयणम् एव न भवतीति । तत्र ; अकृताग्रयणस्य नव-श्यामाकाद्य-अशनाभ्युपगमे उतिप्रसङ्गात्, स्विष्टकृच्-चतुर्थ-वचनस्योक्तार्थत्वाच् च ॥

ततस् तन्त्रशेषे समाप्ते तण्डुलानां मुखम् आस्यं पूरयति ।
तण्डुलाश् चाश्रातः, प्रसिद्धत्वात् । श्रूता इत्यपरे - "ये मेक्षणे तण्डुला" इति दर्शनात् ।
श्रृत-पक्षे हुतशेषात् प्रतिपत्त्य-अपेक्षाद् उपादाय मुख-पूरणम् ।

ततो निगीर्यं तण्डुलान् आचामति - अपस् सकृत् पिबतीत्यर्थः । कर्माङ्गतया चेदम् आचमन-विधानं, प्रकरणात् ।

शुद्ध्य-अर्थाचमनम् अपि "आसीनस् त्रिर् आचामेत्" (आप.ध.१-१६-२.) इत्याद्य-अनेकपदार्थान्वितं शास्त्रान्तर-प्राप्तं कर्तव्यम् एव ।

तत ओदनेन हुत-शेषेण पिण्डं संवर्तयति - यथा उद्दिध्यमानो न शीर्यति तथा सुदृढं करोति ।
ततस्तं पिण्डमुत्तरेण यजुषा "परमेष्ठयसि" इत्यनेन उद्दिष्टेत् ऊर्ध्वं विक्षिपेत् ।

यथागारस्तूपे पृष्ठवंशे पतति तथा विद्धेत् । यकार-लोपश् छान्दसः: ॥७॥

▼

⑤

>

नवानाँ स्थालीपाँकं श्रपयित्वाऽग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्यतुर्थाभ्यो हुत्वा तण्डुलानां मुखं पूरयित्वा गीत्वाचम्यौदनपिण्डं संवृत्योक्तरेण यजुषागारस्तूप उद्दिष्टेत् ।

२२ हेमन्तप्रत्यवरोहणम्①

३९ ०८ हेमन्तप्रत्यवरोहणम्②

हेमन्तप्रत्यवरोहणम् (खट्वायाः) ।

⑤

>

▼ Oldenberg

8. १ (Now follows) the 'redescent' in the winter.

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी - सूत्रमिदमग्निमे व्याख्यातम् ।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी - सूत्रमिदमग्निमे व्याख्यातम् ।)

⑤

>

हेमन्तप्रत्यवरोहणम्।

३९ ०९ उत्तरेण यजुषा②

उत्तरेण यजुषा ("प्रत्यवर्लङ्घो नो हेमन्तः" इत्यनेन) प्रत्यवरुह्य

प्रत्यवरूढो नो हेमन्तः ।

संवेशनमन्त्राः⑤

उत्तरैर् ("प्रतिक्षत्र" इत्यादिभिः पञ्चभिः) दक्षिणैः पार्श्वैः नवस्वस्तरे (=तृणशस्यायाम्) संविशन्ति ९

(नवस्वस्तरे संविशन्)

प्रतिं क्षत्रे, प्रतिंतिष्ठामि ग्राष्टे ।
प्रत्य अश्वेषु, प्रतिंतिष्ठामि गोषु ।
प्रतिं प्रुजायां, प्रतिंतिष्ठामि भव्यै (=मङ्गले) ।
इह (स्वस्तरे) धृतिरः इह विधृतिः ।
इह रन्तिरः इह रमंतिः ।

⑤

>

▼ Oldenberg

9. With the next Yajus (II, 18, 2) they 'redescend' (or take as their sleeping-place a layer of straw instead of the high bedsteads which they have used before). With the next Yajus formulas (II, 18, 3-7) they lie down on a new layer (of straw) on their right sides,

▼ हरदत्तः:

हेमन्तप्रत्यवरोहणं नाम कर्म नित्यं संवत्सरे संवत्सरे कर्तव्यम् तदुपदिश्यते—हेमन्ते प्राप्ते खट्वां विहाय पलालस्वस्तरे शेते । हेमन्तं ऋतुं प्रति खट्वाया अवरोहणं हेमन्तप्रत्यवरोहणं, तदुत्तरेण यजुषा कर्तव्यं "प्रत्यवरूढो नो हेमन्त" इत्यनेन । कः पुनरस्य कालः? यस्यां व्युष्टायां हेमन्तः प्रवर्तते शरन्निवर्तते, सा रात्रिरस्य कालः । (अपर आह-मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामस्तमिते स्थालीपाकान्ते प्रत्यवरोहणं सर्वेषां प्रसिद्धत्वादिति । अन्ये—मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यामित्यनुवर्तयन्ति ।) तत्र प्रत्यवरुह्य तत उत्तरैर् मन्त्रैः "प्रतिक्षत्र" इत्यादिभिः पञ्चभिः नवस्वस्तरे नवैः पलाशैः कस्पिते शयनीये दक्षिणैः पार्श्वैः दक्षिणानि पार्श्वन्यधः कृत्वा

संविशन्ति शेरते । गृहमेधिनः अमात्याश्व पुत्रादयः कुमार्यश्वाप्रत्ताः । नित्यस्यैव संवेशनस्य
नियमविधिरयम्—निशायां यत्संवेशनं संवप्नार्थं तदस्यां निशायामेव कर्तव्यमिति ।
प्रत्यवरोहणमन्त्रोऽपि तस्मिन्नेव काले वक्तव्यः ॥८॥

▼ **सुदर्शनः**

यस्मिन् कर्मणि हेमन्ते खष्टवातः प्रत्यवरोहणं तद्भेदमन्तप्रत्यवरोहणं नाम कर्मोपदिश्यत इति
शेषः । अस्मादेव च योगिकान्नामधेयात् "प्रत्यवरुद्धो नो हेमन्तः" इति मन्त्रलिङ्गाच्येदं कर्म हेमन्ते
प्रथमायां रात्रौ कर्तव्यमिति विधिः कल्प्यते । केचित्—"मार्तार्शीष्णा पौर्णमास्यामस्तमिते"
(आप.गृ.१९-३.) इत्यनुवर्तनात्तत्रेदं कर्तव्यमिति ॥८॥ **उत्तरेण यजुषा** "प्रत्यवरुद्धो नो हेमन्तः"
इत्यनेन गृहस्थः पत्यादयश्च **नवस्वस्तरे** आरुह्य खष्टवातो हेमन्ते प्रत्यवरोहन्ति
यावद्भेदमन्तस्तावत्खष्टवां शयां विमुच्य नवस्वस्तर एव शयीमहीति बुद्धिं कुर्वन्तीत्यर्थः । न पुनः
पूर्वमदृष्टार्थं खष्टवामारुह्य मन्त्रेण स्वस्तरं प्रत्यवरोहन्तीति । अनन्तरम् **उत्तरैर्**मन्त्रैः
"प्रतिक्षत्रे" इत्यादिभिः प्रथमैः पञ्चभिः । **नवस्वस्तरे** नवैः पलाशैः कल्पिते शयनीये **दक्षिणैः**
पार्श्वैः दक्षिणानि पार्श्वान्यथः कृत्वा प्राक्षिरसस् **संविशन्ति** ॥९॥

▼

⑤

>

उत्तरेण यजुषा प्रत्यवरुह्योत्तरैर्दक्षिणैः पार्श्वैर्नवस्वस्तरे संविशन्ति ।

१९ १० दक्षिणतः पितोत्तरा②

दक्षिणतः पितोत्तरा मातैवम् अवशिष्टानां ज्येष्ठो ज्येष्ठो इनन्तरः १०

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

10. The father to the south, the mother to the north (of him), and so the others, one after the other from the eldest to the

youngest.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

पुनरपि सूत्रद्वयेन संवेशनमेव विशिनाइ—

▼ हरदत्तः

तेषां संविशतां यः पिता स **दक्षिणश्** शेते या माता सोन्तरा । तयोरन्योन्यापेक्षा दक्षिणोन्तरत्वं "सामात्यः प्राक्षिरा उद्भूखः" (आश्व.गृ.२-३-६) इत्याश्वलायनः । "मन्त्रविदो मन्त्रान् जपेयुः" (अश्व.गृ.२-३-९.) इति च ॥९॥ अवशिष्टा अमात्यास्तेषां यो यो ज्येष्ठः कुमारः कुमारी वा स पिरुदक्षिणतः तदनन्तरो मातुरुत्तरतः । तृतीयः प्रथमस्य दक्षिणतः । चतुर्थो द्वितीयस्योन्तरत इत्यादि । अन्ये मातुरेवोन्तरतोऽनुज्येष्ठं संवेशनमिच्छन्ति । सर्वे प्राक्षिरसः उद्भूखाः मन्त्रविदश्च मन्त्रान् जपेयुः । अनन्तरवचनं संश्लेषार्थम् ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

दक्षिणतः पितोन्तरा मातेति दक्षिणोन्तरत्वमन्योन्यापेक्षम् । अवशिष्टानां पुत्रादीनां मध्ये यो यो ज्येष्ठः पुत्रो दुहिता वा स स दक्षिणोऽनन्तरश्च, यो यः कनीयान् स स उत्तरोऽनन्तरश्च ; एवमित्यतिदेशात् । एतदुक्तं भवति- यस्सर्वज्येष्ठस्स मातुरुत्तरोऽनन्तरः, यो द्वितीयो ज्येष्ठस्स सर्वज्येष्ठस्य उत्तरोऽनन्तर इत्यादि । केचित्—सर्वज्येष्ठः पिरुदक्षिणस्तदनन्तरज्येष्ठो मातुरुत्तर इत्यादीति ॥१०॥

▼

⑤

>

दक्षिणतः पितोन्तरा मातैवमवशिष्टानां ज्येष्ठो ज्येष्ठोऽनन्तरः ।

१९ २१ सँहायोन्तराभ्याम्②

(किञ्चित्सुप्त्वा) सं-हाय

उत्तराभ्यां ("स्योना पृथिवि" "बडित्ये"त्येताभ्यां) पृथिवीमभिमृशन्ति ११

०८ स्योना पृथिवि⑥

स्योना" (=सुखरूपा) पृथिवि भव+
अनृक्षरा" (=कण्टकादिरहिता) निवे"शनी ।
य"च्छा नश् श"म् सप्र"थाः (=सकीर्तिः) ।

बड् इथा (=थं) पर्वतानाङ् (→मेघानाम्)
खिद्रम् (=छिद्रं →छेदनम्) बिभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमि प्रवत्वति (=प्रवणवति)
मुह्ना (=महिमा) (देवादीन्) जिनोषि (=तर्पयसि) मुहिनि (=महति) । (२४)
(अत्र देवप्रीत्या वृष्टिरिति चक्रम् उच्यते।)

⑤

>

▼ Oldenberg

11. After he has arisen, he touches the earth with the next two
(verses, II, 18, 8. 9).

▼ हरदत्तः:

एवं संविश्य किञ्चित् सुप्त्वा संहाय सम्पूर्वो जहाति: शयनादुत्थायासने दृष्टः, "कलिशशयानो
भवति संजिहानस्तु द्वापर" इति । (ऐतरेय ब्रा.पं.७)उत्थायाचम्योन्नराभ्यां ऋग्भ्यां "स्योना
पृथिवि" "बडित्ये"त्येताभ्यां पृथिवीमभिमृशेयुः ॥११॥

▼ सुदर्शनः:

संहाय सङ्गता एव शयित्वा, न पुनः पृथकपृथक् । ततस्स्वस्तरादवरुह्य उन्नराभ्याम् ऋग्भ्यां
पृथिवीमभिमृशन्ति । अत्र च मन्त्रोच्चारणयोग्यानामेव, न त्वमन्त्रवतामपि वाचनम् ॥११॥

⑤

>

सँहायोत्तराभ्यां पृथिवीमभिमृशन्ति ।

१९ १२ एवं संवेशनादि②

एवं संवेशनादि त्रिः १२

⑤

>

▼ Oldenberg

12. In the same way the lying down, &c., is repeated thrice.

▼ हरदत्तः

एवं संवेशनं संहायाभिमर्शनं च मन्त्रवत् त्रिरावर्तनीयमित्यर्थः । प्रत्यवरोहणं तु सकृदेव । "उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽन्नं संस्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयित्वा" (आश्व.गृ.४-६-१८.) इत्याश्वलायनः ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

एवमेतत्संवेशनादि समन्त्रकमेव त्रिरावर्तनीयम् । कथं पुनः उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु कार्याणि (आप.गृ.१-२.) इत्यहः पुण्याहविधाने सति, तद्विरुद्धरात्राविदं कर्तव्यमित्युपदिश्यते ? उच्यते—नैवात्र संवेशेन विधीयते, येनेदमहि पुण्याहे स्यात् । किं तर्हि ? यदेव रागप्राप्तं रात्रौ संवेशनं तदादृत्य मन्त्रा नियमाश्व विधीयन्ते ; यथा रागप्राप्तं भोजनमाश्रित्य उपस्तरणप्राणाग्निहोत्रादयः । यथा वा "पयस्वतीरोषधयः इति पुरा बर्हिष आहर्तोर्जायापती अश्रीतः" (आप.श्रौ.४-२-३.) इत्यादि । तेन रात्रावेवेदं कर्मत्युपपन्नम् । अन्ते च ब्राह्मणभोजनम्—"शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्" (आप.ध.२-१५-११) इति वचनात् ॥१२॥ अथेशानबलिनामि नित्यः पाकयज्ञो मन्त्राम्नानक्रमप्राप्तो व्याख्यायते तस्य च सामान्यविधिसिद्धोदगयनादिरेव कालः, इह सर्पबलिवत्कालविशेषस्यानुपदेशात् । ततश्च प्रतिसंवत्सरमिदं कर्म नावर्तनीयम् ; सकृत्कृते कृतश्शास्त्रार्थः इति न्यायात् । केचित्—शास्त्रान्तरात् प्रतिसंवत्सरमावृत्तिः सकृत्प्रयोगश्च विकल्प्यते । तथा शास्त्रान्तरादेव गवां शान्त्यर्थः पुत्रादिकामार्थश्च प्रयोगः प्रत्येतत्व्य इति ।

>

एवं संवेशनादि त्रिः ।

---

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.←

२३ ईशानबलिः①

१९ १३ ईशानाय स्थालीपाकम्②

ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा, क्षेत्रपत्यं च,
प्राचीमुदीर्चीं वा दिशम् उपनिषद्गम्य (ग्रामात्)
स्थण्डिलं कल्पयित्वा
अनेर् उपसमाधानादि १३

⑤

>

▼ Oldenberg

13. १ Having prepared a Sthālīpāka for Lana and one for Kṣetrapati, he goes out in an easterly or northerly direction, prepares a raised surface, (and then follow the ceremonies) beginning with the putting of wood on the fire.

▼ हरदत्तः

अथ ईशानबलिर्नाम पाकयज्ञो वक्ष्यते शूलगव इति यस्य प्रसिद्धिः । गवालभनं च तत्र शास्त्रान्तरे चोदितमस्याकं तु स्थालीपाक एव । एतावत् गोरालभस्थानमिति नियमात् । नित्यश्चायं पुरुषसंस्कारः न काम्यो नैमित्तिको वा । कामनिमित्तयोरश्रुतत्वात् । सकृच्च कर्तव्यः । कालसंयोगाभावात् । कालसंयोगे ह्यभ्यावृत्तिर्भवति । तस्य कालस्य पुनःपुनस्सम्बन्धात् । कः पुनरस्य कालः? शरदि वसन्ते वेति शास्त्रान्तरम् । आर्द्रया कर्तव्यमिति च । उदगयनादिनियमश्चास्माकम् । तत्र फाल्गुने मासि पूर्वपक्षे अष्टम्यार्द्रया सम्पद्यते सोऽस्य मुख्यः कालः । तेन यक्ष्यमाणो गृहे स्थालीपाकं श्रपयति औपासने ईशानाय देवाय सङ्कलितमेकं, क्षेत्रपतये चापरम् । तैस्सह प्राचीमुदीर्चीं वा दिशं ग्रामात् बहिर् उपनिषद्गम्य यत्र यक्ष्यमाणो भवति तत्र देवयजनाय देवगृहयोश्च पर्याप्तमेकं स्थण्डिलं कल्पयित्वा तस्य पूर्वार्धं अगन्यायतनमुल्लिख्याग्निं प्रतिष्ठाप्योपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । द्वन्द्व पात्राणि, परिधयः ॥ १३ ॥

▼ सुदर्शनः

"ईश ऐश्वर्ये" इति धात्वर्थस्मृतेः निरतिशयमैश्वर्यं यस्य स ईशानः प्रणवोपासनादिभिरुपास्यो महेश्वर इत्यर्थः । तस्मै ईशानाय स्थालीपाकं होमादिभ्यः पर्याप्तं पार्वणवदौपासने श्रपयित्वा, प्रतिष्ठिताभिघारणान्तं करोति । केचित्—त्रीनोदनान् कल्पयित्वाग्निमध्यानीय ततो बहिः प्रतिष्ठाप्य त्रयाणामभिघारणमिति । तेन क्षैत्रपत्यं च स्थालीपाकं लौकिकान्नै श्रपयति, तस्यानग्नौ प्रदेयत्वात् । अथ यथार्थं सम्भारानादाय ग्रामात् प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य ग्निकुट्यादिभ्योऽलं स्थण्डिलादि कल्पयित्वा, तस्मिन् "यत्र क्वचाग्निम्" (आ.ध.३-१३.) इति विधिनाग्निं प्रतिष्ठाप्य, अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रं प्रतिपद्यते । तन्त्रविधानं च क्रमार्थमित्युक्तमेव ॥१३॥

⑤

>

ईशानाय स्थालीपाकं श्रपयित्वा क्षैत्रपत्यं च प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य स्थण्डिलं कल्पयित्वाऽग्नेरुपसमाधानादि ।

१९ १४ अपरेणाग्निन् द्वे②

अपरेणाग्निं द्वे कुटी कृत्वा १४

⑤

>

▼ Oldenberg

14. To the west of the fire he builds two huts.

▼ हरदत्तः

तत अग्ने: पश्चात् द्वे कुटी करोति देवाय देव्यै च । प्रत्यग्द्वारे प्राग्द्वारे वा । दक्षिणोत्तरे उदगपवर्गः । तयोर्देवस्य देव्याश्च प्रतिकृती कृत्वा ॥१४॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायां एकोनविंशः खण्डः ॥

▼ सुदर्शनः

अनिमुखान्ते कृते अपरेणाग्निं द्वे कुटी प्राग्द्वारे उदगपर्गे कृत्वा ॥१४॥ इति
श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने एकोनविंशः खण्डस्समाप्तः ॥

(5)

>

अपरेणाग्निं द्वे कुटी कृत्वा।

२० ०१ उत्तरया②

उत्तरया दक्षिणस्याम् ईशानम् आवाहयति १

आ त्वा वहन्तु हरयुस् (=हरितवणश्चाः) सचेतसश्
श्वृतैर् अश्वैस् सुह केतुमद्भिः ।
वातांजिह्वैर् (=वातगतिभिः) ममं हव्यायं शर्वं ($\leftarrow$ शू हिंसायाम्) ।

(5)

>

▼ Oldenberg

1. २ With the next (verse, II, 18, 10) he has the Īśāna led to the southern (hut),

▼ हरदत्तः

मध्ये जयंतस्य प्रतिकृतिमाकाश एव कृत्वा दक्षिमस्याम् ईशानमावाहयति उत्तरयर्चा "आ त्वा
वहन्त्व" इत्येतया । अग्नेरुपसमाधानादीत्युक्तत्वात् प्रधानाहुतीनां च वक्ष्यमाणत्वात्
आज्यभागान्ते कुटीकरणमेव भवति ॥१॥

▼ सुदर्शनः

अथोत्तरया "आ त्वा वहन्तु" इत्येतया दक्षिणस्यां कुरुत्या मीशानमावाहयति ।
मूर्तिमानिहागच्छेति ध्यायेत् ॥१॥

▼

(5)

>

उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति ।

२० ०२ लौकिक्या वाचोत्तरस्याम्②

लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीढुषीम् २

▼

(5)

>

▼ Oldenberg

2. With worldly words the 'bountiful goddess' to the northern
(hut),

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼

⑤

>

लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीढुषीम्।

२० ०३ मध्ये जयन्तम्②

मध्ये जयन्तम् (=स्कन्दः, इन्द्रसूनुर् वा) ३

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

3. To the middle (between the two huts) the 'conqueror.'

▼ हरदत्तः

उत्तरस्यां लौकिक्या वाचा मीढुषीं देवीं आवाहयति । मध्ये जयन्तम् आवाहयति । लौकिक्या वाचा-आयाहि जयन्त, जयन्तमावाहयामीति वा । जयन्तः स्कन्दः । लौकिक्येत्यनुच्यमाने पूर्वेण मन्त्रेणावाहनं प्राप्नोति ॥२॥

▼ सुदर्शनः

तथोत्तरस्यां कुट्यां लौकिक्या वाचा "आयाहि मीढुषि" इति मीढुषीम् ईशानस्य पत्नीं आवाहयतीत्येव ॥२॥ कुट्योर्मध्ये आकाशे जयन्तम् इन्द्रसूनुं स्कन्दं वा "आयाहि जयन्त" इत्यावाहयति । अत्र सूत्रे अनुकूलमप्यौचित्यादावाहितेभ्य आसनानि ददाति ॥३॥

▼

⑤

>

मध्ये जयन्तम् ।

२० ०४ यथोढमुदकानि प्रदाय②

यथोढम् उदकानि प्रदाय
त्रीन् ओदनान्(→ओदनभागान्) कल्पयित्वा
ऽग्निम् अभ्यानीयोत्तरैर् उपस्पर्शयित्वा
उत्तरैर् यथास्वम् ओदनेभ्यो हुत्वा
सर्वतस् समवदायोत्तरेण यजुषाग्निं स्विष्टकृतम् ।

उपस्पृशतु मीढवान् मीढुषे स्वाहा ।
उपस्पृशतु मीढुषीं मीढुष्ये स्वाहा ।
ज्युन्तोपस्पृश ज्युन्तायु(=स्कन्दाय) स्वाहा ।

हवनम्⑥

भवायं द्वेवायु स्वाहा ।
शुर्वायं द्वेवायु स्वाहा ।
ईशानाय द्वेवायु स्वाहा ।
पशुपतये द्वेवायु स्वाहा ।
रुद्रायं(=रोदयित्र) द्वेवायु स्वाहा ।
उग्रायं द्वेवायु स्वाहा ।
भीमायं द्वेवायु स्वाहा ।
महृते द्वेवायु स्वाहा ।

भुवस्य द्वेवस्यु पत्न्यै स्वाहा ।
शुर्वस्य द्वेवस्यु पत्न्यै स्वाहा ।
ईशानस्य द्वेवस्यु पत्न्यै स्वाहा ।
पशुपतेर्द्वेवस्यु पत्न्यै स्वाहा ।
रुद्रस्य द्वेवस्यु पत्न्यै स्वाहा ।
उग्रस्य द्वेवस्यु पत्न्यै स्वाहा ।
भीमस्य द्वेवस्यु पत्न्यै स्वाहा ।
महृतो द्वेवस्यु पत्न्यै स्वाहा ।

ज्युन्तायु स्वाहा ।

अग्नये स्विष्टकृते सुहुंतहुत आहुतीनां कामानाँ समर्द्धयित्रे स्वाहा ।

⑤

>

▼ Oldenberg

4. He gives them water to drink in the same order in which they have been led (to their places), takes three portions of boiled rice (from the Sthālipāka prepared for Īśāna), takes (these portions of rice) to the fire, makes (the three gods) touch them with the next (formulas, II, 18, II-13), sacrifices of these portions, to each god of the portion which belongs to him, with the next (formulas, II, 18, 14-30), cuts off (Avadānas) from all (portions), and sacrifices with the next Yajus (II, 18, 31) to Agni Sviṣṭakṛt.

▼ हरदत्तः

(येन शब्देन येषु स्थानेषु येन क्रमेणावाहनं चोदितं तद्वेवताकान्यधर्माणि प्रयच्छति) । पृथक्पात्रैः कल्पितानि अर्धत्वात् पुष्पाक्षतैस्संयुक्तानि । ईशानेदं ते अर्धम्, जयन्तेदं ते अर्धमिति । ततो गन्धपुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्च ततः स्थालीपाकादुद्भृत्य त्रीनोदनान् कल्पयति त्रिषु पात्रेषु देव्यै स्कन्दाय च देवाय होमार्थं उपहारार्थं च । स्थाल्यां च भूयांसमोदनमवशिनेष्टि ब्राह्मणभोजनार्थम् । ततस्तानोदनानग्निसमीपमानीयापरेणाग्निं बर्हिषि प्रतिष्ठापयति दक्षिणत उत्तरतो मध्ये च । अत्र प्रतिष्ठिताभिघारणम् । तत उत्तरैर्मन्त्रैश्चिभिर्यथोढं त्रीनोदनानुपस्पर्शयति । स्वस्वामिसम्बन्धं कारयति । उत्तरैर्मन्त्रैः "उपस्पृशतु मीद्वान्" इत्यादिभिः । यथादेवतमभिमृशति "इदमग्नेरित्यानेयम्" इतिवत् । एवमुपस्पर्शयित्वा तत *उत्तरैर्मन्त्रैसप्तदशभिः प्रधानाहुतीर्जुहोति यथास्वमोदनेभ्यः यैनोदनेन यस्यै देवतायै स्वत्वसम्बन्धं उपस्पर्शनेनोपलक्षितः तस्मात् तस्य जुहोतीत्यर्थः । तत्र "भवाय देवाये"त्यादिभिरष्टाभिः देवस्यौदनात् । "भवस्य देवस्य पत्न्यै स्वाहे"त्यष्टाभिः मीदुष्याः । "जयन्ताय स्वाहे"ति जयन्तस्य । एवं प्रधानाहुतीर्हुत्वा ततस् सर्वतः समवादायोत्तरेण यजुषा "अग्नये स्विष्टकृते सुहुत" इत्यनेनाग्निं स्विष्टकृतं यजति । **सर्वतस्मवदाये** न्युच्यते यथा स्वमोदनेभ्यः पृथक्पृथक् स्विष्टकृन्मा भूदिति । यद्यपि स्विष्टकृतोऽनन्तरमिदमुक्तमुपस्थानादि, तथापि "जयादीनुपजुहोति" इत्यत्रोपशब्दश्रवणात् प्रधानहोमानन्तरं जयादयः । परिषेचनान्ते उपस्थानादि ॥३॥

▼ सुदर्शनः

अथ यथोङं येन क्रमेणोढा आवाहितास्तेन क्रमेण । उदकानि पाद्यादीनि प्रत्येकं स्वैस्स्वैर्नामिभिर्मन्तैः प्रददाति प्रकर्षेण भक्तिपुरुस्सरं ददाति । उदकग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात् दीपान्तं प्रददातीत्युपदेशः । अथेशानस्थालीपाकादुद्धृत्य त्रीनोदनान् त्रिषु पात्रेषु कल्पयति ईशानमीदुषीजयन्तेभ्यो होमार्थम् बल्यर्थज्ज्व । स्थाल्यां च ब्राह्मणानां भोजनानार्थं भूयांसमोदनमवशिनष्ट । ततस्तानोदनानग्नेस्समीपमानीय अपरेणाग्निं प्रतिष्ठापयति । अथैतान् उत्तरैस् त्रिभिर्मन्तैः "उपस्पृशतु मीद्वान्" इत्यादिभिर्यथासङ्ख्यं यथादेवतम् उपस्पर्शयति । अस्य

चोपस्पर्शनविधेद्वितीयतृतीयोरोदनयोरपनीतेशानदेवताकयोर्मीदुषीजयन्ताख्यदेवतान्तरसम्बन्धं विज्ञाने तात्पर्यम्, अभ्युदयेष्यादिवत् । प्रथमे त्वीशानसम्बन्धस्थापने मीद्वच्छब्दस्येशानवाचकत्वात् । अथो**त्तरैरु**मन्त्रैः "भवाय देवाय" इत्यादिभिस्सप्तदशभिः यथास्वमोदनेभ्यः यो य ओदनो यस्या यस्या देवतायास्स्वभूतस्तस्मात्समाद्यथालिङ्गं पार्वणवदानधर्मेणावदाय प्रधानाहुतीर्जुहोति । तत्र "भवाये"त्यष्टभिरीशानस्यौदनात् । युक्तं चैतत् भवशर्वादिशब्दानां ईशानवाचकत्वादिति । "भवस्य देवस्ये"त्यष्टाभिस्तु मीदुष्यास्स्वात् । "जयन्ताये"ति जयन्तस्य स्वात् । ततस्**सर्वतस्**सर्वेभ्यस्त्रिभ्य ओदनेभ्यः स्विष्टकृतोऽवदानधर्मेण समवदाय सहावदाय उत्तरेण यजुषा "अग्नये स्विष्टकृते सुहृत हुत" इत्यनेनाग्निं स्विष्टकृतं जुहोति । अतः सर्वतस्समवदायेति वचनं आग्रयणमासिश्राद्वादिवत् सकृदेवावदाय स्विष्टकृदिति शड्कानिरासार्थम् ॥४॥

▼

⑤

>

यथोढमुदकानि प्रदाय त्रीनोदनान् कल्पयित्वाऽग्निमभ्यानीयोत्तरैरुपस्पर्शयित्वा उत्तरैर्यथास्वमोदनेभ्यो हुत्वा सर्वतस्समवदायोत्तरेण यजुषाग्निं स्विष्टकृतम् ।

२० ०५ उत्तरेण②

उत्तरेण यजुषोपस्थाय

स्वस्ति नः पूर्णमुखः परिक्रामतु ।

उत्तरैस् सहोदनानि पर्णान्य् एकैकेन द्वे द्वे दत्त्वा
देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्यः ५

- उत्तरस्याम्
  - गृहपोपस्पृशा। गृहपायु स्वाहा॑ ।
  - गृहप्युपस्पृशा। गृहप्यै स्वाहा॑ ।
- मध्ये ।
  - घोषिणु उपस्पृशत। घोषिभ्यः स्वाहा॑ ।
- दक्षिणस्याम् ।
  - श्वासिनु उपस्पृशत। श्वासिभ्यः स्वाहा॑ ।
- उत्तरस्याम्
  - विचिन्वन्तु उपस्पृशत। विचिन्वदभ्यः स्वाहा॑ ।
- मध्ये ।
  - प्रपुन्वन्तु उपस्पृशत। प्रपुन्वदभ्यः स्वाहा॑ ।
- दक्षिणस्याम् ।
  - समुश्वन्तु उपस्पृशत। समुश्वदभ्यः स्वाहा॑ ।
- दश देवसेनाभ्यः दश
  - देवसेना उपस्पृशत। देवसेनाभ्यः स्वाहा॑ ।
  - या आख्याता॑ याश चानांख्याता॑ देवसेना उपस्पृशत। देवसेनाभ्यः स्वाहा॑ ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

5. Having worshipped (the god *Íśāna*) with the next *Yajus* (II, 18, 32), he distributes with the next (formulas, II, 18, 33-39) leaves together with portions of boiled rice, two (leaves) with each (*Yajus*), then ten to the divine hosts (II, 18, 40), and ten to the (divine hosts) that follow (and are referred to in the next *Yajus*, II, 18, 41).

▼ हरदत्तः:

उत्तरेण यजुषा "स्वस्तिनः पूर्णमुख" इत्यनेन उपस्थानं च महादेवस्य, तत्प्रधानत्वात् कर्मणः । "पूर्णमुख" इत्यपि तस्यैव निर्देशः । पूर्णाहुतिभिः पूर्णमुखः । **उपस्थाय** तत उत्तरैर्मन्त्रैः "गृहपोपस्पृशेत्यादिभिः अष्टादशभिः सहौदनानि पर्णानि मन्त्रप्रतीताभ्यो देवताभ्यो ददाति । तत्र चादितस्सप्तभिः प्रतिमन्त्रं द्वे द्वे पर्णेददाति । अष्टमेन दशदेवसेनाभ्य इति वदन् मन्त्रप्रतीता

देवता दर्शयति । तत्र गृहप इति महादेवाभिधानं मन्यते गृहान् पातीति । "नमो रुद्राय वास्तोष्पतय" इति च मन्त्रान्तरम् । तस्मादनेन देवाय पर्णद्वयं तस्यैवौदनात् । गृहपी देवी, तस्मादनेन मन्त्रेण देव्यै दातव्यं तस्या एवौदनात् । घोषिणी इत्यादयः, सर्वगणा देवस्यानुचराः । तेभ्योऽपि देवकुटीसमीपे तस्यावोदनात् पर्णद्वयानि । देवसेना भूतगणाः । तेभ्योऽपि सर्पगणवत् । **दशोत्तराभ्यः**: "या आख्याता" इत्यास्मिन्नुत्तरे मन्त्रे प्रतीता उत्तरा देवता: । ताभ्यो दश पर्णानि तेनैव मन्त्रेण देवस्यैवौदनात् ॥५॥

▼ सुदर्शनः

उत्तरेण यजुषा "स्वस्ति नः पूर्णमुख" इत्यनेन अग्निमीशानं वोपतिष्ठते । इदं च यथापाठं स्विष्टकृतोऽनन्तरम् । ततो लेपयोरित्यादितन्त्रशेषसमाप्तिः, "परिषेचनान्तं कृत्वा पर्णदानम्" इति भाष्यकारवचनात् । केचित्—उपस्थानादि तन्त्रशेषसमाप्तिरिति । ततो यथास्वमोदनेभ्य एव यज्ञियेषु पर्णब्बदाय तानि सहौदनानि ओदनसहितानि पर्णान्युत्तरैः: "गृहपोपस्पृश" इत्यादिभिस्सप्तभिर्ददातीति सामान्येन विधाय विशिनष्टि एकैकेन मन्त्रेण द्वे द्वे पर्णे इति । अथ द्वे द्वे इत्येतदपवदति—दशेत्यादिना । देवस्येशानस्य सेनाः देवसेनाः, ताभ्यो दश पर्णानि दक्षिणस्यां कुट्यां देवस्यैवौदनादवदाय ददाति । तथा **दशैव पर्णान्युत्तराभ्यो देवसेनाभ्यः** । उत्तरस्मिन् मन्त्रे "या आख्याता याश्वानाख्याता" इति गुणद्वयवत्यस्ता उत्तरा देवसेनाः ॥५॥

⑤

>

उत्तरेण यजुषोपस्थायोत्तरैस्सहौदनानि पर्णान्येकैकेन द्वे द्वे दत्त्वा दश देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्यः ॥

२० ०६ पूर्ववदुत्तरैः②

पूर्ववद् उत्तरैः ६

- द्वारापोपस्पृश । द्वारापायु स्वाहा॑ ।
- द्वाराप्युपस्पृश द्वाराप्यै स्वाहा॑ ।
- (देव्या) अन्वासारिण उपस्पृशत । अन्वासारिभ्युस् स्वाहा॑ ($\rightarrow$ मध्ये द्वे) ।
- निषुङ्गिन् (जयन्त!) उपस्पृश । निषुङ्गिणे स्वाहा॑ ($\rightarrow$ दक्षिणस्यां द्वे) ।

⑤

>

▼ Oldenberg

6. With the next (formulas, II, 18, 42-45) he does the same as before (i.e. he distributes two leaves with each Mantra).

▼ हरदत्तः:

पूर्ववद्**उत्तरै**मन्त्रैः "द्वारापोपस्पृशे" त्यादिभिः चतुर्भिः पर्णानि देयानि पूर्ववद् एकैकेन द्वे द्वे इत्यर्थः । अत्र द्वारापो देवः द्वारपालः । द्वारापी देवी च द्वारापाला । **अन्वासारिणो**पि देव्या अनुचराः । निषिङ्गिन् इति जयन्तस्याभिधानम् । तेभ्यो यथा स्वमोदनैस्तत्र तत्र दानम् ॥
६॥

▼ सुदर्शनः:

पूर्वं यथा "गृहपोपस्पृश" इत्यादिभिर्दक्षिणोत्तरकुट्योर्मध्ये च स्वेभ्य एवौदनेभ्यो द्वे द्वे पर्णे प्रतिमन्त्रं दत्ते, एवं उत्तरैः "द्वारापोपस्पृश" इत्यादिभिश्चतुर्भिर्दद्यात् ॥ अथ प्रयोगः— परिषेचनान्ते कृते "गृहपोपस्पृश" इति दक्षिणस्याम् । "गृहप्युपस्पृशे" त्युत्तरस्याम् । "घोषणः" इति मध्ये । ततश्च "श्वासिनः" इति दक्षिणस्याम् । "विचिन्वन्तः" इत्युत्तरस्याम् । "प्रपुन्वन्तः" इति मध्ये । ततः "समश्नन्तः" इति दक्षिणस्याम् । एतदन्तं द्वे द्वे पर्णे । ततो दक्षिणस्यामेव "देवसेना:" इति दश पर्णानि । तथैव "या आख्याताः" इति दश पर्णानि । तस्यामेव ततः पुनरपि तत्रैव "द्वारापोपस्पृश" इति द्वे पर्णे । "द्वारापि" इत्युत्तरस्याम् । "अन्वासारिणः" इति मध्ये द्वे । "निषिङ्गिन्" इति दक्षिणस्यां द्वे इति । अत्र यद्यपि केचन मन्त्रा अव्यक्तलिङ्गका बहुवचनलिङ्गकाश्च, तथापीशानमीदुषीजयन्ता एव देवताः । प्रमाणं च "गृहपि" "द्वारपि" "निषिङ्गिन्" इति मन्त्रलिङ्गदर्शनम् । "दश देवसेनाभ्यो दशोत्तराभ्य, इत्यत्र तु सूत्रकारवचनाद्वेवस्येशानस्य सेना देवसेना एव देवताः । ममकारास्पदीभूतस्य च पुत्रभृत्यादेः पूजापि पितृस्वाम्यादिपूजैव, पुत्रादिपूजायां सत्यां पित्रादेरहमेव पूजित इति मानसप्रत्यक्षोदयात् । अत एव च जातेष्टसंवलिताधिकारत्वम् । तस्मादिह देवस्यौदनाद्वेवसेनाभ्यो दानं न विरुद्धते । केचित्—मान्त्रवर्णिक्य एव देवताः । तेन गृहपेति देवाय; "रुद्रः खलु वै वास्तोष्यति:" (तै.सं.३-४-१०.) इति श्रुतेः । "गृहपी" ति देव्यै । "घोषण" इति तु पञ्चभिर्देवस्यानुचरेभ्यः सर्पणेभ्यः । आश्वलायनीये स्पष्टत्वात् । ततो "देवसेनाः" इति द्वाभ्यां देवसेनाभ्यः । "द्वारापे" ति देवस्य द्वारपालाय । "द्वारपी" ति देव्यै द्वारपालायै । "अन्वासारिण" इति देव्या एवानुचरेभ्यः । "निषिङ्गिन्" इति जयन्ताय, तस्याप्यावहितस्य बलिना भाव्यत्वादिति ॥६॥

▼

⑤

>

पूर्ववदुत्तरैः ।

२० ०७ ओदनपिण्डं संवृत्य②

(होमबलिशेषेभ्यः त्रिभ्यः ओदनेभ्य उपादाय - केचित्जयन्तस्योदनादिति)

ओदनपिण्डं संवृत्य

पर्ण-पुटे ऽवधायोत्तरेण यजुषा वृक्ष आसजति_{(=अवलम्बयति) ७}

नमो निषङ्गिणे_(→ इषुव्यतिरिक्तानां शस्त्राणाम् आवासस्थानवते ।)

⑤

>

▼ Oldenberg

7. Having formed a lump of boiled rice, he puts it into a basket of leaves, and with the next Yajus (II, 18, 46) hangs it up on a tree.

▼ हरदत्तः

अथ तस्यौदनात् * पिण्डं उभाभ्यां हस्ताभ्यां संवृत्य दृढं कृत्वा पर्णेस्स्यूतैः कृते पुटेऽवधाय तं शिक्ये कृत्वोत्तरेण यजुषा "नमो निषङ्गिण इषुधिमते", इत्यनेन वृक्ष आसजति अवसम्बयति ॥ ७ ॥

▼ सुदर्शनः

अथ होमबलिशेषेभ्यः त्रिभ्य ओदनेभ्य उपादाय **पिण्डं** संवर्तयति सुदृढं करोति । शेषाणां प्रतिपत्यपेक्षत्वात् । केचित्—जयन्तस्योदनादिति । ततस्तं पिण्डं पर्मपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा "नमो निषङ्गिण इषुधिमते" इत्येतावतैव मन्त्रसमान्नायगतेन वृक्षे कस्मिंश्चिद् आसजति शिक्ये कृत्वावलम्बयति ॥ ७ ॥

⑤

>

ओदनपिण्डं संवृत्य पर्णपुटेऽवधायोत्तरेण यजुषा वृक्ष आसजति ।

२० ०८ अत्र रुद्रान्②

अत्र रुद्रान् जपेत् ८

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. Here he should murmur the Rudra texts (Taitt. Saṃh. IV, 5),

▼ हरदत्तः

अत्र अस्मिन्काले रुद्रान् "नमस्ते रुद्र मन्यव" इत्यादीनेकादशानुवाकान् जपेत् । एतैरेव देवमुपतिष्ठेतेत्यर्थः । (तत्रोत्तमस्यानुवाकस्यादितो दशस्वृक्षु" तेषाँ सहस्रयोजन" इत्यनुषङ्गः । अन्ततस्त्रयो मन्त्राः "नमोरुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्त्रमिषवः" "नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्षे येषां वातः" "नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यः" इत्यादि सर्वत्रानुषङ्गः ॥८॥)

▼ सुदर्शनः

अत्रास्मिन्काले । अन्ये तु— अत्र वृक्षसमीप इति । रुद्रान् "नमस्ते रुद्र मन्यवे" (तै.सं.४-५-१.) इत्येकादशानुवाकान् जपेत् चातुर्स्वर्णेण तत्रोत्तमानुवाके "अस्मिन् महति" इत्यादिष्वषट्सु "तेषां सहस्रयोजने" (तै.सं.८-५-१.) इत्याद्यनुषङ्गः । तथा "नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यां येषामन्त्रमिषवस्तेभ्यः" "नमो रुद्रेभ्यो ये ऽन्तरिक्षे येषां वात इषवस्तेभ्यः" "नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा" इत्याद्यनुषङ्गः ॥८॥

▼

⑤

>

अत्र रुद्रान् जपेत्।

२० ०९ प्रथमोत्तमौ वा②

प्रथमोत्तमौ वा ९

⑤

>

▼ Oldenberg

9. Or the first and last (Anuvāka).

▼ हरदत्तः

अथ वा प्रथमोत्तमाभ्यामेवानुवाकाभ्यामुपस्थानं कर्तव्यम् ॥९॥

▼ सुदर्शनः

अथ वा रुद्राणां प्रथमोत्तमाव् एवानुवाकौ जपेत् ॥९॥

⑤

>

प्रथमोत्तमौ वा ।

२० १० अभित एतमग्निम्②

अभित एतमग्निं गास् स्थापयति
यथैता धूमः प्राप्नुयात् १०

⑤

>

▼ Oldenberg

10. He places his cows around the fire so that the smoke (of the sacrifice) may reach them.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथ प्रधानहोमकाल एव यत्कर्तव्यं तदाह—

▼ हरदत्तः

एतं हृयमानमग्निमभितो गा: आत्मीयाः यथा स्थापयति स्थापने एना गा: धूमः प्राप्नुयात् ।
अनुवातं समीप इत्यर्थः । प्रधानहोमकाले च... तदर्थमेवैतमित्युक्तं एतं हृयमानमग्निमिति ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

**एतं ** होमार्थम् अग्निमभितः होमाग्नेस्समीप इत्यर्थः । गा: स्वकीयास् स्थापयत्य्
अनुवातं, यथैना गा होमधूमः प्राप्नुयात् । केचित्— गोशान्त्यर्थमपीदं कर्मत्यत्रैतत् ज्ञापकमिति
॥१०॥

⑤

>

अभित एतमग्निं गास्थापयति यथैना धूमः प्राप्नुयात् ।

२० ११ ता②

ता गन्धैर् दर्भ-गु(=गुरु)-मुष्टिनावोक्षति
वृषाणम्(=वृषभ) एवाग्रे ११

▼
⑤

>

▼ Oldenberg

11. ३ With his firmly shut fist full of Darbha grass he besprinkles
(them) with scents; the bull first.

▼ हरदत्तः:

ता गन्धेस् सुरभिचन्दनादिभिर् अवोक्षति दर्भगुमुष्टिना, न हस्तेन । गुरुमुष्टिः गुमुष्टिः छान्दस
उकारलोपः । सन्नखेन दर्भमुष्टिनेत्यर्थः । तत्र होम कालवचनं प्रोक्षणं तस्मिन् काले ॥१०॥
वृषाणं वृषभं तमेवाग्रे प्रोक्षति । यद्यप्यसावुपक्रमे न तिष्ठेत् तथापि अङ्गत्वात् तस्यैवावोक्षणम् ।
अग्रे तदर्थं एव कालः ॥११॥

▼ सुदर्शनः:

ता गन्धैश्च चन्दनादिना युक्तैः । दर्भगुमुष्टिना दर्भाणां गुरुमुष्टिर्भगुमुष्टिः । उकारलोपश्छान्दसः
। सन्नखो दृढमुष्टिरित्यर्थः । तेनावोक्षति । तत्र विशेषः— वृषाणं, वृषभम् एवाग्रेऽवोक्षति ।
**एवकारात्स्मिन्नवोक्ष्यमाणेऽन्या काचिद्दौर्नावोक्ष्यते । ततो गोचराय गाः प्रस्थापयति ॥११॥

▼
⑤

>

ता गन्धैर्दर्भगुमुष्टिनाऽवोक्षति वृषाणमेवाग्रे ।

२० १२ गवाम् मर्गऽनग्नौ②

गवां मर्गऽनग्नौ क्षेत्रस्य पतिं जयते १२

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

12. He should perform a sacrifice to Kṣetrapati, without a fire, in the path used by his cows.

▼ हरदत्तः

अथ क्षैत्रपत्यस्थालीपाकस्य विधि:- मर्गे मार्गे छान्दसो हस्वः । अनग्नौ भूमावेव ।
गवामपगच्छन्तीनां कस्याश्चित् गोः पथि यागविधानात् अग्नौ प्राप्ते प्रतिषेधः ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

ततः प्रस्थितानां गवां मर्गे मार्गे । छान्दसो हस्वः । अनग्नौ भूमावेव क्षेत्रस्य पतिं यजते ॥१२॥

▼

⑤

>

गवां मर्गेऽनग्नौ क्षेत्रस्य पतिं यजते ।

२० १३ ईशानवदावाहनम् ②

ईशानवद् आवाहनम् १३

आ त्वा वहन्तु हरयुस् (=हरितवणिश्चाः) सचेतसश्
श्वृतैर् अश्वैस् सृहं कैतुमद्धिः ।
वातांजिरैर् (=वातगतिभिः) मम हृव्यायं शर्वं ($\leftarrow$ शु हिंसायाम्) ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

13. He has (the Kṣetrapati) led to his place in the same way as the
Īśāna (see above, Sūtra 1).

▼ हरदत्तः:

तस्य क्षेत्रपतेर् आवाहनं ईशानवत् कर्तव्यम् । "आ त्वा वहन्ति" त्यनयर्चेत्यर्थः । शर्वशब्दोऽपि
तस्य पर्यायनाम् द्रष्टव्यम् ॥१३॥

▼ सुदर्शनः:

क्षेत्रस्य पतेर् आवाहनमीशानवत्, "आ त्वा वहन्तु" इत्येतयेत्यर्थः ॥१३॥

▼

⑤

>

ईशानवदावाहनम् ।

२० १४ चतुर्षु सप्तसु②

चतुर्षु सप्तसु वा पर्णेषु (स)नामादेशं ("क्षेत्रस्य पतये त्वां ददामि" इति) दधाति १४

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

14. He puts (portions of boiled rice) into four or seven leaves,
naming (the god).

▼ हरदत्तः

आवाह्यार्थं दत्वा गन्धादिभिरभ्यर्थं स्थालीपाकमासाद्याभिघार्य चत्वारि सप्त वा पर्णानि देवस्य समीपे कृत्वा तेषु नामादेशं नामादिश्यौदनपिण्डं दधाति स्थालीपाकात् । तत्र पूर्वेषु पर्णदानमन्त्रेषु स्वाहाकारान्तत्वनियमात् इहापि क्षेत्रस्य पतये स्वाहेति पर्णदानम् । एष एवास्य यागः ॥१४॥

▼ सुदर्शनः

चत्वारि सप्त वा पर्णानि भूमौ स्थापयित्वा तेषु क्षेत्रपत्यात् स्थालीपाकादोदनमादाय नामादेशं नाम चतुर्थन्तमादिश्य "क्षेत्रस्य पतये त्वां ददामि, इति दधाति । "दुधाजू धारणपोषणयोः" इति स्मरणात् । केचित्—क्षेत्रस्य पतये स्वाहेति ददाति । पूर्वत्र बलिमन्त्रेषु स्वाहाकारस्य दृष्ट्वादिति । अत्र तु न सहौदनानि पर्णानि देयानि ; पर्णेष्विति सप्तमीनिर्देशात् ॥१४॥

⑤

>

चतुर्षु सप्तसु वा पर्णेषु नामादेशं दधाति ।

२० २५ क्षिप्रं यजेत् ②

क्षिप्रं यजेत् पाको देवः १५

⑤

>

▼ Oldenberg

15. 4 Let him sacrifice quickly; the god has a strong digestion (?).

▼ हरदत्तः

पाको बालस्तद्वत् गमनशीलोऽयं देवः तस्माच्छीघ्रं यजेतेत्यर्थः ॥१५॥

▼ सुदर्शनः

अयं चौदनदानात्मको यागः क्षिप्रम् आवाहनानन्तरमुदकमेव प्रदाय कर्तव्यः । गन्धादिप्रदानं तु यागोत्तरकालमेव ; यतः पाक अल्पो देवः । एतदुक्तं भवति— अनित्यदर्शनत्वात् क्षेत्रस्य पते: शीघ्रमेव बलिर्देय इति । केचित्—पाकः बालः बालवद्मनशीलः । तथा गन्धादि दत्त्वैवात्रापि बलिरिति ॥१५॥

⑤

>

क्षिप्रं यजेत् पाको देवः ।

२० १६ उत्तराभ्यामुपतिष्ठते②

उत्तराभ्याम् उपतिष्ठते १६

क्षेत्रस्य पतिना वृयँ हि तेनैव जयामसि ।

गाम् अश्वम् पोषयित्व्य (=पोषयिताता) आ स नः मृड्या (=सुख्य) तीदृशे (कर्मणि) ।

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तम् (गोयुध-) ऊर्मिन् - धेनुर इंवु पयो अुस्मासु धुक्ष्व - मधुश-चुतंड, घृतम् इंवु सुपूतम् ।

ऋतस्य नु~ पतंयो मृडयन्तु (=सुख्यन्तु) ।

⑤

>

▼ Oldenberg

16. With the next two (verses, II, 18, 47. 48) he does worship (to Kṣetrapati).

▼ हरदत्तः

उत्तराभ्यां "क्षेत्रस्य पतिना वयम्" इति द्वाभ्याम् ॥१६॥

▼ सुदर्शनः

"क्षेत्रस्य पतिना वयम्" इति द्वाभ्यामृग्भ्यामुपतिष्ठते ॥१६॥

▼

⑤

>

उत्तराभ्यामुपतिष्ठते ।

२० १७ स्थालीपाकम् ब्राह्मणान् ②

स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् १७

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

17. The Sthālīpāka (belonging to Īśāna) he gives to the Brāhmaṇas to eat;

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

"ओदनपिण्डं संवृत्य" इत्यादिना होमबलिशेषाणां प्रतिपत्तिरुक्ता ।
इदानीमीशानस्थालीपाकशेषस्य प्रतिपत्तिमाह—

▼ हरदत्तः

"तेन सर्पिष्मता" इति पार्वणातिदेशेनैव सिद्धे बहुत्वविधानार्थं वचनम् ॥१७॥

▼ सुदर्शनः

अयं च प्राकृतप्रतिपत्त्यनुवादो ब्राह्मणबहुत्वं विधातुम् सर्पिष्मत्त्वं निवर्त्यितुं वा ॥१७॥

⑤

>

स्थालीपाकं ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

२० १८ क्षैत्रपत्यम् प्राश्नन्ति②

क्षैत्रपत्यं प्राश्नन्ति ये ($\leftarrow$ दौहित्रादीनामपि सम्बन्धिनां प्रतिग्रहार्थम् प्रयोगः) सनाभयो ($\rightarrow$ पुत्राः भ्रातरश्च) भवन्ति १८

⑤

>

▼ Oldenberg

18. That belonging to Kṣetrapati his uterine relations eat,

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

क्षैत्रपत्यस्य प्रतिपत्तिमाह—

▼ हरदत्तः

*सनाभयस् *समानयोनयः पुत्राः भ्रातरश्च । सनाभय इत्येव सिद्धे ये भवन्ति इति वचनं दौहित्रादीनामपि सम्बन्धिनां प्रतिग्रहार्थम् ॥१८॥

▼ सुदर्शनः

सनाभयस् सपिण्डाः ॥१८॥

⑤

>

क्षेत्रपत्यं प्राश्रन्ति ये सनाभयो भवन्ति ।

२० १९ यथा वैषाम्②

यथा वैषां कुल-धर्मस् स्यात् १९

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

19. Or as is the custom in their family.

▼ हरदत्तः

एषां यजमानकुलजातानां यथा कुलधर्मः तथा वा प्राशनम्-यदि पुत्राणामेव, तथा प्राशनम् । अथ सर्वेषां स्वकुलजातानां, तथा प्राशनम् । अथ स्वस्त्रीयादीनामपि, तथा प्राशनमिति ॥१९॥

इत्यनाकुलायां हरदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यवृत्तौ विंशः खण्डः सप्तमश्च पटलः ॥

▼ सुदर्शनः

यद्येषाम् अनुष्ठातृणां असपिण्डकर्तुकप्राशनमपि कुलधर्मस् तर्हि तथा वा स्यात् ॥१९॥ सप्तमे पटलेऽप्येवं कृतं भाष्यानुसारतः । श्रीमत्सुदर्शनार्थेण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् ॥१॥ अत्रानुकृतं दुरुक्तं वा यत्प्रमादादिहेतुकम् । वेदमार्गनुवर्तित्वात् तत्क्षन्तव्यं मनीषिभिः ॥३॥ इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने विंशः खण्डः ॥ समाप्तस्सप्तमश्च पटलः ॥

▼

⑤

>

यथा वैषां कुलधर्मस्यात् ।

---

1. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←
2. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.←
3. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←
4. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña.←

२४ मासिश्राद्धप्रकरणम्①

२१ ०३ मासिश्राद्धस्यापरपक्षे②

मासि श्राद्धस्यापरपक्षे यथोपदेशं काला: १

⑤

▼ Oldenberg

1. १ The times for the monthly Śrāddha are in the second fortnight (of the month), as they are stated.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

पुनरपि पाकयज्ञान्तरं पुरुषत्रयस्म्रादानकं तादृशानामष्टकादीनां प्रकृतिभूतं मासिश्राद्धसंज्ञिकं
पित्र्यं कर्मोपदिश्यते—

▼ हरदत्तः

*मासिश्राद्धं**नाम पित्र्यं कर्म मासि मासि कर्तव्यम् । तत्र येऽपरपक्षे कालविशेषाः
सामयाचारिकेषूपदिष्टाः "प्रथमेऽहनि क्रियमाणे (आप.ध.२-१६-७.) इत्यादयः
अपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्" (आप.श्रौ.२-१६-४) इति च ते सर्वे यथोपदेशं यथा तत्रोपदिष्टाः
तथैव मासि मासि प्रत्येतव्याः । यद्यपि ते विशेषाः तस्मादेव वचनात् सिद्धाः तथापि तस्य कर्मणः
प्रयोगविधानमित उत्तरं क्रियत इति ज्ञापनार्थमिदं वचनम् । अन्यथा ज्ञापयेत शुचीन् मन्त्रवतः
इत्यादि कस्मिन् कर्मणि विधीयत इति । एवं तर्हि मासिश्राद्धस्यैतदेवाधिकारार्थमस्तु ।
तस्मादिदमस्य प्रयोजनम्— मासपरिमाणमनपेक्ष्यापरपक्षवशेन पर्वकाला यथोपदेशं यथा स्युरिति
। तेन पूर्वस्मिन् पक्षे पञ्चदश्यामकृतश्राद्धस्यापरस्मिन् पक्षे प्रथमादिषु सर्वासु तिथिषु क्रिया
भवति तत्त्वामस्य ॥१॥

▼ सुदर्शनः

मासिश्राद्धस्य मासे मासे श्रद्धया कर्तव्यस्य । अपरपक्षे कृष्णपक्षे । यथोपदेशं
"सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्सु क्रियमाणे पितृन् प्रीणाति । कर्तुस्तु कालाभिनियमात् फलविशेषः"

(आप.ध.२-१६-७.) इत्यादिधर्णशास्त्रसिद्धोपदेशानुसारेण काला भवन्ति । "अपरपक्षे यथोपदेशं कालाः, इति पुनर्वचनस्य प्रयोजनं "अपरपक्षे पित्र्याणि" (आप.गृ.१-७.) इत्यत्रोक्तम् । केचित् — यस्यां तिथौ प्रथममुण्डकमस्तस्यामेवोत्तरे प्रयोग इति नियमो नास्ति; किन्तु पूर्णऽपि मासे अपरपक्ष एव यथोपदेशं तिथ्यन्तरेऽपि नित्यः काम्यश्च प्रयोग इति ॥१॥

⑤

>

मासिशाद्वस्यापरपक्षे यथोपदेशं कालाः ।

२१ ०२ शुचीन् मन्त्रवतो②

शुचीन् मन्त्रवतो योनि-गोत्र-मन्त्रासम्बन्धान् अयुग्माँस् त्र्यवरान् अनथर्विक्षो भोजयेत् २

⑤

>

▼ Oldenberg

2. Let him feed, without regard of (worldly) purposes, pure Brāhmaṇas, versed in the Mantras, who are not connected with himself by consanguinity or by their Gotra or by the Mantras (such as his teacher or his pupils), an odd number, at least three.

▼ हरदत्तः

शुचीन् शुद्धान् मन्त्रवतः: श्रुताध्ययनसम्पन्नान् "शुचीन् मन्त्रवतस्सर्वकृत्येषु भोजयेत्" (आप.ध.२-१५-९) इत्येव सिद्धे पुनर्वचनमादरार्थम् । ब्राह्मणान् **योनिसम्बन्धाः**: श्वशुरमातुलादयः, **गोत्रसम्बन्धाः**: समानगोत्राः **मन्त्रसम्बन्धाः**: ऋत्विगचार्यान्तेवासिनश्च । गुणहान्यां तु परेषामिति वक्ष्यति । **अयुग्मानिति** युग्मप्रतिषेधार्थम् । **त्र्यवरानिति** एकप्रतिषेधार्थम् । "नत्वेवैकं सर्वेषाम् ।

काममनाद्ये" (आश्व.गृ. ४-७-३.) इत्याश्वलायनः । अनाद्ये आमश्राद्धे दुर्भिक्षे वा कुले एकमपि भोजयेदित्यर्थः । यद्यपि स्त्रीभ्योऽपि पिण्डदानं दृश्यते तथापि ब्राह्मणभोजनमिह तथ्यो न भवति । होमाभिमर्शनयोरर्दर्शनात् । विप्रतिषेधाच्च युग्मवचनस्य । तस्मात् पितृपितामहप्रपितामहेभ्य एव त्रिभ्यो ब्राह्मणभोजनम् । एकैकस्मै त्रयः पञ्च वा, कल्पान्तरे धर्मशास्त्रेषु च दर्शनात् । विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्राह्मणभोजनं युग्मसंख्यया । "मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्" (या.स्मृ. १-२२८.) इति याज्ञवल्क्यः ॥२॥

▼ सुदर्शनः

शुचित्वादिगुणयुक्तान् ब्राह्मणान्, अनर्थविक्षः: प्रत्युपकारादिदृष्टप्रयोजनानवेक्षो, भोजयेदिति वाक्यार्थः । पदार्थस्तु—**शुचयो वाङ्मनः** कायशुद्धाः । न च वाच्यं धर्मशास्त्रे "शुचीन्मन्त्रवत्सर्वकृत्येषु भोजयेत्" (आप.ध. २-१५-९.) इति सर्वार्थमुक्तत्वादिह पुनश्शुचित्ववचनमनर्थकमिति ; यतोऽल्पविद्यानपि शुचीनेव भोजयेत्, तदभावे वरं क्रियालोपो, न त्वशुचीनित्येवं शुचीत्वादर्थम् । **मन्त्रवतो मन्त्रब्राह्मणवतः योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धान्** इत्यत्र "द्वन्द्वात्परं श्रूयमाणः प्रत्येकमभिसम्बध्यते" इति न्यायेन, योन्या असम्बन्धाः, गोत्रेणासम्बन्धाः, मन्त्रेणासम्बन्धाः, इत्यर्थो भवति । तत्र योनिसम्बन्धाः श्वशुरमातुलमातुलेयादयः । गोत्रसम्बन्धा एकगोत्रासपिण्डादयः । **मन्त्रसम्बन्धाः** याज्ययाजकाध्येत्रध्यापयितारः । यत्तु धर्मशास्त्रे "मन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्" (आप.ध. २-१६-४.) इति

मन्त्रसम्बन्धव्यतिरेकेणान्तेवास्यसम्बन्धानित्युक्तं

तदङ्गाध्येत्तश्रोतृलक्षणमन्त्रसम्बन्धनिषेधाभिप्रायम् । ननु—सामयाचारिकेष्वेव ब्रह्मणानां मन्त्रवत्त्वं योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धत्वं च सिद्धम् ; तदिह किमर्थं पुनरुक्तम् ? उच्यते—नित्ये मासिश्राद्धे गृह्योक्तगुणानपि भोजयेत् नावश्यं धर्मोक्तान् ब्रह्मविदोऽन्तेवास्यसम्बन्धानित्येवमर्थम् । **अयुग्मा विषमसङ्ख्याकाः** । **ऋवराः** त्रित्वमवरं सङ्ख्या येषां ते **ऋवराः** । एतच्च पितृपितामहप्रपितामहविषयम् । ततश्च पित्रादीनां त्र्याणां प्रत्यकं त्रीन् पञ्च वा, न पुनस्सप्तादीन्, द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥ (म.स्मृ. ३-१२५.) इति मनुवचनात् । नन्वस्मिन् मनुवचने "पितृकार्ये त्रीन्" इत्युक्त्वा "न प्रसज्येत विस्तरे" इत्युक्तं, तत्किमिति "पञ्च वा" इत्युक्तम्? उच्यते— अयुग्मांस्त्र्यवरानिति सूत्रकारवचनात् ।

एवं तर्हि "एकैकमुभयत्र वा" इति विरुद्धः ?

न ; तस्यानुकल्पत्वात् ।

अत्र यद्यपि मात्रादिभ्यः पृथगेव पिण्डदानदर्शनं, तथापि तासां पृथग्ब्राह्मणभोजनं न भवति, हेमाभिमर्शनयोः पृथक्त्वादर्शनात्, पितृमात्रर्थब्राह्मणसङ्ख्यासङ्कलने सत्ययुग्मत्वविरोधात्, आचाराभावाच्च । अपि च— अष्टकासु च वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि । मातुश्श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥ इति मनुवचनादृष्टकादिभ्योऽन्यत्र मासिश्राद्धदै पृथक्त्वाभावस्पष्ट एवावगम्यते । इह च सूत्रकाराभ्यकाराभ्यामनुक्तमपि विश्वेदेवार्थं युग्मानां भोजनं कर्तव्यम् "द्वौ दैवे" इति मनुयाज्ञवल्क्याभ्यामुक्तत्वात्, पिशाचा राक्षसा यक्षा भूता नानाविधास्तथा । विप्रलुम्पन्ति सहसा श्राद्धमारक्षवर्जितम् । तत्पालनाय विहिता विश्वेदेवास्वयम्भुवा ॥ इत्यादि झागलेयवचनात्, अविगीतशिष्टाचाराच्च । यदा त्वेक एव ब्राह्मणो

लभ्यते, तदा तं पित्राद्यर्थमेव भोजयेत्, प्रधानत्वात् । अङ्गभूतस्य तु वैश्वदेवस्य— यद्येकं भोजयेच्छाद्वै दैवं तत्र कथं भवेत् । अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायातने कृत्वा तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् । प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याह्वा ब्रह्मचारिणे ॥ (व. १३-३०, ३१.) इति वसिष्ठोक्तविधिनानुष्ठानम् । ननु च— मातामहानामप्येवं तन्नं वा वैश्वदैविकम् । (या.स्मृ. १-२२८), तथा— मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषं मन्त्रविवर्जितम् ॥ (वि.स्मृ.७५.) तथैव— पृथग्जातामहानां च वैश्वदेवसमन्वितम् । कुर्वीत भक्तिसम्पन्नं तन्नं वा वैश्वदैविकम् ॥ (वि.पु. ३-१५-१६.) इति याज्ञवल्क्यविष्णुस्मृत्योः विष्णुपुराणे च विधिदर्शनात् मातामहश्राद्धमपि नित्यमेवावगम्यते । तत्किमिति सूत्रकारभाष्यकारौ न ब्रूतः? उच्यते—नैव तत्रापि स्मृत्यन्तरेषु पित्र्यवत्सर्वस्यैव जीवतो द्विजस्यावश्यं मातामहश्राद्धमपि नियमेन कर्तव्यमिति विधित्सितम् । कृते अभ्युदयः, अकरणे न प्रत्यवाय इति । कस्य तर्हि नियमेन कर्तव्यमिति विधिरिति चेत्; यः पुत्रिकाकृताया आसुरादिविवाहोढाया वा पुत्रो मातामहेन सह मातुस्सापिण्डयं करोति, तस्य मातामहश्राद्धं नियतमेव, अकरणे च प्रत्यवायः । मासिश्राद्धे तु मातुः पृथक् श्राद्धाभावान्मातामहश्राद्धांशभागित्वोपपत्तेः । अथ वा यो दौहित्रोऽपुत्रस्य मातामहस्याखिलार्थहारी तस्यैतच्छाद्धं नियतम् । यथाह लौगक्षिः— श्राद्धं मातामहानां च अवश्यं धनहारिणा । दौहित्रेण विधिज्ञेन कर्तव्यं विधिवत्सदा ॥ इति । इममेवार्थं भारुचिरप्याह— "यस्मिन् पक्षे अपुत्रो मातामहः, पुत्रिकासुतश्चाखिलद्रव्यहारी, तस्मिन् पक्षे तस्य पिण्डदाननियमः" इत्यादिना ग्रन्थेन । मातामहश्राद्धप्रयोगश्च स्मृत्यन्तरेभ्यो न्यायतश्च प्रत्येतव्यः । तस्मात् सर्वस्य दौहित्रस्य पित्र्यवत् कर्तव्यमेवेति नियमाभावत् सूत्रकारभाष्यकारौ न ब्रूतः ॥२॥

▼

⑤

>

शुचीन् मन्त्रवतो योनिगोत्रमन्त्रासम्बन्धानयुग्मांस्त्र्यवराननर्थविक्षो भोजयेत् ।

२१०३ अन्नस्योक्तराभिर्जुहोति②

अन्नस्योक्तराभिर् जुहोति ३

यन् मैं माता प्रलुलोभु चरुत्य् अननुव्रता,
तन् मैं रेतः प्रिता वृङ्गक्ताम् (आच्छिद्य स्वीकरोतु)।
आभुर् (← आभवतीति) अन्यो (बलेर दूरम्) ऽवंपद्याताम्। (२५)
अमुष्णै (← नामनिर्देशः) स्वाहा॑।

यास् तिष्ठन्ति, या धावन्ति,
 या आंद्रोच्चीः (=कूलादिच्छीः) परितुस्युषीः ।
 अुद्धिर् विश्वस्य भुत्तीभिर्
 अुन्तर् अुन्यं पितुर् दंधे, (२५)
 अमुष्मै (=नामनिर्देशः) स्वाहा॑ ।

पितामहाय⑥

यन् में पितामुही प्रलुलोभु चरत्य् अनंनुव्रता,
 तन् मे रेतः पितामुहो वृङ्गक्ताम् (=आच्छिद्य स्वीकरोतु)।
 आभुर् (=आभवतीति) अन्यो (बलेर दूरम्) अवंपद्यताम्।
 अमुष्मै (=नामनिर्देशः) स्वाहा॑।

अुन्तर् दंधे पर्वतैर्
 अुन्तर् मह्या॒ पृथिव्या ।
 आभिर् दिग्भिर् अंनुन्ताभिर्
 अुन्तर् अुन्यं पितामुहाद् दंधे
 अमुष्मै स्वाहा॑ ।

प्रपितामहाय⑥

यन् में प्रपितामुही प्रलुलोभु चरत्य् अनंनुव्रता,
 तन् मे रेतः प्रपितामुहो वृङ्गक्ताम् (=आच्छिद्य स्वीकरोतु)।
 आभुर् (=आभवतीति) अन्यो (बलेर दूरम्) अवंपद्यताम्।
 अमुष्मै (=नामनिर्देशः) स्वाहा॑।

अुन्तर्दिध् क्रतुभिर्
 अहोरात्रैश् च (काल) सुन्धिभिः ।
 अुर्धमासैश् च मासैश् च+
 अुन्तर् अुन्यं प्रपितामुहाद् दंधे
 अमुष्मै (=नामनिर्देशः) स्वाहा॑।

अन्येभ्यः:⑥

ये चेह पितरो ये चु नेहु
याँश् च विद्धा याँ उ चु न प्रे विद्धा ।
अग्ने तान् वेत्थु यदि
ते जांतवेदस् तयां प्रत्तं ($\rightarrow$ प्रत्यया = प्रदत्तया) स्वधयां मदन्तु
स्वाहा ।

⑤

>

▼ Oldenberg

3. He makes oblations of the food (prepared for the Brāhmaṇas)
with the next (verses, II, 19,1-7);

▼ हरदत्तः:

उत्तराभिः: "यन्मे माते"त्यादिभिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशादृग्भिस्सप्तभिः अन्नस्वैकदेशं जुहोति । ब्राह्मणभोजनार्थं कल्पितादन्नादुद्धृत्य जुहोतीत्यर्थः । तत्र "अमुष्मा" इत्यस्य स्थाने आदितो द्वयोः पितुर्नामिनिर्देशः । मध्यमयोः पितामहस्य । अन्त्ययोः प्रपितामहस्य । "यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन् पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षये" (आप.श्रौ.१-२७) दिति न्यायेन द्विपितुर्द्योरुपलक्षणममुष्मा अमुष्मा इति । अन्ते स्वाहाकारः । केचित् "पितरौ वृज्जेताम्" इत्यूहं कुर्वन्ति । (ऋग्विकल्पं कुर्वन्ति वा) एतेन पितामहप्रपितामहौ व्याख्यातौ । तथा "स्वाहा पित्रं" इत्यत्रापि केचिदूहं कुर्वन्ति । अपरे न-पितृत्वमत्र विवक्षितं एकत्वमविवक्षितमिति । केचित् मातामहानामप्यूहेन होमं कुर्वन्ति- "यन्मे मातामही, यन्मे मातुः पितामही, यन्मे मातुः प्रपितामही, तन्मे रेतो मातामहो वृडवत्तां इत्यादि ॥३॥

▼ सुदर्शनः:

अत्रान्नशब्देन ब्रह्मणभोजनार्थमन्नं विवक्षितम्, षष्ठ्या चापादानापादेयभावः । तेनायमर्थः- ब्राह्मणभोजनार्थात्सर्वस्माद्विष्यजातादोदनापूपादर्होमार्थमेकस्मिन्यात्रे सहोद्धृत्य, तस्मात् पार्वणवदवदानधर्मेणावदायोत्तराभिः: "यन्मे माता" इत्यादिभिस्सप्तभिः प्रत्यृचं प्रधानीहुतीर्जुहोति । न तु बहुमन्त्रक एको होमः, "एतद्वा विपरीतम्" (आप.गृ.२१-५.) इति

बहुत्वलिङ्गात् । लिङ्गं च "एतद्वे" ति सूत्रव्याख्याने व्यक्तं भविष्यति । अत्र प्रथमद्वितीयोर्मन्त्रयोरमुभा इत्यस्य स्थाने विष्णुशर्मण इति चतुर्थ्या पितुर्नामग्रहणम् । एवं तृतीयचतुर्थ्योः पितामहस्य पञ्चमषष्ठ्योः प्रपितामहस्य । सप्तमे त्वदशब्दाभावान्नास्ति नामग्रहणम् । अनूहश्वात्र द्विपित्रादिकस्यापि, "तस्मादृचं नोहेत्" (आश्व.श्रौ.) इति ऋगूहप्रतिषेधश्रुतेः, "न प्रकृतावृहो विद्यते" (आप.प. ३.५०.) इति प्रकृतावृहनिषेधाच्च । तस्मात् "पिता वृङ्कताम्" इत्याद्येकवचनं पित्रादिसामान्यपरम् । अत एव प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोरनेकपत्नीकस्यापि "पत्नीं सन्नह्य" इत्येकवचनेनैव सम्बैषः । ऊह इत्युपदेशः । प्रकृतावेव द्वादशाहे "अद्य सुत्यामित्यालेखनः" इत्यूहदर्शनात् । "एष ते तत मधुमान्" इत्यादिष्वेष न्यायः । जीवपित्रादिकस्तु पित्रादेः पित्रादीनां त्रयाणां मृतानां नामानि गृह्णाति । यस्तु प्रमीतपितृकोऽयं ध्रियमाणपितामहस्यात् स स्वपितुश्च तत्पितामहप्रपितामहयोश्च नामानि गृह्णीयात् । तथा मन्त्रेषु प्रतियोगिभेदेऽपि पितृपितामहप्रपितामहशब्दानामेव प्रयोगः । ऊहपक्षे तु, तत्प्रतियोगिनिर्देशपूर्वकः: "पितुः पिता वृङ्कताम्" "पितुः पितामहो वृङ्कताम्" इत्यादिकः प्रयोगः । न च जीवपित्रादिकस्य मासिश्राद्धं नास्तीत्याशङ्कनीयम्, ध्रियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् । पूर्वेषु त्रिषु दातव्यं जीवेच्चेत्तियं यदि ॥ (म.स्म.३-२२०.) इत्यादिवचनजातात् । नन्वेमपि व्युत्कमप्रमीतपित्रादिकस्य नैव घटते, "व्युत्कमाच्च प्रमीतानां नैव कार्या सपिण्डता ।" इति व्युत्कममृतानां सपिण्डीकरणनिषेधेन सपिण्डीकृतपितृसम्प्रदानके श्राद्धे तत्पुत्रादीनामधिकाराभावात् । मैवम् ;

पिता यस्य तु वृत्तस्याज्जीवेच्चापि पितामहः । पितुस्स नाम सङ्कीर्त्य कीर्तयेत्पितामहम् ॥ पितामहो वा तच्छाद्धं भुज्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ॥ (म.स्म.३-२२१,२२२) इति मनुवचनेन व्युत्कमप्रमीतपित्रादिकस्यापि श्राद्धविधानात् । ततश्च व्युत्कमाच्चेति निषेधः पाक्षिक इति निश्चयादधिकारोऽपि पाक्षिकोऽवगम्यते ॥३॥

▼

⑤

>

अन्नस्योत्तराभिर्जुहोति ।

२२०४ आज्याहुतीरुत्तराः②

आज्याहुतीरुत्तराः ४

- स्वाहां पित्रे
- पित्रे स्वाहा_

- स्वाहा॑ं पित्रे
- पित्रे स्वाहा॑ ।
- स्व॒धा॒ स्वा॒हा॒
- अग्नयै कव्य॒वाहनाय स्व॒धा॒ स्वा॒हा॑ ।

(5)

>

▼ Oldenberg

4. Then the Ājya oblations (indicated by the) next (Mantras, II, 19, 8-13).

▼ हरदत्तः

षडाज्याहुतीर्जुहोति-स्वाहा पित्र इत्याद्याः । तत्र "स्वाहा पित्र" इति पुरस्तात् स्वाहाकारत्वान्नान्ते स्वाहाकारः । अत्राहुः— मासिश्राद्धे ब्राह्मणभोजनं प्रधानकर्मतदङ्गमग्नौ करणं पिण्डश्च । तेन जीवपितृश्राद्धक्रिया न भवति । "यदि जीवपिता न दद्यात्" इति निषेधात् । "आहोमात् कृत्वा विरमेत्" इत्ययमपि विधिर्भवति । होमस्य भोजनाङ्गत्वात् पिण्डपितृयज्ञे तु होमस्य प्रधानत्वादिति । अन्ये तु येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्य एव पुत्रोऽपीत्याहुः । अपर आह— त्रीणि श्राद्धे प्रधानानि-अग्नौ करणं भोजनं पिण्डदानमिति तेना "होमात् कृत्वा विरमेद्" इत्यस्यापि विधेरयं विषय इति ॥४॥

▼ सुदर्शनः

एवमन्नहोमान् हुत्वा, अनन्तरम् उत्तराः "स्वाहा पित्रे" इत्याद्याष् षडाज्याहुतीर्जुहोति ॥४॥

(5)

>

आज्याहुतीरुत्तराः।

२१ ०५ एतद्वा विपरीतम्②

एतद्वा विपरीतम् ५

⑤

>

▼ Oldenberg

5. Or invertedly (i.e. he offers Ājya with the verses referred to in Sūtra 3, and food with those referred to in Sūtra 4).

▼ हरदत्तः:

पूर्वस् सप्ताज्याहुतयः उत्तराष् षडन्नाहुतय इत्यर्थः । मन्त्रास्तु यथाम्नातमेव ।

प्रयोग:-

पूर्वद्युर् निवेदनं सायं भोजनानन्तरं
"श्वः श्राद्धं भविष्यती"ति ।

तत आरश्य व्रतचर्या सर्वेषाम् । (वयं तु बूमः पूर्वेद्युः सायं भोजनं न भवति । "यद् अनाश्वान् उपवसेत् पितृ-देवत्यस् स्याद्" इति लिङ्गाद् इति ।)

अथापरेद्युः प्रातः द्वितीयं निवेदनम्- "अद्य क्रियत" इति । अथाभ्यङ्गस्ततोऽपराह्णे स्नातान् कृत-पच-छौचान् तान् आमन्त्रयते ।

पूर्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो यज्ञोपवीती
युग्मान् द्वौ चतुरो वा
"मासि श्राद्धे विश्वेभ्यो देवेभ्यः क्षणः कर्तव्य" इति ।
"ओं तथे"ति प्रतिवचनम् ।
"प्राप्नोतु भवान्"इति यथासनं प्रापणम् ।
"प्राप्रवानी"ति प्रतिवचनम् ।

देवेभ्यः प्राङ्मुखाः ब्राह्मणाः
 प्राङ्-मूलेषु दर्भेषु, पितृभ्य उदङ्गुखाः द्वि-गुण-भुग्नेषु दक्षिणाग्रेषु
 युवानः पित्रे, वृद्धाः पितामहाय, वृद्धतमाः प्रपितामहाय,
 एकैकस्य त्रयस् त्रयो वा ।

शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे श्राद्धागारं
 सर्वतः परिश्रितम्,
 उदग् वा द्वारं
 तस्य पूर्वोत्तरे देशे अग्निर् औपासनः ।

तस्या दक्षिणतः पिण्ड-दानार्थं स्थण्डिलम् । तस्य दक्षिणतः उदङ्गुखाः पित्रार्थाः
 पश्चात् प्राङ्मुखाः देवार्थाः ।

तस्मिन् एव स्थण्डिले यथावकाशं
 त्रिषु पात्रेषु पितृभ्य
 उदकान्य् अर्घ्याणि दक्षिणापवर्गाणि तिलवन्ति । देवेभ्य एकस्मिन् यवमति ।

तानि पुष्टैर् अवकीर्य
 दर्भेषु सादयित्वा
 दर्भैः प्रच्छाद्य
 आसनगतानां ब्राह्मणानां हस्तेषु
 स्वस्मात् स्वस्मात् उदपात्रात् पात्रान्तरेणाप आदाय
 "विश्वे देवा इदं वोऽर्घ्यं",
 "पितः इदं तेऽर्घ्यं, पितामह इदं तेऽर्घ्यं, प्रपितामह इदं तेऽर्घ्यं",
 इत्य् अर्घ्याणि ददाति, तूष्णीं वा ।
 पुरस्ताद् उपरिष्ठाच् च शुद्धोदकम् । (5)

ततो गन्धादिभिः वासोभिश्च च द्विजान् अभ्यर्च्य,
 "उदधियतामग्नौ च क्रियताम्" इत्यामन्त्रयते । "कामम् उदधियतां, कामम् अग्नौ च क्रियतां"
 इति प्रतिवचनम् ।

ततो ब्राह्मणार्थं संस्कृताद् अन्नाद् उद्भूत्यापरेणाग्निं बहिर्षि प्रतिष्ठाप्याभिघार्याग्नेर्
 उपसमाधानाद्य-आज्यभागान्ते त्रयोदश प्रधानाहुतीर् जुहोति ॥५॥

▼ सुदर्शनः

यद्वा विपरीतमेद्वति, "यन्मे माता" इत्याद्याः पूर्वास्पाताज्याहुतयः, "स्वाहा पित्रे" इत्याद्या
 उत्तराष्टडन्नाहुतय इति ॥५॥

▼

>

एतद्वा विपरीतम् ।

२१ ०६ सर्वमुत्तरैरभिमृशेत् ②

सर्वमुत्तरैरभिमृशेत् ६

एष ते तत् (स्वधासमुद्रः) मधुमाँ ऊर्मिस् सरस्वान्।

यावान् अुनिश् चं पृथिवी चु तावंत्य् अस्य मृत्रा।

तावंतीन् त एतां मात्रान् ददामि।

यथा ऽनिर् अक्षितो ऽनुपदस्त (=उपक्षयरहितः), एवं महौं ($\rightarrow$ मम) पित्रे ऽक्षितो ऽनुपदस्तः स्वधा भंव तां त्वं स्वधां तैस् सुहोपंजीवु, +र्चस् ते महिमा।

एष ते प्रपितामहु (स्वधासमुद्रः) मधुमाँ ऊर्मिस् सरस्वान्।

यावान् वायुश् चान्तरिक्षञ् चु तावंत्य् अस्य मृत्रा।

तावंतीन् त एतां मात्रान् ददामि।

यथा वायुर् अक्षितो ऽनुपदस्त (=उपक्षयरहितः), एवं महौं ($\rightarrow$ मम) पितामुहायाऽक्षितोऽनुपदस्तः स्वधा भंव।

तां त्वं स्वधां तैस् सुहोपंजीवु, सामानि ते महिमा।

एष ते प्रपितामहु (स्वधासमुद्रः) मधुमाँ ऊर्मिस् सरस्वान्।

यावान् आदित्यश्च द्यौश्च तावंत्यस्य मृत्रा।

तावंतीन् त एतां मात्रान् ददामि।

यथा ऽद्वित्यो ऽक्षितो ऽनुपदस्त (=उपक्षयरहितः), एवं महौं प्रपितामुहायाऽक्षितोऽनुपदस्तः स्वधा भंव।

तां त्वं स्वधां तैस् सुहोपंजीवु, यजूषि ते महिमा ॥ (19)

▼

>

6. Let him touch the whole (food) with the next (formulas, II, 19, 14-16).

▼ हरदत्तः

एवं प्रधानाहुतीहृत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते । साङ्गे प्रधाने सर्वत्र प्राचीनावीतम् । न जयादय इत्यन्ये । परिषेचनान्तं कृत्वा प्रणीताश्च विमुच्य ततस्सर्वमन्नं होष्यं च समुपनिधाय हुतशेषं च तस्मिन् उत्सृज्य तम् **उत्तरैस्**त्रिभिः अभिमृशेत् "एष ते तत मधुमान्" इत्येतैः । अत्राप्यूहः "एष ते मातामह मधुमा" नित्यादि ॥६॥

▼ सुदर्शनः

अथ ब्राह्मणभोजनार्थं हविष्यमहविषयं च सर्वमन्नं उत्तरैः "एष ते तत मधुमान्" इत्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैः अभिमृशेत् । एकयत्नेन सर्वस्याभिमर्शनासम्भवे मन्त्रावृत्तिः ; शेषिपरतन्त्रत्वाच्छेषाणाम् ॥६॥

⑤

>

सर्वमुत्तरैरभिमृशेत् ।

२१ ०७ कूप्तान्वा प्रतिपूरुषम् ②

कूप्तान्वा प्रतिपूरुषम् ७

⑤

>

▼ Oldenberg

7. Or the (single) prepared (portions of food destined) for the single Brāhmaṇas.

▼ हरदत्तः

अथ वा भोजनपात्रेषु कूप्तान् ओदनविशेषान् प्रतिपूरुषं पृथगभिमृशेत् यथालिङ्गम् । तत्र यावन्तः पित्रर्थे भोज्यन्ते तावत्सु प्रथमस्य मन्त्रस्यावृत्तिः "एवमुत्तरयोः । ततः पात्रेषु कस्पितानन्नशेषान् ॥७॥

▼ सुदर्शनः

अथवा-पित्राद्यर्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपूरुषं भोजनपात्रेषु कूप्तान् प्रकसल्पितान् भोज्यपदार्थान् एकैकेन मन्त्रेण यथालिङ्गमभिमृशेत् । अत्रापि पित्रादेरकैकस्य ब्राह्मणबहुत्वे युगपदभिमर्शनासम्भवे च तत्तन्मन्त्रावृत्तिः ॥७॥

▼

⑤

>

कूप्तान्वा प्रतिपूरुषम् ।

२१०८ उत्तरेण यजुषोपस्पर्शयित्वा ②

उत्तरेण यजुषोपस्पर्शयित्वा ८

(हे अन्न -) पृथिवी ते पात्रं,
द्यौर् अंपिधानम्।
ब्रह्माणस् त्वा मुखे जुहोमि।
ब्राह्मणानां त्वा प्राणापुनयोर् जुहोमि।

भुक्तवतो ऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य
द्वैधं दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तीर्य
(भुज्जानानामपि तृप्तिरस्त्वित्याह -) अक्षिंतम् असि।
मैषां क्षेषा (←क्षी क्षये) अमुत्रा (→परलोके) अमुष्मिलँ लोके (च ब्राह्मणानाम्) ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. Having caused them with the next (formula, II, 20, 1) to touch
(the food, he gives it to them to eat).

▼ हरदत्तः

उत्तरेण यजुषा "पृथिवी ते पात्रम्" इत्यनेन ब्राह्मणैः स्पर्शयित्वा भोजयेदिति शेषः । तत्र च "ब्राह्मणानां त्वा," मैषां क्षेषाः" इति बहुत्वं दृश्यते तथापि प्रतिपुरुषं मन्त्रावृत्तिः उपरवमन्त्रवत्, वत्सापाकरणमन्त्रवच्च । तत्र पूर्वं देवानामुपस्पर्शनं "विश्वे देवास" इत्यनयर्चा, स्मृत्यन्तरे दर्शनात् । वैष्णव्येत्यपरे । इदं विष्णुरित्यन्ते विष्णो हव्यं रक्षस्वेति । तथा पित्र्येष्वप्यन्ते विष्णो कव्यं रक्षस्वेति । भूज्ञानेषु पराडावर्तते । रक्षोघ्नान् पित्र्यान् वैष्णव्यानन्यांश्च पवित्रान् धर्म्यान् मन्त्रान् धर्मशास्त्रमितिहासपुराणांश्चाभिश्रावयति । ततस्तप्तान् ज्ञात्वा मधुपतीः श्रावयेत् अक्षन्नमीमदन्तेति च । अथ भूमावन्नं विकिरति- "ये अनिदग्धा येऽनग्निदग्धा ये वा जाताः कुले मम । भूमौ दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु परां गतिः"मिति । अथाचान्तेषु पुनरपो दत्वा "स्वदितम्" इति पित्र्यान् वाचयति "रोचत" इति वैश्वदेवार्थान् । ततो यथाश्राद्धं दक्षिणां दत्वा सर्वेभ्योऽन्नशेषेभ्यः पिण्डार्थं प्राशनार्थञ्चोद्भूत्य शोषं निवेदयेत्- अन्नशेषैः किं क्रियतां इति । इष्टस्सहोपभूज्यतामिति प्रतिवचनम् । "दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदास्सन्ततिरेव नः । श्रद्धा च नो मा व्यपगात् बहुदेयं च नोऽस्तु" ॥ इति प्रार्थयते । "दातारो वोऽभिवर्धन्ताम्" इत्यूहेन प्रतिवचनम् । **भुक्तत्वतः**: प्रदक्षिणीकृत्य, नमस्कारः । अैं स्वधेति पितृभ्यः । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति विश्वेषां देवानाम् । तत्र सर्वकर्मणां वैश्वदेवेषु पूर्वं प्रवृत्तिः पश्चात् पित्र्येषु । विसर्जने विपर्ययः । अभिश्रवणादि यज्ञोपवीती प्राक्पिण्डेभ्यः कल्पान्तरदर्शनात् ॥८॥

▼ सुदर्शनः

उत्तरेण "पृथिवी ते पात्रम्" इत्यनेन **यजुषा**, कूप्तानन्नविशेषान् ब्राह्मणान्, हस्ते गृहीत्वोपस्पर्शयित्वा, तं भोजयेदिति शेषः । अत्र च मन्त्रे यद्यपि ब्राह्मणानामिति बहुवचनं तथापि युगपत् स्पर्शयितुमशक्यत्वात् प्रतिपूरुषं मन्त्रावृत्तिः; यथा— "वायवस्थ" (तै. सं.१-१-१.) इति मन्त्रः प्रतिवत्सम् । एवंविधेषु बहुवचनं प्रयोगसाधुत्वार्थं, एकप्रयोगवचनप्रयोज्यानेकव्यक्त्यभिप्रायं वा ॥८॥

▼

⑤

>

उत्तरेण यजुषोपस्पर्शयित्वा ।

२१ ०९ भुक्तवतोऽनुव्रज्य②

तेषूत्तरैरपो दत्त्वा

(दर्भेष्व अपो ददाति)

मार्जयन्तुं मम पितरौ, मार्जयन्तुं मम पितामुहा मार्जयन्तुं मम प्रपितामुहाः ।

मार्जयन्तुं मम मातरौ, मार्जयन्तुं मम पितामुहौ, मार्जयन्तुं मम प्रपितामुहौः ।

उत्तरैर्दक्षिणापवर्गन् पिण्डान्दत्वा⑥

उत्तरैर् दक्षिणापवर्गन् पिण्डान्दत्वा

एतत्तें तताऽसौ(←नामनिर्देशः), ये चु त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।

एतत्तें पितामहाऽसौ(←नामनिर्देशः), ये चु त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।

एतत्तें प्रपितामहाऽसौ(←नामनिर्देशः), ये चु त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।

एतत्तें मातर असौ(←नामनिर्देशः), याश् चु त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।

एतत्तें पितामहू असौ(←नामनिर्देशः), याश् चु त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।

एतत्तें प्रपितामहू असौ(←नामनिर्देशः), याश् चु त्वाम् अनुं (जीवन्ति)।

उत्तरैरुपस्थानम्⑥

पूर्ववदुत्तरैरपो दत्त्वा

उत्तरैरुपस्थाय

ये चु वो (पितरः) ऽत्र, ये चास्मास्व आशौसन्ते(→प्रार्थयन्ते स्वधाम्)

याश् चु वो ऽत्र याश् चास्मास्व आशौसन्ते,

ते चं (स्वधा) वहन्तां,

ताश्चं (स्वधा) वहन्ताम्।

तृष्णन्तु भवन्तः,

तृष्णन्तु भवत्यः।
तृष्णंतु तृष्णंतु तृष्णंते ।

उभयान् पिण्डान् परिषिञ्चति ⑥

उत्तरयोदपात्रेण त्रिः प्रसव्यं परिषिद्ध्य

पुत्रान् पौत्रान् अभि तर्पयन्तीर् आपो मधुमतीर् इुमाः
स्वधां (मातृसहित) पितृभ्यो अमृतं दुहान्ना आपै देवीर् उभयाँस् तर्पयन्तु ।
तृष्णंतु तृष्णंतु तृष्णंते ।

शेष-प्राशनम् ⑤

न्युब्ज्य पात्राण्य्
उत्तरं यजुरनवानं त्यवरार्थमावर्तयित्वा
प्रोक्ष्यपात्राणि
द्वच्छमभ्युदाहृत्य
सर्वतस् समवदायोत्तरेण यजुषाशेषस्य ग्रासवरार्थं प्राशीयात् ।

प्राणे निविष्टे इमृतं ($\rightarrow$ अमरणहेतुमन्त्र) जुहोमि, ब्रह्माणि म आत्माइमृतत्वायं ।

⑤

>

▼ Oldenberg

9. When they have eaten (and gone away), he goes after them, circumambulates them, turning his right side towards them, spreads out southward-pointed Darbha grass in two different layers, pours water on it with the next (formulas, II, 20, 2-7), distributes the Piṇḍas, ending in the south, with the next

(formulas, II, 20, 8-13), pours out water as before with the next (formulas, 14-19), worships (the ancestors) with the next (formulas, II, 20, 20-23), sprinkles with the next (verse, 24) water three times from right to left round (the Piṇḍas) with a water-pot, besprinkles the vessels, which are turned upside down, repeating the next Yajus (25) at least three times without taking breath, sets up the vessels two by two, cuts off (Avadānas) from all (portions of food), and eats of the remains at least one morsel with the next Yajus (26).

▼ हरदत्तः

ततस्तान् भुक्तवतोऽनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य प्रत्यावृत्य प्राचीनावीती पिण्डप्रदानदेशे
दक्षिणाग्रान् दर्भान् संस्तॄणाति द्वैधं द्वेधा द्वयोः स्थानयोरसंभिन्नानित्यर्थः । तत्र पितृभ्यः
 पुरस्तात् स्तॄणाति, मातृभ्यः पश्चात् । तथा चाश्वलायनः—कर्षूष्केके द्वयोष्टसु वा, पूर्वसु पितृभ्यो
 दद्यात्, अपरासु स्त्रीभ्यः (आश्व.गृ.१-५-६,७,८) इति । "दक्षिणाग्रैः पित्र्येषु" (आप.गृ.१.७.)
 इत्यस्य परिस्तरणीवेषयत्वादिह दक्षिणानीत्युक्तम् । **संस्तीर्य तेषु **उत्तरैर**मन्त्रैः** "मार्जयन्तां
 मम पितर" इत्यादिभिर् अपो ददाति । पूर्ववदिति वक्ष्यमाणमन्त्रा अप्यपकृष्यन्ते । पिण्डं पूर्ववत्
 ददाति पिण्डपितृयज्ञे यत् पिण्डदानं तदित्यर्थः । तेन त्रीनुदकाज्जलीनित्येवमादयो विशेषा इहापि
 भवन्ति । तत्र पितृलिङ्गैः पितृभ्यस्तीर्णेषु, मातृलिङ्गैमातृभ्यस्तीर्णेषु । एवमपो दत्वा तत उत्तरैर्
 मन्त्रैः "एतते ततासा"वित्यादिभिस्तेषु दर्भेषुभयेषु **दक्षिणापवर्गान्** पिण्डान् ददाति यथालिङ्गं
 पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च । असावित्यत्र सर्वत्र नामग्रहणं यथालिङ्गम् । अत्रापि पूर्ववदित्यस्य सबन्धात्
 सव्यं जान्वाच्यावाचीनपाणिरित्यादि विधानमिहापि भवति । अनेकपितृकस्योह इति पैङ्गसूत्रम् ।
 "एतद्वां ततौ यज्ञशर्मविष्णुशर्मणी ये च युवामनु, "एतद्वां पितामहा" वित्यादि । एतद्वां
 मातरावसौ याश्च युवामनु, "इत्यादिदक्षिणापवर्गानित्युच्यते-उभयेषां पिण्डानां पृथक्
 दक्षिणापवर्गता यथा स्यादिति । तेन पितृपिण्डानां दक्षिणतो मातृपिण्डा न भवन्ति । किं तर्हि ?
 पश्चात् । एवं पिण्डान् दत्वा पूर्ववदुत्तरैरपो ददाति पितृभ्यश्च मातृभ्यश्च ।
 मन्त्रसमान्नाये"मार्जयन्तां मम पितर इत्येते" इति मन्त्राणां पुनरादिष्टत्वात् । "उत्तरैरपो दत्वा"
 इत्येव सिद्धे पूर्ववदित्यतिदेशः पिण्डपितृयज्ञप्रत्यवर्मणार्थः—पिण्डेषु चोदकाज्जलिषु च । तत
 उत्तरैर्मन्त्रैः तानुपतिष्ठते यथालिङ्गं "ये च वोऽत्रेति पितृन्, याश्च वोऽत्रेति मातृः; ते च वहन्तामिति
 पितृन्, ताश्च वहन्तामिति मातृः, तृप्यन्तु भवन्तः इति पितृन्, तृप्यन्तु भवत्यः इति मातृः, तृप्यत
 तृप्यत तृप्यत इत्युभ्यान् । तत उत्तरयर्चा "पुत्रान् पौत्रानित्येत्यात्रिः प्रसव्यम् उदपात्रेण
 पिण्डान् परिषिञ्चति । उभयांस्तर्पयन्त्विति लिङ्गात् पिण्डानां सहपरिषेचनम् । उदपात्रवचनं
 हस्तेन मा भूदिति । प्रसव्यवचनमनुवादः प्रसव्यं त्रिगुणीभूतमेकमेव परिषेचनं सन्ततं यथा स्यात्,
 न पिण्डपितृयज्ञवत् त्रीणि परिषेचनानि पृथगिति । एवं परिषिञ्च ततः पात्राणि यान्यत्र प्रकृतानि
 त्रीण्यर्घपात्राणि परिषेचनपात्रमुद्दृतः यस्मिन् पिण्डार्थमन्त्रमुद्दृतं तच्चेति तानि न्युद्यज्य न्यज्जि
 कृत्वा तत उत्तरं यजुः "तृप्यत तृप्यत तृप्यते"त्येतत् **अनवानमनु** छवसन्
 त्र्यवरार्थमावर्तयति त्रिरभ्यावृत्तिः अवरा मात्रा यस्यावर्तनस्य तत् त्र्यवरार्थम् । यजुर्ग्रहणं

"तृप्यते" त्यस्य त्रिरावृत्तस्य पठितस्यैकयजुष्टवज्ञापनार्थम् । तस्य त्रिरावृत्तौ नवकृतोऽभ्यावृत्तिर्भवति । एवमावृत्य न्यक्कृतानि पात्राणि प्रोक्ष्य द्वद्धमभ्युदाहरति उदानयति । अभीति वचनात् उत्तरं कर्म प्रत्युदाहरतीत्यर्थः । तेनोत्तरस्मिन्नपि श्राद्धकर्मणि तान्येव पात्राणीत्येके । नेत्यन्ये । एवमभ्युदाहृत्य शेषस्यान्नस्य ग्रासवरार्थ्यं ग्रासोऽवरार्थ्यं अवमा मात्रा यस्य तत् ग्रासवरार्थ्यम् छान्दसो ह्रस्वः । तत्राश्रीयात् उत्तरेण यजुषा "प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि" इत्यनेन सर्वतस् सर्वेभ्यः श्राद्धशेषेभ्य अन्नशेषेभ्य इत्यर्थः । श्राद्धाङ्गमिदं प्राशनं, न नित्यस्याशनस्य नियमविधिः । तस्मात् तत्रापि प्राचीनावीतमेव । आचमने तु यज्ञोपवीतमनङ्गत्वात् । ततः पञ्चमहायज्ञानां प्रवृत्तिः ।

▼ सुदर्शनः

अथ भुक्तवतो व्रजतो ब्राह्मणानागृहसीमान्तम् अनुव्रज्य प्रदक्षिणीकरोति । एतयोश्च यज्ञोपवीतम् । कथम्? प्रदक्षिणे तावत् "यज्ञोपवीतिना प्रदक्षिणम्" इति साहचर्यत् । अनुव्रजनेऽप्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्येति प्रदक्षिणसाहचर्यत् । तन्नेण चैतदुभयं, सम्भवात् । यदि तु कारणवशात्तन्नाभावः, तदा पृथक्पृथक् । अथ प्रत्येत्य प्राचीनावीती पिण्डदानदेशे दक्षिणापग्नान् दर्भान्, द्वैधं द्वेष्वा संस्तुणाति । तत्र पुरस्तात्प्रित्राद्यर्थं, पश्चान्नात्राद्यर्थम्; आश्वलायने दर्शनात् आचाराच्च । ततस्तेषु दर्भेषु उत्तरैः: "मार्जयन्तां मम पितरः" इत्यादिभिस्तिभिः, "मार्जयन्तां मम पितरः" इत्यादिभिश्च यथार्ह दक्षिणापवर्गमिष्ठो दत्त्वा अनन्तरम् उत्तरैः: "एतते ततासौ" इत्यादिभिः: "एतते मातरसौ" इत्यादिभिश्च यथालिङ्गं त्रीस्त्रीन् दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददाति । पिण्डाश्च हुतशेषात् भुक्तशेषाच्च समवदाय कर्तव्याः । अत्र पूर्वेषु त्रिषु मन्त्रेष्वसावित्यस्य स्थाने पितृपितामहप्रपितामहानां नामानि सम्बुद्ध्या यथाक्रमं गृह्णाति । उत्तरेषु तु त्रिषु मातृपितामहीप्रपितामहीनाम् । "दक्षिणतोऽपवर्गः" (आप.ग.१-१०) इति सामान्यविधिसिद्धस्येह पुनर्वचनं, पिण्डदान एव दक्षिणापवर्गः" द्वैधं दर्भस्तरणेषु तु पश्चिमापवर्ग इति ज्ञापनार्थम्, तथोभयेषां पिण्डानां प्रत्येकं दक्षिणापवर्गसिद्ध्यर्थं च । अथ पूर्ववत् "मार्जयन्ताम्" इत्यादिभिरेवापो ददाति । केचित्—"तेषूत्तरैरपो दत्त्वा उत्तरैर्दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् दत्त्वा" इत्येतयोरपि "पूर्ववत्" इति पदमपकृष्य त्रिष्वपि सूत्रेषु चोद्यामानं पूर्ववत् पिण्डपितृयज्ञवत् कर्तव्यमिति व्याचक्षते । प्रयोजनं तु "त्रीनुदकाज्जलीन्निनयति" (आप.श्रौ.१-८-१०) "सव्यं जान्वाच्यावाचीनपाणिः" (आप.श्रौ.१-९-१.) इत्यादिविधानमिहापि भवतीति । तत्र ; अपर्कर्षस्यैवायुक्तत्वात्, पूर्ववदित्यस्य पिण्डपितृयज्ञवदित्येवंबुद्ध्यनुदयाच्च । यदि त्वाचारबलात् "सव्यं जान्वाच्यं" इत्यादीहापि कर्तव्यमेवेत्युच्येत, तदा न कश्चिद्दोषः । अथोत्तरैः: "ये च वोऽत्र" इत्यादिभिष्ठुभिर्मन्त्रैर्यथा क्रमं यथालिङ्गं पितृन् त्रिस्त्रिरूपतिष्ठते । तृप्यतेत्यनेन त्रिरावृत्तेन उभयांसंस्तन्नेण ॥ केचित्—चत्वारो मन्त्राः न षट् । तत्र प्रथमो मन्त्रो "ये च वोऽत्र" इत्यादिः: "ताश्व वहन्ताम्" इत्यन्तः उभयेषामुपस्थानार्थः । "तृप्यन्तु भवन्तः" इति पितृणाम् । "तृप्यन्तु भवत्यः" इति मातृणाम् । "तृप्यत तृप्यत तृप्यत" इत्युभयेषामिति ॥ तत उत्तरया "पुत्रान्पौत्रान्" इत्येतया उभयेषां पिण्डान्युगपद उदपात्रेण त्रिः प्रसव्यम् अविच्छिन्नं परिषिञ्चति । सामान्यविधिसिद्धस्य प्रसव्यस्येह पुनर्वचनं पूर्वत्र "प्रदक्षिणीकृत्य" इति वचनादिहापि प्रादक्षिण्यं स्यादिति शङ्कानिरासार्थम् । अनन्तरं पात्राणि होमार्थानि पिण्डदानाथर्फ्ऱनि च । केचित्— भोजनार्थानि वोददानार्थानि च, न तु होमार्थानीति । न्युब्ज्य अधोबिलानि कृत्वा । तत उत्तरं

यजुः: "तृप्यत तृप्यत तृप्यत" इत्याम्नानत एवं त्रिरभ्यस्तम् । **अनवानं**अनुच्छवसन् । **त्र्यवरार्थ्य** त्रिरभ्यावृत्तिरवरा मात्रा यस्यावर्तनस्य तत्त्र्यवरार्थ्यं यथा भवति तथावर्तयति । ततश्चावामायामपि मात्रायां तृप्यते नवकृत्वोऽभ्यासितव्यं भवति । एवमनवानं यावच्छत्यावर्त्य, ततः पात्राणि न्यग्भूतानि प्रोक्ष्य, द्वन्द्वमभ्युदाहरति । अत्राह्युपसर्गदुत्तरं कर्म प्रत्युदाहरति । तेषां पात्राणां निरिष्टिकदोषो नास्तीति भावः । अथ **शेषस्या**न्नस्य ग्रासवरार्थ्यं ग्रासावरार्थ्यम् । छान्दसत्वादध्यस्वः । उत्तरेण यजुषा "प्राणे निविष्टः" इत्यनेन प्राशीयात् । एतच्च सर्वतस्सर्वेभ्योऽन्नशेषेभ्यस्समवदाय कार्यम् । इदं च प्राशनं भोजनेच्छायामसत्यामपि ग्रासवरार्थ्यमवश्यं प्राशय । एवं प्राशय, ततशुद्ध्यर्थं यज्ञोपवीत्याचामेत् ॥

अथात्र सूत्राणाम् अपूर्णत्वाद्
अन्यतस् सिद्धान् अपि पदार्थान् उपसंहत्य
यथा-प्रतिभासं प्रयोग उच्यते ॥

पूर्वद्युः⑥

पूर्वद्युस् सायम् औपासन-होमं हुत्वा
प्राचीनावीती कृतप्राणायामः
"श्वो मासिश्राद्धं कर्तास्मी"ति सङ्कल्प्य
शुचित्वादि-गुण-सम्पन्नेभ्यः श्वित्रादि-दोष-वर्जितेभ्यः कृत-सायम्-आह्विकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो
निवेदयेत् ।

निवेदनम्⑥

तत्र प्रथमं यज्ञोपवीती भूत्वा

"श्वो मासिश्राद्धं भविता,
तत्र भवद्विर् विश्वेदेवार्थं क्षणः कर्तव्यः"

इति विश्वेदेवार्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।
ततः प्राचीनावीती "पित्र्ये क्षणः कर्तव्यः" इति पित्र्ये भ्यः ।
"पितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः" इति पितामहार्थेभ्यः ।
प्रपितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः" इति प्रपितामहार्थेभ्यः ।
एकब्राह्मणपक्षे तु "पितृपितामहप्रपितामहार्थे क्षणः कर्तव्यः" इति
मातामहश्राद्धकारी चेत्, ऊहेन "मातामहार्थे क्षणः" इत्यादिना निवेदयेत् ।

उपवीत-नियमः⑥

तत्र चाघारयोस्, तद्अर्थ-समिधोर् आज्य-भागयोर् अनिमुखाहुतौ, स्वविष्टकृति,
प्रायश्चित्ताहुतौ च
तथा विश्वेदेवार्थेषु सर्वेषु पदार्थेषु च
प्रदक्षिणानुब्रजनयोश् च
यज्ञोपवीतमेव । एभ्योऽन्यत्रासमाप्तेस् सर्वत्र प्राचीनावीतम् एव ।
एतच्च प्राग् एवोपपादितम् ।

कर्तुश् चात्र सङ्कल्पाद् आरभ्य +आसमाप्तेर्
ब्रह्मचर्यादि-व्रतचर्या +अनशनं च भवति ।
भोक्तृणाम् अपि मनूक्तोऽक्रोधत्वादिः ।

होमात् पूर्वम्⑥

अथापरेद्युः प्रातस्
तान् ब्राह्मणान् गृहम् आनीय
आचान्तान् आसनेषूपवेश्य
पूर्ववद् द्वितीयम् आमन्त्रणम् ।
अत्र त्वं "अद्य श्राद्धं भविष्यती" ति भेदः ।

"पूर्वद्युर् निवेदनं
अपरेद्युद्वितीयं, तृतीयं चामन्त्रणम्"

इतिवचनात् ।

अथ तेषां पादान् कुण्डेषु सकूर्च-तिलेष्व अवनिज्याचमय्य,
कृसर-ताम्बूलादीनि दत्वा
अभ्यज्य, स्नानार्थं प्रस्थापयेत् ।
ते च स्नायुः ।

ततस् स्वयं च स्नातो
ब्राह्मण-भोजनार्थाद् अन्नाद् अन्येनान्नेन वैश्वेदेवं पञ्चमहायज्ञांश् च कुर्यात् ।
केचित्— समाप्ते श्राद्धे इति ।

आसनादि⑥

ततोऽपराह्ने प्राचीनावीती
ब्राह्मणान् प्रक्षालित-पाणिपादान् आचान्तान् आसनेषूपवेशयति -
तत्र विश्वेदेवार्थन् प्राङ्गुखान् प्राक्-कूलेषु दर्भेषु
पित्राद्य-अर्थान् उदड-मुखान् द्विगुण-भुनेषु दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु ।

श्राद्धागारं च शुचौ देशो दक्षिणाप्रवणे
सर्वतः परिश्रितम् उदग्-द्वारं च भवति ।
तस्योत्तर-पूर्व-देशो उग्निरौपासनः ।
अग्नेर् दक्षिणतः पिण्डप्रदानार्थ स्थण्डिलम् । तस्य दक्षिणतः पत्राद्यर्थानाम् आसनम् । पश्चात् तु
विश्वेदेवार्थानाम् आसनम् ।

अध्यादि⑥

स्थण्डिलेषु यथावकाशं पित्रादिभ्यस् त्रिषु पात्रेषु एकस्मिन् वा
शास्त्रान्तरोक्त-विधिनार्थ्यर्थम् उदकग्रहणम् ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यश्च यथाविधि पात्रान्तरे ।
तानि गन्धादिभिर् अभ्यर्च्य,
दर्भेषु सादयित्वा
दर्भेषु प्रच्छाद्यासनगतानां ब्राह्मणानां हस्तेषु स्वस्मात् स्वस्माद् उदपात्रात् पात्रान्तरेणाप आदाय

"विश्वे देवाः इदं वो अर्च्य"
"पितरिदं ते अर्च्य"
"पितामहेदं ते अर्च्य"
"प्रपितामहेदं ते अर्च्य"
"पितृपितामहप्रपितामहा इदं वो अर्च्य"

इति वार्घ्याणि ददाति ।

इदम् एवार्थदानं श्राद्धे स्वधा-निनयनम् उदपात्रानयनम् इति चोच्यते ।
पुरस्ताद् उपरिष्टाच् चार्च्य-दानाद्+धस्तेषु शुद्धोदकदानम् ।

ततो गन्धादिभिर् वासोभिर् अङ्गुलीयकादिभिश् च
यथाविभवं ब्राह्मणानाम् अभ्यर्चनम् ।

अनुज्ञा⑥

ततस् तान्
"उद्धियताम् अग्नौ च क्रियताम्" इत्यामन्त्रयते ।
ते च प्रतिबूयः ।

उदीच्य-वृत्तिस् त्वासन-गतानां हस्तेषूद-पात्रानयनम् ।

"उद्धियताम् अग्नौ च क्रियताम्" इत्य् आमन्त्रयते ।
"कामम् उद्धियतामग्नौ च क्रियताम्" इत्यतिसृष्ट उद्धरेज्जुहुयाच्य
(आप.ध.२-१७-१७,१८,१९.)

इति धर्मशास्त्रवचनात् ।

एतच् चोदपात्रानयनं उद्धियताम् इत्य् आमन्त्रणं च पाक्षिकम्,
भाष्यकारेणानुकृतत्वात्,
उदीच्य-वृत्तिर् इत्यस्य समासस्य उदीच्यानां वृत्तिर् उदीच्येषु वृत्तिरित्युभयथापि
विग्रहाभ्युपगमाच्य ।

होमः⑥

अथ ब्राह्मणभोजनार्थाद् अन्नात् हविष्यम् ओदनापूपादिकम्
एकस्मिन् पात्रे समुद्भूत्य
अहविष्यं क्षारादि-संसृष्टम् अन्यस्मिन् पात्रे उद्भूत्य
अथ हविष्यं प्रतिष्ठितम् अभिघार्य
अग्नेर् उपसमाधानाद्य-अग्निमुखान्तं कृत्वा
"यन्मे माता" इत्यादिभिस् त्रयोदश प्रधानाहुतीर् हुत्वा
स्विष्टकृतं च

तत उदीचीनम् उष्णं भस्मापोह्य
अहविष्यं स्वाहाकारेण हुत्वा

अथ "लेपयोः" इत्यादि तन्त्रशेषं समाप्य

भोजनम् ⑥

अभिमशार्दि ⑥

ततः "एष ते तत" इत्यादिभिस् सर्वम् अन्नम् अभिमृश्य

अथ पृथक् पृथक् तृतीयम् आमन्त्रणं पूर्ववद् एव कृत्वा
त्रिष्पुष्पि चामन्त्रणेषु "ओं तथा" इति प्रतिवचनं ब्राह्मणानाम् ।

ततः कर्तुः प्रार्थनम् "प्राप्नोतु भवान्" इति ।

ततः "प्राप्नवानि" इत्य् अङ्गीकारो भोक्तुणाम् ।

▼ क्रमान्तरम् (द्रष्टुं नोद्यम्)

अपरे क्रमान्तरम् आहुः —

वैश्वदेव-पञ्च-महायज्ञानन्तरं

अपराले प्राचीनावीती अग्नेर् उपसमाधानादि करोति ।

तत्र स्वधा-निनयन-पक्षो पात्र-संसादन-काले स्वधा-पात्राणाम् अपि सादनम् ।

प्रणीताः प्रणीय,

विधिवत् स्वधा-ग्रहणम् ।

ततो "ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य"

इत्य्-आद्य् अग्निमुखान्ते कृते

पाद-प्रक्षालनादि । उद्धियताम् इत्यामन्त्य्,

अन्नम् उद्घृत्य प्रधान-होमादय इति ।

इहापि पक्षो स्वधा-निनयनं पाक्षिकम् एव ।

अन्ये तु—

मासिश्राद्वे शास्त्रान्तरानुसारान् + मन्त्रवन् + नियमवद् भोजन-देश-संस्कारं,

विशेषां देवानां चावाहनं,

भोजयित्वोद्भासनं चेच्छन्ति ।

अत्र च पदार्थेषु क्रमे च शिष्ठाचाराद् एव निर्णयः,

सूत्रकार-भाष्यकाराभ्याम् अनुकृतत्वात् ॥

स्पर्शनम् ⑥

अथ प्रकृतम् उच्यते—

भोजन-पात्र-कूप्तान् अन्नविशेषान् यथास्वं ब्राह्मणान् उपस्पर्शयति
"पृथिवी ते पात्रं", इत्येतया
"इदं विष्णुर् विचक्रमे" इत्येतया च ।
तस्याश्वान्ते "विष्णो हव्यं रक्षस्व" इति विश्वेषां देवानां,
"विष्णो कव्यं रक्षस्व" इति पित्रादीनाम् ।

एवं स्पर्शयित्वाथ भोजयेत् ।

श्रावणादि⑥

विभवे सति सर्पिर्मासादीनि विशिष्टानि दद्यात्;
अभावे तैलं शाकम् इति ।

भुज्जानान् ब्राह्मणान् आहवनीयार्थेन ध्यायेत्,
पित्रादीन् देवतात्वेन,
अन्नं चामृतत्वेन,
आत्मानं ब्रह्मत्वेन । (5)

भुज्जानेषु च पराङ् आवृत्य
राक्षोघ्नान्, पित्र्यान्, वैष्णवान् अन्यांश् च, पावमानमन्त्रान्,
धर्मशास्त्रम् इतिहासपुराणानि चाभिश्रावयति ।

तृप्तांश्च ज्ञात्वा मधुमतीश् श्रावयति,
"अक्षन्नमीमदन्त" इति च ।

परिकिरणम्⑥

अथ भूमाव् अन्नं परिकिरति—

ये अग्निदग्धा येऽनग्निदग्धा
ये वा जाताः कुले मम । भूमौ दत्तेन पिण्डेन
तृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

इति ।

तृप्तिवचनादि⑥

अथाचान्तेषु पुनर् अपो दत्वा
"स्व-अदितम्" इति पित्राद्यर्थान् वाचयति,
"रोचयते" इति विश्वेदेवार्थान् ।

ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्वा
अथ सर्वेभ्योऽन्नशेषेभ्यः पिण्डार्थं प्राशनार्थं चोद्घृत्य
"अन्नशेषः किं क्रियताम्"? इति शेषं निवेदयेत् ।
ते च "इष्टैस् सह भुज्यतां" इति प्रतिब्रूयः ।

आशीर्वचनम्⑥

अथ कर्ता—

दातारो नोऽभिवर्धन्तां
वेदास्सन्ततिरेव नः । श्रद्धा च नो मा व्यपगाद्
बहु देयं च नोऽस्तु ॥

इति प्रर्थयते ।

दातारो वोऽभिवर्धन्तां
वेदास्सन्ततिरेव वः । श्रद्धा च वो मा व्यगमद्
बहु देयं च वोऽस्तु ॥

इति तेषां प्रतिवचनम् ।

अथ,

अन्नं च नो बहु भवेद्
अतिथींश्च लभेमहि । याचितारश् च नस्सन्तु
मा च याचिष्म कञ्जन ॥

इति च प्रार्थयते ।

"अन्नं च वो बहु भवेत्" इत्यूहेनैव प्रतिवचनम् ।

प्रेषणम्⑥

अनन्तरं "ओं स्वाधा" इत्याह ।

"अस्तु स्वधा" इति प्रतिवचनम् ।

अथ ब्राह्मणानां पित्राद्य-अर्थानां पूर्व विसर्जनम् ।
विश्वेषां देवानां पश्चाद् विसर्जनम् ।

पूर्वोक्तेषु निवेदनादिषु सर्वेषु पदार्थेषु
दैवपूर्वत्वम् एव ।(5)

अनुव्रजनम्⑥

अथ यज्ञोपवीती

भुक्तवतोऽनुव्रज्य, प्रदक्षिणीकृत्य,

प्राचीनावीती

"द्वैधं दक्षिणाग्रान्" इत्यादि,

"शेषस्य ग्रासवरार्थं प्राश्रीयात्" इत्य-एवम्-अन्तं यथासूत्रं करोति ॥

प्राधान्यम्⑥

अत्र चेदं वक्तव्यं-

ब्राह्मण-भोजनं होमः पिण्ड-दानं च

त्रीण्य् अपि मासिश्राद्धे प्रधानानि -

अग्न्याधेये धूर्तस्वामिनोक्तत्वात्

वैश्वदेवे विश्वदेवा इत्यत्र

कपर्दिस्वामिनोक्तत्वाच्य ।

केचित्—

इह ब्राह्मणभोजनम् एव प्रधानम्,
होमः पिण्डदानं च तदङ्गम्,
अनथर्विक्षो भोजयेद् इति प्रकृत्य
तयोर् विधानात् इति ।

आमश्राद्धम्⑥

अथास्य मुख्यकल्पासाम्बवे
आमश्राद्ध-विधिर् अनुकल्पतयोच्यते—

आपद्य् अनग्नौ तीर्थे च
चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।
आम-श्राद्धं द्विजैः कार्यं
शूद्रः कुर्यात्सदैव हि ॥

इति बृहत्प्रचेतोवचनात् । अत्र व्यासः—

आवाहनं च कर्तव्यम्
अर्घ्यदानं तथैव च ।
एष एव विधिर् यत्र
यत्र श्राद्धं विधीयते ॥

यद् यद् ददाति विप्रेभ्यः
शृतं वा यदि वाश्रृतम् । तेनाग्नौ करणं कुर्यात्
पिण्डांस् तेनैव निर्वपेत् ॥

इति । अत्र षट्त्रिंशन्मतम्—

आमश्राद्धं यदा कूर्यात्
पिण्डदानं कथं भवेत् । गृहाद् आहृत्य पक्वान्नं
पिण्डान् दद्यात् तिलैस्सह ॥

इति ।

प्रयोगः⑥

प्रयोगसंक्षेपस्तु—

पूर्वद्युर् अपरेद्युर् वा
ब्राह्मणान् निमन्त्र्य,
पूर्वाले स्नातवा ब्राह्मणान् आहूय,
पादप्रक्षालनाद्य-अर्घ्यदानान्तं कृत्वा,
यथाविभवं गन्ध-वस्त्रादिभिश् च यथार्हम् अभ्यर्थ्य,
"अग्नौ करिष्यामि" त्य आमन्त्र्य
आथाग्नि-मुखान्ते तण्डुलाद्य-अमद्रव्येण होमकरणम् ।

ततस् तन्त्र-शेषं समाप्य,
तण्डुलाद्य-आम-द्रव्यं श्राद्धार्थं ददाति ।
चरोर् अभावात् तद्-धर्माणाम् अभावः ।
भोजनाभावाच् च तत्-सम्बन्धिनाम् अप्य् अभावः ।

ततः पिण्ड-दानम् आमेन,
गृहाद् आहृतेन पक्वेन वेति ।

हिरण्यदानम्⑥

अत्यन्तापदि तु
"अपि ह वा हिरण्येन प्रदान-मात्रं",
अपि वा मूलफलैः प्रदान-मात्रम्
इत्य-आदि-बोधायनादि-वचनाद्-धिरण्यादेर् वा प्रदान-मात्रं
समस्त-धर्म-रहितं कुर्यात् ।

एवं सर्वथापि श्राद्धम् अवश्यं कर्तव्यम् ।
न तु कस्यांचिद् अप्य् अवस्थायां लोपः । (5)

उपसंहारः⑦

अत्र च श्राद्ध-विषये यद्य अपि,

वसवः पितरो ज्ञेयाः
रुद्राश्वैव पितामहाः । प्रपितामहास् तथादित्याश्
श्रुतिर् एषा समातनी ॥

इत्यादि-शास्त्रान्तर-सिद्धं बहु वक्तव्यम् अस्ति ;
तथापि विस्तर-भयाद् उपरम्यते ॥९॥

⑤

>

भुक्तवतोऽनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्य द्वैधं दक्षिणाग्रान् दर्भान् सँस्तीर्य तेषूत्तरैरपो
दत्त्वोत्तरैर्दक्षिणापवर्गन् पिण्डान्दत्त्वा पूर्ववदुत्तरैरपो दत्त्वोत्तरैरुपस्थायोत्तरयोदपात्रेण त्रिः प्रसव्यं
परिषिच्य न्युञ्ज्य पात्राण्युत्तरं यजुरनवानं ऋवराधर्घमावर्तयित्वा प्रोक्ष्यपात्राणि द्रन्द्धमभ्युदाहत्य
सर्वतस्समवदायोत्तरेण यजुषा शेषस्य ग्रासवरार्थं प्राश्रीयात् ।

---

1. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.underline

२५ अष्टकाश्राद्धम्①

२१ १० या माध्याः②

या माध्याः पौर्णमास्या उपरिषाद् (=कृष्णपक्ष) व्यष्टका
तस्यामष्टमी ज्येष्ठ्या सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते १०

⑤

>

▼ Oldenberg

10. Of the dark fortnight that follows after the full moon of Māgha, the eighth day falls under (the constellation of) Jyeṣṭhā: this day is called Ekāṣṭakā.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

एवं प्रकृतिभूतं मासिश्राद्धं व्याख्यायेदानीं तद्विकृतिभूतं प्रतिसंवत्सरमनुष्ठेयं अष्टकाख्यं पाकयज्ञान्तरं व्याख्यास्यन्, तस्य कालविधिमाह—

▼ हरदत्तः

व्याख्यातः श्राद्धविधिः । अथाष्टका नाम पाकयज्ञः पित्र्यः संवत्सरे संवत्सरे कर्तव्यः स उपदिश्यते । तस्य कालविधिरयं या माघी तस्या उपरिषाद्ध्याष्टका कृष्णपक्षः । तस्यां या अष्टमी तामेकाष्टका इत्याचक्षते सा यदि ज्येष्ठ्या सम्पद्यते सङ्गच्छते तामष्टेकाष्टकेत्याचक्षते इति द्वाविमौ योगौ । अन्यथा पौर्णमास्या उपरिषादष्टमी ज्येष्ठ्या सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते इत्येतावता सिद्धम् । किं व्यष्टका तस्यामिति । तस्मादसत्यपि ज्येष्ठासंयोगे भवत्यष्टम्या एकाष्टकत्वम् । **द्व्यष्टका** ग्रहणस्य प्रयोजनं मृग्यम् । किमर्थं ज्येष्ठ्या सम्पद्यत इति? यदा द्व्योरहोरण्मी तदा ज्येष्ठासंयुक्तायां क्रिया यथा स्यादिदि ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

माध्या: माघमासस्य सम्बन्धिन्याः पौर्णमास्याः उपरिषदाद्वूर्ध्वं या व्यष्टका कृष्णपक्ष इत्यर्थः । तस्यां व्यष्टकायां या अष्टमी तिथिः ज्येष्ठया ज्येष्ठानक्षत्रेण सम्पद्यते सङ्गच्छते ताम् अष्टमीम् एकाष्टकेत्याचक्षते कथयन्ति ब्रह्मवादिनः । तस्यामष्टका कर्तव्येति शेषः । एकाष्टकायां वपाहोमादि प्रधानं कर्तव्यमित्यर्थः । तामेकाष्टकेत्याचक्षते इति वचनं यान्यन्यान्यप्येकाष्टकायां विहितानि, यथा गवामयनदीक्षा यथा च दीर्घसत्रेषु विज्ञानार्थमपूर्पेन कक्षस्योपोषणं, यथैव चोखासम्भरणं, तानि च सर्वाणि यथोक्तलक्षणायामेवाष्टम्यां कार्याणीत्येवमर्थम् ।

अत्रायमभिप्रायः- यद्यपि माघमासस्य सर्वा कृष्णपक्षाष्टमी ज्येष्ठया न सम्पद्यते; तथापि तस्यामेकाष्टका कर्तव्येव; पाकयज्ञत्वेन नित्यत्वात्, "व्यष्टका तस्यां" इत्यधिकग्रहणाच्यैति । ज्येष्ठया सम्पद्यते इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । तेनायुक्तायामपि गवामयनदीक्षादीनि लभ्यन्ते ॥ केचित्—यदा द्वयोरह्नोरष्टमी, यस्मिन्वा संवत्सरे द्वौ माघमासौ, तत्र या अष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तस्यामेव नासम्पन्नायामित्येवमभिप्राय इति ॥१०॥

⑤

>

या माध्या: पौर्णमास्या उपरिषदाद्वयष्टका तस्यामष्टमी ज्येष्ठया सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते ।

२१ ११ तस्यास्सायमौपकार्यम्②

तस्यास्सायमौपकार्यम् ११

⑤

>

▼ Oldenberg

11. In the evening before that day (he performs) the preparatory ceremony.

▼ हरदत्तः

(सम्पादकटिप्पनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

▼ सुदर्शनः

(सम्पादकटिष्ठनी - इदं सूत्रम् अग्रिमे व्याख्यातम् ।)

⑤

>

तस्यास्सायमौपकार्यम्।

२१ १२ अपूपञ्च चतुश्शरावम्②

अपूपं चतुश्शरावं श्रपयति १२

⑤

>

▼ Oldenberg

12. १ He bakes a cake of four cups (of rice).

▼ हरदत्तः

उप समीपे क्रियत इत्युपकारः । तत्र भवम् औपकार्यम् । तस्या औपकार्यमित्यन्वयः । तस्या एकाष्टकाया: समीपे यत्कर्म क्रियते पूर्वेद्युस्सप्तम्याम्, तत्र चतुश्शरावमपूपं श्रपयति । सायं सप्तम्यामस्तमिते आदित्ये अपूपहविष्कं कर्म कर्तव्यमित्यर्थः । तदेवमौपकार्यशब्दः कालविधानार्थः । तस्यास्सायमित्यन्वये अष्टम्यामस्तमितेऽपूपं प्राप्नोति, नवम्यां पशुः, "दशम्यामन्वष्टका", तच्छास्त्रेष्वप्रसिद्धम् । औपकार्यशब्दश्चानर्थकः ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

त्रिपदमिदं सूत्रम् । तस्या अष्टकाया औपकार्यम् उपकारकम् । उपकारं करोतीति कर्तरि यत्प्रत्ययः छान्दसः । अष्टकाया अङ्गभूतं कर्मत्यर्थः । सायं पूर्वेद्युस्सप्तम्याः । सोमयागस्यान्नीषोमीयपशुयागवत्तस्या अष्टकाया अङ्गभूतं कर्म पूर्वेद्युस्सप्तम्यास्सायडकाले

कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । न त्विह तस्या अष्टकाया इति सम्बन्धः ; नवम्यां वपाहोमादिप्रधानप्रसङ्गात् । न चैतद्युक्तम् ; या मात्र्या इति कालविधानस्यौपकार्यार्थत्वोपपत्तौ "प्रकरणात्प्रधानस्य" इति न्यायविरोधात् शास्त्रान्तरेष्वप्रसिद्धत्वाच्च ॥११॥

अथास्यौपकार्यस्य विधिमाह— व्रीहीणां चतुश्शरावं तृष्णीं निरूप्य पार्वणावत्
पत्न्यवहन्तीत्यादिविधिनाऽपूपं श्रपयति । अपूपः प्रथितावयवः प्रसिद्धः । प्रतिष्ठिताभिघारणान्तं
च करोति ॥१२॥

⑤

>

अपूपं चतुश्शरावं श्रपयति ।

२२ २३ अष्टाकपाल इत्येके②

अष्टाकपाल इत्येके १३

⑤

>

▼ Oldenberg

13. (The cake is prepared) in eight dishes (like a Puroḍāśa),
according to some (teachers).

▼ हरदत्तः

सायम अपूपाष्टाकपालो हविः इत्येके मन्यन्ते । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः ।
अस्मिन् पक्षे पुरोडाशस्यावृता श्रपणम् । पूर्वस्य तु लौकिक्यापूपस्यावृता । द्वयोरपि पक्षयोः
औपासने श्रपणम् । एतच्च पित्र्यस्याङ्गमपि कर्म स्वयं पित्र्यं न भवति, "तेन" प्राचीनावीतादि न
भवति ॥१२॥ इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यसूत्रवृत्तावनाकुलायामेकविंशःखण्डः ॥

▼ सुदर्शनः

अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशोऽष्टकपालः । सः श्रपयितव्य इत्य् एके । पुरोडाश इति च
प्रसिद्ध आकृतिविशेषः तेन लौकिकेन प्रकारेण पाक औपासने एव ॥१३॥

इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने एकविंशः खण्डः ॥

⑤

>

अष्टाकपाल इत्येके ॥

२२ ०१

पार्वणवदाज्यभागान्ते ऽज्जलिनोत्तरयाऽपूपाज्जुहोति
②

पार्वणवदाज्यभागान्ते ऽज्जलिनोत्तरया ऽपूपाज्जुहोति १

यां जनाः प्रति-नन्दन्ति
रात्रिं धेनुम् इवायुतीम् ।
सुंवुत्सुरस्यु या पल्नी (एकाष्टका)
सा नौं अस्तु सुमङ्गली
स्वाहा ।

⑤

>

▼ Oldenberg

1. 2 After the ceremonies down to the Ājyabhāga oblations have been performed in the same way as at the fortnightly

sacrifices, he makes with his joined hands oblations of the cake with the next (verse, II, 20, 27).

▼ हरदत्तः

प्रतिष्ठिताभिधारणान्ते कृते अग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्तं कृत्वा
पार्वणवदवदानकल्पेनापूपादुत्तरयर्चा अज्जलिना जुहोति "यां जनाः प्रतिनन्दन्ती"त्येतया ।
सामर्थ्यादुपस्तरणाभिधारणयोरवदानस्य चान्यः कर्ता । आज्यभागान्तवचनं तन्त्रविधानार्थम् ।
एतदेव ज्ञापकं न पित्र्यमेतत्कर्मेति । अन्यथा यथा मासिश्राद्वैष्टकायां च यत्नाभावेऽपि तन्त्रं
प्रवर्तते, पित्र्येषु यत्नाभावेऽपि तन्त्रं प्रवर्तते इत्युक्तत्वात्, तथात्रापि सिद्धं स्यात् । पार्वणवद्वचनं
अज्जलिहोमानामधर्मग्राहकत्वात् अवदानकल्पप्राप्त्यर्थं अज्जलिनापि जुह्वत्
पार्वणवदवदानकल्पेन जुहोतीति । सादनप्रोक्षणसंमार्जनान्यज्जलेर्भवन्ति ॥१॥

▼ सुदर्शनः

ततः पार्वणवदग्नेर् उपसमाधानाद्यग्निमुखान्ते, स्वकीयेनावदानधर्मेणापूपात्पुरोडाशाद्वावदाय
उत्तरयर्चा "यां जनाः प्रतिनन्दन्ति" इत्येतया अज्जलिना जुहोति । अज्जलेस्तु "येन जुहोति"
इत्यादिसंस्कारलेपाज्जनमुपस्तरणाभिगारणहविरवदानानि च विप्रतिषेधादन्यः कुर्यात् ।
स्विष्टकृतं तु दर्व्येव जुहोति, नाज्जलिना ; विकृतौ चोद्यमानो धर्मः प्रधानार्थो भवतीति न्यायात् ।
न च वाच्यमौपकार्यस्याङ्गत्वात् प्राधान्यमेव नास्तीति ; यतोऽस्यापि स्वाङ्गापेक्षया प्राधान्यमस्येव
। अत एव "मन्दं दीक्षणीयायामनुब्रूयात्" (आप.श्रौ. १०-४-११.) इति
वाङ्नियमस्सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रधानमात्रार्थः न तदङ्गप्रयाजाद्यर्थोऽपि । तथा
"ततस्तूष्णीमाग्निहोत्रं जुहोति" (आप.श्रौ. ५-१७-६.) इति तूष्णीकत्वमाधानाङ्गभूतस्य
नैयमिकाग्निहोत्रविकृतेः प्रधानस्यैव धर्मः न तदङ्गानामपीति । औपकार्यस्य चौषधिविष्कत्वादेव
सिद्धस्य तन्त्रस्य पुनर्वचनं एतत्थानापन्नदधिहोमेऽपि प्राप्त्यर्थमित्युक्तमेव ॥१॥

▼

⑤

>

पार्वणवदाज्यभागान्तेऽज्जलिनोत्तरयाऽपूपाज्जुहोति ।

२२ ०२ सिद्धशेषस्तमष्टधा कृत्वा ②

सिद्धशेषस्तमष्टधा कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरति २

▼

>

▼ Oldenberg

2. ३ The rest (of the cake) he makes ready, divides (it) into eight parts and offers it to the Brāhmaṇas.

▼ हरदत्तः

तन्त्रस्य शेषस्सिद्धो भवति अविकृत इत्यर्थः । अज्जलिना जुहोतीत्युभयं विशेषः स्विष्टकृति न भवतीतियर्थः । तेन स्विष्टकृतमवदानकल्पेन दर्वा हुत्वा समिधमेकविंशतिमाधाय जयादि प्रतिपद्यते ॥२॥ "तेन सर्पिष्मता ब्राह्मणम्" इत्येकस्य भक्षणे प्राप्तेऽष्टाभ्य उपहारे विधायते । तत्र ये ब्राह्मणाः श्वोभूते भोक्तारः तेभ्यो निवेद्योपवसति ॥३॥

▼ सुदर्शनः

अपूपस्य शेषस्सिद्धः उपहरति प्राशनार्थमिति चानुवादः; तं शेषं सर्पिष्मन्तमष्टधा कृत्वा अष्टभ्यो ब्राह्मणेभ्य इति विधातुम् । तेनेह ब्राह्मणैकत्वबाधः । केचित्—सिद्धः शेषः इति सूत्रच्छेदः । सिद्धोऽविकृतस्तन्त्रस्य शेषः । तेन दर्वा होमस्स्विष्टकृतः; जयादि प्रतिपद्यत इति च सिद्धमिति-तेषां तमष्ठेत्यत्र तमपूपमिति व्यवहितस्य परामर्शो भवेत् । एवमौपकार्यं कृत्वा मासिश्राद्ववद्भोक्तृभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । श्वोऽष्टकाश्राद्वं भविष्यतीति भेदः ॥२॥

▼

>

सिद्धशेषस्तमष्टधा कृत्वा ब्राह्मणेभ्य उपहरति ।

२२ ०३ श्वोभूते दर्भण②

श्वोभूते दर्भण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुषामुपाकरोमीति ३

▼

>

▼ Oldenberg

3. On the following day he touches a cow with a Darbha blade,
with the words, 'I touch thee agreeable to the Fathers.'

▼ हरदत्तः

दर्भेणत्येकत्वमविवक्षितम् । गां स्त्रियं, जुष्टाम् इतिलिङ्गात् । पुरस्तात्रतीर्चीं तिष्ठन्तीं, श्रौते तथा
दर्शनात् । पित्रं चाष्टकाकर्म, पितृभ्यस्त्वा जुष्टाम् इतिदर्शनात् । पित्रेषु यत्नमन्तरेणापि तन्त्रं
प्रवर्तते इति पुरस्तादुक्तम् । तत आज्यभागान्ते तन्त्रे कृते उपाकरणादेः प्रवृत्तिः । अत्र प्रमाणं
वक्ष्यामः । "अपरपक्षस्यापराह्नः श्रेयानि"त्येष च कालः । सर्वत्र प्राचीनावीतम् ॥३॥

▼ सुदर्शनः

अथ श्वोभूते अष्टम्याम् । ब्राह्मणान् गृहमानीयेत्याद्यग्निमुखान्तं सर्व मासिश्राद्धवत् कृत्वा, अथ
दर्भेणैकेन गां स्त्रियं "पितृभ्यस्त्वा जुष्टाम्" उपाकरोमि, इत्यनेन मन्त्रेणोपाकरोति ॥३॥

▼

>

श्वोभूते दर्भेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरोमीति ।

२२ ०४ तूष्णीम् पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा②

तूष्णीं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा

श्वोभूते वपाहोममन्त्रः⑥

तस्यै वपां श्रपयित्वोपस्तीर्णाभिघारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति ४

वहं वृपां जांतवेदः पितृभ्यो
 यत्रैनान् वेत्थु निहितान् पराके (=दूरे) ।
 मेदंसः कूल्या (=नद्या) उपु तान् क्षरन्तु
 सुत्या एषाम् आशिर्षस् सन्तु कामैस्
 स्वाहा ।

⑤

>

▼ Oldenberg

4. ५ Having silently offered five Ājya oblations, and having cooked, the omentum of the (cow), and performed the 'spreading under' and the sprinkling over (of Ājya), he sacrifices (the omentum) with the next (verse, II, 20, 28) with a Palāśa leaf from the middle or the end (of the stalk).

▼ हरदत्तः

तृष्णीमित्यनुच्यमाने सम्प्रदानाभावे होमानिवृत्तेः देवताकल्पनायां प्राप्तायां या एताः
 पाशुबन्धिक्यः पश्चाहयः "उपाकृत्य पञ्च जुहोती" ति विहिताः ता एता इति विज्ञायेत । ततश्च
 मन्त्रेष्वपि प्रादेषु तृष्णीं इत्युक्तम् । एवं ब्रूवन् एतद्वर्षयति श्रौतस्य पशोरावृताऽस्यापि
 पशोस्संस्कार इति । तेन "पुरस्तात् प्रत्यज्यं तिष्ठन्तम्" इत्येवमादयो विशेषा इहापि भवन्ति ।
तस्या इति वचनं तस्या वपाया एवात्र चोदितो विशेषो यथा स्यात् श्रपणादि,
 नावदानमित्येवमर्थम्, तेन मांसौदनादेमासिशाद्घवदन्यस्मिन्नानौ संस्कारः । आज्यग्रहणमनर्थकम्
 । अपिवोत्तरया जुहोतीतिवत् सिद्धम्, तत् क्रियते ज्ञापकार्थम्, एतत् ज्ञापयति- आज्यभागान्ते
 तन्त्रे कृते पशोरुपाकरणादीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम्? सर्वत्र प्रधानाहुतिषु तान्त्रिकस्य
 हविषस्सधर्मकस्यानेकत्वे सति विशेषाणं दृश्यते—स्थालीपाकादन्नादाज्याहुतिरिति, तदिहापि
 दृष्टम् । तत् ज्ञापयति— तान्त्रिकेणैवाज्येनाहुतयो हूयन्त इति । उपाकरणस्य चैतासां चानन्तर्य
 दृश्यते "उपाकृत्य पञ्च जुहोती" (तै.सं.३-१-५.)ति । तस्मादाज्यभागान्ते पशोरुपाकरणमिति
 सिद्धं भवति । एवं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा तृष्णीं संजप्य वपाज्च वपाश्रपणीभ्यां तृष्णीमुद्भृत्य
 औपासने श्रापित्वाभिघार्य बर्हिषि प्रतिष्ठाप्य पुनरभिघार्य ततस्तामुपस्तीणाभिघारितां
 मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेन जुहोति **उत्तरयच्चा** "वह वपाम्" इत्येतया । पर्णस्य
 वपाश्रपण्योश्च पात्रैस्सह सादनादि भवति ॥४॥

▼ सुदर्शनः

तूष्णीं स्वाहाकारेणापि विना पञ्चाज्याहुतीर्जुहोति, मन्त्रप्राप्त्यभावात् । देवता चासां प्रजापतिरेव । तस्यै वपामित्यादि व्याख्यातम् । उत्तरया "वह वपाम्" इत्येतया ॥४॥

▼

⑤

>

तूष्णीं पञ्चाज्याहुतीर्हुत्वा तस्यै वपां श्रपयित्वोपस्तीर्णभिधारितां मध्यमेनान्तमेन वा पलाशपर्णेनोत्तरया जुहोति ।

२२ ०५ माँसौदनमुत्तराभिः:②

माँसौदनमुत्तराभिः ५

यां जनाः प्रति-नन्दन्ति
रात्रिं धेनुम् इवायुतीम् ।
सुंवुत्सुरस्यु या पल्नी (एकाष्टका)
सा नौं अस्तु सुमङ्गली॥

इयम् (उषाः) एव सा या प्रथमा व्यौच्छंद् (← उच्छीं विवासे)
अन्तर् अस्याज् (पृथिव्यां) चंरति (आदित्यम्) प्रविष्टा ।
वृधूर् जंजान नवु-गज् (ग) जनित्री
त्रयं (← अन्तर् एकः अश्विनौ द्वौ वपादेवाः) एनाम् महिमानंस् सचन्ते (= भजन्ते) ॥

(मध्यमस्थाना द्व्युस्थाना चेति द्वे उषसौ)

छन्दस्वती उषसा (सौ) पेपिशाने (= दीप्यमाने)
समानय॑ योनिम् (आदित्यं) अनुं सुज्वरन्ती ।
सूर्यपत्नी वि चंरत् ग्र-जानुती
केतुड् कृण्वाने अुजरे भूरिरेतसा (सौ) ॥

ऋतस्य पन्थाम् अनुं (कार्यभेदात्) तिस आगुस्
त्रयों घुर्मास्तो अनुं ज्योतिषा इगुः ।

पृजाम् एका रक्षत्य् ऊर्जम् एका
वृतम् एका रक्षति देवयू(=यजका)नाम् ॥

एकाष्टुकां पंश्यतु दोहमानाम्
अन्नं माँसवंद धृतवंत् स्वधावंत् ।
तद् ब्राह्मणैर् अतिपूतम् अनुन्तम् अंक्षय्यम्
अमुष्मिलैँ लोके स्फीतिं गच्छतु मे पितृभ्यः
स्वाहा ।

औलूखुला (=उत्तुखला:) ग्रावाण्णो घोषम् अक्रत
हृविः कृणवन्तः परिवत्सुरीणम् ।
एकाष्टुके सुप्रजा वीरवन्तो
वृयं स्यांम् परंयो रथीणाम् ॥

एकाष्टुका तपसा तप्यमाना
संवत्सुरस्यु पल्नी दुदुहे प्रपीना । (४)
तं दोहम् उपंजीवाथ (=उपंजीवत) पितरंस्
सुहसं-धारम् अमुष्मिलैँ लोके
स्वाहा ॥ (20)

⑤

>

▼ Oldenberg

5. (He sacrifices) boiled rice together with the meat (of the cow) with the next (verses, II, 20, 29-35),

▼ हरदत्तः:

(हुतायां वपायां पशोर्विशसनं कारयित्वा अन्वष्टकार्थ.....गृहेषु श्रपयित्वा अन्यानि च हविष्योदानादीनि तान्यभिघार्य बहिषि प्रतिष्ठाप्य पुनरभिघार्य दर्व्या जुहोत्यवदानकल्पेन । नात्र सकृदुपघातकल्पः । स्विष्टकृति विप्रतिषेधात् । आज्येऽभावात् मांसपिष्ठौदनयोश्च भावात् । तत्र मांसौदनम् उत्तराभिः यां जनाः प्रतिनन्दन्ति" इत्येताभिः सप्तभिः । मांसमिश्र ओदनो मांसौदनः । होमकाले च मिश्रणम् । न श्रपणकाले । पवित्रिवैषम्यात् । अस्मिन् कर्मणि अष्टादशहोममन्त्राः

समाम्नाताः । ऋचो दश यजूंष्यष्टै । तत्राद्या ऋगपूपार्था । वपार्थोत्तरा । उत्तरादिभिरिति
स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । पिष्टान्नमुत्तरयेति वक्ष्यति । तेन सप्तभिर्द्विभिर्मासौदनस्य होमः ॥५॥

▼ सुदर्शनः

मांसमिश्र ओदनो मांसौदनः । तं उत्तराभिः "यां जनाः प्रतिनन्दन्ति" इत्यादिभिस्सप्तभिर्जुहोति । इदं चेह वक्तव्यम्- वपाहोमान्ते गोविंशसनं कारयित्वाऽन्वष्टकाब्राह्मणभोजनव्यज्जनार्थं मांसमवशिष्य, इतरत् कृत्स्नं लौकिकप्रकारेण श्रापयित्वा, तदेकदेशं मासिश्राद्धवत् ब्राह्मणभोजनार्थादनाद्वोमार्थमुद्धृतेऽन्ने संसृज्य, तेनैव मांसमिश्रेणौदनेन जुहोतीति । न च मांसौदनयोस्सहपाकशङ्कनीयः, गोरालम्भात् प्रागेव होमार्थन्नस्योद्धृतत्वात्, मांसौदनयोः पक्तिवैषम्याच्च ॥५॥

⑤

>

माँसौदनमुत्तराभिः ।

२२ ०६ पिष्टान्नमुत्तरया पिष्टेन②

पिष्टान्नमुत्तरया ६

(एकाष्टके!) उकथ्यंश् चास्य् अतिरात्रश् च
साद्यस्त्रीश् (=सद्यस्क-क्रतुः) छन्दसा सुह ।
अुपूप-घृताद्वृते नमस् ते
अस्तु माँस-पिष्टले (=फले)
(तयोरन्यः पिष्टलं स्वाद्वत्ति इति दर्शनात्)
स्वाहा ।

⑤

>

▼ Oldenberg

6. Food prepared of meal with the next (verse, II, 21, 1),

▼ हरदत्तः

पिष्टेन कृतमन्नं तस्य पयसि श्रपणम् उत्तरयर्चा "उकथ्यश्वे"त्येतया जुहोति ॥६॥

▼ सुदर्शनः

पिष्टेन कृतमन्नं पिष्टान्नं पयसि शृतं प्रसिद्धम् । तद् उत्तरया "उकथ्यश्वे" इत्यनया जुहोति । इह च ब्राह्मणभोजनाद्यर्थमवश्यं पिष्टान्नं श्रपयितव्यम् । शृताच्च होमार्थं भेदेन पूर्वमेवोद्धरणम् । मांसौदनस्य पिष्टान्नस्य च पार्वणवत्स्वकीयोऽवदानधर्मः । पलाशार्पणं चेह वपाहोममात्रे । अन्यद्व्येवं ॥६॥

▼

⑤

>

पिष्टान्नमुत्तरया ।

२२ ०७ आज्याहुतीरुत्तराः②

आज्याहुतीरुत्तराः ७

भूः- पृथिव्य्(व्या) अंगिनां+ऋचा ऽमुं मयि कामुं नियुनज्मि स्वाहां ।

भुवों- वायुना ऽन्तरिक्षेण साम्ना ऽमुं मयि कामुं नियुनज्मि स्वाहां ।

स्वर्- दिवां ॐदित्येन यजुषा ऽमुं मयि कामुं नियुनज्मि स्वाहां । (५)

जुनद् (=व्याहृतिविशेषो यस् सामस्वपि श्रूयते । नारायणानुवाके तु जनः इति विसर्जनीयान्तं पठ्यते ॥) अुद्धिर् अथर्वाङ्गिरोभिर् अमुं मयि कामुं नियुनज्मि स्वाहां ।

रोचुनार्य +अुजिराय (←अज गतिक्षेपणयोः) +अुग्नयै देव-जातवे (=ज्ञात्रे) स्वाहां ।

कृतवे (=ज्ञात्रे) मनवे ब्रह्मणे देव-जातवे (=ज्ञात्रे) स्वाहां ।

स्वृधा स्वाहां ।

अुग्नयै कव्यवाहनाय स्वृधा स्वाहां ।

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

7. Then the Ājya oblations (indicated by the) next (Mantras, II, 21, 2-9).

▼ हरदत्तः:

उत्तरैर्मन्त्रैः "भूः पृथिव्यग्निर्चे"त्यादिभिः अष्टाभिराज्यस्य जुहोतीत्यर्थः ॥७॥

▼ सुदर्शनः:

उत्तरमन्त्रकरणिका **आज्याहुतीर्** अष्टौ जुहोतीत्यर्थः । ते च "भूः पृथिव्यग्निना" इत्यादयः यजूरूपाः ॥७॥

▼

⑤

>

आज्याहुतीरुत्तराः ।

२२ ०८ स्विष्टकृत्प्रभृति②

स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधानात् ८

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

8. (The rites) from the Sviṣṭakṛt down to the offering of the Piṇḍas are the same (as at the Śrāddha).

▼ हरदत्तः

स्विष्टकृत्प्रभृति पिण्डनिधानान्तं कर्म कृत्स्नं मासिश्राद्धविद्हापि कर्तव्यमित्यर्थः । अत्र मांसौदनात् पिष्टाच्च स्विष्टकृत्, ततो जयादि । अथ ब्राह्मणानामुपवेशनं हस्तेषूदपात्रानयनमलङ्कारः । ततस् "सर्वमुत्तरैरभिमृशेद्" इत्यादि "ग्रासवरार्थं प्राशीयात्" इत्येवमन्तम् । एतदेवास्मिन्नहनि भोजनं, नान्यत् । आरब्धे चाभोजनमासमापनादिति । पञ्चयज्ञाश्च लुप्यन्ते ॥८॥

▼ सुदर्शनः

स्विष्टकृदादि तन्त्रशेषं सर्वाभिमर्शनादि च प्रदक्षिणीकृत्येत्येवमन्तं ब्राह्मणभोजनं, पिण्डनिधानं, ग्रासवरार्थं प्राशीयादित्येवमन्तं, सर्वं पदार्थजातं मासिश्राद्धविद्हापि कर्तव्यमेवेत्यर्थः । तत्र च मांसौदनात् पिष्टान्नाच्च स्विष्टकृते सहावदानमिति भेदः ॥८॥

▼

⑤

>

स्विष्टकृत्प्रभृति समानमापिण्डनिधानात् ।

२२ ०९ अन्वष्टकायामेवैके②

अन्वष्टकायामेवैके पिण्डनिधानमुपदिशन्ति ९

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

9. Some (teachers) prescribe the Piṇḍa offering for the day after the Aṣṭakā.

▼ हरदत्तः

न पिण्डनिधानमित्युच्यमानेऽन्वष्टकायामपि पिण्डनिधानं न स्यात् । अष्टका प्रकृता । तत्र कः प्रसङ्गो यदन्वष्टकायां न स्यात् । एवं तर्हि एतत् ज्ञापयति—विकल्पोऽत्र विधिरयम् । अतः कृत्स्नस्य कर्मणो विषयो भवति सापूपस्य सान्वष्टकस्येति । तेन दध्यज्जलिः कृत्स्नैकाष्टकाकरणात् विकल्प्यते सापूपेन सान्वष्टकेनेति केचित् । वयं तु ब्रूमः— अष्टकायामकृतायां भोजनमस्य न भवतीत्येतदर्थमेव वचनमन्वष्टकायां यत् पिण्डदानं तदिह.....नास्मिन् कर्मणि पृथक्कर्तव्यमिति ॥९॥

▼ सुदर्शनः

या श्वोभूतोऽन्वष्टकेति विधास्यते तस्याम् अन्वष्टकायामेव पिण्डनिधानं पिण्डप्रदानं नाष्टकायाम् इत्येके आचार्या उपदिशन्ति । केचित्—न पिण्डनिधानमेके इति वक्तव्ये अन्वष्टकायामेवैक इत्येवं वचनमेतज्जापयति—विकल्पोऽत्र विधीयमानः कृत्स्नस्य कर्मणः सापूपहोमस्य सान्वष्टकस्य विषये भवतीति । तेन दधिहोमः कृत्स्नेनान्वष्टकान्तेनाष्टकाकर्मणा विकल्प्यत इति । केचिच्चु— अन्वष्टकायां यत्पिण्डनिधानं, तदेवास्य, न पुनस्तदस्मिन् प्रदेशे पृथक्कर्तव्यमिति वचनव्यक्त्या कर्मणोऽसमाप्तत्वसूचनम् । तेनान्वष्टकायामकृतायां न कर्तुर्भोजिनं, नापि पञ्चमहायज्ञा इति । वस्तुतस्तु भाष्यकारेणात्रार्थविशेषस्यानुकृतत्वात्, "अन्वष्टकोभयोरपि पक्षयोर्" इति वक्ष्यमाणत्वात्, अवान्तरप्रयोगस्य समाप्तेस्स्पष्टत्वाच्च, "अन्वष्टकायामेवैक" इत्येषोऽन्वष्टकायामेव पिण्डनिधानं नाष्टकायामिति फलाभिप्रायो व्यपदेश इति मन्तव्यम् ॥ अथ यज्ञोपवीतप्राचीनावीतयोर्विवेकः— औपकार्ये च मांसौदनहोमेषु चादितश्चतुर्षु, षष्ठे च पिष्टान्नहोमे च, आज्यहोमेषु चादितष्टट्सु, दधिहोमं चाघारादिषु च यज्ञोपवीतं, मन्त्राणां देवलिङ्गत्वात् । अन्यत्र प्रकृतिवत् प्राचीनावीतमेव । ननु चात्र कलियुगे धर्मज्ञसमयाद्वौरालम्भो निषिद्धुः । तेन यद्यपि "मांसौदनमुत्तराभिः" इत्यत्र हविरुपसर्जनीभूतमांसाभावेऽपि केवलौदनहविष्कहोमैः प्रधानान्तरसहितैः अष्टकाधिकारसिद्धेष्वरूपपत्तिः ; तथापि वपाहोमे स्वरूपस्यैवाभावात् युज्यते । मैवम्, प्रमाणबलेन कस्मिंश्चित् प्रधाने निषिद्धेऽपि प्रधानान्तरैरेव विषयप्रत्यभिज्ञानादधिकारसिद्धेष्वरूपपत्तिवात् । अत एव दर्शपूर्णमासयोः "नासोमयाजी सन्नयेत्" (तै.सं. २-५-५.), "नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीयः पुरोडाशो विद्यते" (आप.श्री.) इति निषिद्धपोरपि सान्नायाग्नीषोमयोस्तद्व्यतिरिक्तैरेव प्रधानैरधिकारसिद्धुः । इयांस्तु भेदः— क्वचिच्छुतिर्निषेधिका, क्वचिद्भूर्मज्ञसमय इति । धर्मज्ञसमयोऽपि वेदवत् प्रमाणम् । अथवा— आज्यमेव वपामांसयोस्थाने प्रयोक्तव्यम् । "आज्येन शेषं संस्थापयेत्" इति पालीवते दर्शनात्, "आज्यस्य प्रत्याख्यायमवद्येत्" (तै.सं.३-१-३.) इति दर्शनाच्च । प्राप्तिस्तु नित्यतादेवाष्टकायाः कृत्स्नायाः । यद्वा—गोस्थाने छाग एवालब्ध्यः, प्रस्तुतसमानयोगक्षेमे "ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमालभेत" (तै.सं.२-१-१०.) इत्यत्र गोः पुनरुत्सृष्टस्य स्थाने "पुनरुत्सृष्टश्छागः" इति भरद्वाजसूत्रदर्शनात् । अपि वात्यन्तलघुरपि दधिहोमपक्षः कलियुगे व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । प्रमाणं तु त्रैविद्यवद्वाशिष्टा एव ॥९॥

⑤

>

अन्वष्टकायामैवैके पिण्डनिधानमुपदिशन्ति ।

२२ १० अथैतदपरन् दध्न②

अथैतदपरं दध्न एवाज्जलिना जुहोति यया (ऋचा) ५पूपम् १०

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

10. Here (follows) another (way for celebrating the Aṣṭakā sacrifice). He sacrifices curds with his joined hands in the same way as the cake.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

एवं मुख्यकल्पमुपदिश्य, अथानुकल्पमुपदिशन्ति—

▼ हरदत्तः

एवमष्टकायां मुख्यः कल्पो दर्शितः । अथानुकल्पः यया ऋचा जुहोति "यां जना" इत्येतया तया दध्नः पूर्णोन्नज्जलिना जुहोति । तन्त्रस्य विधानात् अज्जलिना होमत्वाच्चापूर्वो दध्यज्जलिः । अज्जलिनेति वचनात् दर्वा निवृत्तिः । तन्त्रद्वयज्च न भवति । कः पुनरस्य कालः ? अष्टमी । पूर्वाङ्गे च क्रिया, दैवत्वात् । प्रातहोमानन्तरं औपासनमुपसमाधाय सम्परिस्तीर्थं तूष्णीं समन्तं परिषिद्धं दध्नाज्जलिं पूरयित्वा "यां जना" इति जुहोति । न स्विष्टकृत् । पुनरपि तूष्णीं परिषेचनम् । अन्ये तु पुरस्तात्तन्त्रं स्विष्टकृत् चेच्छन्ति, न जयादीन् । अत्र मूलं मृयम् । एष कालः, आचार्यप्रवृत्तित्वात् । एषा ह्येवानुकल्पेष्वाचार्यस्य प्रवृत्तिः । तद्यथा- समावर्तन्ते तूष्णीमेव तीर्थं स्नात्वेति । दध्यज्जलिश्वायमष्टकायां ये होमास्तेषां निवर्तकः, तदनन्तरमभिधानात्, नापुपहोमस्य । नान्वष्टकायाः । ब्राह्मणभोजनपिण्डनिर्वापणे च भवतः । होममात्रस्यैवाय दध्यज्जलिर्निवर्तकः । एवं तर्ह्यत्र वचनं व्यज्यते यज्जुहोति तद्धनं एवाज्जलिनेति । (अपर आह)

—अपूपाष्टकयोर्द्वयोरपि निवर्तकम् । नान्वष्टकायाः । यदि तस्या अपि प्रत्याम्नायः स्यात्
तामाभिधायायमनुकल्पो वक्तव्यस्यादिति ।) अन्ये तु सापूपस्य सान्वष्टकस्य
कृत्स्नस्याष्टकाकर्मणो निवर्तको दध्यज्जलिरिति ॥१०॥

▼ सुदर्शनः

यथा "यां जनाः" इत्येतया अपूपं जुहोति, तया ऋचा

* * दधनस् * स्वावदानधर्मेणावदायाऽज्जलिना जुहोति । पार्वणवच्चाग्निमुखान्ते दधिहोमः,
अपूपहोमवच्चावदानम् । "येन जुहोति तदग्नौ प्रतितप्य" इत्यादिकं लेपाज्जनं चाच्येन
कारयितव्यम् । अयं च दधिहोमोऽष्टम्यां पूर्वाल्लिं । केचित्—अज्जलिहोमास्सर्वे अपूर्वाः, नैव तत्र
पुरस्तादुपरिष्टत्तन्त्रमिति । अयं चानुकल्पोऽपूपहोमाद्याज्याहुतीरुत्तरा इत्येवमन्तानामेव स्थाने
वेदितव्यः, नान्वष्टकाया अपि; आज्याहुत्यन्तं कर्म विधायान्वष्टकायाः प्रागेवानुकल्पस्य विधानात्
। तेनोभयोरपि पक्षयोर्नवम्यामन्वष्टका नित्यैव । तेन दधिहोमपक्षेऽन्वष्टका नास्तीति निर्मूलम् ।
अयं च दधिहोमाविधिर्होमानामेव स्थाने; "दध्न एवाज्जलिना जुहोती" ति जुहोतिशब्दस्य
स्वारस्यात् । तेनास्मिन्नपि पक्षे ब्राह्मणभोजनपिण्डप्रदानयोरावृत्तिः । तस्मात् सप्तम्यां रात्रौ
ब्राह्मणान्निमन्त्र्याष्टम्यां होमस्थाने दधिहोमः, ततोऽपराल्ले भोजनादि सर्वमविकृतं,
नवम्यामन्वष्टकापीति सिद्धम् ॥१०॥

⑤

>

अथैतदपरं दध्न एवाज्जलिना जुहोति ययाऽपूपम् ।

२२ ११ अत एव②

अत (=अष्टकागाव) एव यथार्थ मासं शिष्टवा श्वेभूतेऽन्वष्टकाम् ११

⑤

>

▼ Oldenberg

11. Having left over from the meat of the (cow, see above, 3. 4) as much as is required, on the day after (the Aṣṭakā) (he performs) the rite of the Anvaṣṭakā.

▼ हरदत्तः

*अत एवा*स्या एव गोरेकाष्टकायामालब्धायां मांसं यस्य यथार्थं यावत्प्रयोजनं शिष्ट्वा श्वोभूते नवम्यामन्वष्टकानाम कर्म कर्तव्यम् । भूयांसमतो माहिषेणेत्यादीनां निवृत्यर्थं एवकारः ॥ ११ ॥

▼ सुदर्शनः

श्वोभूते नवम्याम् अन्वष्टकाख्यं कर्म कर्तव्यम् । अत एव गोरष्टकायामालब्धायाः मांसं यथार्थं यथाप्रयोजनं शिष्ट्वा इत्येतत्प्रथमपक्षविषयम् ॥ ११ ॥

▼

⑤

>

अत एव यथार्थं माँसं शिष्ट्वा श्वोभूतेऽन्वष्टकाम् ।

२२ १२ तस्या मासिश्राद्धेन ②

तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः १२

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

12. This rite has been explained in the description of the monthly Śrāddha.

▼ हरदत्तः

मासिश्राद्धवदन्वष्टका कर्तव्येत्यर्थः । कल्पातिदेशात् द्रव्यदेवतादि सर्वमिह प्राप्यते ।

"तत्रान्नस्योन्तराभिर्जुहोती" त्यत्र मांससंसृष्टस्यान्नस्य होममिच्छन्ति । अष्टकायां दर्शनात् । इह च यथार्थ मांसमिति वचनात् । अन्ये मासिश्राद्धातिदेशादन्वस्यैव होममिच्छन्ति । यत्रैव तु कार्ये मासि श्राद्धे मांसं इहापि तत्रैवेति । अत्र केचित्— दध्यञ्जलिपक्षेऽप्यन्वष्टकामिच्छन्ति । मध्ये तस्य विधानात् । यदि ह्यसावन्वष्टकाया अपि प्रत्याम्नायः स्यात् तामप्यभिधाय वक्तव्यं स्यादिति । अत एव यथार्थ मांसं शिष्ठा श्वेभूतेऽन्वष्टका तस्या मासि श्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ अथैकोद्दिष्टविधिः शास्त्रान्तरात् । प्रेतमेकमुद्दिश्य यच्छाद्धं क्रियते तदेकोद्दिष्टम् । अयुमा ब्राह्मणाः एकः त्रयः पञ्चेति । वृद्धा फलभूयस्त्वम् । तत्र नाग्नौ करणं, नाभिश्रावणं, न पूर्व निमन्त्रणं, न दैवं, न धूपो, न दीपो, न स्वधा, न नमस्कारः, उद्झुखाः ब्राह्मणाः । सर्वस्मादन्नात्स्कृत्स्कृदवदाय दक्षिणतो भस्ममिश्रानङ्गारान्निरुद्ध्य तेष्वेव जुहुयात् प्रेतायामुष्मै यमाय च स्वाहेति । प्रेतायेति वचनं प्रेतस्य नामनिर्देशार्थम्—यज्ञशर्मणे यमाय च स्वाहेति प्रयोगमिच्छन्ति । यज्ञशर्मणे प्रेताय यमाय चेत्यन्ये । अमुष्मै तृप्तिरस्त्विति अपां प्रतिग्रहणं विसर्जनं च । अस्ति तृप्तिरिति प्रतिवचनम् । अमुष्मा उपतिष्ठत्वित्यनुदेशनं, आशयेषु च पिंडदानं भोजनस्थान इत्यर्थः । तृप्यस्वेति संक्षालनम् । एतदेकोद्दिष्टं सर्ववर्णानां स्वाशौचान्ते प्रसिद्धम् ॥ अथान्यानि नवश्राद्धमासिकानि त्रैपक्षिकं षाण्मासिकं साम्वत्सरिकमिति । यत्प्रथमं क्रियते तत्रवश्राद्धम् । नवं च तच्छाद्धञ्चेति कृत्वा । तस्य वर्णानुपूर्वेण कालः— चतुर्थं पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा । यद्रत्र दीयते जन्तोः तत्रवश्राद्धमुच्यते ॥ इति ॥ सर्वेषामपि वर्णानां चत्वार्यपि नवश्राद्धानीत्यन्ये । तेषां द्वितीयादिषु नवशब्दो घटते । मासिकानि द्वादश प्रतिमासं मृताहे कर्तव्यानि । आद्यं तु स्वाशौचन्ते । अन्त्यं च सपिण्डीकरणेन सह मृताह एव त्रापक्षिकं षाण्मासिकं द्वितीयादिषु सम्वत्सरेषु प्रतिसम्वत्सरं मृताह एव साम्वत्सरिकमिति षोडशैतान्येकोद्दिष्टानि । साम्वत्सरिके च क्षेत्रजजारजयोः एकोद्दिष्टकल्पस्य च विकल्पः । इतरेषामेकोद्दिष्टमेव । ये नवश्राद्धानां समुच्चयमिच्छन्ति तेषां षोडशैकोद्दिष्टानीत्येषापि प्रसिद्धिरुरुपपादा । अत्र पठन्ति— नित्यश्राद्धं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति । द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि वा ॥ अथ सपिण्डीकरणं सम्वत्सर एकादशे चतुर्थं तृतीये वा मासि त्रिपक्षे अर्धमासे द्वादशे वाऽहनि उपनयनाभ्युदयप्राप्तौ वा । तत्र एकोद्दिष्टस्य मासिश्राद्धस्य च समुच्चयः । प्रेतस्यैकोद्दिष्टं तस्य ये पित्रादयः तेभ्यो मासिश्राद्धं मन्त्रेषु च न कश्चिद्विकारः । यन्ये मातेत्यादिषु यथैव ते पित्रा प्रेतेन पूर्वं प्रयुक्तास्तथैव पुत्रेणापि प्रयोक्तव्याः । पुत्रादन्यस्य च सपिण्डीकरणे नाधिकारः, मासिश्राद्धाभावात् । सपिण्डीकरणस्य च मासिश्राद्धप्रयोगविकारत्वात् । तस्मादपुत्रस्य प्रेतस्य भार्या यावज्जीवमेकोद्दिष्टकल्पेनैव पर्ये मासिश्राद्धं ददाति । पुत्रोऽप्यकृतविवाह एवमेव । विवाहाद्बृथ्यं यदा मासिश्राद्धमारभते तदा पितुः सपिण्डीकरणेन सहारभते । अन्ये त्वेतदनुष्ठानं अन्यथापि भवति । तत्र पित्रे प्रेताय पूर्ववद्द्वस्मनि होमः इतरेभ्योऽन्नादाज्याच्च मासिश्राद्धवत् । पिण्डाने—मासिश्राद्धवत्पिण्डान् दत्वा तत्समीपे पृथक् स्तीर्णेषु दर्भेषु प्रेताय पिण्डः । पूर्ववदपो दत्वा तस्यान्ते अर्धार्धं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् "ये समामा" इति द्वाभ्यां पिण्डं पिण्डेषु संसृजेत् । एतत्सपिण्डीकरणम् । एतस्मिन्कृते प्रेतः पितृत्वमापद्यते । चतुर्थश्वानुजापित उत्स्थै भवति । अत्र विप्रतिपत्तिः— केचित् प्रपितामहस्य पात्रं पिण्डं चेतेषु संसृजन्ति । प्रेतशब्देन स एवोच्यते प्रकर्षेण इतः प्रेत इति । स ह्यत्रानुजातो भवति । प्रसिद्धस्त्वाचारः यस्य सपिण्डीकरणं स प्रेतः, तस्यैव च पात्रपिण्डयोरितरेषु संसर्गः । एवमपि प्रपितामहस्यैवानुज्ञेति । मातृसपिण्डीकरणे सा यदि पुत्रिका, आसुरादिविवाहोढा वा ततो

मातामहादीनां पिण्डेषु संसर्गः । तत्पिण्डस्येतरत्र श्व-श्वादि पिण्डेन एकचित्यारूढायास्तु
 भर्तपिण्डेनेति केचिद् व्यवस्थापयन्ति । प्रयोगस्तु प्रसिद्धाचारानुरोधेन कर्तव्यः । अत्र
 केचित्पठन्ति— भ्राता वा भ्रातृपूर्वो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सहपिण्डक्रियाः कृत्वा
 कुर्यादभ्युदयं ततः ॥ इति ॥ तथा— अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात्सपिण्डमिति ॥ अथ
 नान्दीश्वाद्म्— तत्र बोधायनः अथाभ्युदयिकेषु प्रदक्षिणमुपचारो यज्ञोपवीतं प्रगग्रान् दर्भन्,
 युग्मान् ब्राह्मणान् यवैस्तिलार्थः, पृष्ठदाज्यं हविः । सोपयामेन पात्रेण नान्दीमुखाः पितरः
 प्रीयन्तामित्यपां प्रतिग्रहणं, संसर्जनं च । नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्यग्नौकरणमनुदेशनं च ।
 आशयेषु परिसमूढेषु दर्भेषु पृष्ठदाज्येनानुप्रदानं नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वधा नमः इति सर्व
 द्विद्विरिति (बौ.ग.३-१२-२....५) तत्रैव प्रदेशान्तरे "तेषु भुक्तवत्सु स्वधायै स्थाने "मधु मनिष्ये
 मधु जनिष्य इत्येतद्यजुर्जपित्वा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपो निनयति स्वधैवैषोक्ता
 भवति । नैकेनाह्ना दैवं पित्र्यां च कुर्वन्ति यस्यैकाह्ना पित्र्यां दैवं च कुर्वन्ति प्रजा हास्य प्रमायुका
 भवति, तस्मात् पितृभ्यः पूर्वेष्टुः क्रियते, परेष्टुर्देवानामिति । (बौ.ग.प.१-३-१०, ११.) तथा
 पुष्पफलाक्षतमिश्रैवैः तिलार्थं उपलिप्य दध्योदनं समप्रकीर्येति । तत्र मासिश्वाद्वं सर्वेषां
 पित्र्याणां प्रकृतिः । अस्माकं विशेषास्तु शास्त्रान्तरादागमयितव्याः । तेन "पूर्वेष्टुर्निवेदनम्"
 इत्यादि सर्वमिहापि भवति । युग्मा ब्राह्मणाः अष्टौ षोडश वा । यद्युष्टौ द्वौ देवेभ्यः पितृभ्यो द्वौ द्वौ
 । यदि षोडश देवेभ्यश्वत्वारो द्वादश पितृभ्य इत्यादि । यवैस्तिलार्थः मासिश्वाद्वे यत्
 तिलकृत्यमर्घादिषु तदत्र यवैः कर्तव्यः । पुष्पादिभिश्व मिश्रणम्, प्रदेशान्तरे वचनात् । पृष्ठदाज्यं
 हविः । मांसौदनवत्पृष्ठदाज्यमिश्रमित्येके, केवलमेवेत्यन्ये । सोपयामेनेति येनार्थं प्रदीयते
 तत्पात्रमन्येन पात्रेणोपयम्येत्यर्थः । नान्दीमुखाः प्रीयन्तामिति । देवेभ्यस्तु विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति
 । तत्र पितृणामेकपात्रं, न त्रीणि ; पितृपितामहप्रपितामहविशेषस्यानुपदेशात्, सर्वेषु मन्त्रेषु
 नान्दीमुखाः पितर इत्युपदेशात् । तस्मादेकमेव पात्रं पितृणां, देवानां चैकम् । तत्र
 ब्राह्मणानुपवेश्यान्नेः प्रतिष्ठापनं अर्थपात्रोश्च । अनिश्चीपासन एव । विवाहेष्वसंभवात् । अर्थं
 प्रदाय गन्धादिभिश्वालङ्कृत्यानुज्ञातो हविरुद्धृत्यं पृष्ठदाज्येन संसृज्याभिघार्याज्यभागान्ते
 नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेत्येकां प्रधानाहुर्तीं जुहोति केवलेन पृष्ठदाज्येन सौविष्टकृतं द्वितीयं
 जुहुयादिति । तन्त्रशेषं समाप्य क्लृप्तान्वा प्रतिपूरुषमिति न्यायेनानेन नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः
 स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पितृभ्योऽनुदिशति, देवेभ्यस्तु विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति । मासिश्वाद्वे ये
 होममन्त्राः अनुदेशनमन्त्राश्च तेषां निवृत्तिः । उपस्पर्शनं तु भवत्येव प्रत्याम्नायाभावात् । पृथिवी ते
 पात्रमित्याशयेषु च परिसमूढेष्विति आशयेषु भोजनस्थानेषु परिसमूढेषु परिसमूढेनेन शोधितेषु
 पृष्ठदाज्यमिश्रेण हविषा पृष्ठदाज्येनैव तावत्पिण्डस्यानुप्रदानं नान्दीमुखेभ्यः स्वधा नम इत्यनेन ।
 एवं सर्व द्विद्विरिति । आसनप्रदानादिषु द्विद्विः प्रयत्नः कर्तव्य इत्यर्थः । उपलिप्य दध्योदनं
 सम्प्रकीर्य तत् "ये अग्निदग्धा" इत्यस्मिन् स्थाने भवति । अथ दक्षिणां दत्वा विसर्जनं
 नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति । तत उदपात्रसमीपे मधु मनिष्य इति यजुर्जपित्वा
 विसर्जनमन्त्राभ्यां बर्हिषि पात्रे निनीय न्युज्जमिति । एवमेतत्रान्दीश्वाद्वं तत्र कर्तव्यं
 यत्रापरेष्टुर्देवयज्यानुष्ठानम् । केचित्वन्यथा पठन्ति च— मातुश्वाद्वं तु पूर्व स्यात्पितृणां
 तदनन्तरम् । ततो मातामहानां तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं विदुः ॥ इति ॥ अस्मिन् पक्षे मात्रादीनां द्वौ द्वौ ।
 एवं पित्रादीनां, एवं मातामहादीनां, देवार्थद्वावेति विंशतिद्विजाः । तथा च मनुनाष्यपरे वाक्ये
 दर्शितम्— प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च कल्पाणे विंशतिद्विजे इति । (म.स्म.८-३९२.) यात्राभ्युदयश्वाद्वं
 भवति तद्विश्वतिद्विजं कल्पाणं भवति । पुनश्च पठन्ति— पुंसि जातान्नचौलोपस्नानपाणिग्रहेषु च

। अग्न्याधाने तथा सोमे दशस्वभ्युदयस्मृतः ॥ इति ॥ प्रयोगश्च-पार्वणश्राद्धवदेव । एतावदत्र
नाना युग्मा ब्राह्मणाः प्रदक्षिणमुपचारो यज्ञोपवीतं यवैस्तिलार्थं इति ॥१२॥

▼ सुदर्शनः

तस्या अन्वष्टकायाः कल्पो मासिश्राद्धवत्कर्तव्यं इत्यर्थः । कल्पातिदेशात् सर्वमिह द्रव्यदेवतादिकं
प्राप्यते । तस्मान्निमन्त्रणादि ग्रासप्राशनान्तं सर्वं मासिश्राद्धवदविकृतं कर्तव्यम् ॥१२॥

⑤

>

तस्या मासिश्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः ।

---

1. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.[←](#)
2. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.[←](#)
3. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.[←](#)
4. 12 seq. Description of the regular form of a Pākayajña.[←](#)

२६ प्रकीर्णकर्माणि①

२२ १३ सनिमित्वोत्तरान् जपित्वाऽर्थम्②

सनिम् (=भिक्षणम्) इत्वोत्तरान् ("अन्नमिव ते दृशे भूयास" मित्यादीन् सप्त) जपित्वा ऽर्थं (=अपेक्षाम्) ब्रूयात् १३

⑤

>

▼ Oldenberg

13. If he goes out in order to beg for something, let him murmur the next (Mantras, II, 21, 10-16) and then state his desire.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथावशिष्टानां मन्त्राणां येषु विनियोगस्तानि कर्माणि व्याचष्टे—

▼ हरदत्तः

सन्यर्थं दातारं गत्वा । भिक्षणलब्धं धनं सनिरित्युच्यते । सनिमित्वा **उत्तरान्**मन्त्रान् "अन्नमिव ते दृशे भूयासम्" इत्यादीन् सप्त जपित्वा । तमर्थं प्रब्रूयात् यदर्थमागतः । सप्तमे मन्त्रे असावित्यत्र प्रदातुर्नामग्रहणं, सम्बुध्या ॥१३॥

▼ सुदर्शनः

सनिर्याज्ञा भिक्षणम् । केचित्—भिक्षणलब्धं धनमिति । या सनि: "भिक्षणे निमित्तमाचार्यो विवाहो यज्ञे मातापित्रोर्बुर्भूर्षहर्तश्च नियमविलोपः" "तत्र गुणान् समीक्ष्य यथाशक्ति देयम्" (आप.ध.२-१०-१,२) इति धर्मशास्त्रेऽवगता, तामुद्दिश्य इत्वा गत्वा । उत्तरान् मन्त्रान् "अन्नमिव ते दृशे भूयासं" इत्यादीन् सप्त जपित्वा तमर्थं प्रयोजनं ब्रूयात्, यं भिक्षेत तं बोधयति "आचार्यार्थं भिक्षामि भवन्तम्" इति । एवमुत्तरेष्वपि भिक्षणनिमित्तेषु विशेषः विवाहार्थमित्यादिः । सप्तमे च मन्त्रे "असा"वित्यत्र समबुद्ध्या दातुर्नामग्रहणम् ॥१३॥

⑤

>

सनिमित्वोत्तरान् जपित्वाऽर्थं ब्रूयात्।

२२ १४ रथं लब्ध्वा ②

रथं लब्ध्वा योजयित्वा प्राज्ञमवस्थाप्योत्तरया (अङ्गकौ न्यद्गकौ इत्येतया) रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा १४

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

14. If he has obtained a chariot, he has the horses put to it, lets it face the east, and touches with the next (verse, II, 21, 17) the two wheels of the chariot or the two side-pieces.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

इदानीं यदि याच्यया रथादीनि लब्धानि, तदा केन विधिना स्वीकारः? इत्युत्तरे विधये आरभ्यन्ते

—

▼ हरदत्तः

यदि रथो लभ्यते ततस्तं लब्ध्वा योजयति कर्मकरैर्युगधुरोः करोति । तं प्राङ्गुखमवस्थाप्य उत्तरयर्चा "अङ्गकौ न्यद्गकावभित" इत्येतया । रथचक्रे उभे सहाभिमृशति पाणिभ्यामुभाभ्याम् । अथवा पक्षसी अभिमृशति । पक्षसी रथस्येति शेषः पार्श्वे फलके इत्यन्ये । नेमी इत्यपरे । सकृदेव मन्त्रः । पाणिभ्यामुभाभ्यामभिमर्शनम् । तथा चाश्वलायनः— "रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेत् (आश्व.गृ.२-६-१) इति ॥१४॥

▼ सुदर्शनः

रथश्वेलब्धः तं कर्मकरैर्वहाभ्यां **योजयित्वा**थं तं प्राज्ञं प्राडमुखम् अवस्थाप्य उत्तरया "अङ्गकौ न्यङ्गकौ" इत्येतया रथचक्रे उभे पाणिभ्यां युगपद् अभिमृशति । अपि वा पक्षसी ईषे । अन्यथापि पदार्थमाहुः ॥१४॥

▼

⑤

>

रथं लब्ध्वा योजयित्वा प्राज्ञमवस्थाप्योत्तरया रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा।

२२ १५ उत्तरेण यजुषाऽधिरुह्योत्तरया②

उत्तरेण यजुषा (अध्वनामध्वयतङ्गित्येन) ऽधिरुह्योत्तरया (अयं वामश्चिमा रथङ्गित्येतया) प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमभिप्रयाय यथार्थं यायात् १५

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

15. With the next Yajus (II, 21, 18) he should mount, and drive with the next (verse, II, 21, 19) towards the east or north, and should then drive off on his business.

▼ हरदत्तः

ततः उत्तरेण यजुषा "अध्वनामध्वपत्" इत्यनेन । रथं स्वमधिरोहति । ततः उत्तरयच्च "अयं वामश्चिना रथ" इत्येतया । प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमभिप्रपाद्य यथार्थं यायात् यत्र प्रयोजनं तत्र गच्छेत् । अधिरुह्येति दीर्घपाठश्छान्दसः । एतद्विधानं क्रयादिलब्धस्यापि रथस्य प्रथमारोहणे भवति । द्वितीयादिषु तु न भवति । लब्ध्वेति वचनात् ॥१५॥

▼ सुदर्शनः

तेन उत्तरेण "अध्वनामध्वपते" इत्यनेन यजुषा रथं स्वयम् अधिरुह्या । दीर्घश्छान्दसः । उत्तरया "अयं वामश्चिना" इत्येतया । प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमभिप्रयाय प्रस्थायादृष्टार्थं, ततो यथार्थं प्रयोजनानुसारेण यायान् गच्छेत् ॥१५॥ केचित्— लब्ध्वेति वचनात् क्रयादिलब्धस्यापि रथादेः प्रथमारोहणे विधिरयं भवतीति । नैतत्; प्रकृतयाच्चादिना लब्धरथादिविषयत्वेनैवास्य वाक्यस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः, "याच्चया रथादीनि लब्ध्वा" इति भाष्यविरोधाच्च ॥१५॥

▼

⑤

>

उत्तरेण यजुषाऽधिरुह्योन्तरया प्राचीमुदीर्चीं वा दिशमभिप्रयाय यथार्थं यायात् ।

२२ १६ अश्वमुत्तरैरारोहेत् ②

अश्वमुत्तरैर् (अश्वोऽसि हयोऽसि इत्यादिभिः) आरोहेत् १६

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

16. Let him mount a horse with the next (formulas, II, 21, 20-30),

▼ हरदत्तः

लब्ध्वेत्यनुवर्तते । उत्तरैर् एकादशभिः: "अश्वोऽसि हयोऽसि" इत्यादिभिः । रथलाभवदश्वलाभो व्याख्यातः ॥१६॥

▼ सुदर्शनः

अश्वश् चेद्याच्चया लब्धः तमुत्तरैर् मन्त्रैः: "अश्वोऽसि" इत्यादिभिर् आरोहेत् ॥१६॥

▼

⑤

>

अश्वमुत्तरैरारोहेत् ।

२२ १७ हस्तिनमुत्तरया②

हस्तिनमुत्तरया (हस्तियशसमसीडत्येतया) १७

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

17. An elephant with the next (formula, II, 21, 31).

▼ हरदत्तः:

लब्ध्वाऽरोहेदिति वर्तते । उत्तरया "हस्तियशसमसी"त्येतया । तत्रासाविति हस्तिनो नामग्रहणम् । अभिनिदधामि नागेन्द्रेति । आरुह्य तूष्णीमङ्कुशाभिधानम् । मन्त्रे चाभिनिदधामीति द्रष्टव्यः । तेन मन्त्रे लिङ्गस्याविरोधः ॥१७॥

▼ सुदर्शनः:

पूर्ववद्घ्याख्यानम् । उत्तरया "हस्तियशसं" इत्येतया । असावित्यत्र च सम्बुद्ध्या ऐरावतेति गजनामग्रहणम् । अत्र यद्यपि "वज्रेणाभिनिदधाम्यसौ" इतिलिङ्गादङ्कुशाभिधानार्थता मन्त्रस्य; तथापि "हस्तिनमुत्तरयाऽरोहेत्" इति वाचनिकविनियोगस्य बलवत्त्वात्तदनुसार्येव मन्त्रो व्याख्यातव्यः ॥१७॥

▼

⑤

>

हस्तिनमुत्तरया ।

२२ १८ ताभ्याँ रेषणे②

ताभ्याँ (भूमौ पतितस्य) रेषणे (=शरीरोपमर्द) पूर्ववत् (ऽस्योना पृथिवीऽइत्येताभ्यां) पृथिवीम् अभिमृशेत्
१८

०८ स्योना पृथिवि⑥

स्योना" (=सुखरूप) पृथिवि भव+
अनुक्षरा" (=कण्टकादिरहिता) निवे"शनी ।
य"च्छा नश् श"म् सप्र"थाः (=सकीर्तिः) ।

बड् इत्था (त्थ्य) पर्वतानाङ् (→मेघानाम्)
खिद्रम् (=छिद्रं →छेदनम्) बिभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमि प्रवत्वति (=प्रवणवति)
मुह्ना (=महिम्ना) (देवादीन्) जिनोषि (=तप्यसि) मुहिनि (=महति) । (२४)
(अत्र देवप्रीत्या वृष्णिरिति चक्रम् उच्यते।)

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

18. 1 If any harm is done him by these two (beasts), let him touch
the earth as indicated above.

▼ हरदत्तः

ताभ्यां अश्वहस्तिभ्यां, रेषणे शरीरोपमर्दं जाते पूर्ववत् हेमन्तप्रत्यवरोहणवत् पृथिवीमभिमृशेत् । "स्योना पृथिवी" "बडित्थे" त्येताभ्याम् । पूर्ववदिति न जातकर्म गृह्यते, व्यवधानात् ॥१८॥

▼ सुदर्शनः

ताभ्यां तयोरश्वहस्तिनोः । रेषणे मरणे सति । पूर्ववत् हेमन्तप्रत्यवरोहणवत् "स्योना पृथिवी" इत्येताभ्यां पृथिवीमभिमृशेत् । केचित्—ताभ्यां अश्वहस्तिभ्याम् । प्रमादाद्घूमौ पतितस्य रेषणे शरीरोपमर्दं जाते इति ॥१८॥

▼

⑤

>

ताभ्याँ रेषणे पूर्ववत् पृथिवीमभिमृशेत्।

२२ १९ संवादमेष्यन् सव्येन②

संवादम् (=ऋणादानादिव्यवहारः) एष्यन्सव्येन पाणिना छत्रं दण्डज् चादत्ते १९

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

19. If he is going to a dispute, he takes the parasol and the staff in his left hand.

▼ हरदत्तः

यत्र स्थानेऽथादिनिमित्ते प्रत्यर्थिभिः सम्बदते स सम्बादः । तमेष्यन् तत्रापराजयाय सव्येन पाणिना छत्रं दण्डज्चादत्ते । पाणिग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु आदानपरत्वादेव सिद्धम् । तेन फलीकरणहोमः पाणिनैव कर्तव्यः, न पात्रेण अन्यथा मुष्टिशब्दस्य परिमाणवाचित्वस्यापि दर्शनादस्याप्रसङ्गः ॥१९॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यवृत्तावनाकुलायां द्वाविंशः खण्डः ॥

▼ सुदर्शनः

सम्बादः ऋणादानादिव्यवहारः । केचित्—यत्र स्थाने प्रत्यर्थिभिस्संवदत इति ।

ऋणादानादिव्यवहारं कर्तुमेष्यन् व्यवहारे जयमिच्छन्नित्यर्थः । शेषं व्यक्तम् ॥१९॥ इति
श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने द्वाविंशः खण्डस्समाप्तः ॥

⑤

>

संवादमेष्यन् सव्येन पाणिना छत्रं दण्डं चादते ॥

२३ ०२ दक्षिणेन फलीकरणमुष्टिमुत्तरया②

दक्षिणेन फलीकरणमुष्टिमुत्तरया (अव जिह्वकेऽत्येतया) हुत्वा

गत्वोत्तरां (आ ते वाचमास्याऽइत्येताम्) जपेत् १

⑤

>

▼ Oldenberg

- Having sacrificed, with his right hand, a fist full of chaff with the next (verse, II, 21, 32), he should go away and murmur the next (verse, 33).

▼ हरदत्तः

छत्रदण्डौ सव्येन पाणिना धारयन्नेव **दक्षिणेन** पाणिना फलीकरणानां मुष्टिं जुहोति । **उत्तरयच्चर्वा** "अव जिह्वके"त्येतया । तत्रासाविति प्रत्यर्थिनो नामनिर्देशः प्रथमया । होमश्चायमपूर्वः । उपसमाधानं परिस्तरणं तूष्णीमुभयतः पर्युक्षणम् इत्येतावत् । ततस्संवादं गत्वा प्रत्यर्थिनं दृष्ट्वा
जपेत् । **उत्तराम्**ऋचं "आ ते वाचमास्यां" इत्येताम् । अत्राप्यसाविति प्रत्यर्थिनो

नामनिर्देशः सम्बुद्ध्या । अवाचीनेन मुष्टिना होमः । "अवयज इति" लिङ्गात् । दक्षिणेनेति वचनं होमकाले छत्रदण्डयोः सव्येन धारणार्थम् सव्यस्य व्यापृतत्वात् दक्षिणेनैव होमः इति ॥१॥

▼ सुदर्शनः

सव्यपाणिधृतच्छत्रदण्ड एव **दक्षिणेन पाणिना फलीकरणमुष्टिमुत्तरया** "अव जिह्वक" इत्येतया स्वाग्नौ जुहोति । "असा"वित्यत्र सोमशर्मेति प्रथमया प्रत्यर्थिनो नामग्रहणम् । यावदुक्तधर्मश्चायं होम इति पूर्वमेवोक्तम् । केचित्—परिस्तरणमुभयतस्तूष्णीं पर्युक्षणं च कर्तव्यम्, मुष्टिना चावाचीनेन होम इति । ततस्संवाददेशं **गत्वा** प्रत्यर्थिनं पश्यनुत्तरां "आ ते वाचं" इत्येतां जपेत् । इह च सम्बुद्ध्या नामनिर्देशः प्रत्यर्थिन एव ॥१॥

⑤

>

दक्षिणेन फलीकरणमुष्टिमुत्तरया हुत्वा गत्वोत्तरां जपेत् ।

२३ ०२ क्रुद्धमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत्②

क्रुद्धमुत्तराभ्याम् (या त एषा रात्याऽइत्येताभ्याम्) अभिमन्त्रयेत विक्रोधो भवति २

⑤

>

▼ Oldenberg

2. Over an angry person let him recite the two next (formulas, II, 22, 1. 2); then his anger will be appeased.

▼ हरदत्तः

उत्तराभ्यां "या त एषा रात्या" इत्येताभ्याम् । तत्र मन्त्रयोर्लिङ्गे विशेषाभावात् क्रुद्धमिति लिङ्गमविवक्षितम् । तेन स्त्रियामपि भवति । शूद्रादिष्वपि भवति । नेत्यन्ये । क्रुद्धस्य दर्शने

नैमित्तिकमिदं नियमेन कर्तव्यमिति प्राप्त आह—विक्रोधो भवतीति । यस्य क्रोधविगमं चिकीर्षति तत्र कर्तव्यमित्यर्थः । क्रोधश्वात्मविषयः । परविषयो वा ॥२॥

▼ सुदर्शनः

यदि कुद्धः प्रत्यर्थी वा व्यवहारद्रष्टा वा, तत्कोधशान्ते चासाविच्छति, तदा उत्तराभ्यां "या त एषा" इत्येताभ्यां कुद्धम् इतरं वाभिमन्त्रयेत । अनेन चाभिमन्त्रणेन कुद्धो विक्रोधो विगतक्रोधो भवति । फलविधिश्वायम् । नार्थवादमात्रं, सूत्रकारेण बद्धत्वात् ॥२॥

⑤

>

कुद्धमुत्तराभ्यामभिमन्त्रयेत विक्रोधो भवति ।

२३ ०३ असम्भवेष्टुः परेषाँ②

असंभवेष्टुः (=मैथुनं विवारयिषुः) परेषाँ (=परनराणाम्) स्थूलाऽऽढारिका (=गौलिका सरीसृपविशेषः; या शतचरणा नाम) जीवचूर्णानि कारयित्वोत्तरया (अव ज्यामिव धन्वनऽइत्येतया) सुप्तायास् सम्बाध (=योनौ) उपवपेत् ३

⑤

>

▼ Oldenberg

3. २ One who wishes that his wife should not be touched by other men, should have big living centipedes ground to powder, and should insert (that powder) with the next (formula, II, 22, 3), while she is sleeping, into her secret parts.

▼ हरदत्तः

(असंभवेष्युः, अमैथुनेष्युः) । सम्भवो मैथुनम् । श्रूयते च— "काममाविजनितोः सम्भवामेति (तै.सं.२-५-५) । तदभावोऽसम्भवः । परेषां पुरुषाणां असम्भवमिच्छन् आढारिका सरीसृपविशेषः । शतचरणा वा । सा च द्विविधा स्थूला तन्वी च । अरण्येषु स्थूला, अन्यत्र तन्वी । तत्र स्थूलायां जीवन्त्यां चूर्णानि कारयति कर्मकर्तैव । कारयित्वा तानि यदा भार्या स्वपिति तदा तस्यास्सम्बाधे उपस्थे उपवपेत् । उत्तरया "अव ज्यामिव धन्वन" इत्येतया । एवं कृते संबाध उपभोगयोग्यो न भवति व्यभिचारशङ्कायामिदम् । वेश्याविषयं वा ॥३॥

▼ सुदर्शनः

यः प्रवत्स्यन् गृहे वा प्रजातन्तुं रक्षितुं स्वभार्यायां परपुरुषशुक्लस्यासम्भवमिच्छति स परेषामसम्भवेष्युः । तस्योपायोपदेशः— स्थूलाढारिकाया जीवन्त्याश्वर्णान्यन्येन कारयति । आढारिका गौलिका सरीसृपविशेषः, या शतचरणा नाम । सा च द्विविधा, ग्राम्या आरण्या च । तयोरारण्या स्थूला ग्राम्या तन्वी । जीवचूर्णानि चाश्मादिना महता प्रहारेण मार्यमाणायां भवन्ति । ततस्तानि चूर्णान्य् उत्तरया "अव ज्यामिव धन्वनः" इत्येतया सुप्तायाः सम्बाधे योनावुपवपेत् । एवं कृते सम्बाध उपभोगयोग्यो न भवति ॥३॥

⑤

>

असम्भवेष्युः परेषाँ स्थूलाढारिकाजीवचूर्णानि कारयित्वोत्तरया सुप्तायास्सम्बाध उपवपेत् ।

२३ ०४ सिद्ध्यर्थे बभूमूत्रेण②

(सम्भोगयोग्यता) सिद्ध्यर्थे बभू(ग)मूत्रेण (योनि) प्रक्षालयीत ४

⑤

>

▼ Oldenberg

4. For success (in the generation of children) let him wash (his wife) with the urine of a red-brown cow.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथ यदा परपुरुषशङ्काऽपैति तदा स्वशुक्लसम्भवसिध्यर्थे भैषज्यमुच्यते—

▼ हरदत्तः

सिध्यर्थं कार्यसिद्धेः प्रार्थनायां उपभोगयोग्यत्वे चिकीर्षित इत्यर्थः । तदा बभूमूत्रेण सम्बाधस्य प्रक्षालनं कर्तव्यम् । इदमत्र भैषज्यमित्यर्थः । बभूः कपिलवर्णा गौः ॥४॥

▼ सुदर्शनः

कपिलायाः गोमूत्रेण प्रक्षालयीत सम्बाधम् ॥४॥

⑤

>

सिद्ध्यर्थं बभूमूत्रेण प्रक्षालयीत ।

२३ ०५ सिद्ध्यर्थं यदस्य②

सिद्ध्यर्थं यदस्य गृहे पण्यं स्यात् तत उत्तरया (इदहं धनेनेऽत्येतया) जुहुयात् ५

⑤

>

▼ Oldenberg

5. For success (in trade) let him sacrifice with the next (verse - II, 22, 4 - some portion) from the articles of trade which he has in his house.

▼ हरदत्तः

अस्य कुटुम्बिनो गृहे यत् द्रव्यं पण्यं क्रय्यं तस्य सिध्यर्थे अर्धापकर्षादिना सिद्धिस्यादित्येवमर्थम् । तस्मात् द्रव्यात् किञ्चिदादाय उत्तरर्यचा "यदहं धनेने" त्येतया जुहुयात् । सिद्धिर्भवति । अत्र क्षारलवणादीनामपि होमो भवति । उक्तानि यथोपदेशं काम्यानि । तत्र द्रवद्रव्येषु दर्वा । इतरेषु हस्तः । फलीकरणहोमवच्चापूर्वार्थम् । अस्येति वचनं अस्य गृहे यत्पण्यं तस्यान्येनापि तद्वितैषिणा होमो यथा स्यादिति । न च मन्त्रेऽहमित्यस्य विरोधः ; स एव भूत्वा स करोतीति । गृहे पण्यमिति वचनात् क्षेत्रादिविषये न भवति । पुनः सिध्यर्थवचनं अस्य कर्मान्तरत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा पूर्वस्यैव विकल्पविधिसम्भाव्येत ॥५॥

▼ सुदर्शनः

क्रय्यद्रव्यानुसारेणाज्यभागान्तमग्निमुखान्तं वा कृत्वा, तस्मात्पण्यादादायोत्तरर्या "यदहं धनेन" इत्येतया जुहुयात् । अत्र तत इति वचनात् प्राणिद्रव्याद्वोमः, ततोऽवदानेऽङ्गवैकल्यापत्तेः । केचित्—अस्येति वचनादन्येन तद्वितैषिणा होतव्यम् । मन्त्रे चाहमित्यस्य न विरोधः, स एव भूत्वा स जुहोतीति ॥५॥

⑤

>

सिद्ध्यर्थे यदस्य गृहे पण्यं स्यात्तत उत्तरर्या जुहुयात् ।

२३ ०६ यङ् कामयेत् ②

यं कामयेत नायम् अविच्छिद्येतेति जीव (गा) विषाणे (पूरणितुम्) स्वं मूत्रमानीय सुप्तमुत्तराभ्यां (अपरि त्वा गिरेऽमित्येताभ्या) त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत् ६

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

6. ३ If he wishes that somebody be not estranged from him, let him pour his own urine into the horn of a living animal, and

sprinkle (it) with the next two (verses, II, 22, 5. 6) three times from right to left around (the person) while he is sleeping.

▼ हरदत्तः

यं भृत्यं मत्तोऽयं न छिद्येतोति कामयेत नापगच्छेदिति यावज्जीवं मदधीन एव स्यादिति तत्र तत्कामे जीवतो गोर्विषाणं स्वयं पतितमादाय स्वं मूत्रमानीय तेन तं भृत्यं सुप्तं उत्तराभ्यां "परि त्वा गिरेम्" इत्येताभ्यां त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत्। जीववचनं मृतस्य निवृत्यर्थम्। गौरित्युपदेशः। आनीयेति वचनात् पूर्वमन्यस्मिन् पात्रे मूत्रयित्वा शौचञ्च कृत्वा ततो विषाणोपनयनम्। परिषीतोऽसि इति मन्त्रलिङ्गात् स्त्रीष्विदं न भवति ॥६॥

▼ सुदर्शनः

यं भर्तारं सपत्न्यामन्यस्यां वा इन्द्रियदौर्बल्यादनुरक्तं या स्त्री कामयेत अयं भर्ता मत् मत्तो न छिद्येत अस्य मय्यविच्छेदेन स्नेहस्यादिति सा स्त्री जीवविषाणे जीवन्त्या गोर्विषाणे बलात्पातिते स्वं मूत्रमानीय तेन भर्तारं सुप्तं उत्तराभ्यां "परि त्वा गिरेमहं" इत्येताभ्यां त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत्। अत्र चानीयेति वचनात्पूर्वमन्यस्मिन्पात्रे मूत्रयित्वा शौचं च कृत्वा ततो विषाणोपनयनम् ॥६॥ केचित्—भृत्यविषयमेतत् स्वामिनः कर्मेति।

⑤

>

यं कामयेत नायं मच्छिद्येतेति जीवविषाणे स्वं मूत्रमानीय सुप्तमुत्तराभ्याँस्त्रिः प्रसव्यं परिषिञ्चेत्।

२३ ०७ येन पथा②

येन पथा दासकर्मकरा: पलायेरन् तस्मिन् इण्वान्य् (दारुमयानि निगलानि) उपसमाधायोत्तरा (ऽआवर्तन वर्तयेऽत्येता:) आहुतीर् जुह्यात्।

⑤

>

▼ Oldenberg

7. In a path which servants or labourers use to run away, he should put plates (used for protecting the hands when holding a hot sacrificial pan) on (a fire), and should offer the oblations (indicated by the) next (Mantras, II, 22, 7-10).

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथ भृत्यादीनां पलायितानां पुनरागमनकामस्य कर्माह—

▼ हरदत्तः

अथ भृत्यानां पलायितानां निवृत्तिमिच्छतः कर्म ये कुर्वन्ति दासा अन्ये वा ते दासकर्मकरा: येन यथा पलायेरन् तस्मिन् पथि इण्वानि दारुमयानि निगलानि उपसमाधाय प्रज्वाल्य तस्मिन्नग्नावुत्तराश्वतस आहुतीर्जुहुयात् "आवर्तन वर्तये" त्येताः । तत्र चतुर्णामिष्वानां मार्गं, क्रमेण भेदेनोपसमाधानं मन्त्राश्व क्रमेणेति केचित् । अन्ये सकृदेव बहूनामिष्वानामुपसमाधानं होमश्व तत्रैवेति । एकस्य द्वयोश्च पलायनेऽपि भवत्येवायं होमो न बहूनामेव । एकशोषनिर्देशात् दासकर्मकरश्व दासकर्मकरौ च दासकर्मराश्व दासकर्मकरा इति । अनिश्चिते चार्थे बहुवचनं प्रयुज्यते, यथा—कति भवतः पुत्रा । इति । मन्त्रेषु च "परिक्रोशो व" इत्यादिबहुवचनमविवक्षितम्, देवताभिधानपरत्वात् । अयमप्यपूर्वो होमः । सर्वेष्व एतेषु यथा सम्भवम् अग्निर् औपासन एव ॥७॥

▼ सुदर्शनः

दासाश्व भृतिकर्मकराश्व दासकर्मकरा: । ते येन पथा पलयेरन् तस्मिन्यथि भूमावेव इण्वानि लोकप्रसिद्धानि दारुमयान्य् उपसमाधाय निधाय तेष्वेवानग्नौ "पदे जुहोति" इतिवत् उत्तराः "आवर्तन वर्तन" इत्याद्युत्तरमन्त्रकरणिकाश्वतस आज्याहुतीर्जुहुयात् अपूर्वं चेदं कर्म । अत्र यद्यपि दासकर्मकरा इति बहुवचनं, तथाप्येकस्य द्वयोर्वा पलायनेऽपि भवत्येवेदं कर्म । केचित्—पथीण्वान्यग्नौ प्रज्वाल्य, तत्राग्नावेव होम इति ॥७॥

▼

⑤

>

येन पथा दासकर्मकरा: पलायेरन् तस्मिन्निष्वान्युपसमाधायोत्तरा आहुतीर्जुहुयात् ।

२३ ०८ यद्येनं②

यद्येनं वृक्षात् फलमभिनिपतेद् वयो (पक्षी) वा अभिविक्षिपेद् अवर्षतवर्ये वा बिन्दुर् अभिनिपतेत् तदुत्तरैः (यदि वृक्षादित्यादिभिः) यथालिङ्गं प्रक्षालयीत ।

⑤

>

▼ Oldenberg

8. If a fruit falls on him from a tree, or a bird befouls him, or a drop of water falls on him when no rain is expected, he should wipe that off with the next (Mantras, II, 22, 11-13), according to the characteristics (contained in these Mantras).

▼ हरदत्तः

एनं स्नातकं वृक्षात् प्रच्युतफलं यद्यभिनिपतेत् शिरसि प्रदेशान्तरे वा । वयः पक्षी काकादिः एनमभिविक्षिपेत् शिरसि प्रदेशान्तरे वा । यदि वा अवर्षतवर्ये वर्ष यत्र न तवर्येत तस्मिन् काले देशे वा बिन्दुः अपां स्तोकः अभिनिपतेत् तदङ्गं उत्तरैः "यदि वृक्षादि"त्यादिभिः यथालिङ्गं अद्धिः प्रक्षालयेत् । "यदि वृक्षा"दिति फलस्य । "ये पक्षिण" इति वयसः । "दिवो नु मा बृहत्" इति बिन्दोः । यथालिङ्गवचनं त्र्येऽपि मन्त्राः एकस्मिन्निमिते मा भूवन्निति । तीर्थाद्यतिक्रमवत् स्यात् प्रसङ्गः, विधेर्वलीयस्त्वात् ॥८॥

▼ सुदर्शनः

यद्येनं द्विजं वृक्षात्कलं अभि उपरि नीचैरकस्मात् पतेत्, यदि वा वयः पक्षी पक्षाभ्यामेनम् अभिविक्षिपेत् उपरि पक्षवातेन धुनुयात्, यदि वा अवर्षतवर्ये अभ्रशून्ये नभसि तस्माद् * *बिन्दुर्* *अपां स्तोकः अभिनिपतेत्, व्याख्यातम् । तत्कलनिपातादिभिरुपहतं शरीराङ्गम् * *उत्तरैर्* *मन्त्रैर्यथालिङ्गं प्रक्षालयीत । तत्र "यदि वृक्षात्" इति फलाभिपाते, "ये पक्षिणः" इति वयोऽभिविक्षेपे, "दिवो नु मा बृहतः" इति बिन्दुभिनिपाते । यथालिङ्गमिति तु वचनमेकैकस्मिन्निमिते त्रिभिस्त्रिभिः प्रक्षालनं मा भूदिति ॥९॥

⑤

>

यद्येनं वृक्षात्फलमभिनिपतेद्वयो वाऽभिविक्षिपेदवर्षतर्क्ये वा बिन्दुरभिनिपतेत्तदुत्तरैर्यथालिङ्गं प्रक्षालयीत ।

२३ ०९ आगारस्थूणाविरोहणे मधुन②

आगारस्थूणाविरोहणे (=अङ्कुरजनने), (अगारे) मधुन उपवेशने, कुप्त्वा (चुल्ल्यां, अम्बरीषे) कपोतपददर्शने, इमात्यानां (अमा सह वसन्तीति पुत्रभ्रात्रादयः, तेषाम् बहूनाम्) शरीर-रेषणे (=व्याधौ मरणे वा), इन्येषु चाद्भुतोत्पातेष्व्
अमावास्यायां निशायां (= चतुर्थाविभक्तायां रात्रे: द्वतीये भागे) यत्रापां न शृणुयात्
तदग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्त उत्तरा (इमं मे वरुण, तत्वायामिऽइत्येकादश) आहुतीर् हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ९

▼

⑤

>

▼ Oldenberg

9. If a post of his house puts forth shoots, or if honey is made in his house (by bees), or if the footprint of a dove is seen on the hearth, or if diseases arise in his household, or in the case of other miracles or prodigies, let him perform in the new-moon night, at dead of night, at a place where he does not hear the noise of water, the rites from the putting (of wood) on the fire down to the Ājyabhāga oblations, and let him offer the oblations (indicated in the) next (Mantras, II, 22, 14-23), and enter upon the performance of the Jaya and following oblations.

▼ हरदत्त-प्रस्तावः

अथाद्भूतप्रायश्चित्तम्—

▼ हरदतः:

अथाद्भूतोत्पातप्रायश्चित्तम् । अद्भूतमपूर्वम् अदृष्टचरम् । तस्य (अद्भूतस्यादृष्टचरस्य) उत्पात उपजनः यद्या ऊर्ध्वभवा अद्भूतविशेषा एवोत्पाताः दिव्या आन्तरिक्ष्याश्व । रात्राविन्द्रधनुलोहिनी द्वौरादित्ये कीलदर्शनमित्यादयः । तस्मिन् पक्षेऽद्भूतशब्देन भौमान्युच्यन्ते गोबलीवर्दन्यायेन । द्वन्द्वश्च समासः । तत्रोदाहरणरूपेण कानिचिदद्भूतानि दर्शयति— अगारस्थूणेति । विरोहणं अङ्गकुरोपजननम् । अगारग्रहणात् आत्मीयेष्वपि शूद्रगृहादिषु न भवति । मधुन उपवेशने आगर इत्येव । **कुप्तुः** चुल्लीभ्राष्टमित्यनर्थान्तरम् । **कपोतस्य** पक्षिण आरण्यस्य पददर्शने पचनागारे तस्मिन् प्रविष्ट इत्यर्थः । अमात्याः पुत्रादयः । तेषां बहूनां युगपत् शरीररेषणे । व्याधौ मरणे च । अन्येषु चैवंप्रकारेषु वल्मीकादिषु इन्द्रधनुरादिषु च । अन्येष्वितिवचनात् अमात्यानां शरीरेषणमप्यद्भूतरूपमेव गृह्यते । नैकस्य द्व्योर्वा रेषणे कालभेदे च न भवति । अत्र प्रायश्चित्तम् — **अमावास्यायां निशायां चतुर्थाविभक्तायां रात्रेः द्वतीयो भागो निशा । यत्र प्रदेशे अपां कुम्भैरुदधानेष्वानीयमानानां शब्दं न शृणुयात् तत्र प्रदेशेऽनेरुपसमाधानाद्युत्तरा आहुतय एकादश इमं मे वरुण इत्यादयः । प्रजापत इति "प्रजापते न त्वदेतानी" त्येषा गृह्यते । प्रसिद्धेः, न "प्रजापते त्वं निधिष्ठा" इत्येषा । प्रजापते न त्वदिति च हुत्वा प्रधानाहुर्तर्जुह्यात् इति तन्त्रशेषं प्रतिपद्यते । आज्यभागान्त इत्येवं तन्त्रसमाप्तौ सिद्ध्याणां अग्नेरुपसमाधानादिवचनं अनिमात्रस्योपसमाधानार्थम् । तेन औपासनाभावे लौकिकेऽपि भवति । एवंप्रकाराणमेतेषां नैमित्तिकानां दृष्टफलानां च पण्यहोमादीनां अन्यस्मिन्नप्यग्नौ प्रवृत्तिप्रदर्शनार्थं सर्वान्ते अग्निविधानार्थो यत्नः कृतः । जयादि वचनमानन्तर्यार्थम् । प्रधानाहुत्यनन्तरं जयाद्येव प्रतिपद्यते, न सूत्रान्तरदृष्टा आहुतयोऽस्मिन् तन्त्रे होतव्या: इति । काः पुनस्ताः?**

कपोतश्वेदगारमुपहन्यादनुपतेष्वा देवाः कपोतः इति प्रत्यृचं जुह्यात् जपेष्वा । (आश्व. ३-७-७.) इत्याश्वलायनः । जयादिवचनेनैव तन्त्रसमुच्चयप्रतिषेधः । ..... तदपि प्रायश्चित्तं विकल्पेन भवति पृथक्तन्त्र इति । तत्रापि शम्याः परिधर्थे । अस्यापि प्रायश्चित्तस्यास्मिन्नेव शास्त्र उपदिष्टत्वात् ॥१॥

▼ सुदर्शनः

तत्राद्भूताः स्वभावतः पूर्वमभूतास्सन्तो भवन्तीति । **उत्पाता** इति तु ऊर्ध्वं भवन्ति अव्यक्तावस्थायां प्रामुनुवन्ति । अद्भूताश्शोत्पाताश्शेति द्वन्द्वसमासः । शब्दभेदस्तु भौमदिव्यभेदाभिप्रायः । तत्र दिव्या उत्पाता रात्राविन्द्रधनुरादित्यकील इत्यादयः । भौमांस्त्वद्भूतानगारस्थूणेत्यादिना स्वयमेवोदाहरति । अगारस्य स्थूणाः अगारस्थूणाः, तासां **विरोहणे** अङ्गकुरोपजनने । स्थूणाग्रहणं चान्यस्यापि गृहसम्बन्धिनो वंशादेवनिखातस्यापि प्रदर्शनार्थम्, निमित्तगतविशेषणत्वात् । **मधुन उपवेशन** इत्यगार एव । उपसर्जनस्याप्यगारशब्दस्य योग्यत्वेन बुद्ध्या विभज्य सम्बन्धः; आरामादिष्वनद्भूतत्वात् । **कुप्तुः** चुल्ली भ्राष्टमम्बरीषमित्यनर्थान्तरम् । तस्यां कुप्त्वां पचनागार इत्यर्थः । ****कपोतस्य**प्यारण्यस्य पक्षिविशेषस्य पददर्शने** । कुप्त्वामित्यपि प्रदर्शनार्थम्; अन्तर्गृहेऽप्यस्याद्भूतत्वात् । अमा सह वसन्तीत्यमात्याः एकपात्रभोजनाः पुत्रभ्रात्रादयः तेषां बहूनां सन्ततं शरीररेषणे शरीरनाशने मरण इत्यर्थः । केचित्—अमात्यानां युगपद्व्याधावपीति ।

अन्येषु चाद्भूतोत्पातेषु उक्तेभ्योऽन्येषु गृहमध्ये वल्मीकजननादिष्वद्भूतेषु च दृष्टेषु सत्तु
 तत्सूचितदुरितशान्त्यादिकामोऽमावास्यायां निशायां रात्र्यां मुहूर्तद्वयादूर्ध्वम् । केचित्-द्वितीये
 याम इति । यत्रापां वहन्तीनां शब्दं न शृणुयात् केचिद्—कुम्भैरुदधानेष्वानीयमानास्विति ।
 तथाभूते देशे अग्नेरुपसमाधानादि तन्त्रे प्रतिपद्यते । तन्त्रविधानं चास्य आज्यहविष्टवात् ।
 आज्यभागान्ते इति त्वर्थकृत्यप्रतिषेधार्थम् । उत्तरा आहुतीः "इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि"
 इत्येकादशाहुतीर्हुत्वा वचनबलाज्जयादि प्रतिपद्यते । अत्र प्रजापतय इति प्रतीकेन "प्राजापत्या
 व्याहृतीः" इतिवत् "प्रजापते न त्वदेतानि" इत्येषैव गृह्यते ॥९॥

⑤

>

आगारस्थूणाविरोहणे मधुन उपवेशने कुपत्वां कपोतपददशनेऽमात्यानां शरीररेषणेऽन्येषु
 चाद्भूतोत्पातेष्वमावास्यायां निशायां यत्रापां न शृणुयात्तदग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते उत्तरा
 आहुतीर्हुत्वा जयादि प्रतिपद्यते ।

२३ १० परिषेचनान्तङ्कृत्वाऽभिमृतेभ्य②

परिषेचनान्तं कृत्वा

अभिमृतेभ्य उत्तरया (इमं जीवेभ्यऽ इत्येतया) दक्षिणतो १६मानम् (मृत्युवारणार्थम्) परिधिं दधाति १०

⑤

>

▼ Oldenberg

- Having performed (the ceremonies) down to the sprinkling (of water) round (the fire), he puts up towards the south with the next (verse, II, 22, 24) a stone as a barrier for those among whom a death has occurred.

End of the Āpastambīya-Grhya-sūtra.

▼ हरदत्तः

अथ अमात्यानां शरीररेषणे इत्यस्मिन्नद्वृते कश्चिद्द्विशेषः येषां पूर्वापरा अन्वज्ज्ञः प्रमीयन्ते ते
अभिमृतासु तेभ्यस्तदर्थं तेषां मृत्युशमनार्थं उत्तरं कर्म होममिमं कृत्वा परिषेचनान्तेऽशमानं
परिधिं अन्तर्धानं मृत्युनिवारणार्थं प्रतिष्ठापयति उत्तरयर्चा "इमं जीवेभ्य" इत्येतया । अभ्यासः
प्रश्नसमाप्तिद्योतकः । परिधिमिति वचनात् तस्याशमनः प्रच्यावनं न कार्यम्, तत्रैव प्रतिष्ठितो
भवति ॥१०॥ इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां गृह्यवृत्तावनाकुलायां त्रयोविंशः खण्डः ॥
समाप्तश्चोत्तमोऽष्टमः पटलः ॥

॥ संपूर्णाऽनाकुला वृत्तिः ॥

▼ सुदर्शनः

ततः परिषेचनान्तं तन्त्रशेषं करोति । शम्याः परिधर्थे इति पूर्वमेवोक्तम् । केचित्-
आज्यभागान्त इत्यनेन तन्त्रप्राप्तौ सिद्धायामग्नेरुपसमाधानादिवचनमनिमात्रस्योपसमाधानार्थम्
। तेनौपासनशून्यस्येदं कर्म लौकिकेऽपि भवति । अन्यानि चैवंप्रकाराणि दृष्टफलानि नैमित्तिकानि
पण्यहोमादीनि, अस्य सर्वान्तेऽनिविधानस्य सर्वार्थत्वावगमादिति । अभिमृतेभ्य इत्यादिना
"अमात्यानां शरीररेषणे" इत्यस्मिन्नद्वृते कश्चिद्द्विशेषोऽभिधीयते । अभिमृता अभिमुख्येन मृता
योग्यतया जीवन्त एव अमात्यानां सन्ततमरणदर्शनेन स्वयमपि मरणाद्वीता इत्यर्थः । तेभ्यस्तदर्थं
सन्ततमरणभयनिवृत्त्यर्थं उत्तरया "इमं जीवेभ्यः" इत्यनया परिधिं मृत्योरन्तर्धानभूतं अशमानं
दक्षिणतो निदधाति । एतच्च तन्त्रशेषान्ते, कृत्वेति कृत्वाप्रत्ययबलात् । केचित्—निदधाति
प्रतिष्ठापयति । परिधिवचनाच्च तस्याशमनः प्रच्यावनं न कर्तव्यमिति । **दधाति
ददातीति** द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिसूचनार्था ॥१०॥ इत्थं सुदर्शनार्थेण गृह्यतात्पर्यदर्शनम् । कृतं
भाष्यानुसारेण यथामति यथाश्रुतम् ॥ अत्रानुकृतं दुरुक्तं वा मतेर्मान्द्याच्छ्रूतस्य वा ।
सन्मार्गप्रवणानां नः क्षन्तुर्महन्ति पण्डिताः ॥ इति श्रीसुदर्शनाचार्यविरचिते गृह्यतात्पर्यदर्शने
त्रयोविंशः खण्डः ॥ अष्टमश्च पटलस्समाप्तः ॥

॥ समाप्तेयं गृह्यसूत्रव्याख्या ॥

⑤

>

परिषेचनान्तं कृत्वाऽभिमृतेभ्य उत्तरया दक्षिणतोऽशमानं परिधिं दधाति ।

---

1. Comp. Śrauta-sūtra I, 11, 6 seqq. ↩

2. 1, 1-11. The Paribhāṣās for the Pākayajñas.←
3. 7-10. Comp. 7 with 2, 8 with 3, 9 with 4, 10 with 6.←

Appendix - +Dyugangā द्युगङ्गा①

Goals ध्येयानि②

Dyugangā (<https://rebrand.ly/dyuganga>) is a work group dedicated to the promotion of ever-victorious Hindu ideals and arts. It's current focus is in presenting important texts for easy study.

The texts may be presented as

- audio files (eg: [MahAbhArata audio book project](#)),
- as web pages (eg: [Apastamba-gRhya-sUtra](#), [Apastamba-dharma-sUtra](#), [EkAgnikANDa commentary](#), [manu-smRti](#), [raghuvaMsha](#), more [kalpa-texts](#), [tattva-texts](#), [universal subhAShita DB](#)),
- as dictionaries (eg: [stardict](#))
- ebooks distributed on various platforms (eg: [book-pub](#), amazon, google play).

You may subscribe to mail-streams for past and future announcements ([dg](#), [hv](#), [san](#)).

The choice of material heavily depends on the special interests of its current lead (vedas, kalpa, purANa-s).

संस्कृतानुवादः③

द्युगङ्गा नाम कार्यसंस्था उजेयानां भारतीयपुरुषार्थपरिकल्पनानाज्य हिन्दुकक्लानाज्य प्रसारण्या वर्तते। तदीयस् स्थूलोदेशोऽधुना प्रमुखग्रन्थानाम् अध्ययनसौकर्याय प्रस्तुतिः। ततो ग्रन्थसङ्कलनकेन्द्रम् इति वक्तुमलम्।

ग्रन्थानाम् प्रस्तुतिर् ध्वनिसञ्चिकाभिस् स्यात् (यथा [महाभारतपारायणप्रसारणे](#)), जालक्षेत्रपृष्ठैर् वा (यथा [विश्वासस्य मन्त्रटिप्पनीषु](#), [एकाग्निकाण्डटीका](#)), शब्दकोशैर् वाऽपि ([stardict](#))।

सद्यश्च ग्रन्थाः संस्थाग्रण्या रुचिविशेषम् अनुसृत्य चिताः - वेदाः, इतिहासपुराणानि, कल्पवेदाङ्गग्रन्थाश् चेति।

Contribution દાનમ्③

Donations and sponsorship are welcome (use [contact page](#)) - they help offset operating costs (worker payments mainly ~1L/mo) and plan further projects. Project-specific sponsorship opportunities are occasionally advertised on our social media accounts and on certain mailing lists.